ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECŢIUNII ISTORICE

SERIA III. TOMUL VI

CVLTVRA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1927

ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECȚIUNII ISTORICE

SERIA III. TOMUL VI

CVLTVRA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1927

CUPRINSUL

STUDII ASUPRA CHIPULUI CUM SE FĂPTUIÀ RĂSBOIUL DE CĂTRE ŞTEFAN-CEL-MARE

DE
GENERAL R. ROSETTI

Şedinţa dela 12 Februarie 1926

MEMORIUL IV

FORTIFICAŢIA SUB ŞTEFAN-CEL-MARE ATACUL ŞI APĂRAREA CETĂŢILOR

Unul din mijloacele cele mai puternice pentru apărarea ţărilor, în evul mediu, şi deci unul din mijloacele strategiei, erà constituit de fortificaţia permanentă.

Studiul fortificaţiei permanente, din punctul de vedere strategic — adică ca mijloc de acţiune şi nu ca detaliu de construcţiune — singurul care ne interesează în studiul ce am întreprins acum, cuprinde:

A) Studiul sistemului general de întărire al ţării.
B) Studiul felului fortificaţiei.
C) Studiul legiuirilor (obiceiurilor) relative la cetăţi.
D) Studiul mijloacelor de atac şi de apărare a fortificaţiilor.

A) *Sistemul general de întărire a Moldovei în a doua jumătate a sec. XV-lea.* Un sistem de fortificaţie nu se croià în trecut şi mai ales în evul mediu, când statele erau împărţite în atâtea fracţiuni cari erau aproape de sine stătătoare, dintr'o singură dată, după un anumit plan, cum s'a încercat în timpurile moderne (Vauban sub Ludovic XIV-lea) sau contimporane (Belgia, Franţa după 1870, noi după proclamarea regatului), ci se constituià, încetul cu încetul, pe baza nevoilor economice, politice şi strategice. Şi aceasta este cu

atât mai adevărat pentru Moldova, a cărei închegare într'un singur stat erà foarte recentă şi care nu-şi atinsese, la urcarea pe tron a lui Ştefan-cel-Mare, limitele sale fireşti.

Pentru a se puteà studià deci sistemul general de fortificaţie a Moldovei trebuie să studiem mai întâiu cari au fost nevoile economice, politice sau strategice, cari au făcut ca stăpânirile anterioare constituirii sau expansiunii Statului moldovan până în limitele ce le aveà în a doua jumătate a secolului XV-lea, să construească anume cetăţi, pe teritoriul pe care l-au luat sau moştenit ulterior domnii Moldovei. Apoi trebuie să studiem cari au fost nevoile, de toate soiurile, ale Statului moldovan, cari l-au făcut să păstreze aceste cetăţi şi să alcătuească un sistem de fortificaţie prin adăugirea de noui cetăţi.

Cetăţile construite pe teritoriul Moldovei, înainte de închegarea acesteia într'un singur stat, în limitele sale fireşti, sunt cele următoare: Chilia, Cetatea-Albă, Hotin, Ţeţina, Suceava, Roman, Neamţ şi Crăciuna.

Să vedem cari au fost nevoile cari au necesitat construcţia lor.

Precum spune d-l Iorga [1]): «Chilia a fost rând pe rând, castel bizantin, întrepozit genovez, cetate de graniţă munteană, debuşeu comercial şi bulevard despre Turci şi aliaţii lor al Moldovei, cetate mărginaşă turcească sau turco-tătară. In Cetatea-Albă au stat poate Cumanii şi Bizantinii, cu siguranţă Genovezii, Moldovenii, Turcii iarăşi şi Tătarii».

Cum se explică importanţa permanentă ce au avut aceste două cetăţi sub dominaţiuni şi în vremuri atât de deosebite?

Explicaţia ne-o dă harta, care ne arată că aceste două localităţi se află la vărsarea, în Marea Neagră, a două mari fluvii, cari legau coastele mării cu centrul Europei [2]). Regiunile udate de Dunăre şi Nistru, încă din timpurile cele mai vechi, erau bogate în resurse naturale şi în special în cereale şi producte animale [3]). Marea Neagră erà pe

[1]) *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, p. 6.

[2]) Despre importanţa acestor două cetăţi Baiezid zice, în scrisoarea sa din 2 August 1484, către rectorul din Raguza (*Mon. Hung. Hist. Acta Extera*, III, p. 37 apud A. Veress, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, pp. 38, 39): «Chilie la qual è chiave et porta ad tutto lo paese de Moldavia et Ongaria... Moncastro la qual è chiave et porta al tutto el paese de Polonia, Russia, Tartaria de tutta al mare maiore».

[3]) W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, I, p. 533; II, p. 398; Iorga *o. c.*, pp. 47—49; I. Nistor, *Die Auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV, und XVI, Jahrhundert*, p. 2 şi urm.

de altă parte stăpânită de Bizantini sau de Genovezi, cari şi unii şi alţii aveau de plasat multe obiecte manufacturate precum şi producte ce le obţineau, în schimb, din Orient. Gurile celor două fluvii erau deci locuri de schimb fireşti pentru aceste produse diferite şi erà natural ca atât timp cât hinterlandul acestor localităţi şi Marea Neagră vor fi bogate în produsele unor stări economice diferite, aceste localităţi să prezinte o importanţă cu totul deosebită din punctul de vedere economic, importanţă care a adus întărirea lor pentru asigurarea atât a depozitării mărfurilor cât şi executarea în linişte a schimbului. Constituirea Statului moldovan nu a schimbat această stare de lucruri, căci regimul economic — pastoral şi cu puţină agricultură — a rămas acelaş. Ba constituirea Statului moldovenesc a ridicat importanţa schimbului ce se făceà în cele două cetăţi, prin aceea că, asigurând ordinea în ţară, a mărit posibilitatea transacţiunilor comerciale.

Motive economice permanente au adus deci construcţia cetăţilor Chilia şi Cetatea-Albă [1]), încă înaintea constituirii principatului Moldovei [2]).

In ceea ce priveşte Hotinul şi Ţeţina, ele sunt de origine polonă, probabil din a doua jumătate a secolului al XIV-lea [3]).

Care a fost nevoia pentru Poloni de a construì aceste două cetăţi?

Casimir-cel-Mare (1340—1370), neputând înfrânge Ordinul Teutonic, care-i închisese debuşeul spre Marea Baltică şi care împingeà, din ce în ce mai mult, pe Poloni spre Răsărit, se întoarse spre Răsărit şi puse stăpânire pe Rusia Roşie (Galiţia orientală de azi) [4]). El stăpânì, pentru câtăva vreme, şi colţul de Nord-Vest al Moldovei [5]). Motivele cari au făcut pe Poloni a clădì cele două cetăţi, au fost,

---

[1]) Aceleaşi nevoi au fost cauza cuceririi, în Maiu 1455, şi a stăpânirii de către Moldovenii din Cetatea-Albă, până în anul 1475, a micii cetăţi Lerici dela gura Niprului. (Iorga, *o. c.*, p. 116; I. Nistor, *Românii Transnistrieni*, în *Codrul Cosminului*, I. pp. 476—477).

[2]) Iorga, *o. c.*, p. 20.

[3]) «cum notorium, publicum et clarum sit, quod terram predictam Kazimirus secundus, rex Poloniae, sub Thataris conquisivit, et, multis illam pacifice tenens temporibus, multa castra, videlicet Kamyeniecz, *Choczim*, *Czezin*,... et alia vel muro vel lignis construxit». (Dlugosz, V, p. 48); K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevei, publicată în româneşte cu o notiţă istorică de A. Lăpedatu*, p. XXII, nota 5 şi p. 10.

[4]) Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, III, pp. 752, 753.

[5]) Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, II, p. 19; I. Nistor, *Die Moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, pp. 26, 27.

probabil, următoarele: la Țețina erà vadul Prutului (Cernăuți), pe unde treceà drumul cel mai scurt ce duceà din Polonia în Moldova. La Hotin erà vadul Nistrului, pe unde treceà drumul ce duceà din Polonia orientală la Cetatea-Albă. In ambele locuri, malurile de Sud ale Prutului și Nistrului dominau pe cele de Nord. Dar încă pe acele vremuri se făceà schimb de mărfuri între Polonia, pe de o parte, și Suceava și Cetatea-Albă, pe de alta [1]) și Polonii aveau deci interes să fie stăpâni pe vaduri, și aceasta cu atât mai mult, cu cât cele două cetăți constituiau pentru dânșii capete de pod folositoare, atât pentru asigurarea stăpânirii vremelnice asupra Moldovei-de-Sus [2]), cât și pentru atacuri ulterioare asupra principatului vecin.

In ceeace privește cetatea Sucevei, construcția ei este atribuită de Romstorfer lui Petru al Mușatei [3]) (1375—1391), lucru admis și de d-l A. Lăpedatu [4]). Motivul construirii acestei cetăți e politic. In Suceava erà Scaunul Domniei și vama principală, și acestea trebuiau puse la adăpostul unei surprinderi.

Tot motivul politic, al așezării Scaunului domnesc în Roman, a fost probabil cauza întăririi acestuia de către Roman I-iu (1391—1394)[5]).

Despre motivele construirii cetății Neamțului, precum și a epocei când a fost construită, nu putem zice nimic, pentrucă nu avem nici o știre și nu există nici un temeiu economic sau politic care să justifice construcția ei, ea nefiind așezată pe nici o comunicație importantă și nejucând nici un rol politic. Ipotezele emise asupra originii ei se pot grupà în două categorii: *a)* Că ar fi fost clădită de cavaleri ai Ordinului Teutonic în timpul Domniei lui Bela al IV-lea (1235-1270) sau a urmașilor lui, spre a ține în ascultare — față de regele ungur — pe Voevodul moldovan din acele părți [6]). *b)* Că cetatea ar fi fost construită de Sașii din Bistrița, cari au fundat și Târgul-Neamțului, spre a-și asigurà debușarea prin pasul Bicazului în valea Siretului [7]).

Asupra cetății Crăciuna nu știm exact locul unde erà, dar știm că erà o cetate de graniță a Țării-Românești, în regiunea Putna-Milcov,

[1]) Heyd, *o. c.*, II, p. 730; Iorga, *Relations entre boïars moldaves et nobles polonais.* (*Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine,* IX, p. 123).

[2]) Kaindl, *o. c.*, p. 20.

[3]) *O. c.*, p. 21.

[4]) *Ibid*, p. XXIII.

[5]) *Ibid*, p. XXII.

[6]) R. Rosetti, *Ungurii și episcopiile catolice din Moldova,* pp. 39, 40.

[7]) N. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes,* I, p. 162.

pe care Ştefan-cel-Mare a cucerit-o, dela Munteni, la 10 Martie 1482 [1]). Când, de cine şi din ce motiv a fost clădită, nu ştim. Unii cred că a putut fi clădită de Cavalerii Teutoni [2]), sau pe urma unei cetăţi a Cavalerilor Teutoni [3]); alţii cred că e cetatea nouă [4]), pe care a clădit-o Radu-Vodă şi de construcţia căreia se plângeà Ştefan-cel-Mare la 13 Iulie 1471 [5]). Ştim că se lucrà la Crăciuna (reparaţiuni ?) de Munteni între 1480—1482 [6]). In orice caz, în momentul luării cetăţii de către Ştefan-cel-Mare, rostul ei pentru Munteni erà de a străjuì la graniţă, drumul spre Bucureşti, al comercianţilor şi al armatelor cari veniau din Moldova.

Din cele arătate până acum, se pot vedeà cauzele cari au necesitat clădirea diferitelor cetăţi înainte de Ştefan-cel-Mare. Ele au fost deosebite şi cetăţile s'au construit la epoce deosebite, şi *nu* după un plan de ansamblu.

Să examinăm acum dacă cetăţile cari se aflau în Moldova, la înscăunarea lui Ştefan-cel-Mare (cetăţi — repet — izvorîte din nevoi particulare şi nu după un plan de ansamblu), puteau alcătuì un sistem defensiv şi întrucât au putut servì acestui Domn pentru apărarea Moldovei.

Ştefan-cel-Mare a avut în tot tímpul Domniei sale, precum o voiu arătà într'un memoriu ulterior, o idee directrice şi aceasta a fost de a menţineà integritatea politică şi teritorială a Moldovei în limitele sale fireşti: Carpaţii, Milcovul, Siretul, Dunărea, Marea Neagră şi Nistrul. Această idee a sa reiese din faptele sale, din corespondenţa sa şi mai ales din următorul pasaj al soliei sale către Veneţieni (8 Maiu 1478): «spre a-mi păstrà (neatârnată) această ţară a mea» [7]).

Moldova erà drumul de trecere pe care se scurgeau, spre Marea Neagră, produsele Occidentului şi, invers, veniau spre Lemberg

---

[1]) I. Bogdan, *Cronice inedite (Letopiseţul dela Bistriţa)*, p. 57.

[2]) R. Rosetti, *o. c.*, p. 33, nota 2.

[3]) A. Lapedatu, *Gravuri şi vederi dela Cetatea-Albă* (*Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, VI, p. 60, nota 6).

[4]) Iorga, *Istoria Armatei Române*, I, p. 78; acelaş, *Studii şi documente*, III, p. XL.

[5]) I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan-cel-Mare*, II, p. 311. Cetatea de a cărei construcţie se plângeà Ştefan erà însă pe Siret.

[6]) Scrisoarea Marelui-Vornic Cazan. (I. Bogdan, *Relaţiile Ţării-Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească*, I, p. 286).

[7]) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 350.

produsele Orientului [1]). Orice cale comercială este și o cale strategică, cea de a doua fiind totdeauna consecința celei dintâiu. Pentru asigurarea comerțului și pentru oprirea armatelor inamice, cari ar fi dorit să cucerească Moldova și ar fi turburat liniștea necesară comerțului, erà nevoie ca țara să fie la adăpostul unui atac și mai ales a unui atac bruscat. Ideea lui Ștefan-cel-Mare — a păstrării integrității politice și teritoriale a Moldovei — corespundeà nevoilor relațiilor generale comerciale și erà deci pe deplin justificată.

Asigurarea efectuării schimbului cereà însă ca și comunicațiile pe cari se făceà acest schimb și mai ales capetele lor (punctele unde intrau în țară) și locurile unde comercianții aveau a se oprì pentru operațiile de vămuire, de depozitare, de schimb, să fie la adăpostul unui atac; erà deci nevoie ca acele locuri — localități de graniță și din interior — să fie întărite în mod permanent.

Din punctul de vedere militar deasemenea, apărarea integrității teritoriale și politice a unui Stat cereà:

a) O serie de întărituri la granițe, la intrarea în țară a principalelor comunicații pe cari puteà să înainteze dușmanul. Scopul acestora erà de a da vești și de a ține locului sau a întârzià pe inamic, dând astfel timp pentru adunarea forțelor proprii.

b) Un sistem de întărire în interiorul țării spre a slujì de reduit apărării sau a permite manevrele strategice.

Complexul de cetăți, pe care l-a găsit Ștefan-cel-Mare, puteà el formà un sistem răspunzând nevoilor economice și militare?

Am văzut că, la înscăunarea sa, Ștefan a găsit următoarele cetăți: Cetatea-Albă, Hotin, Țețina, Suceava, Neamț și Roman [2]). Din

---

[1]) Heyd, *o. c.*, II, p. 730 și p. 731, nota 2; Iorga, *Negoțul și Meșteșugurile în trecutul românesc*, pp. 87—95; I. Nistor, o. c., p. 2 și urm.

[2]) Miron Costin, (Kogălniceanu, *Letopisețe*, I, p. 25) ne vorbește și de urmele unei cetăți Gherghina, la confluența Siretului cu Dunărea, deasupra Galaților. Existența unei atari cetăți e logică, dar nu avem nicio urmă documentară despre existența ei.

Tot Miron Costin *(l. c.)* mai pomenește și de cetatea Tighinei ca existând din vechime și chiar zice că Ștefan-cel-Mare, i-ar fi adaos al doilea rând de ziduri. Deșì Miron Costin zice aceasta, deșì la Tighinea erà vamă (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, pp. 275, 279), deșì pe acolo treceà drumul mare spre Tătari, nu putem zice că această cetate să fi existat pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, deoarece nu avem vreun document sau vreo scriere contimporană care să facă mențiune de așà ceva și nu găsim, în toate documentele cunoscute ale acestui Domn, pomenirea vre-unui pârcalab sau staroste de Tighinea.

aceste cetăţi, Cetatea-Albă, pe de o parte, iar Hotinul şi Ţeţina, pe de alta, străjuiau intrarea în şi eşirea din Moldova a marii comunicaţii care unià Polonia (şi prin ea centrul Europei) cu Marea Neagră. Ele îndepliniau deci, faţă de aceste comunicaţii, atât misiunea comercială, cât şi aceà militară, arătate mai sus ca necesare. Ele nu erau însă îndestulătoare, pentrucă, atât calea Dunării, cât şi calea comercială şi militară spre Ţara-Românească, nu aveau cetăţi de pază la graniţă şi pentrucă vadurile Nistrului dintre Cetatea-Albă şi Hotin nu aveau nici o întărire spre a oprì incursiile Tătarilor, incursii cari nu numai că aduceau pagubă ţării, dar turburau siguranţa comerţului internaţional. Ştefan a completat aceste lacune, luând Chilia la 25 Ianuarie 1465, Crăciuna la 10 Martie 1482 şi construind cetăţile Soroca şi Orheiu [1]), fapte cari întăresc, şi mai mult, afirmaţiunea ce am făcut cum că Ştefan a avut o idee directrice în toată activitatea sa .Şi aceasta cu atât mai mult, cu cât lucrările de reparaţiuni şi de adăugiri la cetăţile existente s'au făcut toate între anii 1476—1483 [2]), adică după ce Moldova îşi atinsese graniţele fireşti şi după ce experienţa răsboaielor arătaseră lui Ştefan nevoile strategice permanente. Mi se va obiectà, poate, că acest plan erà incomplet, căci şirul de cetăţi dela Crăciuna prin Chilia, Cetatea-Albă, Orheiu, Soroca, Hotin şi Ţeţina asigurau paza principalelor căi de acces dinspre Ţara-Românească, Marea Neagră, Tătari şi Poloni, dar nu pe acelea dinspre Ungaria. Neluarea de măsuri spre Ungaria nu este nici o lacună şi nici o neglijenţă din partea lui Ştefan, nici din aceea a urmaşilor săi, ci ne arată foarte luminos că ideile militare ce domniau, în trecut, în Moldova, nu erau teoretice, ci ţineau socoteală de realităţi. Şi realităţile erau, pe de o parte, că Moldova erà o ţară săracă, căreia nu i se puteau cere sacrificii băneşti decât când nu se puteà face altfel, iar, pe de altă parte, că graniţa de spre Transilvania erà întărită de natură. Şi apoi incursiile au fost mult mai rare din Transilvania în Moldova şi deci s'a simţit şi mai puţin nevoia de a întărì în mod permanent pasurile.

---

[1]) A. Lăpedatu, *Cetatea Sorocii.* (*Bul. Com. Mon. Ist.*, VII, p. 85).

In ambele cetăţi se găsesc pârcalabi în a doua parte a domniei lui Ştefan-cel-Mare, (Bogdan, *o. c.*, II, p. 591).

[2]) Cetatea-Albă în 1476, 1479.

Chilia în 1479.

Roman în 1483.

Suceava, Neamţul şi Romanul [1]) (prima şi ultima au fost mărite sau refăcute de Ştefan) răspundeau atât nevoii comerciale ca locul de vămuire să fie întărit — la Suceava erà vama principală a Moldovei [2]) — cât şi nevoilor militare. Asupra rolului strategic pe care l-au jucat voiu insistà în memoriul următor. Ceeace putem arătà de pe acum e că nici în restriştea din 1476 Ştefan nu s'a închis în vreuna din cetăţi. Atracţiunea ce au exercitat cetăţile asupra Turcilor, după Valea Albă, şi rezistenţa cu succes a acestora a îngăduit lui Ştefan a-şi readunà forţele şi a împiedecat pe Turci de a instalà în Scaun pe pretendentul ce-l aduseseră cu dânşii.

In 1497 Ştefan nu se închide în Suceava, ci, după ce o aprovizionează din belşug, o lasă spre a fixà şi uzà pe Poloni, pe când el îşi adunà oastea la adăpostul cetăţii din Roman şi poate aşteptà astfel venirea ajutoarelor dela Ardeleni, Turci şi Munteni.

Din cele expuse reiese deci că necesităţi, mai ales de ordin economic, au presărat, în diferite părţi ale Moldovei, un număr oarecare de cetăţi şi că Ştefan, reparându-le şi adăugând, prin cucerire şi zidire, alte cetăţi, a alcătuit un sistem de fortificaţie care răspundeà realizării ideei sale de asigurare a integrităţii teritoriale a Moldovei [3]).

Sistemul acesta de întărire în vederea apărării, ca să zic aşà, strategice, erà completat cu o sumedenie de mici întărituri cari înconjurau şi puneau la adăpostul unei lovituri de mână târgurile, mânăstirile şi chiar locuinţele unora din boieri, întărituri despre cari vom vorbì mai departe.

B. *Felul fortificaţiunilor*. Cetăţile moldoveneşti au fost făcute, la început, probabil toate — afară de Cetatea-Albă — numai din pământ şi lemn [4]), adică fortificaţiile constau din valuri de pământ

---

[1]) «In anul 6991 (1483) începură să zidească o cetate de piatră la târgul Romanului» (*Letopiseţul dela Bistriţa* în Bogdan, *Cronice inedite*, p. 58). Cetatea refăcută de Ştefan (Novograd, Smeredova) erà pe stânga Siretului (Melchisedec, *Cronica Romanului şi a Episcopiei de Roman*, pp. 12, 13)

[2]) Bogdan, *o. c.*, I, p. 38; II, p. 277, nota 3.

[3]) Nu am pomenit cetăţile Ciceu şi Cetatea de Baltă pentrucă acestea nu făceau parte din sistemul defensiv al Moldovei ci erau simple locuri de refugiu acordate lui Ştefan-cel-Mare personal (Iorga, *Studii asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, Apendice I, p. 271).

[4]) «quod Romanum illi forum interpretantur, lignea huic sunt moenia, aggere fossaque munita, Serethus hoc amnis abluit: ad ripam arx lignea, praesidio potius quam arte munita». (Bonfinius, *Historia Pannonica*, Ed. Colonia, p. 546).

menţinute prin bârne (cum se fac încă azi picioarele şi apărătorile de poduri la munte) sau din «pălănci», adică un soiu de garduri puternice alcătuite din bârne, bine legate între ele şi înfipte sau fixate de sol [1]).

Ulterior, la multe din ele, valurile de pământ au fost înlocuite — ca şi în Occident [2]) — prin ziduri de piatră. Cu asemeni ziduri a găsit Ştefan-cel-Mare Neamţul, Suceava, Ţeţina, Hotinul şi Cetatea-Albă, iar mai târziu a construit el Romanul (Cetatea Nouă) tot de piatră. E probabil că Chilia (cea nouă de pe malul stâng al Dunării, nu Licostomo din insulă) [3]) sau cel puţin incinta adăugată de Ştefan în 1479 să fi fost de pământ, căci nu se poate explicà altfel construcţia ei atât de repede [4]). Deasemenea tot de pământ au fost Orheiul [5]), Soroca (ale cărei ziduri de piatră se datoresc lui Petru Rareş) [6]) şi probabil Crăciuna ale cărei urme au dispărut complet.

Primele cetăţi moldoveneşti de zid au fost clădite înainte de întrebuinţarea artileriei sau cel puţin înainte de întrebuinţarea acesteia în mod curent. Intemeiez această credinţă pe următoarele consideraţiuni:

a) Marele relief al zidurilor. Se ştie că unul din primele efecte ale artileriei a fost coborîrea înălţimii zidurilor, căci prezentau ţinte prea mari.

---

[1]) La noi cuvântul de palancă (palant) e întrebuinţat şi în poezia populară:
«cu palant e d'îngrădit»
(Bârlea, *Balade, Colinde şi Bocete din Maramureş*, p. 16).

[2]) Violet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture francaise du XI-e au XVI-e siècle*, I, p. 327.

Pentru evoluţia fortificaţiei în Anglia şi trecerea dela cea de lemn şi pământ la cea zidită (piatră şi cărămidă) vezi C. Oman, *A history of the art of war in the middle ages*, II, pp. 17, 18.

Mai aproape de noi Sibiiul a fost şi el întărit la început numai cu palancă şi val de pământ; transformarea în cetate de zid s'a făcut după invazia Tătarilor din 1241. când Sibiiul fusese luat şi ars. (L. Reissenberger. *Ueber die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt*, în *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, XXIX, p. 315).

[3]) Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, p. 53.

[4]) Incepută la 22 Iunie 1479, întărirea e terminată la 16 Iulie acelaş an (*Letopiseţul dela Bistriţa*, p. 56).

[5]) Asupra locului unde erà cetatea Orheiului, care pare să fi fost spre Sud-Est de locul oraşului actual, în cotul ce face Răutul între Trebujeni şi Butuceni, vezi cele spuse de d-nii Şt. Ciobanu şi General Sc. Panaitescu în *Anuarul pe 1924 al Secţiei din Basarabia a Comisiunii Monumentelor Istorice*, pp. 40, 41, 96—99.

[6]) *Hurmuzaki*, XV[1], p. 432.

b) Micimea cetăţilor, o caracteristică a fortificaţiilor de zid dinainte de adoptarea artileriei [1]).

c) Inscripţia dela Cetatea-Albă din 1454 [2]), în care se zice că Stanciul a terminat (săvârşit) un zid şi *l-a înarmat cu tunuri.* Adausul că «l-a înarmat cu tunuri» arată că erà ceva deosebit şi că înainte nu aveà tunuri. Această adăugire de tunuri şi de transformare, cred, a întăririlor mai mult decât facerea de noui întăriri — este efectul căderii Constantinopolului (29 Maiu 1453), care a avut un răsunet atât de mare în lumea întreagă şi la care cădere artileria a jucat un rol de căpetenie [3]). De sigur că cei din Cetatea-Albă au aflat repede, prin vreo corabie genoveză sau bizantină, de efectele acestei noui arme şi au luat cuvenitele măsuri.

d) Afirmaţiunea lui Miron Costin [4]): «Dar toate cetăţile acestea erau la început mai mici şi aveau numai partea din mijloc ca nişte turnuri; zidurile de jur împrejur le-au făcut Domnii, atât la Hotin, cât şi la Suceava, Tighina şi Cetatea-Albă; cele mai multe au fost făcute de vestitul Domn bătrânul Ştefan-Vodă».

Cronicile contimporane arată cum că Ştefan a lucrat la întărirea şi reînnoirea zidurilor dela Roman [5]) şi Chilia [6]), iar două din inscripţiile găsite la Cetatea-Albă ne arată acelaş lucru pentru aceasta [7]). Oare aceste lucrări să nu fie tocmai transformarea vechilor cetăţi despre care vorbeşte Miron Costin? Incintele exterioare dela Hotin

[1]) (până la adoptarea tunurilor) «on savait par expérience qu'un château se défendait mieux qu'une ville..., plus la garnison était resserrée dans un espace étroit, plus elle avait de force, car l'assiégeant, si nombreux qu'il fût, obligé d'en venir aux mains, ne pouvait avoir sur un point donné qu'une force égale tout au plus à celle que lui opposait l'assiégé» (Viollet-le-Duc, *o. c.*, I, p. 339).

[2]) Bogdan, *Inscripţiile dela Cetatea-Albă*, p. 17.

[3]) Schlumberger, *Le siège et la prise de Constantinople*, p. 82 şi urm.

[4]) Bogdan, *Cronice inedite*, p. 183.

[5]) *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*

[6]) *Ibid.*, p. 56.

[7]) Inscripţia din 1476: «In anii dela întâmpinarea Domnului 6984 (1476) s'au săvârşit marea poartă în zilele cuviosului Ioan Ştefan-Voevod şi în zilele panului Luca şi panului Hărman». (Bogdan. *Inscripţiile dela Cetatea-Albă, An. Ac. Rom.*, XXX, p. 24.)

Inscripţia din 1479: «In zilele cuviosului şi de Hristos iubitorului şi de Dumnezeu dăruitului şi de toată lauda vrednicului Ioan Ştefan-Voevod, Domn a toată ţara Moldovei, fiu al lui Bogdan-Voevod, s'a început şi s'a sfârşit acest zid, pe vremea pârcalabilor Duma şi Hărman». (*Ibid.*, p. 28).

şi Tighina şi a treia incintă dela Cetatea-Albă sunt posterioare acestei epoci, după cum adevereşte traseul lor [1]).

Construirea unei a doua incinte, exterioară celei vechi şi cu pereţii mai scunzi (cum e cazul la Suceava şi la Cetatea-Albă), a fost tocmai unul din mijloacele cele mai obişnuite în Occidentul Europei pentru a face faţă nouii arme, artileria [2]). Prin aceasta se depărtà locul artileriei atacatoare şi se punea vechea cetate, devenită acum reduit, la adăpostul loviturilor artileriei duşmane.

Aşà cum ne-au rămas cètăţile din acele vremuri, ele se prezintă sub următoarele aspecte:

Un reduit (probabil partea cea mai veche a cetăţii) de formă patruunghiulară (Suceava, Neamţ, Cetatea-Albă), rotundă (Soroca) sau oblongă (Hotin) de mici dimensiuni [3]), cu curtine scurte [4]) şi cu turnuri de flancare rotunde sau patrate la frânturile liniei de incintă (capetele curtinelor). Aceste turnuri prezentau mai multe etaje de focuri (Pl. VI) Ziduri groase de piatră cioplită sau necioplită [5]). Uneori cu desene făcute din cărămizi (Hotin), crenelate la partea superioară [6]). In interiorul acestei incinte erau locuinţele şi magaziile.

O incintă poligonală exterioară [7]) (lipseşte la Neamţ, Soroca şi la Hotinul secolului al XV-lea), formată din laturi (curtine) [8] [illegible] e

---

[1]) Generalul Sc. Panaitescu, *l. c.*, pp. 98, 103, 106.

[2]) Viollet-le-Duc, *o. c.*, I, pp. 418, 425—427.

[3])

46,00 × 40,00	la	Cetatea	Neamţului
42,50 × 45,00	»	»	Sucevei
34,65 × 37,20	»	»	Albă
26.00 diametru	»	»	Soroca
37.90 × 110.70	»	»	Hotin

[4])

20,00 — 26,00	»	»	Neamţului
12,00 — 16,50	»	»	Sucevei
19,80 — 23,50	»	»	Albă
14.00	»	»	Soroca
20.00 — 65.00	»	»	Hotin.

[5]) 3,65 la Neamţ
2,50 » Suceava
4,94 » Cetatea-Albă
1,60 » Soroca
4,50 » Hotin.

[6]) Crenelurile se pot vedeà azi bine numai la: Cetatea-Albă, Soroca şi Hotin, vezi planşele VIII, IX, X şi XI.

[7]) 100,00 × 72,00 la Suceava.

[8]) 12,00 — 25,00 la Suceava.

dimensiuni în general mici şi cu bastioane circulare (Cetatea-Albă) sau semicirculare (Suceava), cari flancau curtinele. Grosimea zidului acestei a doua incintă variază, chiar la o aceiaş cetate, după cum laturea erà mai mult sau mai puţin expusă unei trageri a artileriei inamice. Aşà la Suceava laturea de Vest, care se puteà bate uşor de o artilerie ce s'ar fi instalat pe platoul Mirăuţilor, are 5 m. grosime, pe când laturea de Sud-Vest nu are decât 3 m. şi cea de Est numai 1 m. 60.[1]).

Un şanţ de mari dimensiuni [2]), umplut la unele cu apă [3]).

Ele sunt puse toate pe înălţimi dominante faţă de terenul înconjurător pentru a îngreuià atacul [4]) şi a procurà vederi, iar traseul lor este foarte bine adaptat formei terenului, după cum se poate vedeà din planurile anexate (planşele I, III, IV, VII).

Pentru vremea lor aceste cetăţi erau puternice şi-şi puteau îndeplinì misiunea lor cu succes [5]).

In ceeace priveşte cetăţile de pământ, nu avem nici o informaţiune, dar e probabil că ele nu diferiau, în privinţa traseului, de cele de zid, şi că dimensiunile diferitelor părţi din cari erau alcătuite erau poate mai mici, mai cu seamă în ceeace priveşte înălţimea curtinelor şi bastioanelor.

In prima parte a acestui memoriu, am arătat (pag. 8) că, pe lângă cetăţile amintite, o sumă de târguri, mănăstiri şi chiar case particulare erau întărite. Aceste întărituri nu făceau parte din sistemul de apărare general al ţării şi nu aveau de scop a rezistà unui atac regulat, ci numai a pune locuitorii la adăpostul unei lovituri de mână

---

[1]) Grosimea aceasta variabilă a zidului incintei exterioare a Cetăţii Suceava confirmă cele spuse mai sus cum că incintele exterioare ale cetăţilor moldoveneşti au fost construite *după* adoptarea artileriei.

[2]) La Suceava de 40,00 lăţime şi 5,00 adâncime; la Cetatea-Albă «fossi profondissimi» (Sansovino, *Historia Universale*, p. 167) şi «fossés d'une profondeur extraordinaire» (Sead-ed-din, apud I. Ursu, *Stefan-cel-Mare şi Turcii*, p. 203).

[3]) La Cetatea-Albă apa din sanţ aveà o adâncime de 8 picioare (circa 2 m. 40). (*Cronica de Venetia* scrisă de Malipiero în Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 85).

Cetatea pe care o construià Radu-Vodă la graniţa Moldovei a avut şi ea şanţuri cu apă, căci Ştefan-cel-Mare zice în scrisoarea sa din 13 Iulie 1471 către regele Poloniei că a deturnat apa Siretului dela acea cetate. (Bogdan, *Doc. Ştef.*, II, p. 312).

[4]) Aceasta erà o regulă generală în Occident (Viollet-le-Duc, *o. c.*, I, p. 373).

[5]) ... «(Cetatea-Albă) erà foarte bine întărită şi prin poziţia sa cea naturală şi prin întărirea sa cea artificială» (Cambini, în *Arh. Ist.*, I, 2, p. 58).

din partea diferitelor bande venite dela vecini (mai cu seamă Turci şi Tătari).

Intăriturile târgurilor constau din şanţuri, valuri de pământ şi (sau) pălănci [1]). E probabil că toate târgurile să fi avut asemeni apărări, dar avem ştiri precise numai pentru Suceava [2]) şi Baia [3]) şi indicaţiuni — şi acestea foarte vagi — numai pentru următoarele localităţi: Bârlad [4]), Dorohoiu [5]), Iaşi [6]), Vasluiu [7]) şi Siret [8]).

Apărarea lor se făceà de locuitorii târgului. Nu este improbabil ca, deoarece organizarea municipală în Moldova s'a luat dela Saşi [9]). apărarea diferitelor părţi ale împrejmuirii târgurilor să fi fost încredinţată breslelor, cum se făceà în toate oraşele săseşti sau de origine săsească [10]).

---

[1])... In Occident, până în sec. XIV-a, multe oraşe erau înconjurate numai cu şanţ şi palisade (Oman, *o. c.*, II, p. 11; Viollet-le-Duc, *o. c.*, VII, p. 36).

[2]) «Era il resto di Suzava con fosse et palanche cirdondata». (*Donado da Lezze Historia Turchesca*, ed. Ursu, p. 91).

Ligneam urbem viruineo muro circumseptam» (Antonii Bonfinii. *Historia Pannonica*. Ed. Colonia 1690, p. 547).

[3]) A. Lapedatu, *Antichităţile dela Baia* (*Bul. Com. Mon. Ist.*, II, p. 63). Acì erà vamă. (Bogdan, *Doc. Ştef.*, II, p. 280).

[4]) A. Lapedatu, *Gravuri şi vederi dela Cetatea-Albă* (*Bul. Com. Mon. Ist.*, VI, p. 58); I. Antonovici, *Cetatea de pământ dela Bârlad* în *Bul. Com. Mon. Ist.* VI, I, p. 13). Şi acì erà vamă (Bogdan, *o. c.*, II, p. 64).

[5]) In documente găsim pe un boier Şăndrică de Dorohoiu. Bogdan zice (fără a explicà de ce) că erà pârcalab. (*o. c.*, II, p. 568), deci la Dorohoiu ar fi fost cetate. In Dorohoiu erà vamă. (Bogdan, *o. c.*, II p. 280).

[6]) Bogdan, *o. c.*, II, pp. 328, 333; Reichersdorf, *Chorographia Moldaviae*, în *Tez. Mon. Ist.*, III, p. 138.

[7]) Reichersdorf, *l. c.;* Veress, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, p. 111.

[8]) A. Lăpedatu, *Gravuri şi vederi dela Cetatea Albă*, *l. c.*; Romstorfer, *Cetatea Sucevei*, p. 9. La Siret erà vamă (Bogdan, *o. c.*, II, p. 280).

O geografie italiană (Veneţia, 1597) dă ca oraşe întărite în Moldova: Suceava Zuccavia), Bârlad (Barlovia), *Cotnari* (Cutinari) şi Hotin (Cocino) (Iorga, în *Rev. Ist.*, XI, p. 113).

[9]) I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, pp. 95—109.

[10]) Franz Rieger, *Die Entwickelung von Hermannstadt in kultureller und militär Beziehung*, p. 215; L. Reissenberger, o. c., p. 321.

Kolozsvdr Története vildgositó Rajzai, pl. V.

Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, II, p. 251.

Dawne warownie krakowskie, în *Rocznik Krakowski*, XIII.

In ceeace privește mănăstirile, toate erau întărite printr'un zid de apărare, în genere de formă patrulateră, cu turnuri la colțuri și la mijlocul laturilor prea lungi [1]). O seamă din aceste mănăstiri au ziduri și azi, cum se poate vedeà din anexatele fotografii (planșele XII, XIII, XIV și XV), dar e greu a determinà care parte a zidurilor existà pe vremea lui Ștefan-cel-Mare. Nu e de crezut că întărirea bisericilor din Transilvania să nu fi avut o influență asupra întăririi celor din Moldova.

Avem un singur document și o mențiune, ulterioară epocii lui Ștefan-cel-Mare [2]), despre existența de castele sau case particulare întărite. Documentul este dela Ștefan-cel-Mare și are data de 8 Octomvrie 1462 [3]). In el se zice: «am dat și am întărit lui în țara noastră în Moldova pe satele lui drept moșii, anume satul Rebricea, unde a fost *curtea* lui Duma Ciornog (Negru?), și până unde a fost a Grecului Ciornog Duma, și până în Drăjăști și în Borișești și în Țibănești și în Muncei, unde a fost *cetatea* [4]) lui Duma Ciornog și unde a fost Moiș Filosoful Rebrici...».

---

[1]) «Les types les plus complets (de monastères) et les mieux conservés présentent en plan une forme rectangulaire. Les murs de pierre sont hauts, d'habitude crénelés, munis de meurtrières, possédant souvent des chemins de ronde, et ils sont flanqués de tours massives, généralement carrées, quelquefois rondes, plus rarement polygonales. L'entrée du monastère se fait en passant sous une large voûte ménagée dans une tour qui sert aussi généralement de clocher. (G. Balş, *L'architecture religieuse moldave*, în Balş şi Iorga, *L'art roumain*, p. 377 «Ces monastères représentent donc de véritables forteresses» (*ib.*, p. 378). «Les monastères qui ont conservé ces éléments (întăriturile) sont encore nombreux. Nous citerons ceux de Neamţ, de Suceviţa, Putna, Dragomirna, Pobrata, Cetăţuia près de Iassy, Slatina, Râşca» (*Ibid.*, p. 381).

In harta istorică cuprinsă în *Die Bukowina* (p. 324), publicaţia jubilară a jandarmeriei bucovinene din anul 1899, se înseamnă şase «Klöster mit Ringmauern»: Putna, Suceviţa, Solca (Arburea), Vatra Moldoviţei, Voroneţul şi Dragomirna. Mânăstirea Tazlău are deasemenea ziduri vechi (Al. Naum, *Notiţă despre arhitectura bisericei din Tazlău*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, IX, p. 91); Romstorfer, *o. c.*, p. 105).

[2]) ...«et pleraque alia oppida et castella». (Reichersdorf, *l. c.*).

[3]) Bogdan, *o. c.*, I, pp. 64, 65. Sunt îndatorat d-lui Iuliu Tuducescu pentru traducerea din limbă slavonă. Ii exprim aci mulţumirile mele.

[4]) Cred că s'ar puteà fixà, cu oarecare certitudine, locul acestei cetăţi boiereşti. In adevăr în documentul citat se zice că moşia satului Rebricea se întinde între altele până *în Muncei, unde a fost cetatea lui Duma Ciornog*. Azi nu se mai găseşte localitatea Muncei. Pe harta 1/100,000, foaia Iaşi, se găseşte însă, la Nord de localitatea Şcheia dealul Muncelu şi pe acest deal o movilă având forma unei întărituri, cu şanţuri adânci şi cu locuri de ieşire. Legenda locală o atribue lui Ştefan-cel-Mare (*Marele Dicţionar*

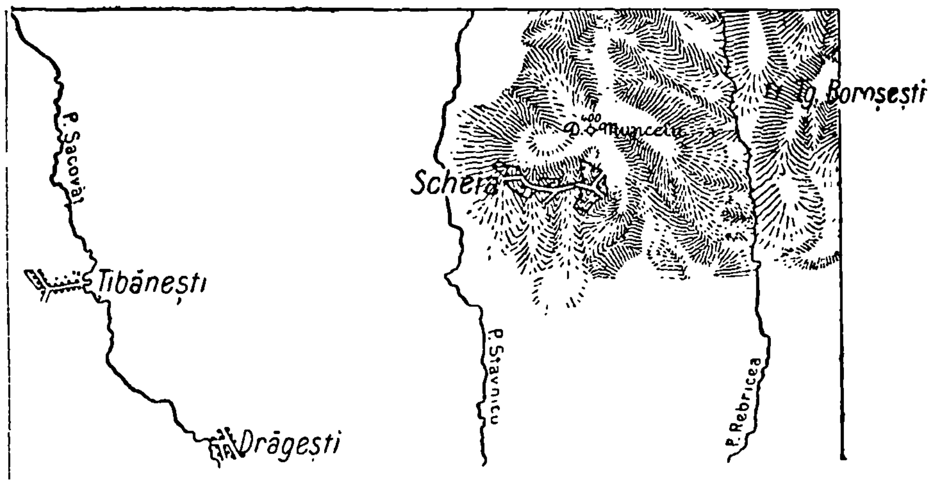
Faptul că se specifică aparte дворъ (curte) şi городъ (cetate) face să nu poată fi îndoială că în adevăr e vorba de o cetate, şi nu numai de locuinţa unui particular. Menţiunea lui Reichersdorf întăreşte aceasta, precum o confirmă şi următoarele consideraţiuni:

a) Starea de nesiguranţă de atunci, care cereà să se ieie măsuri pentru a rezistà unei lovituri de mână.

b) Faptul că, cu un secol mai înainte, ţara moldovenească ţinuse de coroana Ungariei şi că aceasta, după marea invazie tătară din 1241, îngăduise nobililor a-şi construì cetăţui [1]).

C. *Legiuiri (obiceiuri) relative la cetăţi.* Din punctul de vedere administrativ-organic, cetăţile — şi mai ales cele de margine — constituiau unităţi administrative aparte, în capul cărora se aflau — după importanţa cetăţii — unul sau doi pârcălabi (numiţi portari pentru Suceava şi staroşti pentru cetăţile mai mici, ca Ţeţina [2]) sau uneori

Geografic, IV, p. 414). Schiţa de mai jos arată că poziţia dealului Muncelu se potriveşte cu cele scrise în document. Încă un argument puternic este că cetatea, fiind situată pe dealul Muncelu, puteà comanda ambele comunicaţii cari uniau Iaşul cu valea Bârladului, prin valea Rebricei şi prin valea Stavnicului (Cecilia Alinescu şi Natalia Paşa, *Vechile drumuri moldoveneşti*, în *Anuar de geografie şi antropogeografie* 1914—1915, pp. 26, 27). Cercetări arheologice la faţa locului ar puteà să facă lumina completă.



1) Akos von Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, p. 795.
2) Bogdan, *o. c.*, I, pp. 232, 257.

pentru Hotin [1]), cari aveau ca atribuție de căpetenie apărarea și conservarea în bună stare a cetăților [2]).

Din examinarea listelor de pârcălabi (portari, staroști) a diferitelor cetăți se constată două lucruri:

a) Importanța funcțiunii lor, care este totdeauna încredințată boierilor celor mai de seamă din sfatul domnesc.

b) Continuitatea ce s'a căutat a se da acestei funcțiuni, ținând cât mai mult timp aceiași boieri în funcție și neschimbându-i, acolo unde erau doi, pe amândoi deodată [3]).

Autoritatea pârcălabilor se întindeà atât asupra cetății propriu-zise și a mahalalei sale — *posada* [4]) — cât și asupra întregului ținut înconjurător. Ca și pentru ceilalți dregători, această autoritate erà și administrativă și judiciară [5]) și, bine înțeles, militară.

Cari erau mijloacele de cari dispuneau pârcălabii pentru întreținerea și apărarea cetăților?

Ca mână de lucru, atât pentru construcții, cât și pentru reparații dispuneau de străjile din cetate și de toți locuitorii (cu brațele și cu carele) din cuprinsul întregului teritoriu supus autorității lor. Aceasta reiese din documentele de scutire date în folosul anumitor mănăstiri [6]). Erà deasemenea un obiceiu al Ungurilor [7]).

Ca material pentru construcții și reparații, dispuneau de acel (lemne și piatră) ce se găsià mai în apropiere [8]) și numai în caz de lipsă se aduceà și de aiurea [9]).

---

[1]) *Ibid.*, II, p. 428.

[2]) I. Bogdan. *Inscripțiile dela Cetatea-Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, p. 36.

[3]) *Ibid.*, p. 43.

[4]) Asupra înțelesului cuvântului de «posadă» vezi I. Bogdan, *Organizarea armatei moldovene în sec. XV-a*, nota 49.

[5]) I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea-Albă*, p. 36.

[6]) La 31 August 1458, Ștefan-cel-Mare scutește pe locuitorii din Bohrinești: «nici la cetatea Sucevei să nu lucreze oamenii din acel sat Bohrineștii» (Bogdan, *Doc. lui Ștef.* I, p. 16);

La 13 Martie 1466 aceeaș scutire pentru locuitorii din Negoești (*ibid*, I, p. 79);

La 17 Aprilie 1475, aceeaș scutire pentru două sate ale mânăstirii Horodnicu (*ibid*, I, p. 202);

La 30 August 1479 aceeaș scutire pentru locuitorii din Rădăuți. (*Ibid.*, I, p. 229)

[7]) «gratuiti labores» (Akos v. Timon, *o. c.*, p. 803).

[8]) La Suceava se găsesc cariere de piatră chiar în apropiere de cetate (Romstorfer, *o. c.*, p. 8, schița 4).

[9]) In 1421 Guillebert de Lannoy a văzut aducându-se, de către Voevodul litvan.

Ca resurse băneşti există o dare numită «posadă», de ce natură nu ştim [1]), dar despre care avem ştiinţă prin documente de scutire, de pe vremea lui Ştefan-cel-Mare [2]) şi anterior lui [3]). La vecinii unguri erà obiceiul de a se atribuì anumite venituri pentru întreţinerea fortificaţiilor [4]).

Ca meşteri (arhitecţi sau ingineri, cum s'ar zice azi), probabil se recurgeà la străini [5]).

Din punctul de vedere al materialului tehnic, fiecare cetate erà înarmată atât cu material de artilerie [6]), cât şi cu armament de orice soiu, material de a cărui bună stare comandanţii şi subalternii lor erau pecuniar răspunzători [7]).

Pentru hrană e probabil că cetăţile dispuneau şi de rezervele de hrană pe cari populaţia din raza cetăţii le adăpostià, cel puţin în parte, în cetate; dealtfel nu avem, pentru timpul Domniei lui Ştefan, pildă de cetate moldovenească predându-se din cauza foamei.

Locuitorii din hotarul cetăţii erau îndatoraţi a face, în timp de pace, probabil pe rând (cu schimbul), paza în cetate [8]), a cărei garnizoană de siguranţă o alcătuiau împreună cu câţiva lefegii [9]).

---

al Podoliei, 4,000 care de lemn şi piatră, pentru întărirea Cetăţii-Albe, (Iorga, *Studii, istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, p. 83).

[1]) «De ce natură erà această dare nu se poate precizà» (Bogdan, *Doc. lui Ştefan.*, II, p. 601, la cuvântul посада).

«Dare pentru subsistenţa garnizoanelor de prin cetăţi (Hasdeu, *Arhiva Istorică*, I 1, p. 153).

[2]) ни подвод не дают, ни посадѹ, (Bogdan, *o. c.*, I. pp. 14, 96, 200).

[3]) *Arh. Ist.*, I. 1, p. 153.

[4]) Dr. A. Berger. *Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive*, II, p. 60; Kaindl, *o. c.*, II, p. 248; L. Reissenberger, *o. c.*, p. 319.

[5]) La 16 Maiu 1529, Petru Rareş se adresează Bistriţenilor şi cere a-i trimite un bun şi cu experienţă meşter zidar pentru cetatea Neamţului (*Hurmuzaki*, XV, 1, p. 317).

La 23 Aprilie 1543 Petru Rareş scrie unui Bistriţean să vină să lucreze la cetatea Soroca, (*Ibid.*, p. 432); Iorga, *Negoţul şi meşteşugurile în trecutul românesc*, p. 10, 29, 155.

[6]) Bogdan, *Inscripţiile de la Cetatea-Albă*, p. 17; Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 85; acelaş, *Studii ist. asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, p. 161.

[7]) La 15 Maiu 1546, Petru Rareş dă, Mitropoliei din Roman, două moşii cari fuseseră confiscate de fratele său Bogdan-Vodă (1504—1517) «de la Dragoş ce fù Portar, dela Arbure, în cetatea Sucevei, pentrucă *acel Dragoş Portarul strică un tun de mare preţ*» (Melchisedec, *Chronica Romanului*, I, p. 170).

[8]) I. Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, I, p. 199.

[9]) Ibid., *Organizarea armatei moldovene* (*An. Ac. Rom.*, XXX, pp. 374, 375); *Urechiă*, ed. Giurescu, p. 45.

D. *Mijloace și metode de atac și apărare a fortificațiilor.* Prin însuș scopul urmărit de fortificație, care este de a îngădui păstrarea unui oraș, a unei poziții, etc., rolul apărării este un rol mai mult pasiv și este în funcție de atac, care, fiind liber pe mișcările și acțiunile sale, se poate conduce așà cum crede că îi cer interesele. Urmează deci că, pentru a ne da seama de chipul de apărare al cetăților, trebuie ca, după ce știm în ce constau (descrierea lor de mai sus), să vedem cum și prin ce mijloace se atacau.

In ce constà oare atacul unei cetăți în secolul al XV-lea?

Și în secolul al XV-lea, ca și azi, nu cetatea, massă inertă de zidărie și de pământ, erà ceeace supărà pe atacator, ci garnizoana ei, care mânuià armele și dădeà vieață întăriturilor; atacul acestora — al întăriturilor — nefiind decât mijlocul pentru a ajunge la garnizoană și a o distruge sau a o silì să se predeà. Dintre metodele pentru cucerirea cetăților, aceea prin încercuirea și luarea lor prin foame, nu o găsim întrebuințată, pe timpul Domniei lui Ștefan-cel-Mare, nici de dânsul, nici de adversarii săi. Cauza este că, dacă pe acele vremuri răsboiul erà cevà endemic, el cuprindeà însă acte violente, dar de scurtă durată, și organizarea tuturor armatelor de pe atunci — cu excepția celei turcești — nu îngăduià a se ținea oștile un timp mai îndelungat sub arme, nici în Orientul, nici în Occidentul Europei [1]).

Ca mijloc de a supune garnizoana nu rămâneà deci decât atacul prin forță, dar și acesta se puteà da în două feluri:

a) Bruscat (prin surprindere), când se sperà că, punând dela început mari mijloace în acțiune, se va sperià garnizoana — căci repet că arta întreagă a atacului nu a fost și nu este decât arta de a apăsà asupra moralului garnizoanei — sau se va puteà face o spărtură în zid, înainte ca garnizoana să poată luà contra măsuri. De felul acesta au fost cele mai multe atacuri din timpul Domniei lui Ștefan-cel-Mare, atât date de dânsul: Chilia (1462 și 1465), București (1473), Teleajin (1474), Crăciuna (1482), cât și cele date de Turci: Chilia și Cetatea-Albă în 1475 și 1484, Neamț, Suceava și Hotin în 1476, Suceava în 1485.

b) Atac sistematic, cum pare să fi fost acel al Polonilor asupra Sucevei, în anul 1497.

a) *Atacul bruscat.* Acesta constà mai ales în sosirea prin surprindere în fața cetății și în înconjurarea ei repede, pentru ca forțele

---

[1]) Oman, *o. c.*, II, p. 52—54; Viollet-le-Duc, *o. c.*, I, p. 337.

garnizoanei să fie numai acelea ale garnizoanei de siguranță (de timp de pace) și să nu se mărească prin locuitorii din ocolul cetății, obligați (și interesați dealtfel) a luà parte la apărarea cetății, dar aflați răspândiți la lucru, la câmp sau ocupați în altfel. Se dădeà apoi foc orașului — posadei care erà în jurul cetății (Turcii la Suceava și Hotin în 1476) și se începeà a se bate cetatea cu artileria de care dispuneà (Ştefan la Chilia în 1462 și 1465; Turcii la Neamț în 1476). In genere acest procedeu nu ajungeà a aduce garnizoana să se predeà când aceasta erà bine pregătită (Chilia și Cetatea-Albă în 1475 [1]); Suceava [2]), Neamț [3]), Hotin [4]), în 1476; Suceava în 1485 [5]) pentrucă armamentul armatelor de câmp erà prea slab; reușià însă când erà înțelegere între atacator și o parte din garnizoană (cum pare a fi fost cazul cu luarea Chiliei, de către Ştefan-cel-Mare, în 1465 [6]) sau când apărătorul erà prea demoralizat (București 1473, Teleajin 1474).

Tot atac bruscat erà acela când dușmanul, prezentându-se pe neașteptate, în fața unei cetăți, o atacà, după o somație, prin mijloace covârșitor de puternice. Astfel s'au petrecut lucrurile la luarea, de către Turci, a Chiliei și a Cetății-Albe în 1484.

In urma experienții căpătate cu ocazia asediului și luării Constantinopolului, armata turcească devenise foarte dibace în arta de a atacà și luà cetățile [7]) — dovadă marele număr de cetăți ce a cucerit. Principiul pe care se bazà — căci acesta erà ceeace-i dăduse izbânda în fața Constantinopolului în 1453 — erà de a concentrà un puternic foc de artilerie [8]) asupra unuia sau mai multor puncte spre a face breșe [9])

---

[1]) Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății-Albe*, pp. 144, 145.

[2]) *Hurmuzaki*, VIII, p. 15; Cromer, *Polonia*, (ed. Colonia, 1586) p. 422.

[3]) Donado da Lezze, *o. c.*, p. 91; A. Veress, *o. c.*, IV, pp. 23, 26.

[4]) Cromer, *l. c.*; Hurmuzaki, *l. c.*

[5]) *Letopisețul dela Bistrița*, p. 58.

[6]) Iorga, o. c., p. 129.

[7]) Dacă Turcii erau acei dintre vecinii noştri cari erau mai dibaci în arta răsboiului de asediu, Tătarii, în schimb, erau cei mai slabi în această parte a artei răsboiului (Oman, *o. c.*, II, p. 333), şi lucrul se explică uşor pentrucă armata lor se compuneà aproape exclusiv din cavalerie uşoară.

[8]) Deseori Turcii turnau, în caz de asediu, tunurile lor la fața locului (*Innsbrucker Archiv*, P. A. XXXIX, 110; Sathas, VI, p. 135, ambele la Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, p. 227), cum a fost cazul şi la atacul Constantinopolului (Schlumberger, *o. c.*, p. 84).

[9]) Schlumberger, *o. c.*, pp. 88, 251; Oman, *o. c*, II, p. 358,

de obiceiu asupra unei porți[1]) și a menține focul asupra breșei[2]) până în momentul asaltului, când puternice coloane erau aruncate asupra spărturii făcute[3]), coloane cari prin covârșitorul lor efectiv sdrobiau pe apărător, și aceasta cu atât mai mult, cu cât, pe tot timpul atacului, se trăgeà și asupra altor puncte și se simulau atacuri falșe spre a țintuì garnizoanele, acestor puncte, locului[4]).

Acest sistem de atac erà justificat, căci ce se interpuneà între atacator și garnizoană decât obstacolul format din zid și din șanț? Acestea trebuiau deci distruse spre a se ajunge la garnizoană.

Pentru a distruge zidurile trebuiau însă mijloace puternice, și acelea de cari se dispuneà înainte de întrebuințarea artileriei — și cari au continuat a fi întrebuințate și paralel cu tunurile încă mult timp[5]) — aveau un efect de distrugere mic, pentrucă aveau o bătaie mică. Având o bătaie mică, nu se puteà concentrà tragerea lor asupra unui singur punct, ci trebuiau răspândite, și deaceea pe acele vremuri apărarea erà superioară atacului[6]). La început tunurile, având bătaie mică, s'au întrebuințat ca și berbecul, catapultele, etc. Perfecționarea materialului de artilerie, sub Mahomed al II-lea, a îngăduit ca, trăgând mai de departe, să se concentreze focul a mai multor piese asupra unui singur punct. Micile dimensiuni ale cetăților de atunci, traseul lor în general pătrat, nu îngăduiàu artileriei apărării a-și concentrà focurile, ci duceau, din contra, la divergența lor, lucru care a necesitat ulterior frângerea traseului fortificației.

---

[1]) Schlumberger, *o. c.*, pp. 62, 68, 88; Viollet-le-Duc, *o. c.*, I, p. 425.

[2]) Oman, *o. c.*, II, p. 358.

[3]) Schlumberger, *o. c.*, p. 251.

[4]) Schlumberger, *o. c.*, p. 110, 112; Oman, *o. c.*, II, p. 359.

[5]) Cum că se întrebuințau baliste şi catapulte şi după inventarea şi adoptarea tunurilor ne-o arată: a) Menţiunea lui Wapowski (*Scriptores Rerum Polonicarum*, II, p. 27) că, în apărarea Sucevei, Moldovenii: «Nam et ipsi bombardas et *alia tormenta bellica* plurima habebant». b) Manuscrisul 3 al Arhivei Săseşti din Sibiu, care tratează despre mijloace de atac şi apărare în vigoare. Partea întâia a acestui volum (inedit până azi, din care public unele ilustraţii (planşele XVI, XVII, XVIII, XIX, XX şi XXI) e scris de Hans Haasenwein între 1417 şi 1460. La filele 73—84 sunt o sumă de ilustraţii, arătând diferite feluri de tunuri, iar la filele 91—95 sunt ilustraţii arătând catapulte, turnuri mobile şi alte maşini de asediu, cari se întrebuinţau în acelaş timp. *c)* Registrele oraşului Sibiiu, cari notează, în 1465 că s'a cerut Sibiiului să deie: «arma bombardas, pixides *aliaque instrumenta bellica*». (L. Reissenberger, *o. c.*, p. 332). *d)* Schlumberger, în *o. c.*, pp. 89, 103.

[6]) Oman, *o. c.*, II, pp. 52—54; Viollet-le-Duc, *o. c.*, I, p. 338.

Informaţiile ce avem asupra atacului şi luării Chiliei şi a Cetăţii-Albe în 1484 [1]), ne arată că Baiezid a adus, în faţa cetăţilor, forţe mari şi o artilerie numeroasă, cu care a bătut puternic ambele cetăţi succesiv. La Cetatea-Albă artileria turcească a bătut din trei părţi, reuşind a face breşă în zid şi a umpleà şanţul. S'a dat un prim asalt, care nu a reuşit, şi cetatea, a cărei garnizoană erà cu totul redusă, s'a predat, când Turcii se pregătiau a da al doilea asalt.

b) *Atacul sistematic*. Când cetatea de atacat erà prea puternică sau fusese bine aprovizionată şi pregătită în vederea atacului, cum a fost cazul cu Suceava în 1497, atunci se procedà la atacul regulat, care constà în următoarele operaţiuni:

α) Inconjurarea cetăţii şi încercuirea ei cu întărituri, numite linie de contravalaţiune [2]), spre a oprì ieşirile garnizoanei.

β) Constituirea unei a doua linii de întărituri, cu faţa spre exterior, spre a oprì ajutorul din afară, numită linie de circonvalaţiune [3]).

γ) Aşezarea bateriilor de tunuri şi alte instrumente de distrugere şi bombardarea zidurilor [4]).

δ) Facerea lucrărilor de apropiere, cari să permită infanteriei a ajunge la distanţa de asalt. Eventual minarea zidurilor.

ε) Asaltul.

c) *Apărarea*. Problema pentru apărare constà în a păstrà zidurile şi şanţurile intacte — căci numai aşà se puteà opune cu succes atacatorului — şi deaceea lupta ei (a apărării) erà dusă aşà ca să distrugă mai cu seamă mijloacele de distrugere (artilerie şi maşini) puse în acţiune de atacator. Dacă atacatorul reuşià a face breşă, se căutà a o reparà şi a concentrà mijloacele de foc în faţa breşei, spre a oprì coloanele de asalt.

Garnizoanele cetăţilor moldoveneşti şi-au făcut pe deplin datoria căci vedem că: Turcii nu reuşesc a luà Cetatea-Albă în 1475, deoarece, imediat ce debarcă (venind dela Caffa), Moldovenii fac o ieşire, îi

---

[1]) Vezi analiza lor în: Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe* pp. 154, 164; I. Ursu, *Ştefan-cel-Mare şi Turcii*, p. 112 şi urm.

[2]) Viollet-le-Duc, *o. c.*, I, p. 337.

[3]) Ibid.

[4]) In asediul Sucevei din 1497 Polonii au stabilit în jurul cetăţii patru tabere, pe cari le-au înconjurat cu carele armatei. Acestea formau liniile de contra şi circonvalaţiune. Apoi au instalat tunurile şi început bombardamentul. (Wapowski, *Scriptores Rerum Polonicarum*, II, p. 27; Cromer, *Polonia* (ed. Colonia, 1580), p. 441).

aruncă în mare şi le iau patru tunuri [1]; în 1476 Turcii nu pot luà prin atac bruscat Neamţul, Suceava şi Hotinul. Tot aşà în 1484 garnizoanele din Cetatea-Albă şi Chilia s'au apărat cu îndârjire, răspunzând focului de artilerie cu foc de artilerie, reparând spărturile făcute în ziduri prin zăgazuri, săpând noui şanţuri şi aruncând asupra coloanelor de atac ploi de săgeţi, pietre [2], etc.

In 1497 iarăş, Polonii, cu toată superioritatea lor numerică, cu toate piesele gigantice de artilerie ce le aveau ei, cu toate că înconjurase Suceava cu lucrări de contravalaţie şi circonvalaţie, nu reuşesc a sdruncinà moralul garnizoanei moldoveneşti, care la lovituri răspundeà cu lovituri, reparà noaptea ceeace distrugeau Polonii ziua [3] şi care s'a luptat, după zisa unui cronicar polon [4], foarte voiniceşte.

* * *

In rezumat Moldova posedà, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, un sistem de întărire — sistem ce se desvoltase încetul cu încetul, din nevoi economice, politice şi strategice — care constà din:

O serie de cetăţi la graniţele ţării, în punctele unde veniau comunicaţiile de căpetenie şi unde natura terenului nu erà, prin felul său, destul de puternică spre a se dispensà de cetăţi.

Cetăţi în interiorul ţării, cari permiteau manevrele strategice.

Sistemul acesta erà completat prin întăririle târgurilor, a mănăstirilor şi a locuinţelor celor înstăriţi.

In ceeace priveşte arta atacului şi apărării cetăţilor, Moldovenii aveau aceleaşi principii ca şi vecinii lor.

24 Iunie 1925.

---

[1] *Annali veneti* (Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 89).

[2] Cambini, în *Arh. Ist.*, I, 2, p. 58; Scrisoarea lui Ursinus, în Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, p. 279.

[3] Cromer, *l. c.*

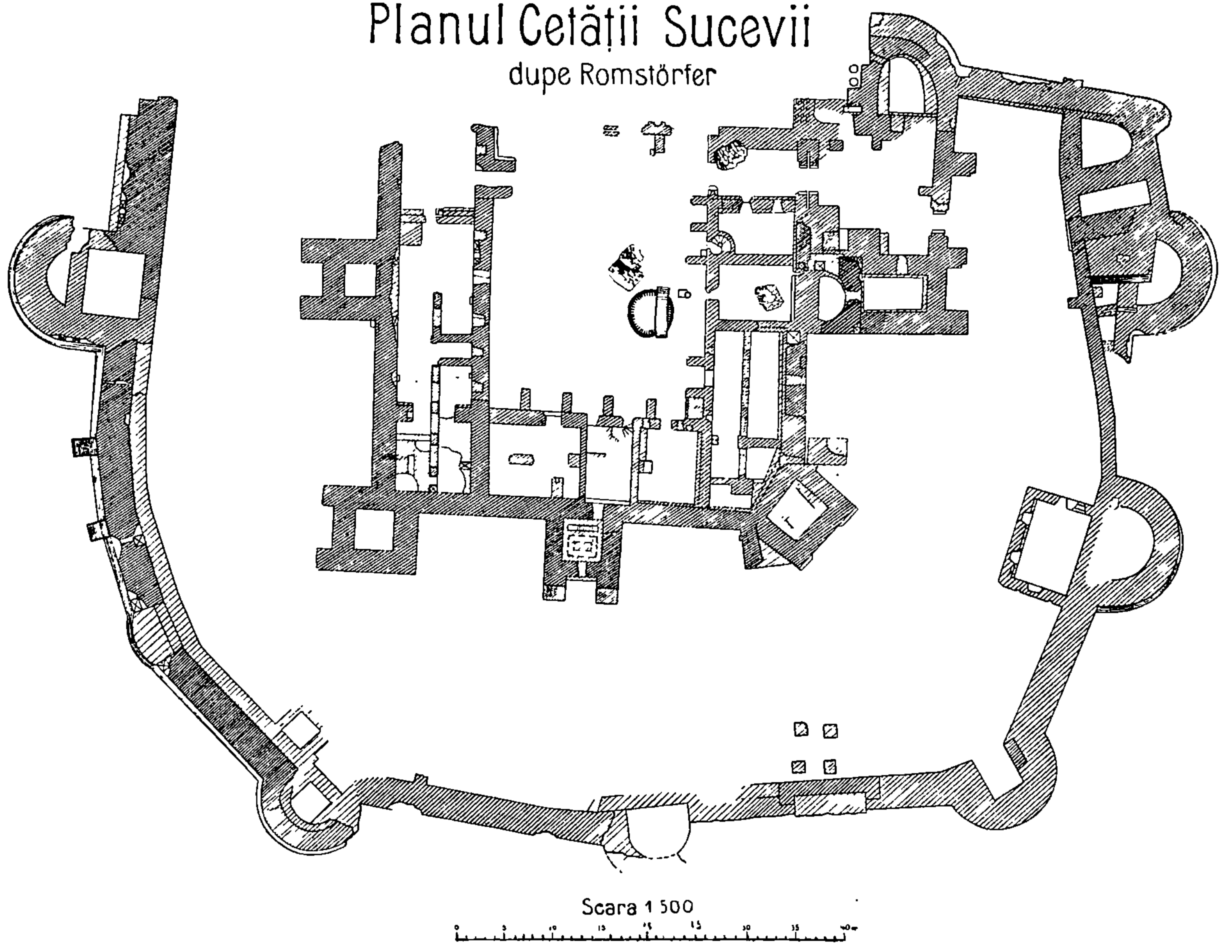
[4] Wapowski, *l. c.*

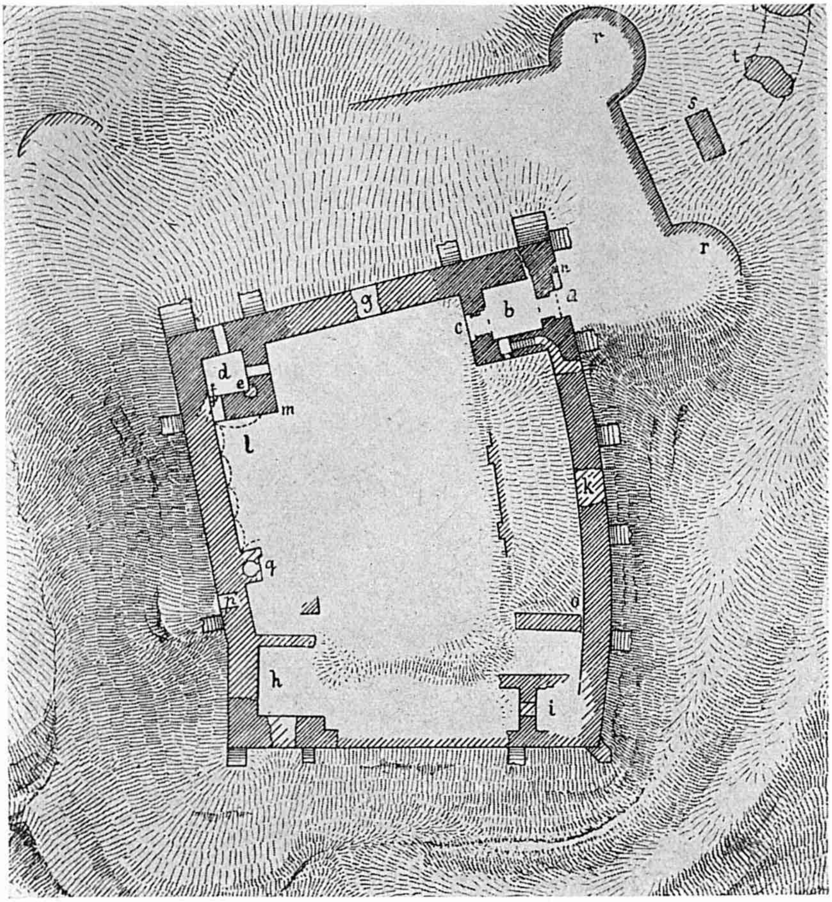


Plan de situaţie al cetăţii Suceava (după Romstörfer)

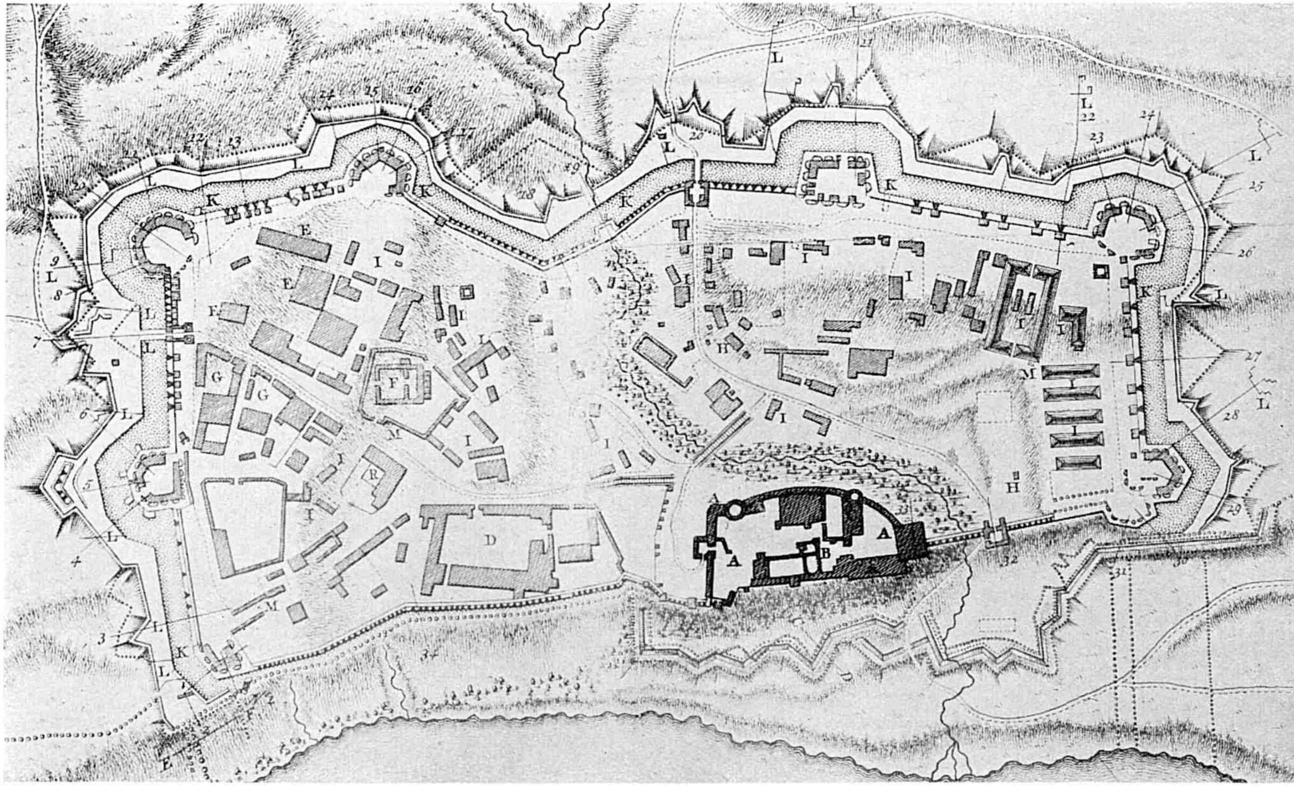
Planul Cetății Sucevii

dupe Romstörfer

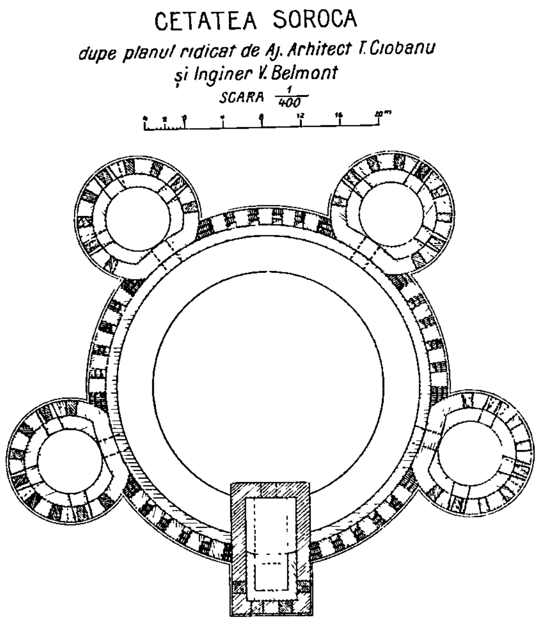




Planul cetăţii Neamţ (după Romstörfer)



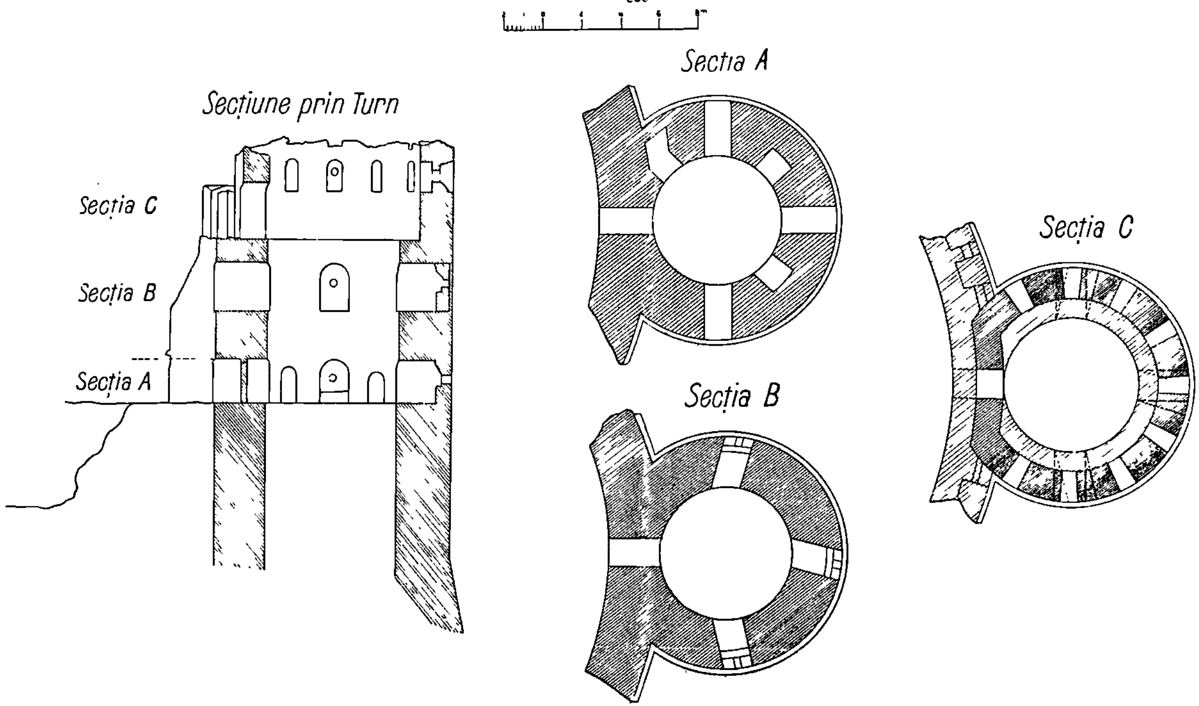
Planul cetăţii Hotin
(Copie fotografică după «Plan de la forteresse de Choczim en Moldavie, 1769»)
Biblioteca Academiei Române, Stampe, C XIII, 12
Partea haşurată mai închis e cetatea din secolul al XV-lea

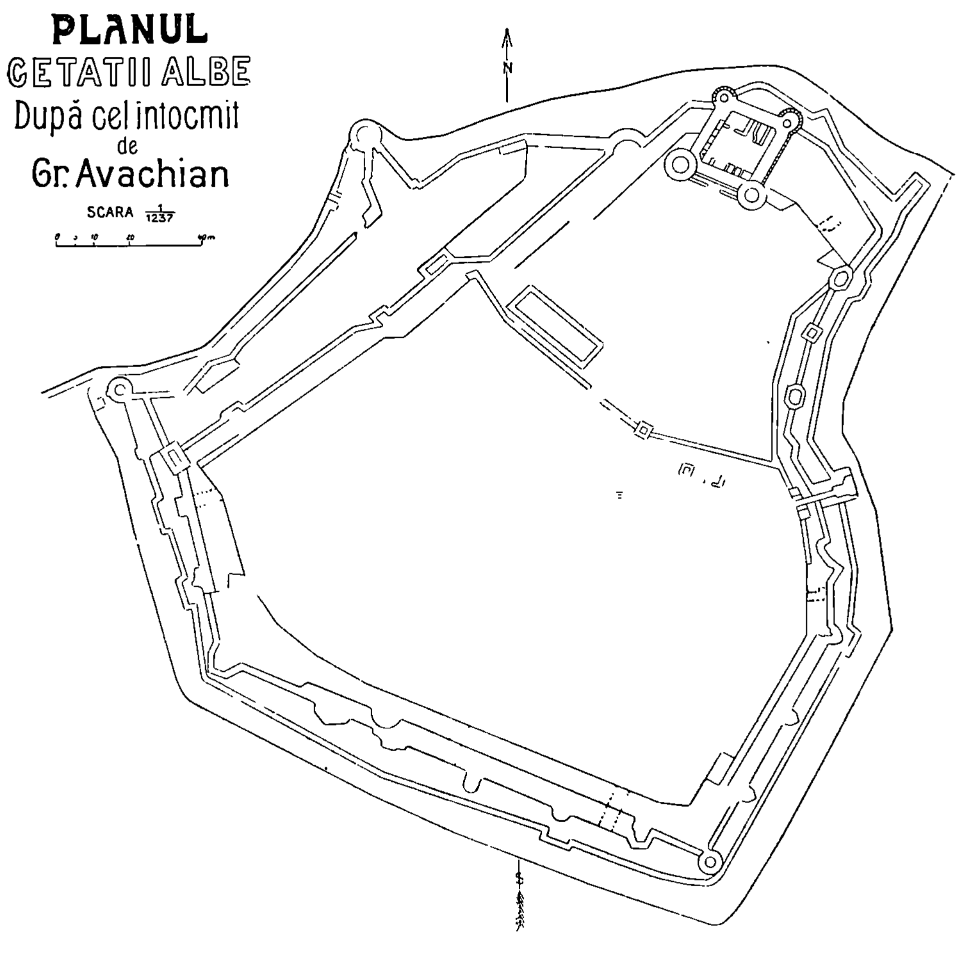

CETATEA SOROCA
dupe planul ridicat de Aj. Arhitect T. Ciobanu
și Inginer V. Belmont
SCARA 1/400

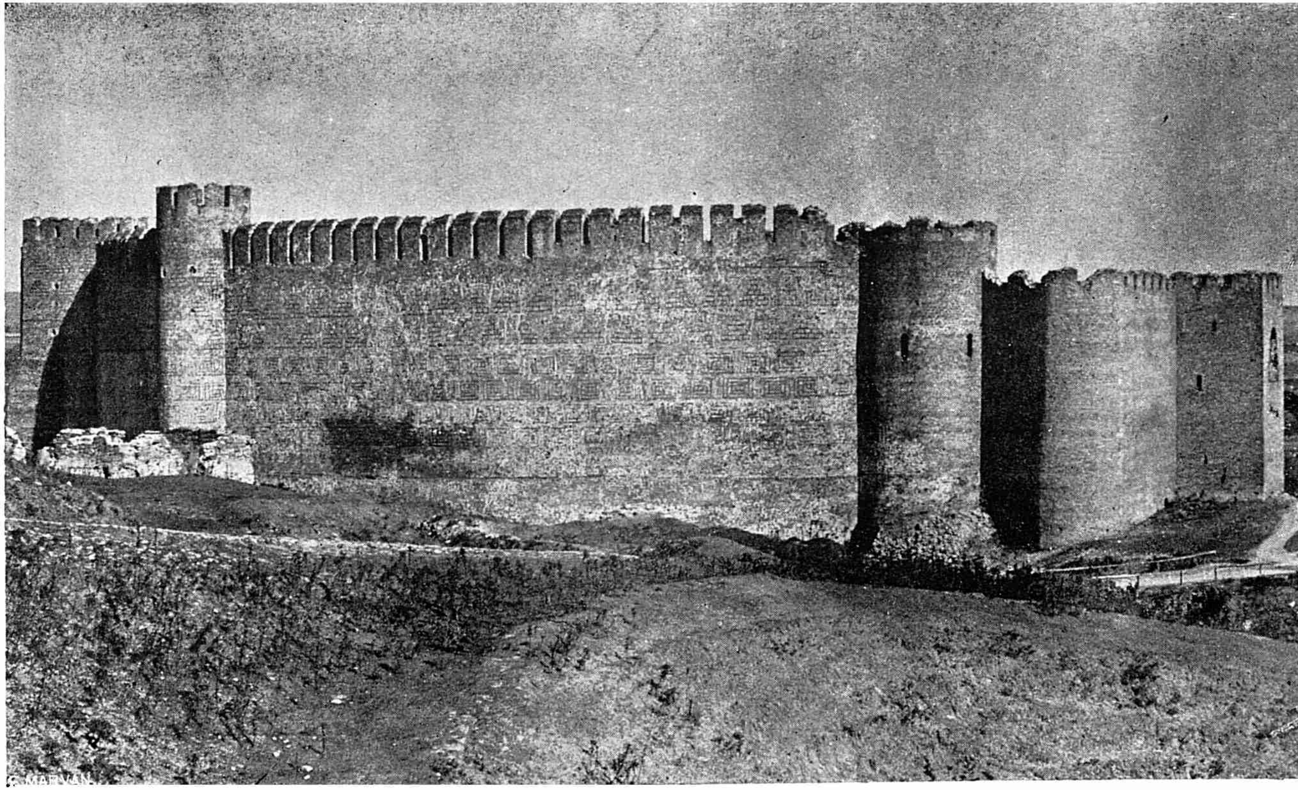
CETATEA SOROCA

Detalii

SCARA $\frac{1}{200}$



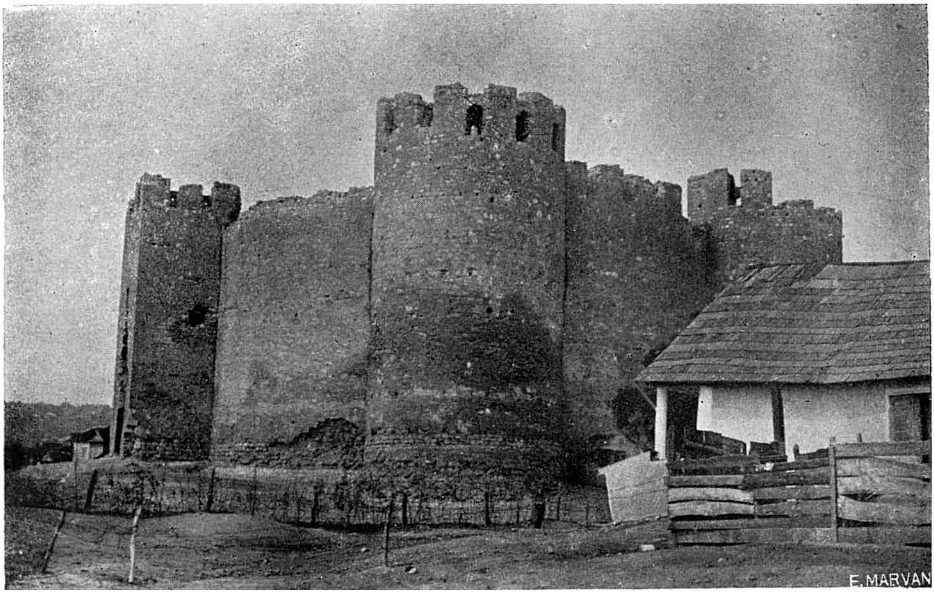

PLANUL
CETATII ALBE
După cel intocmit
de
Gr. Avachian
SCARA 1/1237
N
S



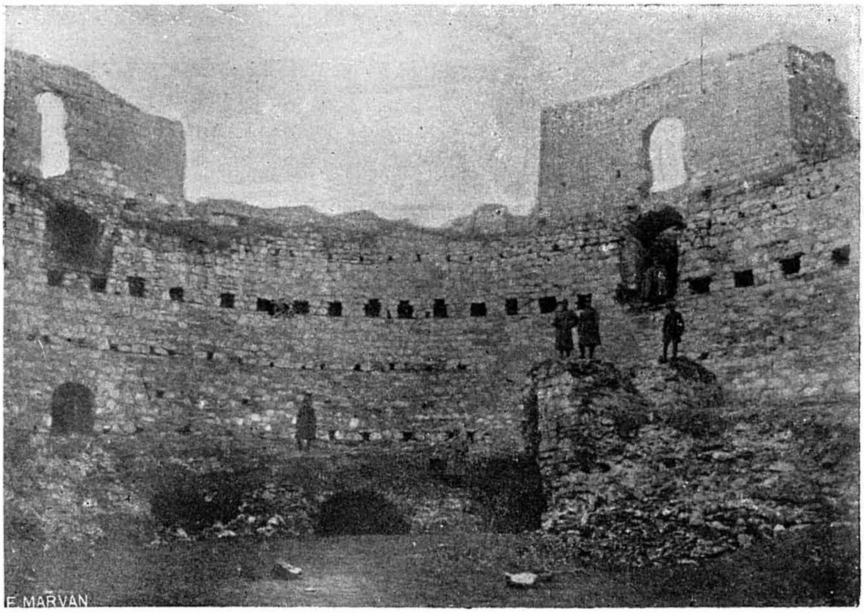
Vederea cetății Hotin dinspre uscat
(Clișeu Stelian Petrescu. Reproducerea interzisă)



Vederea cetăţii Hotin de pe Nistru
(Biblioteca Academiei Române, Stampe, A. II. 18)



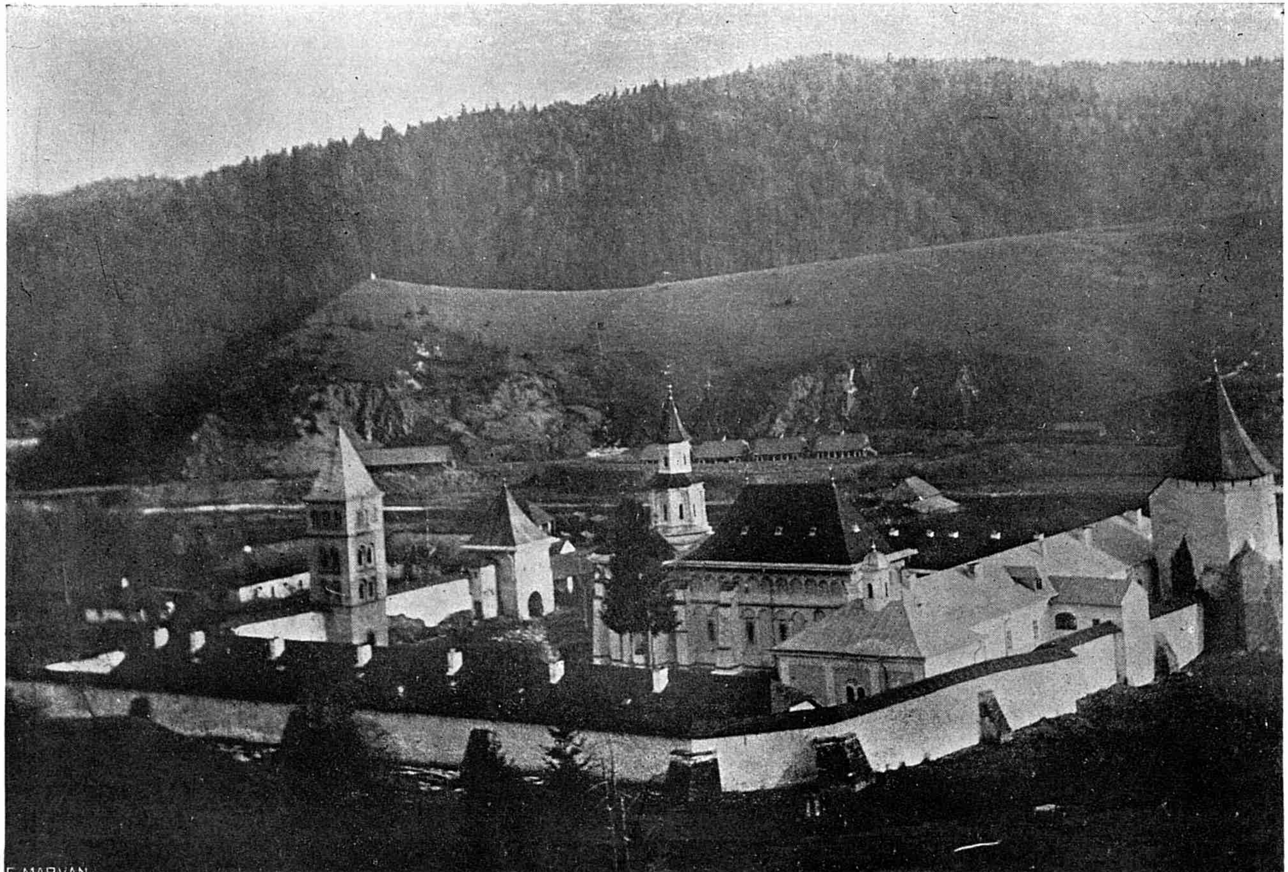
Cetatea Soroca (Vedere din exterior)



Cetatea Soroca (Interiorul)



Vederea Cetăţii Albe dinspre liman
(După o fotografie procurată de d-l Gr. Avakian)



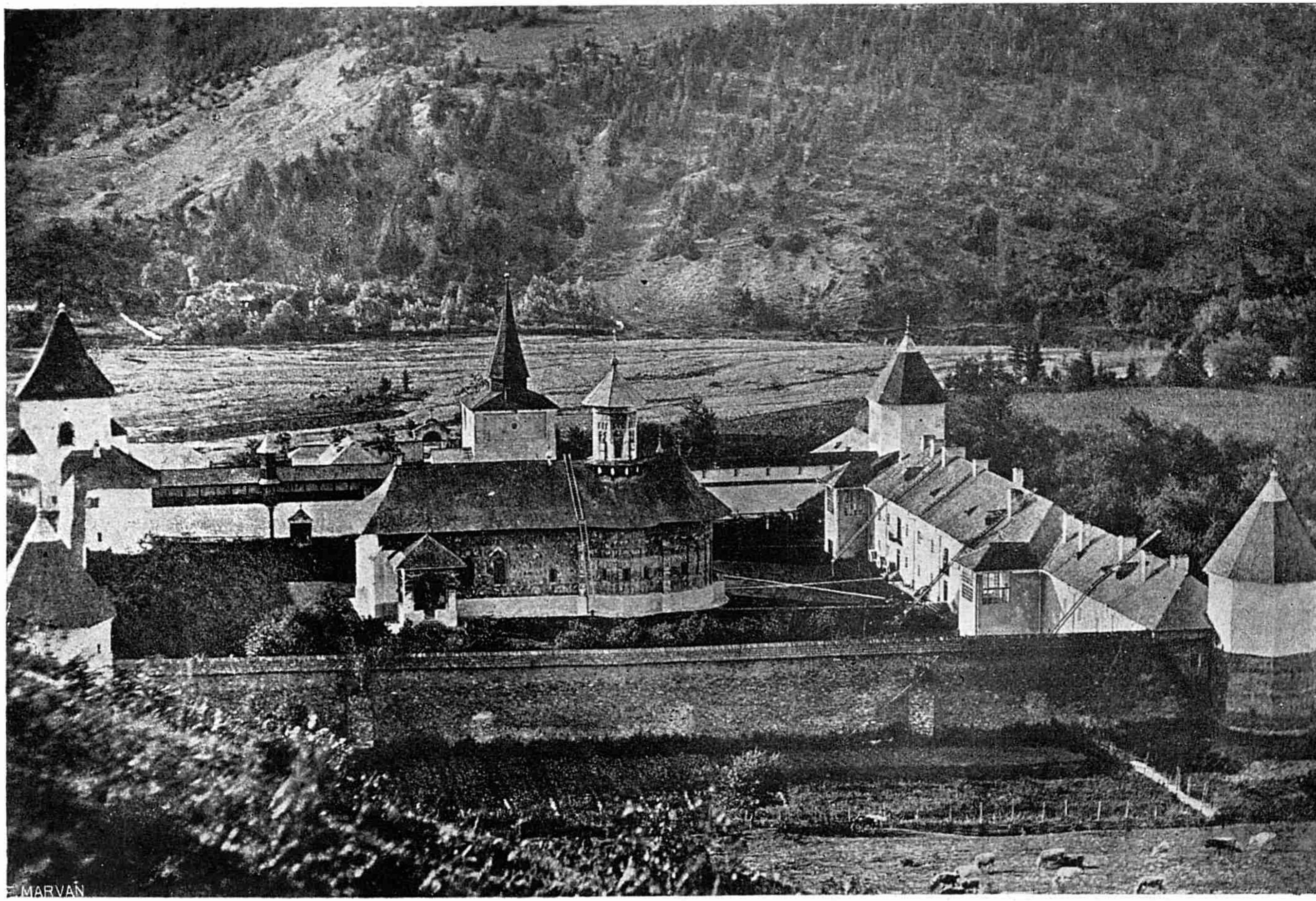
Vedere generală a mănăstirii Putna
(Biblioteca Academiei Române, Stampe, A. XXVII)



Vederea unei părți a mănăstirii Probota (Biblioteca Academiei Române. Mapa Juan Alpar. 47)

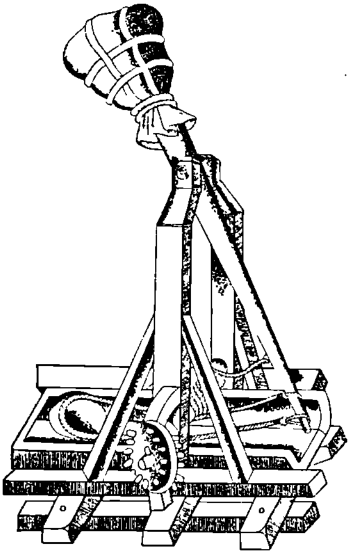


Vederea unei părţi a incintei mănăstirii Moldoviţa (Clişeu Stelian Petrescu. Reproducerea interzisă)



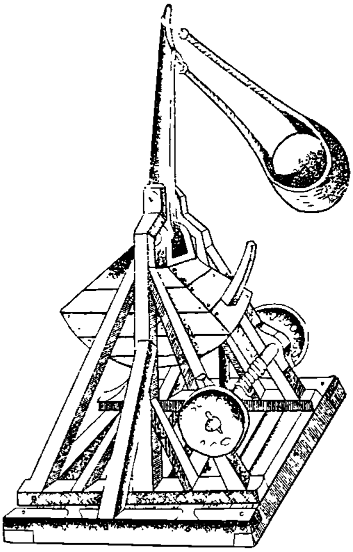
Vederea incintei mănăstirii Suceviţa (Biblioteca Academiei Române, Stampe, A. XXVII, 40)

XVI



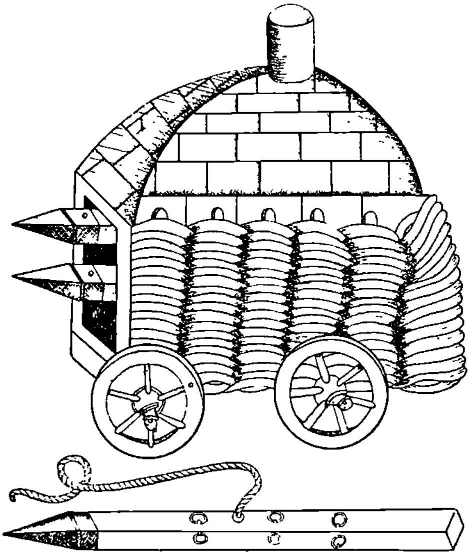
(După desemnul în colori dela fol. 91 v-° al Ms. 3 al Arhivei Naţionale Săseşti)

XVII



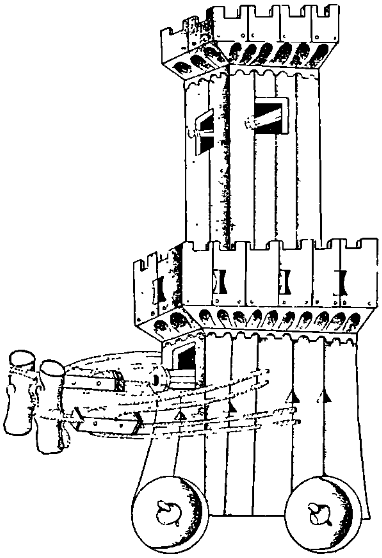
(După desemnul în colori dela fol. 92 al Ms. 3 al Arhivei Naţionale Săseşti)

XVIII

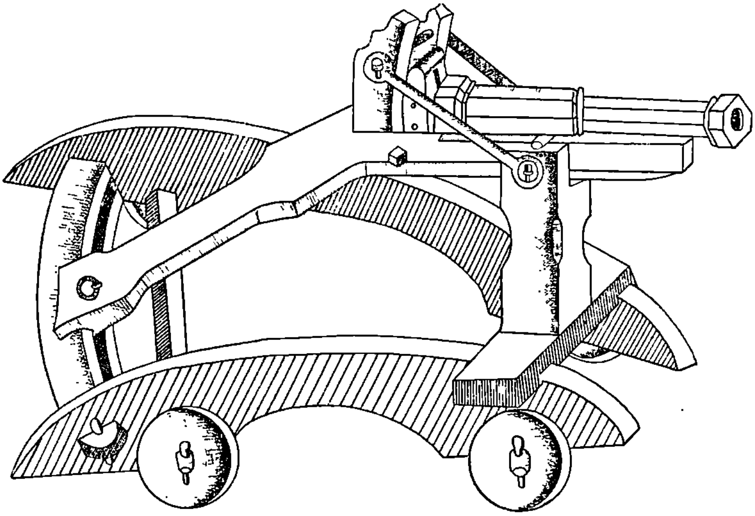


Berbec mobil
(După desemnul în colori dela fol. 93 al Ms. 3 al Arhivei Naţionale Săseşti)

XIX

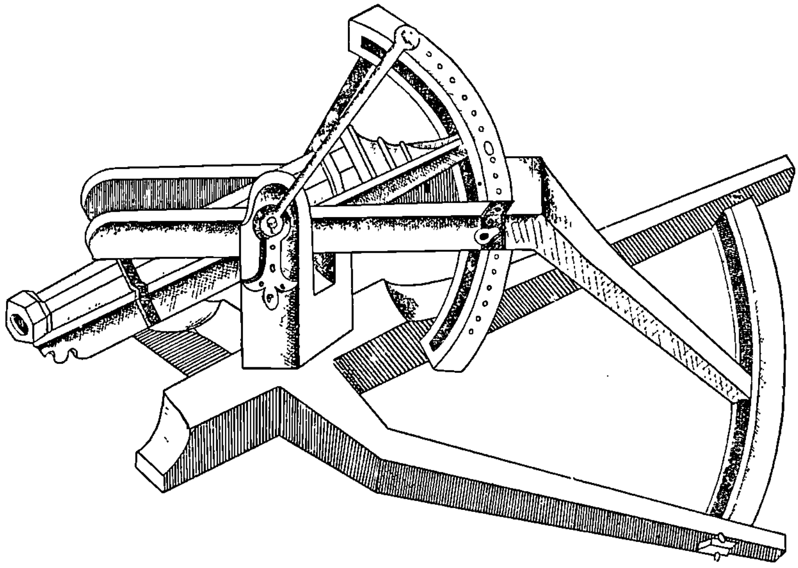


Turn mobil
(Idem dela fol. 95 al Ms. 3 al Arhivei Naţionale Săseşti)



Tun de cetate pe afet mobil
(După desemnul în colori dela fol. 102 al Ms. al Arhivei Naţionale Săseşti)

XXI



Tun de cetate pe afet fix
(După desemnul în colori dela fol. 105 al Ms. 3 al Arhivei Naţionale Săseşti)

MEMORIUL V

STRATEGIA LUI ŞTEFAN-CEL-MARE

Strategia nu este decât un mijloc de execuţie al politicei, ca atare, pentru a ne da seama de strategia lui Ştefan-cel-Mare, trebuie a-i studià mai întâiu politica.

Prin luarea Constantinopolului, de către Mahomet II în 1453, se confirmà instalarea temeinică a Turcilor în peninsula balcanică, în locul imperiului bizantin, care o stăpânise peste o mie de ani.

Prin această instalare două civilizaţii cu totul deosebite veniau în conflict pe Dunăre şi în răsăritul Mărei Mediterane. Pe de o parte o putere nouă, având toată vigoarea şi toată râvna de glorie al unui organism tânăr, omogen, puternic şi fanatizat printr'o credinţă religioasă care răspundeà nevoilor sufleteşti ale credincioşilor săi primitivi, putere condusă de un şef tânăr şi ambiţios, nu numai acoperit de aureola izbândei dela 29 Maiu 1453, dar instruit, având o voinţă de fier, dibace diplomat, militar priceput, lipsit de scrupule şi având ca plan urmarea înaintării victorioasă spre Apusul Europei, începută de înaintaşii săi. Pe de altă parte erà bătrâna Europă, ale cărei state, după lungi şi grele vicisitudini, deabià începeau a se consolidà, şi în care nu existà o putere politică centralizatoare, iar puterea sufletească, reprezentată prin Papi, erà slăbită şi nu găsià, în mare parte din cauza propriilor sale slăbiciuni, decât o foarte slabă ascultare la îndemnurile ce repetà pentru lupta contra necredincioşilor.

In atari condiţiuni, cu toate încercările, cu toate angajamentele ce s'au luat de unii şi de alţii, nu s'a putut ajunge la nici o acţiune unitară a Europei şi întreaga povară a luptei a căzut pe acei cari se găsiau în contact imediat cu Turcii şi aceasta pentrucă statele acelea nu aveau a apărà numai un principiu, ci trebuiau a apărà şi propria lor fiinţă.

Primejdia pentru Europa nu erà însă numai de natură religioasă şi politică, ci erà şi de natură economică. In adevăr două căi de uscat serviau pentru schimbul de mărfuri — destul de intens în acea

vreme — dintre centrele manufacturiere ale Europei occidentale și Orient. Una din aceste căi duceà, prin Lemberg, spre coastele nordice ale Mărei Negre la Chilia, Cetatea-Albă și Caffa, a doua prin valea Dunării la Belgrad și de acolo spre Salonic și spre Constantinopol. Prin ajungerea Turcilor în Marea Neagră și la Dunăre, prin cucerirea de către aceștia a bazinului oriental al Mediteranei, atât cele două căi de uscat cât şi acea de mare își aveau capetele în mâinile Turcilor şi orice schimb încetă. Dacă pentru industria și comerțul occidental aceasta erà o grea lovitură, de urmările căreia s'a putut ridicà foarte iute numai grație faptului că, având libere comunicațiile pe mare înspre apus și miazăzi, a găsit noui drumuri spre India (1498) şi a descoperit pe acel al Americei (1492), pentru țările de pe Dunăre, pe unde treceà acel trafic și cari trăiau dintr'însul, stăpânirea debușeurilor de către Turci însemnà moartea economică, urmată de cea politică.

Țările cari, la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea erau în contact direct cu Turcii și cari au dus lupta cu dânşii au fost, în Europa: Veneția, Albania, Ungaria, Muntenia și Moldova, în Asia: Perșii, cu șahul lor Uszun Hassan. Deșì, la toate aceste popoare, au fost bărbați cari au văzut necesitatea unei acțiuni comune, deșì s'au negociat și chiar încheiat tratate în vederea acestui scop, totuş nu s'a ajuns la făptuirea unei acțiuni comune şi fiecare din țările sus amintite a fost nevoită a duce o acțiune aproape independentă, ceeace a uşurat acțiunea Turcilor și le-a îngăduit a obține succesele ce au avut.

La epoca înscăunării lui Ştefan-cel-Mare, Moldova venise dejà în contact cu Turcii, dar primele atacuri ale acestora nu fuseseră puternice (1421), iar mai târziu Turcii au găsit, pe tronul Moldovei, un domn slab, care preferà să obție pacea prin plata anuală a unei sume de bani[1]).

Pentru Ştefan se puneà, odată cu urcarea sa pe tron, chestiunea alegerii atitudinei de luat față de înaintarea turcească.

Două căi îi erau deschise lui Ştefan: 1. A urmà pilda predecesorului său și a depărtà primejdia sacrificând în parte libertatea sa, sau: 2. a se opune înaintării Turcilor cu arma în mână. Ştefan a adoptat pe cea de a doua. Făcut-a bine? Puteà oare — în circumstanțele de atunci — face altfel? Iată ce ne propunem a examinà.

---

[1]) Hurmuzaki, II, 2. pp. 670, 671.

Argumentele cari se pot aduce în favoarea soluției adoptată de Petru Aron ar fi: 1. Că Turcii erau covârșitori de puternici față de Moldova. 2. Că aceasta erà dușmănită sau în orice caz neajutată de ceilalți vecini ai săi[1]). 3. Că la urma urmelor Moldova tot s'a supus Turcilor, și 4. Că atunci când s'a supus acestora erà foarte slăbită de răsboaiele anterioare, pe când dacă nu s'ar fi opus ar fi avut o stare materială mai bună.

Acestor argumente se pot opune însă următoarele: o strategie dibace puteà compensà inferioritatea numerică a Moldovenilor, o politică dibace puteà să reușească, cum a reușit sub Ştefan-cel-Mare, a face ca Moldova să nu fie cu totul izolată în lupta contra Turcilor și să poată neutralizà pe ceilalți vecini. Apoi, dacă Moldova s'ar fi supus mai curând Turcilor, ar fi fost exploatată mai curând de ei (cum au fost exploatați toți acei cari au ajuns sub Turci) și această exploatare, ținând 50 ani mai mult, ar fi făcut ca, la începutul sec. XIX-a, țările românești să fie încă mai slăbite decât au fost. Dar folosul cel mare al rezistenței opusă de Ştefan nu a fost numai că a întârziat supunerea Moldovei aproape cu o jumătate de veac și că a micșorat ritmul decăderei sale cu încă o sută de ani, ci, mai presus de toate pentrucă a ridicat pe Moldoveni în propria lor considerație, înălțându-le moralul, prin izbânzi, aproape continui, timp de o jumătate de veac și prin crearea unei tradiții de eroism, care a îngăduit Moldovenilor a păstrà neștirbită conștiința neatârnării lor, chiar în vremile de cea mai grea urgie, cari au urmat. In fine această rezistență a lui Ştefan a contribuit puternic, prin răsunetul ce a avut în întreaga lume, a înscrie, în conștiința popoarelor europene, drepturile Românilor la vieața neatârnată [2]).

Erà oare însă liber Ştefan a alege o altă politică decât cea pe care a ales-o? Nu cred, și nu cred pentru trei motive: *a)* Starea sufletească

---

[1]) «Perche non solamente non me hano aiutato, ma fursi alcuni hano havuto piaçer del danno fato a mi et al dominio mio da infideli». (Ştefan către Senatul venețian, prin solul său Țamblac. Bogdan, *Documentele lui Ştefan-cel-Mare*, II, pp. 344).

[2]) Asupra răsunetului european al izbânzilor lui Ştefan: Scrisoarea din Turda (*Columna lui Traian*, VII, p. 424); Scrisoarea papei Sixt IV către Ştefan-cel-Mare (*Hurmuzaki*, II, p. 14); Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 87; Raportul lui Gerardo, trimisul venețian (Exarcu, *Ştefan-cel-Mare*, p. 44); Dlugosz, *Opera Omnia*, ed. Przezdiecki, Tom. XIV, p. 623; Wapowski în *Scriptores rerum Polonicarum*, II, pp. 14, 24; Lavisse et Rambaud, *Histoire Générale*, III, p. 888.

din orientul Europei. *b)* Natura conflictului dintre Moldova şi Turci. *c)* Firea lui Ştefan.

a) Dacă căderea Constantinopolului a avut un mare răsunet ea nu a descurajat însă popoarele din orientul Europei, cari de mult erau obişnuite a nu vedeà în împăratul creştin de pe malurile Bosforului decât un simbol lipsit de putere. Mare răsunet au avut însă şi izbânzile lui Ioan Huniade şi în special strălucita apărare a Belgradului [1]) (1456) care a arătat creştinilor, din această parte a lumii, că se pot opune cu succes chiar cuceritorului Constantinopolului. Venit la tron imediat după această izbândă, cu firea pe care i-o vom vedeà, puteà oare Ştefan să nu fie luat de marele curent de încredere în biruinţa creştinilor care a suflat atât de puternic atunci?

b) Procesul în care erà angajată Moldova, prin situaţia sa şi prin împrejurările generale de atunci, nu erà un conflict obişnuit, care s'ar fi putut rezolvà prin negocieri şi prin înţelegere, pentrucă erà conflictul a două popoare cu firi cu totul deosebite, cari aveau religii, regimuri politice şi stări economice nu numai deosebite, dar chiar opuse şi cari urmăriau ţinte deosebite: unul supunerea şi exploatarea lumii în folosul său, celalt apărarea fiinţării şi credinţei sale. Conflictul erà inevitabil.

c) Dotat de natură cu deşteptăciune, energie, prudenţă şi cu un foarte desvoltat simţ al frumosului [2]), Ştefan a ştiut a se face iubit de Moldoveni prin buna sa gospodărie, prin faptul că deşi erà mânios ştià a iertà [3]), erà drept [4]), şi nu mai crud ca contemporanii săi [5]),

---

[1]) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 226; în amintirea isbândei de la Belgrad papa Calixt III a hotărît ca Schimbarea la faţă să se serbeze la 6 August (aniversarea bătăliei).

[2]) Simţul frumosului la Ştefan reiesă atât din faptul că aprecià frumosul la femeie, cât, mai ales, din numeroasele monumente şi produse artistice ale domniei sale. Nu se poate să nu fi avut un desvoltat simţ al frumosului acel care a pus să se clădească numeroasele biserici cu linii atât de simple şi armonioase, biserici clădite de meşteri diferiţi, pe tot cuprinsul Moldovei, timp de cinci zeci de ani, dar având toate caractere comune şi atât de potrivite şi religiozităţei şi modestiei cunoscute a lui Ştefan. Nu poate să nu fi avut un adânc sentiment artistic acel care a pus să scrie minunatele cărţi bisericeşti, să le ferece cu atâta artă, să sculpteze crucile şi să coase aerele, cu cari a înzestrat, din belşug, nu numai locaşurile sfinte din ţară, dar şi cele din alte ţări. Vezi în această privinţă: G. Balş, *Inceputurile architecturii bisericeşti din Moldova*, p. 11.

[3]) Bogdan, *o. c.*, II, pp. 257, 269, 305, 309.

[4]) Mateiu Murano, în scrisoarea din 7 Decemvrie 1502 (Hurmuzaki, VIII, p. 36).

[5]) Mai puţin crud ca Mahomet II, Ioan II al Rusiei, Laurent de Medicis, Ludovic XI al Franţei, contimporanii săi, ne mai vorbind de Vlad-Ţepeş şi de Tătari.

prin faptul că nu numai erà darnic, dar ştià cum să deie [1]). Simplu, modest şi fără trufie [2]), neobosit şi nepierzând nădejdea chiar în împrejurările cele mai grele [3]), ştiind a da pildă şi de hărnicie şi de vitejie şi a-şi sacrificà sentimentele naturale de mândrie [4]), a legat pe ai săi de persoana sa şi s'a impus tuturor contemporanilor.

Predominând însă toate aceste însuşiri, o adâncă iubire a moşiei strămoşeşti, o justă apreciere a situaţiilor şi a posibilităţilor, o pricepere neîntrecută în conducerea răsboiului, o deosebită iscusinţă în negocierile diplomatice [5]) şi un adânc sentiment creştinesc [6]) făceau ca Ştefan să nu poată alege politica de închinare către puterea care, reprezentà pentru dânsul, contrarul credinţelor şi aspiraţiunilor celor mai intime ale firei sale.

Dacă Ştefan se hotărîse, în interesul ţării sale, a se opune atacului turcesc, el nu a înţeles niciodată însă a fi cavalerul cauzei altora şi a întreprinde gonirea musulmanilor din Europa în folosul altora. Prea prudent pentru a nu pune în cumpănă mjloacele sale şi cele ale Otomanilor, prea cuminte pentru a se încrede în cuvintele Papei şi a celorlalţi domni creştini, el nu căutà cuceriri, el se ferià — mai ales la început — a provocà pe Turci şi ţinteà numai să apere fiinţa ţării sale — a moşiei sale cum se spuneà pe atunci.

Această apărare a fiinţării ţării sale nu o concepeà însă Ştefan numai faţă de Turci, ci faţă de toţi vecinii săi, ceeace reiese şi din fapte

---

[1]) Dăruirele ce făceà, cu atât alaiu, celor cari se distingeau în răsboaie (*Letopisețul de la Bistrița* în Bogdan, *Cronice inedite*, pp. 54, 55, 57, 61, 62).

[2]) Scrisoarea circulară din 25 Ianuarie 1475 (Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 319); Inscripţia de la Răsboeni; *Letopisețul de la Bistrița*, p. 55.

[3]) De pildă după bătălia de la Răsboeni (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 644 sqq.).

[4]) Inchinarea sa lui Cazimir la Colomea, 16 Septemvrie 1485, (Cromer, *Polonia*, ed. Colonia, 1589, p. 433).

[5]) Intreaga sa domnie e o dovadă de aceasta, dar mai cu seamă: negocierile sale cu Alexandru, marele principe al Lituaniei (Bogdan, *Docum. lui Ştefan*, II, pp. 397. 401, 409, 442, 446); acelea cari au dus la încheierea tratatului de pace şi alianţă din 12 Iulie 1499, cu regele Poloniei şi fraţii săi (*Ibid.*, II, p. 417) şi discuţiile sale cu Firley, 3—5 Noemvrie 1503, (*ibid.*, II, p. 472).

[6]) Sentimentul creştinesc al lui, Ştefan nu erà numai o formă şi nu se manifestà numai prin construcţii de biserici şi daruri nenumărate făcute în folosul bisericii şi a slujitorilor acesteia. Acest sentiment se manifestă în toate documentele sale (circulara dela 25 Ianuarie 1475, inscripţia dela Răsboeni, spre pildă) şi în faptele sale ca: postirea după izbânda dela 10 Ianuarie 1475, interzicerea de a se atribuì lui victoria ci lui Dumnezeu (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 621), serbările religioase după toate izbânzile.

și din spusele și documentele sale. Dependența nominală față de regii ungur și polon și chiar jurământul de credință depus la Colomea regelui polon, nu erà în gândul său, cum nu erà nici un jurământ de vasalitate în gândul contemporanilor săi, o înstrăinare a ființării de sine a țării moldovenești [1]).

Se poate deci spune, în rezumat, că *idea politică care a condus pe Ștefan*, și care a servit deci de bază strategiei sale, *a fost apărarea ființării Statului moldovenesc* în alcătuirea socială, politică și religioasă pe care o aveà atunci și în limitele sale firești cuprinse între Carpați, Milcov, Siret, Dunăre, Marea Neagră și Nistru [2]).

---

[1]) Că legăturile de suzeranitate erau mai mult legături de alianță reiesă din însuș textul actelor omagiale către Matiaș Corvin (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 331 sqq) și către regele polon (*Ibid.*, II, p. 282 sqq., 300 sqq., 370 sqq.), din confirmările acestora și din textul discursului lui Țamblac, (*ibid.*, II, p. 348).

[2]) Că aceasta a fost ideia politică directoare o dovedesc:

a) Faptele.

b) Următoarele documente sau pasagii din documente:

La 2 Martie 1462, Ștefan făgăduind credință regelui Cazimir, zice: «Deasemenea nu vom înstrăinà nici o țară, nici un ținut, nici un oraș» adică va păstrà integritatea teritoriului (Bogdan, *o. c.*, II, p. 287), lucru la care e obligat și regele Cazimir a-l ajutà (*Ibid.*, II, pp. 291, 294).

— La începutul lui Aprilie 1468, Matiaș Corvin, scriind Senatului polon, zice: «sed nos et eum (Ștefan) esse subditum, ipsius confessione scimus — Quod si et vobis eodem nomine adulatur, more suo facit; nam et Tartaris et Turcis itidem se exhibet; ad hoc videlicet, *ut inter tot dominos perfidia eius diutius maneat impunita*». (Veress, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, pp. 5, 6). Este evident că dacă Matiaș socotià că erà o perfidie atitudinea lui Ștefan, care trebuià pedepsită, pentru Ștefan — și pentru noi — jocul acesta al lui erà numai un chip de a rămâneà neatârnat, și că o pricepuse și Matiaș.

— La 28 Iulie 1468, Ștefan, făgăduind din nou credință regelui Cazimir, zice că acesta este obligat a nu dà «pe mâna nimănui... țara noastră» (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 304).

— La 25 Ianuarie 1475, anunțând domnilor creștini izbânda dela 10 Ianuarie, Ștefan zice că Moldova alcătuește paza creștinătății față de Turci și adaugă: «dar dacă *această* poartă (a creștinătății) care e *țara noastră, va fi pierdută* — Dumnezeu să ne ferească de așà ceva — atunci toată creștinătatea va fi în mare primejdie». (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 321). Acì *pierdută* trebuie firește înțeles în sensul de: dacă-și va pierde neatârnarea.

— La 15 August 1475, Matiaș Corvin, împăcându-se cu Ștefan, garantează granița dintre Moldova și Muntenia, (*ibid.*, II, p. 335).

— La 8 Maiu 1478, Țamblac, solul lui Ștefan-cel-Mare, spune din partea acestuia senatorilor venețiani: «spre a-mi păstrà această țară a mea» (neatârnată) (*Ibid.*, II, p. 350).

Politica lui a fost politica omului slab, dar dârz, a ţăranului împilat, a răzăşului sau moşneanului, care, convins de dreptul său, şi-a apărat cu tenacitate proprietatea părticicei de pământ, prin procese de zeci şi chiar de sute de ani, în cursul cărora a cedat în aparenţă de multe ori, pentru a reluà procesul când se iveau noui împrejurări. In forul său interior nu a capitulat niciodată.

In paginile cari vor urmà vom studià campaniile sale cele mai caracteristice din punctul de vedere strategic, scopul urmărit fiind nu a istorisì vieaţa lui Ştefan ci a deduce principiile pe care a fost bazată strategia sa.

RĂSBOIUL CONTRA UNGURILOR (1467). (Schiţa No. 1)

Cauzele răsboiului. Ştefan-cel-Mare, care e menţionat alături de tatăl său în documentul prin care acesta recunoaşte suzeranitatea Ungariei [1]), vine la tron din Muntenia [2]) (dacă nu cu ajutor dela Vlad Ţepeş, dar probabil cu ştiinţa lui şi poate cu aceea a Ungurilor, cărora erà închinat Vlad şi cari nu puteau vedeà decât cu ochi buni gonirea lui Petru Aron — înfeodat Polonilor şi închinat Turcilor — şi înscăunarea fiului lui Bogdan). Ajuns pe tron Ştefan are nevoie a-şi întărì situaţia, în care scop pe de o parte ia măsuri prin care să împace partizanii fostului domn [3]), şi-şi reorganizează oastea [4]), iar pe de altă parte cauzează neplăceri Polonilor, prin incursiuni [5]) în

— La 16 Septemvrie 1485, Ştefan făgădueşte credinţă regelui Cazimir. Bogdan (*op. cit.*, II, p. 373) observă că redacţia documentului, care ieşià din formularele obişnuite, trebuie să fi fost dictat de Ştefan: «care voià să arăte: *a)* că el nu datoreşte domnia nici regelui polon, nici regelui unguresc. *b)* că el nu este supus nici Turcilor, deşì cu un an mai înainte aceştia îi luaseră Chilia şi Cetatea-Albă». Reiesă că se socotià neatârnat. In exemplarul regelui polon, dat cu o zi mai înainte, se repetă de două ori, că regele polon se obligă a respectà graniţele vechi ale Moldovei şi integritatea teritoriului ei. (*Ibid.*, II, p. 375).

— Aceiaş grijă a integrităţii teritoriale reiesă din solia lui Ştefan către marele duce Alexandru al Lituaniei, în 1493. (*Ibid.*, II, p. 389).

c) Alcătuirea sistemului de întăriri al Moldovei, completat de Ştefan, precum am arătat în Memoriul precedent (pag. 6 mai sus).

[1]) I. Bogdan, *Cinci Documente*, (*An. Ac. Rom.*, XI, p. 54).

[2]) *Cronica şi analele putnene*, (I. Bogdan, *Vechile Cronice*, p. 194); *Cronica Moldopolonă*, (*Ibid.*, p. 224); *Letopiseţul dela Bistriţa*, (Bogdan, *Cronice inedite*, p. 51).

[3]) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, pp. 257, 269.

[4]) *Urechiă*, ed. Giurescu, p. 43.

[5]) In anii 1457 şi 1458 (I. Nistor, *Die Moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, p. 45).

provinciile limitrofe, spre a-i silì să gonească pe Petru Aron, refugiat acolo. Pacea din 1459 silește pe Petru Aron, a părăsì Polonia [1]); el se refugiază în Transilvania [2]).

Prezența lui Petru Aron în Transilvania (și intrigile sale probabil) este un spin pentru Ștefan-cel-Mare. Neavând conflict cu Turcii, împăcat cu Polonii, el poate riscà un conflict cu Ungaria spre a o silì să-i predeà sau să gonească pe rivalul său, cu atât mai mult cu cât situația internă a Ungariei erà turbure [3]). Silit însă a intrà în conflict cu Ungaria, conflictul, dinastic ca origină, se mărește și prin acel politic latent, moștenit de Ștefan, al relațiunilor politice dintre Moldova și Ungaria și care proveni din faptul că Moldova, fostă feudă ungară, se emancipase de sub suzeranitatea ungurească.

Ioan Huniade văzuse just când își dăduse seama că, odată Balcanii trecuți, Turcii nu mai puteau fi opriți decât pe Dunăre și când pentru a realizà această oprire:

pusese stăpânire pe Chilia [4]) și întărise și apărase cu cerbicie Belgradul, cetățile cari stăpâniau drumurile principale ducând din peninsula balcanică peste Dunăre.

Iar în partea centrală a frontului dunărean, unde obstacolul format de fluviu erà dublat de obstacolul Carpaților, se mulțumise a aveà vasali (Țara.Românească [5]) și Moldova) [6]) cari să servească de tampon între Ungaria și Turci [7]).

Neatârnarea Moldovei nu se împacă însă cu stăpânirea de către străini a Chiliei, nici din punctul de vedere politic, nici din cel militar și nici mai cu seamă din cel economic.

Scopul politic urmărit de Ștefan devenise deci îndoit: pe deoparte de a silì pe Unguri — cum silise pe Poloni — să gonească sau să-i predeà pe Petru Aron, iar pe de altă parte de a pune mâna pe Chilia.

---

[1]) Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 266.

[2]) Unde să află în 1462, (Hurmuzaki, II, 1. p. 5).

[3]) Csuday, *Die Geschichte der Ungarn*, I, pp. 443—447.

[4]) Pe care o căpătase dela Petru Aron în prima sa domnie (*Analele putnene* p. 194).

[5]) Bogdan, *Vlad Țepeș*, pp. 7, 76; Dlugosz, *o. c.*, XIV, pp. 41, 42.

[6]) Bogdan, *Cinci documente*, (*An. Ac. Rom.*, XI, p. 53); Dlugosz, *l. c.;* Fessler, *Geschichte von Ungarn*, II, p. 515.

[7]) Ioan Corvin voise a face și din Serbia un stat vasal tampon (Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen*, p. 79).

Strategia se conformă politicei: în Transilvania se fac incursii (1461 în Secuime) [1]), se încurajează răscoalele (1467) [2]), iar Chilia se atacă, fără succes în 1462 [3]), şi se ia în 1465 [4]).

Matiaş Corvin nevoit şi el, la începutul domniei, a-şi întărì situaţia, şi chemat şi în alte părţi, nu replică. Dar în faţa răscoalei din 1467, încurajată de Ştefan, ia măsuri cari duc la sdrobirea răsculaţilor. După acest succes se hotăreşte — dat fiind că dispuneà în Transilvania de o armată numeroasă — a resolvà şi conflictul cu Ştefan [5]).

Fapte. La 11 Noemvrie regele Matiaş e în Braşov [6]). De acolo pleacă la Breţc [7]) şi intră în Moldova prin Oituz [8]), unde găseşte defileul întărit şi ocupat de Moldoveni. Forţează defileul prin luptă [9])

---

[1]) *Letopiseţul dela Bistriţa*, p. 51.

[2]) «Transyluanas etiam factiones fouerat». (Bonfinii, *Historia Pannonica*, ed. Col. 1690, p. 546); «et exules nostros foveret». (Scrisoarea dela începutul lui Aprilie 1468 a regelui Matiaş către senatul polonez, (Veress, *o. c.*, IV, p. 5); Iorga. *Geschichte d. Rum. Volkes*, I, p. 344).

[3]) *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*

[4]) *Ibid.*; dacă e cert că în 1462 Chilia erà ocupată de Unguri sau de Munteni pentru Unguri, (*Cronica moldo-polonă* în Bogdan, *Vechile cronice*, pp. 175, 224 şi în *Cronice inedite*, p. 121; Bogdan, *Vlad-Ţepeş*, p. 26; Iorga, *Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 96), în schimb atât izvoarele contimporane, cât şi autorii moderni nu sunt de aceiaş părere asupra de cine erà stăpânită Chilia când a atacat-o şi luat-o Ştefan în 1465, unii susţinând că Chilia a fost dobândită dela Turci (*Letopiseţul dela Bistriţa*, p. 51; Urechiă, ed. Giurescu, p. 45); alţii că a fost dobândită dela Radu-cel-Frumos, care o ţineà pentru Turci (Dlugosz, *o. c.* XIV, p. 408—409; Miechowski în *Arh. Ist.*, I, 2. b. 41); alţii că a luat-o dela Unguri (*Cronica moldo-polonă, l. c.*; *Cronica anonimă* în Bogdan, *Vechile cronici*, p. 239; Iorga, *Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 105; Iorga, *Gesch. d. Rum. Volkes*, I, p. 343; I. Ursu, *Ştefan-cel-Mare*, pp. 40, 44); alţii că nu dela Unguri a luat-o (V. Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cu Ungaria* în *Convorbiri Literare*, XXXIX, p. 891). Ungurii au considerat că erà a lor, deşì poate ocupată vremelnic de alţii. In scrisoarea sa către senatorii polonezi. (Veress, *o. c.*, IV p. 5). Matiaş Corvin aminteşte de angajamentul luat de Ştefan (împreuna cu tatăl său. Bogdan, *Cinci docum.*, *An. Ac. Rom.*, XI, p. 58) de a fi supus Ungariei şi de a nu atacà Chilia; Iorga, *Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 99; Hurmuzaki, II, 2, p. 137; Bogdan, *Vlad Ţepeş*, p. 20; Nistor, *Die Moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, pp. 46, 47.

[5]) «Nam in Transyluanos & Moldauos communi consensu expeditio decreta. Alteri namque, creato nouo rege rebellarunt: alteri Stephano duce à regia fide defecere». (Bonfinius, *o. c.*, p. 541).

[6]) I. Ursu, *Stefan-cel-Mare*, p. 47.

[7]) Veress, *o. c.*, IV, p. 24.

[8]) *Ibid.*, IV, p. 23.

[9]) Bonfinius, *o. c.*, p. 546.

şi soseşte, la 19, în (Târgul) Trotuş [1]). De acì înaintează, pe sub dealuri [2]), prin Bacău spre Roman, arzând, prădând, omorînd [3]) şi dând lupte continui contra trupelor moldoveneşti, cari cedau terenul pas cu pas şi hârţuiau mereu pe Unguri în înaintarea lor [4]). Ocupă Romanul la 29 Noemvrie [5]). Bonfiniu zice [6]) că acì au avut loc negocieri de pace, cari n'au dat nici un rezultat. Ungurii stau în Roman până la 7 Decemvrie [7]), când dau foc târgului şi cetăţii de lemn [8]) (palanci) şi se îndreaptă spre Baia, unde sosesc la 14 Decemvrie [9]). O parte se îndreaptă spre Neamţ şi ard târgul [10]).

Ştefan, ale cărui forţe erau adunate acum pe Şomuz, în pădurile dintre văile Moldovei şi Siretului [11]), ia măsuri ca să se ocupe de ai săi toate drumurile şi potecile ducând spre Transilvania [12]) şi printr'un marş repede se apropie de Baia, atăcând pe Unguri, din mai multe părţi, în noaptea de 14/15 Decemvrie [13]). Ungurii sunt înfrânţi [14]), şi se retrag în fugă spre Transilvania, îngropând 50 tunuri [15]). Urmăriţi de aproape de Moldoveni, opriţi de cei cari le aţineau calea pe diferitele poteci, puţini dintre ei reuşesc a străbate în Transilvania [16]), prin Tulgheş sau Bicaz [17]), printre cari Matiaş, purtând în spate mai multe răni de săgeţi [18]).

---

[1]) *Letop. dela Bistriţa*, p. 52; Hurmuzaki, II, 2, p. 177.

[2]) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 496.

[3]) *Ibid.*

[4]) *Ibid.*

[5]) *Letop. dela Bistriţa, l. c.*

[6]) O. *c.*, p. 546—547.

[7]) *Letop. dela Bistriţa, l. c.*

[8]) Bonfinius, *l. c.*; *Cronica şi analele putnene*, p. 195.

[9]) *Letop. dela Bistriţa, l. c.*; Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 496.

[10]) Dlugosz, *l. c.*

[11]) *Ibid.*

[12]) *Ibid.*; P. Panaitescu, *Ştiri veniţiene contimporane asupra bătăliei dela Baia* (*Revista Istorică*, VIII, p. 47).

[13]) Dlugosz, *l. c.*· Bonfinius, *l. c.*; Cromer, *Polonia*, ed. Colonia 1589, p. 399; *Analele putnene*, p. 195; *Letop. dela Bistriţa*, p. 52.

[14]) *Letop. dela Bistriţa*, p. 52; *Analele putnene*, p. 195; Dlugosz, *o. c.*, XIV, pp. 496, 517; Cromer, *o. c.*, p. 399; G. I. Brătianu, *Lupta dela Baia*, (*Rev. Ist.*, V, pp. 216—224); P. Panaitescu, *l. c.*

[15]) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 496.

[16]) *Ibid.*

[17]) «pe altă cale mai scurtă» (ca la venire) (*Letop. de la Bistriţa*, p. 52); «se întoarce în ţara sa pe o altă cale, strâmtă şi nepătrunsă» (*Cronica şi Analele putnene*, p. 195).

Doi ani în urmă Ştefan intră din nou în Ardeal, prinde pe Petru Aron, îl ucide [1]) şi ulterior se împacă cu Matiaş [2]) (1475).

Comentarii. Situaţia politică şi ţintele deosebite urmate de Matiaş şi de Ştefan trebuiau fatal să ducă la un conflict armat şi odată acesta declanşat erà firesc ca Matiaş să ia ofensiva, căci numai intrând în Moldova puteà aduce la ascultare şi «pedepsi» pe Ştefan, precum o spune în scrisoarea sa către senatorii poloni [3]). Luarea ofensivei a fost influenţată, de sigur, prin amintirea operaţiilor ofensive ale tatălui său în peninsula balcanică precum şi prin faptul că Matiaş dispuneà, în acel moment, de o oştire numeroasă — 40.000 oameni zice Dlugosz [4]) — (oameni de meserie în mijlocul cărora erà şi Giskra) [5]), care repurtase tocmai atunci succese în potolirea răscoalei transilvane. E adevărat că vremea erà înaintată, dar nu repurtase tatăl său succese în plină iarnă în Balcani? [6]) Şi apoi aveà armata strânsă la faţa locului, nu ştià dacă o va mai aveà în anul următor şi nu trebuià a se lăsà timp lui Ştefan spre a se întărì.

Ştefan nu căutà cuceriri, scopul urmărit de dânsul fiind apărarea fiinţării Statului moldovenesc. Incursiile în Transilvania, încurajarea răscoalei din 1467, erau numai mijloace pentru a face presiuni asupra lui Matiaş ca să gonească pe Petru Aron, a cărui prezenţă în Ardeal ameninţà liniştea interioară a Moldovei. [7]) Erà firesc deci ca să adopte defensiva cum a făcut-o.

Iniţiativa operaţiilor erà a lui Matiaş. El a ales calea Oituzului, cea mai bună şi cea mai obişnuită cale de comerţ şi de invazie din Transilvania în Moldova. Dela început însă trebuie să fi văzut că nu a surprins pe Ştefan, căci a găsit pasul întărit şi apărat şi nu a putut forţà trecerea decât prin luptă. Serviciul de informaţii al lui Ştefan a funcţionat bine [8])

La 25 Decemvrie Matiaş se află la Szent Miklos (Hurmuzaki, II, 2, p. 175); erà un drum care din Baia duceà la Tulgheş (I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, p. 16).

[18]) Veress, *o. c.*, IV, pp. 1, 2, 3, 5; *Letop. Bistriţa, l. c.*; *Analele Putnene, l. c.*

[1]) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 525.

[2]) Bogdan, *Documentele lui Ştefan-cel-Mare*, II, pp. 330 sqq.

[3]) Veress, *o. c.*, IV, p. 5.

[4]) *O. c.*, XIV, p. 495.

[5]) *Ibid.*

[6]) Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen*, p. 67—68.

[7]) Dacă nu prin intrigi dar chiar prin prezenţa sa la graniţele ţării.

[8]) Ca întotdeauna. Vezi: *An. Ac. Rom.*, Seria III, Tom. IV, p. 400 sqq.

căci l-a prevenit din timp atât de atac cât și de direcția atacului, cum reiese din faptul că Ştefan s'a pregătit să primească atacul la Oituz. In schimb informațiile lui Matiaş par a nu fi fost aşà de exacte, căci cunoscând (el însuş sau dela cei din jurul său) nestatornicia domniilor trecute în Moldova, pare a fi pus temeiu pe asigurările ce-i vor fi dat pretendenții la tron, ca Petru Aron, Berendeiu (pe care-l aduceà cu dânsul)[1]) și câțiva nemulțumiți, cum că țara e sătulă de Ştefan[2]) și gata a se desface de dânsul. Așadar el nu se aşteptà nici la rezistență, nici ca țara, mulțumită în marea ei majoritate de domnia lui Ştefan, să țină cu dânsul.

Pentru ca să-și impună voința Matiaş trebuià deci să înfrângă armata lui Ştefan și să-i ocupe țara și pentru aceasta trebuià a înaintà în interiorul acesteia.

Forțele lui Ştefan nu se puteau opune[3]), dela început, forțelor ungurești, formate din soldați de meserie, cu moralul ridicat prin izbânzile din Ardeal. Ca să se poată măsurà în condiții de egalitate, cu Ungurii, Moldovenii erau nevoiți deci a uzà mai întâiu pe duşman până ce desechilibrul va fi în favoarea lor[4]). In jocul dintre voințele celor doi adversari, aceea a lui Ştefan — întreagă, căci nu a fost surprins — ia din ce în ce mai mult ascendentul. Matiaș nevoit a înaintà, nu poate impune lupta armatei moldovene, care se retrage hărțuind mereu flancurile și spatele armatei ungurești și cauzându-i pierderi în oameni și mai cu seamă în timp, căci Ungurii nu au putut face decât maximum 10 km. pe zi[5]). Mobilitatea armatei moldovenești, folosul ce-l trăgeà din cal ca mijloc de transport, lupta ei pe jos și mai ales folosința armelor pentru lupta depărtată, își găsiau o minunată întrebuințare în acest chip de a duce răsboiul prin care se măcinà puterile vrăjmașului, care, atât din cauza armamentului său greoiu cât și a organizării sale, nu puteà face răsboiul de partizani.

Matiaș sosește în Roman fără a fi putut da o bătălie și fără ca Moldovenii să fi părăsit pe Ştefan. Se încep negocieri[6]) cari nu duc la

---

[1]) «ad instigationem Berenden» (Hurmuzaki, II, p. 88); Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 495.

[2]) *Ibid.*

[3]) Nu cred că superioritatea numerică să fi fost aşà de mare de partea Ungurilor cum o arată Dlugosz. Totalul forțelor armate moldovene, sub Ştefan-cel-Mare, treceà de 40.000 oameni, (*An. Ac. Rom.*, Seria III, Tom. IV, pp. 401, 402).

[4]) Cromer, *o. c.*, p. 398; Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 496.

[5]) *An. Ac. Rom.* Seria III, Tom. IV, p. 417.

[6]) După propunerea lui Ştefan, zice Bonfiniu (*o. c.*, p. 546).

rezultat, dar cari trebuesc să fi înșelat pe Matiaș și să-l fi făcut să creadă că Ştefan aveà nevoie de pace. Cu aceste negocieri Ştefan a câștigat timp și a fixat mai bine pe adversar, prin aceea că-l face să înainteze spre Suceava, înaintea căreia îl aștepta oștirea moldovenească, adunată în pădurile de pe Şomuz. Ungurii sunt obosiți, ei sunt departe de baza lor, balanța forțelor înclină în favoarea Moldovenilor. Ştefan vede că momentul îi este prielnic și atacă. Dar în atacul ce dă nu se mulțumește numai a căutà respingerea dușmanului, ci caută sdrobirea lui. Şi lucrul e firesc pentru că un Stat mic — cum erà Moldova— nu poate duce un lung răsboiu de uzură nici reînnoì des sforțările necesare unui răsboiu și deaceea, mai mult ca statele mari, trebuie să profite de orice ocazie se prezintă, pentru a obține sdrobirea. Pentru a obține sdrobirea tactică Ştefan pune să se ocupe, înainte de atac, toate drumurile de retragere și apoi atacă pe Unguri noaptea, din toate părțile, în cantonamentul lor din Baia. Sdrobirea e completă; frânturi din oastea ungurească scapă în Ardeal; restul e prins între două focuri, de cei ce țin căile de retragere și de cei ce urmăresc.

In rezumat, bine slujit de serviciul său de informațiuni, Ştefan ia măsuri de acoperire la graniță și uzează apoi pe adversar prin lupta în retragere și hărțueli în cari excelau ostașii moldoveni. Dușmanul pierde oameni și mai ales vreme, pierdere de vreme pe care o măresc negocierile dela Roman. Forțele ungurești fiind slăbite (material dar mai cu seamă moral) superioritatea trece de partea Moldovenilor, cari încercuind dușmanul, adus în capcană, îl zdrobesc.

Treizeci și șeapte de ani, cât va mai domnì Ştefan, Ungurii nu mai calcă, ca vrăjmași, peste hotarele Moldovei.

RĂSBOAIELE CONTRA TURCILOR ŞI MUNTENILOR

Am arătat, la începutul acestui studiu, cauzele adânci ale răsboaielor Turco-Moldovenești, rezultate din ciocnirea a două civilizații nu numai deosebite, dar chiar opuse și din două interese economice contrare, cari ambele aveau nevoie de stăpânirea porturilor de pe Dunăre și a coastei mărei. Nevoia pentru Moldoveni de a fi stăpâni pe Chilia și Cetatea-Albă reieșeà din faptul că acolo se terminà calea de comunicații care uneà vestul și centrul Europei, prin Lemberg, cu Marea Neagră și că în aceste porturi se făceà schimbul de mărfuri între Orient și Occident. Moldova trăgeà folos din acest schimb prin

vama ce se luà în folosul Domnului și prin cărăușia ce erà necesitată pentru transportul mărfurilor, cărăușie care îmbogățià pe locuitori [1]).

Turcii nu puteau trage întreg folos din situația lor atât timp cât alții — prin stăpânirea unora din porturile Mărei Negre sau a capetelor comunicațiilor ce veniau din centrul Europei — erau părtași la beneficiile schimbului de mărfuri.

La nevoia economică a stăpânirii Dunării se adăugà una militară și anume: Pentru a puteà urmà înaintarea lor spre centrul Europei, Turcii aveau nevoie de calea ce le erà deschisă prin valea Dunării dela Belgrad în sus. Ori nu puteau a se folosì de această cale până ce nu-și vor fi fost asigurat flancul drept, față de atacurile venind, din Ungaria, prin Transilvania și Muntenia, sau din Polonia, prin Moldova. Pentru asigurarea pazei acestui flanc aveau nevoie:

a) De a fi stăpâni pe toate vadurile Dunării, pe unde puteà venì un asemenea atac, ceeace necesità cucerirea tuturor cetăților de pe malul stâng al Dunării [2]).

b) De a supune Muntenia și Moldova sau cel puțin de a le slăbì în așà chip încât să nu-l poată atacà, lucru ce se asigurà mai ales tocmai prin posesiunea capetelor de pod de pe malul stâng.

Mahomet II, politic și strateg iscusit, dându-și seamă de aceste nevoi nu a reluat înaintarea spre Occident ci a căutat a înlăturà piedicele și întâiu pe cele ce-i amenințau mai deaproape stăpânirea. Deaceea vedem că lasă pe Ștefan în pace, la începutul domniei acestuia (cu toate actele de vrăjmășie ale domnului moldovan) și caută a-și asigurà stăpânirea în Balcani (luptele cu Skanderberg, cu Veneția, cele din Peloponez) precum și a apărà spatele său în Asia, față de puternicele atacuri ale Perșilor conduși de șahul lor Uszun-Hassan.

Evident că ar fi fost în interesul general a se profità de acest moment de slăbiciune al Turcilor. Propuneri și planuri de acțiune

---

[1]) I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende der XVI Jahrhunderts*, p. 34 sqq.; Iorga, *Negoțul și Meșteșugurile în trecutul românesc*, p. 95.

[2]) Asupra importanței acestor vaduri sultanii turci se exprimă astfel: Mahomet II «Până când Românii stăpânesc Chilia și Cetatea-Albă, iară Ungurii Belgradul sârbesc, până atunci nu vom puteà biruì pe creștinii». (*Enicerul sârb. Arh. Ist.*, I, 2. p. 11). Baiazid II: «Chilie la qual è chiave et porta ad tutto lo paese de Moldavia et Ongaria... Moncastro, la qual è chiave et porta al tutto el paese de Polonia, Russia, Tartaria de tutta al mare maiore». (A, Veress, *o. c.*, IV, pp. 38, 39). Numai câtva timp după ocuparea tuturor porturilor de pe malul stâng al Dunării (1484), Turcii reiau ofensiva lor în Europa, care reîncepe prin bătălia dela Mohaci (1526).

generală nu au lipsit, cum nu au lipsit nici tratate formale încheiate în acest scop; depărtarea de Turci ale unora, egoismul și gelozia altora, au făcut însă ca nici una din acestea să nu se traducă în fapt.

Dată fiind situația geografică erà firesc ca Turcii să înceapă cucerirea porturilor dunărene și supunerea țărilor de pe malul stâng al Dunării prin Țara-Românească, a cărui supunere este asigurată în anul 1462. Pe de altă parte spre a-și micșorà numărul dușmanilor, (dacă nu spre a-și mărì numărul aliaților), spre a micșorà frontul de atac turcesc, spre a aveà în București cel puțin «un dătător de știri folositoare», cum spune d-l Iorga [1]), Ștefan a fost nevoit a face răsboiu domnilor, instalați de Turci, în București sau favorabili acestora. A rezultat o serie de răsboaie cari unele au premers iar altele au urmat răsboaielor turco-moldovenești, de cari nu pot fi despărțite [2]).

Dacă răsboaiele moldo-muntenești au fost numeroase în această epocă, studiul strategiei lor cuprinde puține învățături, pentrucă domnitorii munteni nu erau susținuți de țara lor și deci aveau prea puține mijloace față de mijloacele de cari dispuneà Ștefan și pentrucă printre dânșii nu s'a găsit nici unul a cărui capacitate militară să se apropie de acea a lui Ștefan. Datele ce avem asupra acestor campanii sunt foarte restrânse. Vom studià deci unele din ele numai din punctul de vedere al legăturei dintre strategie și politică.

Fapte (1469—1474). Incă din 1469 se anunțà atacul Turcilor în contra Moldovei [3]). Pe tronul Țării-Românești erà Radu-cel-frumos, creatura Turcilor [4]), a cărui prezență constituià o primejdie care trebuià înlăturată. La începutul anului 1470, Turcii fiind ocupați de răsboiul cu Veneția [5]), Ștefan face o incursie în Țara Românească și arde Brăila la 27 Fevruarie [6]). In anul următor Radu atacă pe Ștefan [7]),

---

[1]) *Chestiunea Dunării*, p. 172.

[2]) In relațiile moldo-muntenești mai are influență și faptul că ele reprezentau și antagonismul polono-ungar. Moldova fiind mai apropiată de Polonia iar Muntenia de Ungaria (Bogdan, *Vlad Țepeș*, pp. 7, 37 și nota 3 p. 37).

[3]) Iorga, *Acte și Fragmente*, III, p. 46.

[4]) «sed quoniam Radul Turcorum manibus, omnibus castris suis consignatis, ex eorum arbitrio et nutu dependens, nihil ex suo agere poterat aut audebat». (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 600).

[5]) Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I, p. 287.

[6]) *Letop. dela Bistrița*, p. 53.

[7]) In acelaș timp sau puțin înaintea unui atac tătăresc, despre care vorbește o scrisoare din Caffa din 16 și 18 Maiu. (Vigna, *Codice Diplomatico*, II, p. 779).

dar e bătut la Soci, la 7 Martie (1471) [1]. In vara acestui an ambii domni stau la graniță și se întăresc [2]. In anul 1472 Ștefan ia lângă dânsul pe Laiotă, ca sperietoare față de Radu și spre a aveà cu cine să-l înlocuiască la timp [3].

In anul 1473 Turcii erau încurcați în Asia de răsboaiele cu Uszun-Hassan; îl înving, în Iulie, la Terdjan, dar rămân pentru iarnă în Asia [4]. Ștefan profită de aceasta spre a-și încheià socotelile cu Radu. La 8 Noemvrie armata moldovenească e concentrată pe Milcov. Ea intră în Muntenia, unde întâlnește forțele lui Radu la Cursul Apei și dă o bătălie care ține trei zile (18, 19, 20 Noemvrie). Radu, cu puținii Turci și lefegii ce aveà, e înfrânt și fuge la București, urmat de Ștefan cu întreaga sa oștire. In ziua de 23 Moldovenii înconjoară Bucureștii, pe care-i ocupă a doua zi. Ștefan pune pe Laiotă în scaun și se întoarce la Suceava [5]. După o lună (23 Decemvrie) Laiotă e învins de Radu, care vine cu ajutor turcesc și-l urmărește până la Bârlad, după care Radu se întoarce în Muntenia [6].

După câtva timp Radu dispare, și Laiotă, împăcându-se cu Turcii, redevine domn în 1474 [7]. Devenit omul Turcilor — și nu se puteà menține pe tronul Munteniei decât așà [8]) — Laiotă este o primejdie pentru Ștefan, care se înțelege cu voevodul Ardealului, Vlasie Magyar [9], și atacă pe Laiotă, luând cetatea Teleajin în primele zile ale lunei Octomvrie 1474 [10]. Voevodul Ardealului înaintează și dânsul; e respins la 5 Octomvrie, dar bate pe Laiotă la 20 Octomvrie [11]. Se pune atunci ca domn, în locul lui Laiotă, pe Basarab-cel-Tânăr [12]. Acesta e gonit însă de Laiotă care vine cu Turcii [13].

---

1) *Letop. dela Bistrița, l. c.*
2) I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, pp. 311—314.
3) I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, I, pp. 329, 330.
4) *Mon. Hung, Hist. Acta Extera*, V, p. 250.
5) *Letop. dela Bistrița*, p. 53, 54.
6) *Ibid.*, p. 54; Iorga, *Istoria lui Ștefan-cel-Mare*, nota 148.
7) Bogdan, *Relațiile cu Brașovul*, I, pp. 115, 116.
8) Iorga, *Ist. lui Ștefan cel Mare*, p. 146; Capetele de pod muntene erau în mâinele Turcilor.
9) Iorga. *Ibid.*, p. 148.
10) *Letop. dela Bistrița*, pp. 54, 55.
11) Iorga, *o. c.*, p. 148; Pârvan, *Relațiile cu Ungaria*. (*Conv. Lit.*, 1905, p. 917).
12) Iorga, *l. c.*
13) A. Rădulescu, *Luptele lui Ștefan-cel-Mare cu Turcii*, p. 11.

Comentarii. Prezența în București a unui domn dușman și înfeodat Turcilor, creà o vădită inferioritate Moldovei, căci: *a)* Ingăduià Turcilor a trece Dunărea fără opunere și în afară de raza de acțiune a trupelor moldovenești. *b)* Procurà, tot Turcilor, o bază de atac față de Moldova. *c)* Măria frontul de atac turcesc și deci linia de apărat de către Moldoveni, cu spațiul dintre Prut și Carpați. *d)* Procurà Turcilor nu numai alimente, cărăuși (de cari aveau mare nevoie pentru numeroasele lor convoiuri) și trupe de ajutor, dar mai cu seamă un informator prețios și bune călăuze.

Dat fiind că ciocnirea cu Turcii erà din ce în ce mai apropiată, erà firesc — și chiar necesar — atât din punctul de vedere politic, cât mai cu seamă din cel militar, a face ca această stare să înceteze și, deoarece domnii puși de Turci în Muntenia nu aveau decât slabe legături cu țara și nu se mențineau, în scaunul domnesc, decât grație celor câteva unități ce le erau lăsate de sultan ca pază, ca Moldovenii să atace oastea ce păzià pe domnul din București. Căci lupta nu erà între cele două țări — Moldova și Țara Românească — ci între Moldova și domnul instalat de Turci la București[1]).

Ofensivele luate de Ștefan — dată fiind și superioritatea sa — erau deci justificate atât de scopul politic cât și de cel strategic.

Campania din 1475 (Schița No. 1). *Fapte.* Armata turcească nereușind a luà Scutari, din Albania, e îndreptată de Mahomet, pe la mijlocul lunei August[2]), spre Muntenia[3]), unde reașează pe Laiotă[4]) și se îndreaptă apoi, în ultimele săptămâni ale anului 1474, spre Moldova[5]).

Ștefan își adună oștile și cele câteva trupe străine ce-i se trimesese în ajutor (sau le aveà cu plată) în jurul Vasluiului[6]), unde erà dejà la 29 Noemvrie[7]) și unde organizează o puternică poziție

---

[1]) Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 363.

[2]) Hammer, *o. c.*, I, p. 304.

[3]) Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, ed. Ursu, p. 83; *Arh. Ist.*, I, 2. p. 53.

[4]) Iorga, *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, p. 148; că ocupă Muntenia o spune și Dlugosz, (*o. c.*, XIV, pp. 609, 610).

[5]) Donado da Lezze, *o. c.*, p. 83; *Arh. Ist.*, I, 2. p. 53; *Columna lui Traian*, 1883, p. 4.

[6]) Scrisoarea lui Ștefan cel Mare către Papa, 29 Noemvrie 1474 (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 318).

[7]) De unde scrià că e gata a luptà contra Turcilor (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 318).

defensivă [1]). Trimite trupe de acoperământ la granița de Sud [2]) și face ca populația să se refugieze în munți, după ce distrusese tot ce nu puteà luà cu dânsa [3]).

In înaintarea lor, Turcii, uniți cu Muntenii[4]), dau de trupele de acoperire moldovenești, le resping peste Siret și se iau după dânsele [5]).

Starea drumurilor, lipsa de hrană (deși duceau convoiuri numeroase după dânșii cari înaintau însă și mai greu ca trupele) îi fac pe de o parte a merge încet iar pe de alta a detașà multe unități pentru căutarea de hrană [6]).

O flotă turcească e trimisă, în acelaș timp, spre a atacà Chilia și Cetatea-Albă [7]).

Trupele de acoperământ moldovenești se retrag încet, hârțuind atât coloana turcească cât și convoiurile sale [8]). Turcii sunt astfel atrași asupra poziției pregătite de Ștefan, în valea Bârladului, poziție de care se lovesc pe neașteptate [9]), în ziua de 10 Ianuarie 1475 [10]). In lupta care urmează armata turcă e sdrobită și retragerea ei amenințată prin manevra Moldovenilor pe câmpul de luptă [11]). Turcii se retrag prin păduri, spre izvoarele Similei [12]) iar deacì peste Dunăre,

---

[1]) Iorga, *Acte și Fragmente*, III, p. 93; Tot la Vaslui își adunase forțele în primavară anului 1474, la vestea pregătirilor turcești, (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 600).

[2]) Iorga, *o. c.*, p. 93.

[3]) *Ibid.*, p. 87; *Arh. Ist.*, I, 2. p. 33; Dlugosz, *o. c.*, XIV, b. 621; Cromer, *o. c.*, p. 418.

[4]) Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, pp. 319, 324, 340.

[5]) Iorga, *o. c.*, pp. 87, 93. Trecerea Siretului s'a făcut probabil pe la Ionășești, unde erà vechiul vad.

[6]) Relația dela Turda, (Veress, *o. c.*, IV, p. 8).

[7]) D-l A. Rădulescu (*o. c.*, pp. 37, 38) pe baza afirmațiilor lui Dlugosz (*o. c.*, XIV, p. 621), și a unor scrisori din Caffa (Vigna *Codice dipl.* III, pp. 195, 196, 203) crede că Turcii au și luat cetățile, pe cari Ștefan le ar fi reluat apoi. Prima scrisoare din Caffa (pp. 195, 196) nu zice însă că Turcii au luat Cetatea-Albă ci numai că ei le au asediat (înconjurat): «ad ipsum locum *castrametatus* est cum magnis copijs». Iar în scrisoarea următoare (p. 203) — scrisă cu două zile în urmă — vorbește de afaceri cu Chilia și Cetatea-Albă.

[8]) *Relația dela Turda, l. c.*

[9]) Iorga, *Acte și Fragmente*, III, p. 93.

[10]) Rădulescu, *o. c.*, p. 26.

[11]) *An. Ac. Rom.*, Seria III, Tom IV, pp. 430—434.

[12]) Urechiă, Ed. Giurescu, p. 58; *An. Ac. Rom.*, Seria III, Tom IV, pp. 433 434.

urmăriţi de aproape de Moldoveni [1]), cari parcurg 120 km. în 2 ½ zile, omoară mulţi Turci şi iau un imens material [2]).

Comentarii. Turcii având libertatea de acţiune — nu aveau alte răsboaie la finele anului 1474 — au hotărît a atacà Moldova, lucru despre care Ştefan erà informat [3]). Având superioritatea numerică şi organică [4]) ei puteau alege chipul cum vor conduce operaţiile (ofensiv sau defensiv) şi momentul în care vor începe lupta.

Asupra chipului de a conduce operaţiile, ofensiva se impuneà Turcilor căci dat fiind scopul lor de a bate pe Ştefan şi a-i luà cetăţile Chilia şi Cetatea-Albă nu puteau să-l realizeze decât prin ofensivă.

Prezenţa în Bucureştĭ a unui domn supus lor le-a permis a trece Dunărea în linişte şi a se aproviziona şi apoi a se îndreptà spre graniţa Moldovei cea mai puţin bine apărată de obstacole naturale. Direcţia atacului turcesc până la Siret este pe deplin justificată şi ar fi dat poate ulterior rezultate diferite dacă atacul, îndreptat de Mahomet, în acelaş timp, asupra Chiliei şi a Cetăţii-Albe [5]), ar fi fost mai puternic.

Asupra epocei anului e de discutat de ce Mahomet a ales tocmai anotimpul cel mai nefavorabil pentru a lansà atacul său. Ştiri documentare nu avem asupra cauzelor alegerii finei anului 1474. Este probabil însă că următoarele motive nu au fost străine hotărîrii sale: Cum am arătat Mahomet luase mai de mult hotărîrea de a atacà Moldova, ocupat însă aiurea nu o putuse face. S'a hotărît pentru prímăvara

---

[1]) Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, pp. 94—95.

[2]) Pierderile Turcilor în morţi se estimează dela 45,000 (Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, pp. 84, 97—98) la 100.000, (Strykowski în *Arh. Ist.*, II, pp. 10—11; Unrest, n Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 98). Cronicarul turc Sead-ed-din zice că au murit cea mai mare parte din Turci (*Arh. Ist.*, I, 2. p. 34); *Col. lui Traian*, VII, pp. 424—425; Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 87.

Ca pierderi în material cronicarii noştri (*Letop. dela Bistriţa*, p. 55; *Cronica putneană*, p. 196) zic că Turcii au perdut 40 steaguri. Urechiă, (pp. 5—8) că Moldovenii au luat tunurile (puştile) turceşti şi peste 100 steaguri. 36 steaguri au fost trimise numai regelui polon (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 622).

[3]) Intre altele prin somaţia ce i-a trimes Mahomet II de a-i dà Chilia şi Cetatea-Albă şi a-i plătì tributul căci altfel va venì el să le ia cu forţa (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 610).

[4]) Asupra superiorităţii efectivelor turceşti şi a organizării lor, vezi memoriile anterioare în *An. Ac. Rom.*, Seria III, Tom IV, pp. 402, 407, 408, 409.

[5]) Atacul pe uscat s'a dat la începutul lui Ianuarie 1475, cel pe apă în cursul lunii Ianuarie (Vigna, *o. c.*, III, pp. 195—196, 203).

anului 1475, în care scop a îndreptat spre Muntenia — unde trebuià a-şi luà cantonamentele de iarnă — armata lui Soliman Hadâmbul, care nu reuşise a luà Scutari. Intre timp refuzul lui Ştefan de a cedà cetăţile Chilia şi Cetatea-Albă şi de a plătì tribut [1]), atacul Munteniei de către Ştefan şi Unguri şi gonirea lui Laiotă, vor fi supărat pe Mahomet şi-i vor fi arătat că nu e timp de pierdut [2]), cu atât mai mult că el pare a-şi fi dat seamă de caracterul şi capacitatea lui Ştefan, cari cereau ca să caute a-l surprinde. Este adevărat că la gonirea lui Laiotă, Ungurii cooperaseră cu Ştefan dar armata ungurească se întorsese în Ardeal şi se demobilizase. In această epocă a anului venirea ajutoarelor dela vecini erà mai grea şi deci şansele de izbândă mai mari.

In ceeace priveşte pe Ştefan atât politica sa constantă — apărarea fiinţării Statului moldovenesc în limitele sale fireşti — cât şi firea sa, eliminau, dela început, soluţia închinării la cererile Turcului.

Lupta fiind primită rămâneà de hotărît cum să o înfăptuească. Să preîntâmpine pe Turc, atacându-l pe când oştile sale erau în Muntenia sau să-i aştepte atacul şi să caute ca, cu ajutorul manevrei strategice şi a terenului, să-l sdrobească, cum sdrobise tatăl său pe Poloni la Crasna şi cum el însuş sdrobise pe Unguri la Baia?

Dorinţa de a ferì pământul Moldovei de călcarea vrăjmaşului, tentaţia de a încercà să sdrobească pe acesta în afară de graniţele ţării, trebuie să fi fost mari, dar tradiţia, organizarea (armata moldovenească nu erà o oştire de meseriaşi ci ridicarea în massă a ţării şi cu o asemenea oaste nu se poate face răsboiu ofensiv), disproporţia forţelor (mărită prin lipsa ajutoarelor vecinilor sau micimea acestor ajutoare) au cântărit mai greu la omul cumpănit şi cuminte, nedoritor de gloriolă, care erà Ştefan şi au înlăturat cu totul această soluţie nelăsând decât pe cea a defensivei, singura soluţie dealtminteri care erà în concordanţă cu politica lui Ştefan, soluţie care i-a permis apoi chiar a luà ofensiva diplomatică [3]).

Aleasă, sau impusă, fiind defensiva, rămâneà de ales chipul de făptuire al ei. Şi în acest sfârşit de an ca şi în acel din 1467—Ştefan aveà a se întrebà dacă trebuià numai a întâmpinà vrăjmaşul la graniţă

[1]) Donado da Lezze, *o. c.*, p. 82.

[2]) A. Rădulescu, *o. c.*, p. 11.

[3]) Reclamând sultanului că nişte bande de hoţi turci îi atacaseră ţara şi cerând a-i predà (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 623).

şi a-l respinge sau puteà încercà mai mult. Spre a-şi impune voinţa sa — de a fi lăsat în pace — trebuià a sdrobì armata adversă ori aceasta nu se puteà la graniţă, din cauza disproporţiei de forţe. Trebuià deci a uzà pe adversar — moral şi material — până ce se ajungeà dacă nu la o superioritate a forţelor proprii, dar cel puţin la un echilibru cu cele duşmane. Această consumare a forţelor inamice nu se puteà obţine decât prin atragerea duşmanului în ţară proprie, prin distrugerea resurselor şi prin hărţuirea continuă a trupelor vrăjmaşe. Iubirea de ţară a Moldovanului şi disciplina sa îngăduiau adoptarea unui asemenea plan, care cereà mari sacrificii dar care erà în tradiţia neamului. Organizarea dădeà lui Ştefan atât trupele de acoperire (locuitorii dela margine[1]) de cari erà nevoie pentru a fixà pe inamic cât şi trupele extrem de mobile necesare hărţuirei continui a coloanelor inamice. Intrebuinţarea lor fără greş a făcut restul.

Rămâne de discutat acum de ce a ales Ştefan regiunea Vasluiului ca zonă a bătăliei. Documentar iarăş nu ştim nimic şi nici nu putem fixà precis locul bătăliei. Fost-a influenţat de amintirea bătăliei dela Crasna? Vrut-a el să depărteze pe Turci de direcţia Sucevei? Crezut-a regiunea păduroasă şi mlăştinoasă din valea Bârladului mai favorabilă unei bătălii de sdrobiri? Atâtea ipoteze admisibile, dar nici una documentar stabilită, ca fiind motivul avut în vedere de Ştefan.

Deasemenea se pune întrebarea de ce Soliman Hadâmbul a înaintat spre Vasluiu şi nu spre Suceava, ceeace ar fi silit pe Ştefan — cum s'a întâmplat în anul următor — a părăsì poziţia dela Vasluiu. Dintâiu pentrucă Soliman având ordin a pune mâna pe Ştefan[2]) şi fiind un simplu executant, care dispuneà de mijloace puternice, a mers direct asupra vrutei sale prade. Al doilea, şi mai ales, pentrucă Ştefan i-a impus voinţa sa prin lupta în retragere, care l-a dus la Vasluiu.

Atragerea duşmanului în cursa întinsă, zdrobirea şi în urmă urmărirea resturilor armatei turceşti s'au făcut cu o măestrie care cinsteşte deopotrivă şi pe Ştefan, care a conceput şi condus acţiunea, şi pe ostaşii cari au executat operaţiile.

Situaţia politico-strategică după lupta dela 10 Ianuarie 1475. Nu numai chestiunea de prestigiu[3]) mână pe sultanul Mahomet să

---

[1]) *An. Ac. Rom.*, Seria III, Tom IV, p. 390.

[2]) Iorga, *Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 155.

[3]) Hammer, *o. c.*, I, p. 307.

răsbune cumplita înfrângere din ziua de 10 Ianuarie 1475, ci însuși nevoia ce existà pentru Turci de a fi stăpâni pe Dunăre, îi silià să atace din nou Moldova.

Infrângerea suspomenită, pregătirile zgomotoase ale lui Matiaș Corvin, noul atac al lui Uszun Hassan, boala sultanului, făcură însă ca acesta să nu mai îndrepte în pripă un atac vijelios ci să pregătească sistematic noua lovitură îndreptată contra Moldovei.

Deocamdată își adună grosul forțelor la Adrianopol (de unde puteà pornì fie spre Ungaria, fie spre Moldova) și trimite trupe de margine spre a atacà (face incursii) în Moldova, atât spre a neliniștì și a recunoaște starea de pregătire a acesteia cât și pentru a înșelà pe Caffezi [1]). Acest atac a fost respins de Moldoveni [2]).

Intre timp spre a stăpânì mai bine Marea Neagră și a încercuì Moldova, Mahomet echipează o flotă puternică și o trimite spre Caffa, pe care o atacă, prin surprindere [3]), la 31 Maiu [4]), și o ia la 6 Iunie [5]). Flota se îndreaptă apoi asupra porturilor moldovenești Cetatea-Albă, unde Turcii sunt respinși (probabil în a doua jumătate a lunei Iunie [6]) și Chilia, pe care o găsesc distrusă de Moldoveni [7]).

Nu se mai dă nici o luptă între Moldoveni și Turci în acest an.

Turcii continuă operațiile în Marea Neagră și iau Mangopul în Decemvrie [8]).

---

[1]) «Sotto questo cholore e sotto uso di fare guerra a lui (Ștefan) adormento i vicini». (Vigna, *o. c.*, III, p. 247).

[2]) Iorga, *Acte și Fragmente*, III, pp. 88, 89.

[3]) Deșì Caffezii știau de acest atac dela 21 Martie (Vigna, *o. c.*, III, p. 241).

[4]) Vigna, *l. c.*

[5]) Ștefan-cel-Mare și ar fi dat seama de însemnătatea căderii Caffei și ar fi propus regelui Matiaș a o reluà, dacă-i dă ajutor. Această știre e dată de ambasadorul venețian din Buda, Badoer, într'o scrisoare, din 30 Iunie 1475, către Doge (Veress, *o c.*, IV, p. 13) care face aluzie la scrisoarea lui Ștefan-cel-Mare, din Iași, din 20 Iunie 1475 (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 324), scrisoare prin care Ștefan cere ajutor în contra atacului turcesc asupra Moldovei dar nu propune reluarea Caffei.

Incidental această corespondență ne arată iuțeala cu care erau transmise știrile pe aceà vreme. De la Iași la Bistrița (350 klm.) a pus cinci zile (20—25 Iunie) deci 70 km. pe zi (teren muntos); dela Bistrița la Buda (450 km.) tot cinci zile (25—30 Iunie) deci 90 km. pe zi (teren mai puțin accidentat).

[6]) A. Rădulescu, *o. c.*, p. 51.

[7]) Iorga, *Acte și Fragmente*, III, p. 89.

[8]) Vigna, *o. c.*, III, pp. 488—489.

Ştefan ştià că Mahomet *nu poate* să nu reînceapă atacul şi deaceea ia cuvenitele măsuri [1]), între altele apelând la vecinii săi poloni [2]) şi unguri [3]) şi la Papa [4]). Un moment a părut chiar că se va face o coaliţiune şi că se va pornì războiul general [5]). Totul se mărgineşte însă la încheierea unui tratat între Ştefan şi Matiaş [6]), la luarea Şabaţului (16 Fevruarie 1476) de către acest din urmă, şi la o expediţie în Bosnia condusă de Vuk şi de Vlad Ţepeş [7]).

Răsboiul din 1476. Fapte. (Schiţa No. 2). In anul 1476 sultanul pleacă, la 31 Maiu, din Adrianopol spre Sofia, unde se adună oştirile turceşti. Deacolo se trimet câteva detaşamente spre a face demonstraţiuni la graniţa Ungariei [8]) iar grosul armatei se îndreaptă spre Varna, unde ştim că sultanul se găsià la 19 [9]) şi 22 Maiu [10]). La Varna Turcii aşteptau flota care trebuià să le aducă tunuri şi material de poduri[11]).

In acest timp Ştefan erà la Iaşi (22 Maiu) [12]).

Sultanul trimise o flotă care atacă Cetatea Albă şi Chilia, cu ajutorul Tătarilor [13]), dar nu izbutì a le luà [14]). El pleacă, cu armate de uscat, după 22 Maiu, din Varna şi în 8 zile soseşte la Vadul Oblucіţei (Isaccea) [15]). Sosirea la Dunăre fusese precedată de invazia a 30.000 Tătari, cari au atacat Nordul Moldovei[16]) şi de demonstraţiile lui Basarab-Laiotă,

---

1) Vigna, *o. c.*, III, p. 476.

2) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 627, care adaugă (p. 628) că sfetnicii lui Cazimir l-au rugat în zadar a merge în ajutorul lui Ştefan.

3) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, pp. 319, 324.

4) *Ibid.*, p. 319.

5) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 632; Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 89; Hurmuzaki, II, p. 11.

6) Bogdan, *ó. c.*, II, p. 330 sqq.

7) Iorga, *Lucruri noui despre Vlad Ţepeş* (*Conv. Lit.*, 1901 p. 155).

8) Chiar cei din jurul sultanului nu ştiau dacă se va pornì contra Moldovei sau contra Ungariei, pe care erà suparat sultanul pentru luarea Şabaţului. (Donado da Lezze, *o. c.*, pp. 83—84).

9) Lewicki, *Codex Epistolariis Saeculi decimi quinti*, Tom. III, p. 244.

10) Katona, *Historia Critica Regum Hungariae*, XVI, p. 6.

11) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 643.

12) Bogdan, *o. c.*, I, p. 207.

13) Veress, *o. c.*, IV, p. 20, unde se arată că acest atac a premers trecerea Dunării de către Turci.

14) *Ibid.*, IV, pp. 22, 23.

15) Donado da Lezze, *o. c.*, p. 86.

16) Că acest atac a premers cel turcesc o spun: Dlugosz, (*o. c.*, XIV, p. 644); «et eam (armata tatară) primum quam Turcus»; Balthazar de Piscia (*Col. lui Traian*, VII

care fusese toată primăvara la granița Moldovei, acoperind probabil mişcările Turcilor şi amenințând Moldova din acea parte [1]).

Ştefan care erà cu grosul forțelor, între 5 şi 8 Iunie la Bârlad iar la 11 Iunie în valea Berheciului [2]), lasă în acoperire pe Dunăre (unde făcuse întărituri de pământ şi lemn) [3]) pe Şendrea şi pe Iuga, cu 1000 călăreți, şi se repede asupra Tătarilor, cari înaintaseră până la Ştefăneşti [4]). Ii surprinde şi-i goneşte peste Nistru [5]).

Dă apoi 15 zile congediu țăranilor spre a-şi căutà familiile şi a le pune la adăpost şi le dă ordin a venì la Dunăre cu hrană [6]). El cu boierii, curtenii şi lefegiii [7]), cam 10.000 în total [8]), se întorc la Dunăre, pe care Turcii reuşise a o trece, la începutul lunei Iunie [9]), cu toată prezența celor 1000 călăreți a lui Iuga şi a lui Şendrea [10]).

---

p. 377 sqq.). Atacul Tatarilor avù loc la finele lunii Iunie sau la începutul lunii Iulie, căci Balthazar de Piscia arată că ştirea invaziei tatarilor a sosit la Suceava «in principio Iulii» adică la începutul lunii Iulie, deci atacul a avut loc cu câteva zile înainte (la finea lui Iunie sau primele zile ale lunii Iulie).

[1]) *Col. lui Traian, l. c.*; atacul prin Muntenia ar fi fost dat de Turci şi «per impedire chè dal canto de Moldavia non se potesse soccorere dicti castelli». (Chilia şi Cetatea-Albă) . (Veress, *o. c.*, IV, p. 20).

[2]) Bogdan, *o. c.*, II, p. 340.

[3]) *Col. lui Traian, l. c.*

[4]) *Ibid.*

[5]) *Ibid.*; Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 645; Cromer, *o. c.*, p. 422.

[6]) *Columna lui Traian*, VII, p. 378; Hurmuzaki, VIII, p. 24.

[7]) Discursul lui Ţamblac (Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 342); *Col. lui Traian, l. c.*

[8]) *Col. lui Traian, l. c.*

[9]) D-l A. Rădulescu, (*o. c.*, p. 66) zice că treccrea s'a făcut după 15 Iulie, ceeace este cu neputință pentrucă distanța Oblucița-Roman este de 300 km., ori la 24 Iulie (dacă nu la 20) Turcii erau la Roman (vezi nota 11 pagina următoare) aşà că ar fi parcurs peste 30 km. pe zi, ceeace nu corespunde nici cu ce ne spune Angiolello (*Historia Turchesca*, p. 88) şi Şead-ed-din (Ed. Galland apud I. Ursu, *Ştefan-cel-Mare şi Turcii*, pp. 198, 199) că marşul a fost greu dar mai ales nu corespunde cu afirmația precisă a lui Balthazar de Piscia (*Col. lui Traian, l. c.*) că după trecere Turcii s'au odihnit 2—3 zile (corespunde cu ce spune Angiolello în *o. c.*, p. 88) şi apoi au înaintat parcurgând zece mile italiene pe zi: «processerunt ad decem miliaria Italica in die itinerando». Mila italiană din sec. XV-a e de 1,738,67 metri (Angeli Martini, *Manuale di Metrologia*, p. 817), deci Turcii au parcurs în mijlocie 17 km. pe zi, cifra mult mai probabilă. Le-a trebuit deci 16 zile spre a parcurge cei 300 km. ce despărțiau Oblucița de Roman. Urmează deci că au plecat de pe țărmul Dunării, pe la 8 Iulie şi că trecerea Dunării a avut loc între 4 şi 6 Iulie, dacă admitem ziua de 24 pentru sosirea în Roman, şi 1 Iulie, dacă admitem ziua de 20 pentru sosirea la Roman. O verificare indirectă că trecerea Dunărei, s'a efectuat de Turci pe la 1—4 Iulie reiesă şi din ştirea

Faţă de noua situaţie, rezultată din faptul trecerii Dunării de grosul armatei turceşti, Ştefan (după sfatul boerilor zice Urechi) [1]), ordonă populaţiei a se retrage în munţi, pârjolind ţara în urma lor [2]), iar el se retrage mai întâiu spre Vasluiu [3]).

Turcii, trecuţi peste Dunăre se unesc cu Muntenii lui Laiotă [4]) şi înaintează în lungul Siretului [5]), voind a luà Suceava [6]) şi a instalà acolo ca domn, un pretendent pe care-l aduceau cu dânşii [7]). Inaintarea Turcilor a fost grea [8]) căci totul erà pârjolit, oraşele arse, provizii nu se găsiau, holera isbucnise în rândurile lor [9]) iar Moldovenii îi hărţuiau mereu [10]). La 24 Iulie sunt ajunşi la Roman [11]).

---

că Laiotă se aflà, la 14 Iunie, la Gherghiţa (Bogdan, *Relaţiile cu Braşovul*, I, p. 334). Nu se poate ca în momentul trecerii, dacă nu cu câteva zile înainte, Laiotă să nu fi fost la graniţă pentru a acoperì chiar îndirect trecerea şi în orice caz a ţine în faţa sa o parte din Moldoveni. Cum distanţa ce despărţià Gherghiţa de graniţă, erà de 130 km., deci 3—4 zile de marş, plecând din Gherghiţa 2—3 zile după 14 Iunie (nimic în scrisoarea din aceà zi nu arată că se găteşte a plecà la răsboiu) a ajuns la graniţa moldovenească către finele lunii Iunie.

[10]) Călăreţii lăsaţi cu Iuga şi Şendrea aveau misiunea de a observà, şi a respinge numai mici unităţi şi nu puteau a se opune întregii armate musulmane. Că au opus oare care rezistenţă reiesă din spusa lui Ţamblac că Ştefan s'ar fi putut împotrivì «cu adevărat vrăşmaşului la trecătoare» (Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 348), deci opunere a fost, dar a fost uşoară nu puternică (adevărată).

[1]) Ed. Giurescu, pp. 61, 62.

[2]) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 644; Cromer, *o. c.*, p. 422; *Arh. Ist.*, I, 2. p. 24; Donado da Lezze, *o. c.*, p. 88.

[3]) *Columna lui Traian*, VII, p. 379.

[4]) Laiotă ar fi avut 9.000 oameni, după scrisoarea omului lui Ţepeş (Veress, *o. c.*, IV, p. 21), 12.000 după Angiolello (Donado a Lezze, *o. c.*, p. 89).

[5]) Omul lui Ţepeş (Veress, *l. c.*).

[6]) Donado da Lezze, *l. c.*

[7]) «Imperator alium Vaivodam ad Moldaviam eligere vellet» (Veress, *o. c.*, IV p. 24); Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 643; *Columna lui Traian*, VII, p. 380.

[8]) Nota 9 pagina precedentă.

[9]) *Arh. Ist.*, I, 2. p. 34; Veress, *o. c.*, IV, p. 21.

[10]) Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 645; Cromer, *o. c.*, p. 422; Miechowski, *Chronica Polonorum* (*Arh. Ist.*, I, 2. p. 42). Deasemenea şi spusa lui Angielello (Donado da Lezze, *o. c.*, pp. 88—89), pe care nu o spune despre alte campanii, cumcă în fiecare seară sultanul nu descălicà şi trupele nu rupeau rândurile, până când tabăra nu erà formată şi asigurată. De ce asta? Pentru că erau mereu atacaţi.

[11]) După cele spuse de omul lui Ţepeş (Veress, *o. c.*, IV, p. 21). Această dată e admisă de d-l Iorga (*Istoria lui Ştefan-cel-Mare* p. 177). I. Ursu (*Ştefan-cel-Mare.* p. 131) socoteşte că Mahomet a sosit la 20 Iulie la Roman, bazându-se tot pe spusele omului lui Ţepeş.

Ştefan, văzând că Turcii nu se iau după dânsul, pleacă din Vasluiu la Bacău [1]) şi apoi la Roman [2]), iar de acolo la Răsboeni, unde se întăreşte. Din poziţia întărită de la Răsboeni, atacă la 25 Iulie — printr'o eşire — avangarda turcească, comandată de Soliman Hadâmbul [3]), care înaintà spre Suceava [4]).

A doua zi — 26 Iulie — Ştefan este atacat, din mai multe părţi, de întreaga armată turcă şi de Munteni şi, după o crâncenă bătălie, în care perderile fură mari de ambele părţi, e învins. Armata turcă se odihneşte trei zile [5]) şi îndreaptă apoi detaşamente [6]) spre cetăţile Neamţ, Suceava şi Hotin, pe cari le atacă [7]), dar cari, având (ca şi Chilia şi Cetatea-Albă) garnizoane puternice lăsate de Ştefan [8]), rezistă cu succes [9]).

Ştefan se retrăsesă în munţi, unde erà la 20 August [10]) şi unde îşi adună ţăranii [11]). De acolo cere ajutor Polonilor, cari însă nu vin [12]).

Turcii neputând luà cetăţile, nici pune mâna pe Ştefan, uzaţi de lupte, lipsiţi de hrană [13]), având holera în rândurile lor [14]), hărţuiţi mereu de Moldoveni, ameninţaţi în flanc şi spate de armata ungurească, care soseşte la începutul lunei August în regiunea Breţcului [15]),

---

[1]) *Columna lui Traian*, VII, p. 379.

[2]) *Ibid.*; Veress, *o. c.*, IV, p. 21.

[3]) Donado da Lezze, *o. c.*, p. 89.

[4]) *Ibidem*, p. 89.

[5]) *Ibidem*, p. 91.

[6]) Că nu s'a îndreptat toată armata turcă pe rând spre toate cetăţiile (lucru pentru care nu erà timp) ci că s'au îndreptat detaşamente reiesă din spusa lui Angiolello (Donado da Lezze, *l. c.*): «et *parte* andò alla città di Suzava».

[7]) Scrisoarea lui Bathory (Veress, *o. c.*, IV, p. 25); Donado da Lezze, *l. c.*; Dlugosz, *l. c.*, Cromer, *l. c.*

[8]) *Columna lui Traian*, *l. c.*

[9]) Donado da Lezze, *l. c.*; Dlugosz, *l. c.*; Cromer, *l. c.*

[10]) «Hodie enim est quarta dies, quod certitudinaliter rescivimus ipsum dominum Stephanum vivere... in alpibus (Veress, *o. c.*, IV, p. 23):

[11]) *Columna lui Traian*, VII, p. 380.

[12]) Dlugosz, *l. c.*

[13]) Dlugosz, *l. c.*; Donado da Lezze, *o. c.*, p. 92.

[14]) Dlugosz, *l. c.*

[15]) Asupra datei sosirii oastei ungureşti cu Bathory la Breţc, părerile sunt împărţite. Ca bază serveşte un raport a lui Bathory către Matiaş Corvin. Acest raport pornit din Breţc, a fost publicat în colecţia *Monumenta Hungariae Historica* (*Acta Extera*, V, p. 323), care datează scrisoarea 16 August 1476, şi de d-l Veress în *Fontes, Rerum Transylvanicarum* (IV, p. 23), care-i dă data de 25 August 1476. D-l Veress pe care l-am întrebat asupra acestei deosebiri, îmi scrie că menţine ca dată a scrisorii

sunt nevoiţi pe la 7—9 August[1]), a se retrage[2]). Ştefan îi urmăreşte şi-i atacă la trecerea Dunării, când îi înfrânge[3]). Retragerea

aceà de 25 August, deoarece: «onomasticul (neschimbător) al regelui nostru ungar, Sf-tul Ştefan este (şi a fost întotdeauna) 20 August» aşà că «sexto die festi Beati Regis Stephani» nu poate fi decât 25 August. La argumentul d-lui Veress adaug următoarele în favoarea datei de 25 şi nu de 16 August. In textul scrisorii se zice că sultanul se retrăsese dejà peste Dunăre. Deoarece Mahomet (cum reiesă din nota următoare) se aflà la 7—9 August încă la Neamţ, că dela Neamţ la Dunăre îi a trebuit cel puţin 10 zile de marş rapid (320 km.), că au mai trebuit 2—3 zile cel puţin, ca ştirea trecerei Dunărei să sosească la Ştefan şi apoi la Bathory, ajungem la data de 21 August, care e ziua în care spune Bathory că a aflat ştiri dela Ştefan-cel-Mare.

Dar data de 25 August *nu e aceà a sosirii la Breţc* (sau în Ţara Bârsei) ci *la aceà dată Bathory se află în Breţc*: «ad praesens autem sumus hic in ipsa scilicet via Bereczki».

Pentru mine nu face îndoeală că Bathory a sosit cu oastea sa în regiunea Breţcului cu mult mai înainte şi anume pe la 6—7 August, şi întemeiez această credinţă pe următoarele date:

a) Omul lui Ţepeş spune (Veress, *o. c.*, IV, p. 22) că Bathory şi cu Vlad, pe cari i-a întâlnit la 31 Iulie la Mediaş, au trimis vorbă lui Ştefan a nu se ciocnì cu Turcii până ce se vor unì cu dânsul (Lucru confirmat de Matiaş Corvin, Veress, *o. c.*, IV, p. 26), unire care zic că va aveà loc până în maximum şase zile, deci pe la 6—7 August. Distanţa dela Mediaş la Breţc fiind de 180 km. ar rezultà o etapă zilnică de 31 km., ceeace e cu atât mai admisibil cu cât vedem că dela Turda la Mediaş oastea lui Bathory a pus 4 zile (28 km. pe zi). (*Relaţia omului lui Ţepeş, l. c.*).

b) Afirmaţia lui Bathory că a mers aşà de repede încât şi-a omorît caii ca să preîntâmpine întrarea lui Laiotă în Ţara Bârsei (audiensque idem Bozarad etiam nos versus ipsam viam applicari statimque noncurando mortem equi).

c) Laiotă Basarab a fost trimis de sultan dela Neamţ (o spune Bathory — probabil după spusa vreunui prizonier muntean) — deci cel mai de vreme la 30 Iulie (după bătălia de la Răsboeni — 26 Iulie — Turcii s'au odihnit trei zile şi apoi s'au îndreptat spre cetăţi (Donado da Lezze, *o. c.*, p. 91). Dela Neamţ la Breţc sunt 160 km., deci 4—5 zile de marş. Laiotă a întrat în Ardeal pe la 3—4 August şi aflând de înaintarea lui Bathory (scrisoarea acestuia *l. c.*) s'a retras; Bathory deci la data de 3—4 August nu erà departe de Breţc.

[1]) Bătălia dela Răsboeni are loc la 26 Iulie, urmează un repaus de trei zile (Donado da Lezze, *o. c.*, p. 91) deci până la 29 Iulie seara. Apoi o parte din armata turcă (cu care merge şi Angiolello) merge la Suceava, arde târgul, nu poate luà cetatea şi se duce la Neamţ [toate acestea au ţinut cel puţin două zile — 30 şi 31 Iulie (*ibidem*)] pe care-l asediază opt zile *(ibidem)*, după care începe retragerea pe la 7—9 August.

[2]) Donado da Lezze, *o. c.*, p. 92; «chel Turco in totun se partito de Moldavia cioe Valachia et cum confusione ha passato el Danubio». (*Mon. Hung. Hist. Acta Extera*, V, p. 325).

[3]) Veress, *o. c.*, IV, pp. 25, 26, 27; Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 98; Urechi, «după letopiseţul nostru» (Ed. Giurescu, p. 63; Hurmuzaki, VIII, p 15; Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 647; Cromer, *o. c.*, p. 635; *Columna lui Traian*, 1883, p. 45.

Turcilor continuă în lungul malului drept al Dunării până la Nicopoli [1]).

După bătălia de la Valea-Albă sultanul trimesese pe Laiotă, cu Muntenii săi şi cu câţiva Turci [2]), spre Ţara Bârsei. Laiotă pătrunde în pasul Oituz, în primele zile ale lunei August, dar aflând de înaintarea armatei ungureşti, dă de ştire sultanului, iar el se întoarce în Ţara Românească, spre a o aparà în contra unui atac unguresc [3]).

Turcii fiind goniţi, Ştefan şi Ungurii se înţeleg pentru a scoate din scaun pe Laiotă şi a pune pe Vlad Ţepeş în locul lui [4]). Pe când Ungurii, cu Vlad Ţepeş, înaintează prin Braşov — Târgoviştea spre Bucureşti, Ştefan înaintează direct. In prima parte a lui Noemvrie Laiotă nu mai e domn [5]).

Comentarii. Cu toată superioritatea sa numerică, Mahomet II, căruia campania din 1475 îi aratase şi mai bine ce adversar aveà în Ştefan şi care ştià că Ştefan se aşteptà la atacul său (cu toate negocierile ce avusese loc), nu a voit să rişte nimic şi de aceia şi-a mărit puterea prin cooperarea Tătarilor şi a Muntenilor şi prin forma învăluitoare ce a dat atacului său.

Atacul a fost nu numai bine combinat, dar şi bine executat, în prima lui parte. Laiotă a făcut demonstraţiile ordonate, flota turcă de asemenea, Tătarii au atacat la timp Moldova de nord spre a atrage grosul forţelor moldoveneşti dela Dunăre şi a uşurà astfel trecerea acestui obstacol de către armata turcă şi totuş manevra nu a reuşit, cu toată buna legătură în timp şi spaţiu — legătură de admirat pentru mijloacele de comunicaţii din acele vremuri şi pentru atacuri pornind din puncte atât de depărtate unul de altul [6]).

---

[1]) Donado da Lezze, *l. c.*

[2]) 1000 zice Bathory în scrisoarea sa.

[3]) Scrisoarea lui Bathory (Veress, *o. c.*, IV, pp. 23—24).

[4]) Iorga, *Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 184; Hotărîrea de a înlocuì pe Laiotă prin. Vlad Ţepeş erà luată de Unguri încă dela 31 Ianuarie 1476 (Bogdan, *Vlad Ţepeş* p. 33

[5]) Bogdan, *Relaţiile cu Braşovul*, I, p. 357; Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, pp. 98) 99; *Mon. Hung. Hist. Acta Extera*, V, p. 335.

[6]) Pentru Tătari nu trebuie să ne mire pentru că o practicase şi în trecut precum constată L. Cahun (*Introduction à l'histoire de l'Asie*, p. 344): «La merveille n'est point que Souboutaï ait battu les Hongrois et les Allemands (în 1241), mais qu'il ait réussi à conduire cent ou cent vingt mille hommes de troupes réglées à travers la Russie, la Pologne, les Carpathes jusqu'au Danube et à l'Adriatique, *et à les faire se rencontrer à point et à jour* nommés».

Dacă încercuirea nu a reuşit e graţie planului şi manevrei lui Ştefan.

Asupra planului de operaţii al domnitorului moldovan în vederea acestui răsboiu avem indicaţiuni preţioase în fapte (pe care le-am expus mai sus) şi în documente, din cari reiesă că a constat în:

a) Intensificarea serviciului de informaţiuni, cunoştinţa perfectă a mişcărilor duşmanului singură îngăduind manevrele prin cari puteà sperà a reuşì [1]).

b) Acoperire la graniţe.

c) Inarmarea şi garnizonarea puternică [2]) a cetăţilor de zid, Chilia, Cetatea-Albă [3]), Neamţ, Suceava [4]), Hotin, cari să-i asigure stăpânirea punctelor importante şi să servească de pivot de manevre.

d) Retragerea populaţiei spre munţi şi devastarea ţării în drumul Turcilor.

e) Adunarea armatei spre graniţa de sud a ţării. Zona aleasă pentru această adunare — valea de jos a Bârladului şi valea Berheciului — îngăduià lui Ştefan a face faţă atât unui atac venind din Muntenia cât şi unuia venind din Dobrogea.

f) Retragerea grosului forţelor, în faţa atacului principal inamic, spre interiorul ţării; hărţuirea continuă a duşmanului spre a-l întârzià în înaintarea sa şi atragerea acestuia spre forţele aliate, pe a căror concurs comptà [5]).

Erà justificat acest plan? Da, şi justificarea lui reiesă din cele ce am spus când am discutat campania din 1475.

Legătura între detaşamente se făceà la Tătari (poate şi la Moldoveni) prin focuri şi prin fumuri (Martin Bielski, *Sprawa Rycerska*, *Arh. Ist.*, I, 2, p. 167).

[1]) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p.p 338—340; ambasada trimisă la sultan, (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 623) nu pare a fi avut alt scop decât cel de a aflà ştiri.

[2]) Cere în acest scop 2000 soldaţi de meserie, regelui polon, pentru apărarea Chiliei şi Cetăţii-Albe, (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 627).

[3]) La Cetatea-Albă se reface, în 1476, poarta cea mare (Bogdan, *Inscripţiile dela Cetatea-Albă*, *An. Ac. Rom.*, XXX, p. 24).

[4]) Intăreşte garnizoana din Suceava (*Columna lui Traian*, VII, p. 379).

[5]) Ştefan cere lui Cazimir: «*ut Rex duo millia peditum ad tuendum Byalogrodum et Kyliam, mitteret, Russiae terra in armis esse, et circa Kamyenyecz stative agere iuberet; solus ipse Rex ad succurendum sibi, cum reliquo Regni Poloniae exercitu optatus subsequeretur. Ipsum illud assumpsisse propositum, ut nullatenus universali dimicationi contra tam fortem et numerosum se committat: sed cedendo cum suis usque ad Kamyenyecz, hostem fallat et distineat*». (Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 627).

Acelaş plan în tratările cu Ungurii. (Veress, *o. c.*, IV, p. 26).

Este interesant de a examinà mai de aproape dispozitivul inițial (de adunare și acoperire) al lui Ștefan.

Granița de Sud a Moldovei, pe unde puteau atacà Turcii, erà împărțită de natură în mai multe sectoare:

Intâiul, cuprins între munți și gura Siretului, deschis peste tot și pe unde trecea principala comunicație ce duceà din Țara Românească în Moldova.

Al doilea, între gura Siretului și Ceatalul Chiliei, care se compartimentà, de lacurile de pe malul stâng al Dunării (Brateș, Cahul și Ialpulg), în mai multe subsectoare, din cari cel mai probabil pentru trecere erà cel dintre Cahul și Ialpug, unde erà vadul Oblucitei.

Infine al treilea, sector dela Chilia la Cetatea-Albă, nu prezentà decât două locuri pentru atac: Chilia și Cetatea-Albă, ambele aparate de cetăți puternice.

Cum s'a făcut acoperirea?

Nu avem date asupra primului sector, știm însă că pe graniță în acest sector și în imediata apropiere a principalei căi de comunicație se ridicase de Ștefan, încă din 1471, întărituri [1]), cari (probabil) au fost ocupate și de astă dată și că restul [2]) a fost păzit de către locuitorii mărginași.

In al doilea sector s'au ridicat întărituri și s'au lăsat 1000 călăreți sub Șendrea și Iuga.

---

[1]) In scrisoarea sa din 13 Iulie 1471 (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 312) Ștefan zice că Radu a ridicat o cetate (întăritură) la granița țării sale: «facitque ipse idem *fortalicium* in metis eiusdem regni mei», și că el (Ștefan) a ridicat în față «alia fortalicia» — deci mai multe întărituri.

[2]) Că Ștefan s'a acoperit față de Munteni reiesă din relația lui Balthazar de Piscia care zice (*Columna lui Traian*, VII, p. 378) că în luna Iunie Ștefan erà pe malul Dunării și a construit fortificații pentru a împiedicà trecerea fluviului de Basarab. Avem însă dovezi documentare că, până la 11 Iunie cel puțin, Ștefan se aflà cu grosul oastei sale în valea Berheciului (Bogdan, *Doc. lui Ștefan*, II, p. 340). Cred că Balthazar de Piscia confundă două operații: acoperirea pe frontiera Munteniei, sectorul mai probabil de atac, unde inamicul se arătase mai de vreme (demonstrațiile lui Laiotă) și unde se ocupase vechile întărituri și făcuse altele noui și acoperirea ulterioară pe Dunăre, când s'a vestit înaintarea Turcilor prin Dobrogea. Dealtfel Balthazar de Piscia pune acest fapt înainte de sosirea știrei despre înaintarea Turcilor, și atunci față de Munteni acoperirea pe Dunăre nu aveà rost. Și apoi nu e de admis ca Ștefan să fi stat, cum a stat, cu grosul forțelor sale, în prima jumătate a lunii Iunie, la 40—60 km. de granița muntenească, pe care erau trupe vrășmase, fără a aveà o acoperire pe aceà graniță.

In al treilea sector paza erà încredinţată garnizonelor celor două cetăţi cari puteau face faţă, cum au făcut, unui atac al flotei musulmane sau unui raid al Tătarilor.

Grosul forţelor adunat la început în valea Bârladului [1]) şi apoi a Berheciului [2]), se aflà la centru şi la început la 76 km. şi apoi la 37 km., înapoia centrului sectorului întâiu, cel mai accesibil inamicului şi cel în care se arătaseră vrajmaşii mai întâiu. Pe măsură ce ştirile confirmă înaintarea Turcilor prin Dobrogea, grosul forţelor moldoveneşti se deplasează spre Răsărit spre a venì la Dunăre [3]) în dreptul sectorului al doilea, unde se prezentà duşmanul cel mai puternic.

Dispozitivul a fost şi complet şi elastic şi a răspuns deci nevoiei.

Către finele lui Iunie situaţia se schimbă prin atacul dat de Tătari asupra nordului Moldovei. In adevăr la aceà epocă evenimentele arătau lui Ştefan:

Că trupele duşmane de pe graniţa muntenească nu erau numeroase şi nu făceau un atac serios (poate că Muntenii nici nu aveau dorul a-l face)[4]).

Că în sectorul Chilia — Cetatea-Albă se respinsese atât flota turcească, cât şi Tătarii cari veniseră înaintea atacului turcesc.

Că grosul forţelor duşmane înaintà prin Dobrogea spre vadul Oblucitei, spre care se deplasese şi Ştefan cu forţele sale.

Atacul tătăresc, venit pe neaşteptate, primejdueşte întregul plan de apărare atât pentrucă ameninţă a tăià legăturile lui Ştefan cu Polonia şi de a-l învălui, cât şi mai cu seamă pentrucă desnădăjduià complet oastea de ţărani a lui Ştefan. Acesta, considerând atacul tătăresc ca cel mai primejdios, se hotăreşte a-l respinge, lăsând faţă de vadul Oblucitei numai o acoperire.

Puteà oare face Ştefan altfel?

Se pare că Ştefan şi Moldovenii nu se aşteptau la atacul tătăresc [5]), lucru care pare cu atât mai probabil cu cât nu se lăsase o acoperire specială (alta decât obişnuita pază a graniţei) spre graniţa tătărască şi cu cât corespondenţa veneţiană arată că existau atunci, în anumite cercuri, iluzii despre o cooperare cu Tătarii [6]), idei despre cari

---

[1]) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 339.

[2]) *Ibid.*, II, p. 340.

[3]) *Columna lui Traian*, VII, p. 378.

[4]) Veress, *o. c.*, IV, p. 22.

[5]) Discursul lui Ţamblac, (Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 348).

[6]) Instrucţiile senatului veneţian către Gerardo (Veress, *o. c.*, IV, pp. 18, 19).

Ştefan trebuie să fi fost pus la curent. Dar mai cu seamă pentru că existà, între Moldova şi Polonia, un tratat prin care Polonia aveà obligaţia de a oprì pe Tătari să atace Moldova [1]). Surprinderea a fost cu atât mai mare şi mai dureroasă.

Spre a ne puteà dà seama mai bine de efectul moral al ştirii invaziei tătăreşti asupra oştirii moldoveneşti trebuie a ne reamintì că, în imensa ei majoritate, ea erà compusă din ţărani chemaţi atunci dela plug şi cari îşi lăsaseră sau trimiseseră întregile lor familii în nordul Moldovei, socotit ca la adăpostul unui atac. Atacul turcesc puteà, în cazul cel mai rău, să respingă pe Ştefan în Polonia sau în Transilvania (unde aveà cetăţile Ciceu şi Cetatea de Baltă), pe când cel tătărăsc îl ameninţà şi cu dizolvarea armatei sale şi cu izolarea de aliaţi şi de locurile sale de refugiu.

Timp pentru a executà o manevră pe linii interioare, adică a se repezì asupra Tătarilor, a-i bate şi aruncà peste Nistru şi a se înapoià apoi la Dunăre, înainte de trecerea Turcilor şi a se opune acestei treceri, nu erà, cu toate că oastea moldovenească erà călare şi mergeà iute, căci dela Dunăre la Ştefăneşti, până unde ajunseseră Tătarii, sunt 270 km., în linie dreaptă. Pentru a parcurge 540 km. (dus şi întors) a bate pe Tătari, a-i aruncà peste Nistru, trebuiau, cel puţin, 12—15 zile, ori Turcii au trecut Dunărea între 1 şi 6 Iulie iar atacul tătăresc a avut loc în ultimele zile ale lunii Iunie.

Tătarii odată respinşi o nouă criză se prezintă pentru Ştefan. Ţăranii nu mai au hrană, ei nu ştiu unde sunt familiile lor. Ştefan e nevoit a le dà drumul pe 15 zile iar el se întoarce cu oastea sa (cea compusă din curteni şi lefegii) spre Dunăre unde dă întâlnire şi ţării (oastei de ţărani).

Nici un răsboiu nu a scos la iveală, mai mult ca acesta, defectele organice ale oastei moldoveneşti (dar şi calităţile sale cum vom vedeà mai departe).

Este evident că, cu o oaste compusă din oameni de meserie şi având numeroase coloane, nu ar fi fost nevoie de a da concediu. Dar o asemenea oaste nu ar fi fost nici aşà de mobilă ca cea moldovenească (prin prezenţa convoiurilor) şi odată împrăştiată nu s'ar mai fi reunit cum s'au reunit ţăranii moldoveni. Şi apoi nu e vorbă de teorie. Moldova cu organizaţia ei politică şi socială, cu resursele sale *nu*

[1]) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 304.

puteà aveà altă armată decât aceea pe care o aveà, armată care i-a asigurat atâta timp fiinţarea.

Intors spre Dunăre, Ştefan găseşte situaţia schimbată prin trecerea fluviului de către Turci, şi, conform planului său, se retrage în faţa lor. De ce s'a tras oare întâiu spre Vaslui? A fost el influenţat de amintirile celor petrecute în anul precedent? In orice caz Mahomet nu s'a lăsat atras, cum fusese atras Soliman Hadâmbul, şi şi-a urmat drumul spre Suceava, ştiind că Ştefan va trebuì să-i iasă în cale.

Fie mai probabil din cauza locului de întâlnire dat ţăranilor şi din cauza mişcărilor continue a lui Ştefan, fie din cauze ce nu cunoaştem, deşì trecuse răgazul ce li se dăduse, prea puţini din ţărani se adunaseră în jurul lui Ştefan, în a doua jumătate a lunii Iulie.

Ce a făcut pe Ştefan să aleagă poziţia dela Răsboeni (care se prezintà dealtfel foarte bine din punctul de vedere tactic) şi să atace coloana turcească, la trecerea acesteia prin faţa poziţiei, nu ştim. Crezut-a că armata duşmană erà mai uzată decât erà în realitate? Vrut-a să o uzeze prin luptă şi să o fixeze până la sosirea armatei ungureşti? Nu ştim precis, dar e probabil că a doua ipoteză să nu fie departe de adevăr, pentrucă într'o scrisoare, din 5 Iunie 1475, către Braşoveni [1]), Ştefan zice că duce răsboiu cu Turcii, în înţelegere cu regele Matiaş, şi că tot într'o scrisoare, Matiaş Corvin acuză pe Ştefan de a fi atacat înainte ca trupele ungureşti să fi sosit [2]), cum fusese convenit. Dealtfel dacă Turcii ar fi fost fixaţi în regiunea Văii Albe, retragerea lor ar fi fost tăiată de Ungurii cari ar fi înaintat prin Oituz.

După bătălia dela Valea Albă, în care Moldovenii au fost biruiţi, cum zice înscripţia dela Răsboeni, dar nu înfrânţi, ambii potrivnici au avut de luat noui hotărîri asupra ceeace erà de făcut, căci nici unul nici altul nu-şi realizase scopul.

Ştefan, deşì învins, erà liber, dispuneà de majoritatea forţelor sale (ţăranii) iar cetăţile sale erau neocupate. Pe de altă parte Mahomet, cu oastea victorioasă, erà tot în Moldova.

Neputând învinge cerbicia lui Ştefan, care dispăruse, Mahomet hotăreşte, pe de o parte, a atacà şi ocupà cetăţile moldoveneşti, sperând prin aceasta a pune stăpânire pe ţară, lucru ce nu-i reuşeşte,

[1]) «quod nos una cum serenissimo domino nostro abemus guerram cum infidis Turcis». (Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 339).

[2]) Veress, *o. c.*, IV, p. 26.

iar pe de altă parte, aflând probabil de înaintarea armatei unguresti, trimite pe Laiotă ca flancgardă spre Ţara Bârsei.

Ştefan se adăposteşte în munţi, unde-şi adună ţăranii [1]), cari îi aflaseră în sfârşit locul, şi de unde cere din nou Polonilor (şi Ungurilor probabil) a-i veni în ajutor.

Două lucruri foarte caracteristice reies din această hotărîre a lui Ştefan: întâiu faptul că nu s'a închis într'una din cetăţile sale — deşi acestea erau bine armate şi aprovizionate şi au rezistat cu succes atacurilor turceşti — ceeace dovedeşte că, deşi a ales defensiva (şi nu puteà face altfel), a voit-o activă, care singură poate duce la izbândă. Dar defensiva activă nu se poate face când eşti închis într'o cetate. Al doilea fapt caracteristic este acela că, cu toate că Ştefan fusese învins la Valea Albă, şi că deci, multora, cauza sa trebuià să pară ca pierdută, ţăranii s'au adunat sub steagul lui, ceeace este atât spre cinstea lor, arătând credinţa de care erau însufleţiţi chiar la restrişte grea, cât şi spre a lui Ştefan, căci arătà că cei douăzeci de ani de domnie, de până atunci, fuseseră drepţi şi spre folosul ţărănimii [2]).

Dar ceeace arată acest fapt, mai presus de tot, este temeinicia organizării sociale şi militare a Moldovei, care dădeà tuturor locuitorilor folosul pământului şi făceà din ei ostaşi interesaţi a apărà fiinţarea Statului, care le asigurà folosinţa acestor bunuri, în condiţiuni prielnice pentru dânşii.

O nouă situaţie se iveşte pentru Turci, către 7—9 August. Atacurile asupra cetăţilor Suceava, Neamţ şi Hotin nu reuşiseră, Ştefan erà liber şi adunà oaste, armata turcească erà decimată de boli,

---

[1]) D-l Iorga a arătat (*Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, pp. 179, 180) motivele cari fac a crede că Ştefan nu a părăsit ţara cum o arată Balthazar de Piscia (*Columna lui Traian*, VII, p. 379). La aceste motive adaug şi următoarea citaţie din *Invăţăturile bunului şi credinciosului Domn al Ţării Româneşti Neagoie Basarab V. V. către fiul său Teodosie V. Vd.* (Ed. Bucureşti, 1843): «iar din ţara voastră să nu ieşiţi ci să şedeţi cu dânşii în hotarele voastre, în niscare locuri ascunse şi de taină, unde vor fi prieteni de ai voştri buni şi adevăraţi, că vrăjmaşii voştri cari vor fi venit asupra voastră, nu vor puteà şedeà mult în ţară ci se vor întoarce înapoi, iar pe domnul care-l vor fi adus cu ei îl vor lăsà acolo făr' de oşti».

[2]) Şi în 1476 ca şi în 1467, boierii şi ţăranii mulţumiţi de domnia lui Ştefan, îi au fost, în imensa lor majoritate, credincioşi, cum au fost în toată domnia sa. Şi dovada cea mai bună este că toate izvoarele ne dau pildă numai de un singur caz de trădare (hiclenie), urmat de execuţia a doi boieri, în tot cursul lungii domnii a marelui Voevod. Dacă ar fi fost mai multe, cronicarii, cari au însemnat acest caz, ar fi însemnat şi pe celelalte, cum le însamnă la alte domnii.

ostenită de marşuri pe căldură, e lupte, de hărţueli continui, de lipsa de hrană. Laiotă, trimis ca flancgardă, anunţase sosirea Ungurilor spre Breţc (de unde ameninţau retragerea Turcilor, căci erau mai aproape de cursul inferior al Siretului ca Turcii) şi se dusese să-şi apere ţara. Situaţia erà primejdioasă şi numai o retragere grăbită, aşà cum o hotărî şi o execută, cu multă îndemânare, Mahomet, putù scapà pe Turci de un dezastru.

Urmărirea Turcilor în retragere, operaţiile pentru izgonirea lui Laiotă şi înlocuirea lui prin Ţepeş nu sunt decât urmările logice a operaţiilor anterioare şi a situaţiilor de fapt.

Evenimente şi întâmplări din anii 1477—1484. Evenimentele anilor următori ne arată că ambii adversari — Mahomet şi Ştefan — îşi continuă politica şi strategia, cari singure puteau duce la realizarea ţelurilor urmărite de fiecare din ei.

Ţepeş fiind omorît [1]) şi Laiotă revenind la tron cu ajutor turcesc, Ştefan, care aveà nevoie de un domn prieten la Bucureşti, caută a-l înlocuì şi reuşeşte a înscăunà pe Ţepeluş, care devine, la rândul său, omul Turcilor. Pe de altă parte sunt Turcii, cari nu-şi pot urmà înaintarea spre centrul Europei, având un duşman în spate, duşman pe care nu-l pot reduce până ce nu vor aveà un domn supus la Bucureşti. Deacì urmează o continuă schimbare de domni în Bucureşti: Vlad Ţepeş dela Noemvrie 1476 la Ianuarie 1477; Laiotă dela Ianuarie la Noemvrie 1477; Ţepeluş dela Noemvrie 1477 [2]) la Iulie 1481; Mircea (fiul Călţunei) dela Iulie [3]) la Noemvrie 1481; Vlad Călugărul dela Noemvrie 1481 [4]), la 1482; Ţepeluş dela Ianuarie la Martie 1482; Vlad Călugărul dela Martie 1482 [5]) la 1495 [6]). Acesta fusese pus de Ştefan şi de Bathory.

Politica aceasta de *înlocuire a domnului muntean* cereà strategiei lovituri repezi şi scurte, executate de trupe nu prea numeroase dar suficiente pentru a răsbì paza personală a domnului muntean. Operaţiunile militare, cari i-au fost consecinţele, au avut toate caracteristicele unor raiduri (Moldovenii atacă astfel în 1470, 1473, 1474,

---

[1]) La 10 Ianuarie 1476, Ştefan ştià de aceasta. (Hurmuzaki, VIII, p. 24).

[2]) *Istoriile domnilor Ţării Româneşti,* ed. Iorga, p. 26; Dlugosz, *o. c.*, XIV, p. 665.

[3]) Bogdan, *Relaţiile cu Braşovul,* I, p. 178.

[4]) *Ibid.*, p. 181.

[5]) *Ibid.*, p. 182.

[6]) Lăpedatu, *Vlad-Vodă Călugărul,* p. 67.

1481, 1482 [1]), 1484, Muntenii și Turcii răspund la fel în 1471, 1473, 1484, 1485, 1486), din cari se pot deduce următoarele învățăminte:

a) Că și pentru executarea lor e nevoie de un bun mers al serviciului de informațiuni. Aceasta a îngăduit lui Ștefan a surprinde mereu, pe domnul din București, nepregătit.

b) Că operațiile de acest gen cer repeziciune deci trupe mobile cum erau cele moldovenești. E probabil că raidurile s'au executat numai de oastea personală a domnului (curteni și lefegii) unită cu câțiva locuitori mărginași, cari luau parte la expediție cu scopul de a jefuì sau de a se răsbunà de jafurile anterioare ale potrivnicilor.

In urma instalării în scaunul Țării Românesti a lui Vlad-Vodă Călugărul și a încheierei unui armistițiu pe cinci ani, între Ungaria și Turci [2]) (armistițiu în care urmau să fie cuprinse și țările românești), Ștefan se puteà consideră ca liniștit. Atenția lui n'a mai fost atât de încordată și pentru odată a fost surprins.

Turcii nu puteau — dacă voiau a-și continuà înaintarea spre centrul Europei — să nu se asigure de linia Dunării. Deaceea în tratatul cu Ungaria ei nu au voit a cuprinde și principatele românești și, în ulie 1484, ei atacă, pe neașteptate, cu numeroase forțe proprii și cu aliați tătari și munteni [3]), cetățile Chilia și Cetatea-Albă și le iau. Ștefan nu a putut să le mai reià și ambele rămân în mâinele Turcilor și le servesc ca bază raidurilor ce, deatunci înainte, fac continuu în Moldova.

După ce a contribuit într'o foarte largă măsură la oprirea înaintării Turcilor, timp de 27 ani, Ștefan-cel-Mare e învins, și, cu începere din 1489, plătește tribut domnitorului din Constantinopol [4]), unde trebuie să-și trimită fiul ca ostatec [5]).

---

[1]) In acest an cucerește, la 10 Martie, cetatea Crăciunei, completând sistemul de întărire a Moldovei (pag. 6 mai sus).

[2]) Iorga, *Acte și Fragmente*, III, pp. 64—65; Veress, *o. c.*, IV, p. 39.

[3]) Dacă trecerea lui Vlad Călugărul de partea Turcilor erà firească, nu este mai puțin adevărat că prezența pe tronul muntenesc a unui domn aliat ar fi permis lui Ștefan a ști din vreme despre atacul turcesc (de care Vlad a fost informat din timp deoarece s'a găsit la timp pe malul Dunării (*Letop. dela Bistrița*, p. 58), luând parte la atacul cetăților) și ar fi luat măsuri.

Are dreptate d-l Iorga când zice (*Istoria lui Ștefan-cel-Mare*, p. 186) că, dacă Vlad Țepeș trăià, cetățile dela Dunărea de jos nu ajungeau în mâna sultanului.

[4]) După ce și Polonii făcuseră, pe ascunse de Ștefan, pace cu Turcii la 21 Martie 1489. (Hurmuzaki, II, 2. p. 315).

[5]) Iorga, *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, p. 219.

Patru zeci şi doi de ani după punerea stăpânirii pe Dunărea de jos Turcii sdrobesc pe Unguri la Mohács şi-şi reiau înaintarea spre centrul Europei.

RĂSBOIUL CU POLONII (1497) (Schiţa No. 3)

Cauzele răsboiului. Polonia avusese în Ştefan-cel-Mare un prieten credincios şi un destoinic apărător faţă de Turci, pe care-l răsplătise însă numai cu vorbe goale şi cu umilinţe [1].

Luarea Chiliei şi Cetăţii-Albe de către Turci, însemnà, pentru Ştefan, nu numai o mare pagubă politică şi militară dar şi una economică, din cauza încetării venitului vămilor din acele cetăţi. Această pagubă bănească se mărià prin golul ce-l făceau, în vistieria moldovenească, galbenii de aur ce trebuiau vărsaţi Turcilor, ca pescheş [2].

Pe baza afirmaţiei unui contimporan [3] se admite azi de istoricii noştri [4] că nevoia de a compensà această pagubă bănească a dus pe Ştefan la ocuparea, în anul 1490, a Pocuţiei, pe temeiul unei vechi datorii contractată de Poloni faţă de Alexandru-cel-Bun, şi neplătită de regii lor.

Momentul erà bine ales pentru că Polonia aveà atunci greutăţi interne (răscoala lui Mucha) şi externe şi e probabil că această ocupare nu a fost rău văzută de Ungur [5].

Spre a se răsbunà, a relua Pocuţia [6], a pune pe tronul Moldovei pe fratele său Sigismund [7], şi sub îndemnul lui Ioan Buonacorsi

---

[1]) Precum o constată cronica dela Dantzig: «und den eid, er (Ştefan) dem konige von Polen geschworen hatte, dar hatte in der bapst darvon entbunden: dan die Polen kunden im kein beistandt thuen kegen die Tataren und Turken, so sie im gelobet hatten». (*Scriptores Rerum Prussicarum*, IV, pp. 778—779).

[2]) Hurmuzaki, II, 3, p. 171.

[3]) «gedochte (Ştefan) her uff weisze und wege, wie er der czins usz den landen des koniges und nicht us seinem lande beczalte, nachdeme der konig eyn ursach were seyns vertebens» (Liborius Nackers Tagebuch, *Scriptores Rerum Prussicarum*, V, p. 307).

[4]) Iorga, *Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 219; I. Nistor, *Die Moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, p. 50; I. Ursu, *Ştefan-cel-Mare*, p. 213.

[5]) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 463.

[6]) Cromer, *o. c.*, p. 440.

[7]) Cromer, *o. c.*, p. 441; Liborius Nacker, *o. c.*, V, p. 312; Wapowski în *Scriptores Rerum Polonicarum*, II, pp. 19, 20.

zis Callimachus [1]), Ioan Albert, regele polon, se decide, în 1497, a atacà pe Ştefan. Cunoscând însă priceperea acestuia încearcă a-l înşelà [2]), spre a-l surprinde mai bine şi deaceea pretextează a voì să reià Cetatea-Albă şi Chilia dela Turci [3]), şi invită pe Ştefan a cooperà cu dânsul [4]).

Ştefan bine informat ca de obiceiu [5]), se preface a crede cele ce-i spune Ioan Albert [6]) şi-i propune a înaintà în lungul Nistrului [7]).

Fapte. Ioan Albert îşi adună foarte încet, forţele, în luna Maiu, la Lemberg [8]), de unde porneşte, la 26 Iunie [9]). In loc însă de a urmà cursul Nistrului până la Cameniţa, care erà drumul cel mai scurt spre Chilia şi Cetatea-Albă [10]), cum ceruse Ştefan, regele polon trece râul la Mihalcea [11]) şi se îndreaptă, prin Snyatin [12]) şi Coţmani [13]), unde stă, şapte zile [14]), spre Suceava. Ştefan care trimisese mai multe ambasade lui Ioan Albert [15]), în aparenţă pentru a se înţelege asupra operaţiunilor contra Turcilor, în realitate spre a vedeà ce se petrece la Poloni [16]), e informat atât de mersul Polonilor cât şi de faptul că Ioan Albert închisese pe trimişii săi. El ia măsuri pentru întâmpinarea armatei de 80.000 luptători, 40,000 auxiliari şi 30,000 care, cu cari înaintà

[1]) Cromer, *l. c.*

[2]) Cromer, *o. c.*, pp. 440—441.

[3]) Lucru trebuià să pară cu atât mai verosimil cu cât atunci încetà pacea pe trei ani dintre Turci şi Poloni, încheiată în 1494. (Lewicki, *Codex Epistolariis Saeculi decimi quinti*. Tomus III, pp. 416—418, 412—422, în *Monumenta Medii Aevi historica res gestas illustrantia*. Tom. XIV); Isthvanfius, *Historia Regni Hungariae*, Ed. Viena, 1758, p. 21.

[4]) Cromer, *o. c.*, p. 440.

[5]) *Letopiseţul dela Bistriţa*, p. 58; Ştefan ar fi fost informat prin Unguri, zic Cromer, (*o. c.*, p. 441) şi Wapowski (*l. c.)* şi anume prin Birtoc, crede d-l Iorga, (*Ist. lui Ştefan-cel-Mare*, p. 223).

[6]) Cromer *o. c.*, p. 441; Sead-ed-din apud Ursu, *Stefan-cel-Mare*, p. 222.

[7]) Cromer, *l. c.*

[8]) Cromer, *o. c.*, p. 440.

[9]) Cromer, *o. c.*, p. 441; Miechowski (*Script. Rer. Pol.*, II, p. 260).

[10]) Cromer, *l. c.*

[11]) *Letopiseţul dela Bistriţa*, p. 59.

[12]) Unde e la 21 August (I. Ursu, *Stefan-cel-Mare*, p. 231, nota 2).

[13]) *Letopiseţul dela Bistriţa*, *l. c.*

[14]) *Ibidem*.

[15]) Cromer, *o. c.*, pp. 440, 441.

[16]) Cromer, *o. c.*, p. 441.

Ioan Albert [1]. Ca rezultat trupele de acoperământ moldoveneşti rezistă Polonilor la vadul Prutului dela Cernăuţi [2], şi apoi se retrag încet, spre Suceava, hărţuind mereu pe Poloni. Aceştia devastează totul în înaintarea lor, foarte înceată, care-i aduce, la 24 Septemvrie, în faţa Sucevei [3].

Ştefan completează garnizona şi aprovizionările Sucevei iar el pleacă, la 27 August, la Roman, unde dăduse ordin ca să se adune ţara (oştirea de ţară [4]). In acelaş timp cerù ajutor, Voevodului Ardealului, Bartolomeu Dragfy [5]) (cuscrul său Birtoc), lui Vlad Călugărul, domnul Munteniei, şi Turcilor [6].

Ioan Albert înconjoară Cetatea Sucevei şi începe a o bombardà cu puternica artilerie ce o adusese cu dânsul [7]. Moldovenii, comandaţi de Luca Arbore, răspund cu artileria de care dispun şi repară, noaptea, stricăciunile ce le face artileria polonă în timpul zilei [8]. Trupe moldoveneşti hărţuesc însă continuu trupele asediatoare polone şi le împedecă a se aprovizionà [9]. După trei săptămâni de asediu [10], Polonii, descurajaţi de insuccesul întreprinderii, întreprindere nepopulară în rândurile lor, înfometaţi, încep a murmurà şi cer ridicarea asediului.

Intre timp armata moldovenească se adunase şi sosiseră câţiva Turci (2000) [11], Muntenii [12], şi Dragfy, cu 12.000 oameni [13]. Acesta din urmă doreşte a împiedecà continuarea răsboiului şi, profitând şi de starea morală a armatei polone, reuşeşte a convinge pe Ioan Albert a se retrage [14].

---

[1]) *Ibidem.*
[2]) *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*
[3]) *Ibidem.*
[4]) *Ibidem.*
[5]) Hurmuzaki, XV, 1. p. 147.
[6]) Asupra cererei de ajutor făcută Turcilor, d-l Iorga zice (*Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 236): «căci mai presus de orice este şi va fi totdeauna neamul».
[7]) Wapowski, *o. c.*, II, pp. 27—28; Miechowski, (*Ibid.*, p. 261).
[8]) Cromer, *l. c.*
[9]) Cromer, *l. c.*; Wapowski, *l. c.*
[10]) *Letopiseţul dela Bistriţa*, p. 60.
[11]) *Ibid.*; Wapowski, *o. c.*, p. 29; Unrest (Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 100).
[12]) Urechi, Ed. Giurescu, p. 73.
[13]) Cromer, *l. c.*; Urechi, *l. c.*
[14]) Bogdan, *Doc. lui Ştefan*, II, p. 476; Cromer, *o. c.*, p. 442; Lewicki, *o. c.*, III, p. 446; Wapowski, *o. c.*, p. 28.

Ştefan pune ca condiţie ca retragerea să se facă pe aceeaş cale pe care se făcuse înaintarea [1]). Devastarea acesteia face pe Poloni, cari încep retragerea la 19 Octomvrie [2]), a luà altă cale mai la Est [3]). Ştefan înconjoară pe Poloni, în pădure la Cozmin, şi-i înfrânge la 26 Octomvrie [4]). Pe când urmărià resturile armatei polone, află de înaintarea unei coloane de cavaleri Mazovitzi şi repede înaintea lor pe vornicul Boldur, care-i întâmpină, la 29 Octomvrie [5]), la Lenţeşti, şi-i înfrânge [6]). Ştefan continuà urmărirea coloanei principale polone, pe care o bate, la 30 Octomvrie, la vadul Cernăuţului [7]), şi apoi o urmăreşte în Pocuţia.

Comentarii. Răsboiul din 1497 este un trist capitol al istoriei finelui veacului al XV-a. Suverani creştini se înţeleg, pe sub ascuns, spre a luà domnia aceluia care, timp de 40 ani, a fost straşnic apărător al ţărilor lor faţă de Turci. E firesc ca oastea chemată, la început cu alt scop, ca să înfăptuească această mişelie, să nu aibe multă tragere de inimă, şi ca regele Ioan Albert, cu toată impulsivitatea sa naturală, să tergiverseze, să piardă timp cu adunarea forţelor sale şi cu înaintarea lor, atunci tocmai când se cereà iuţeală spre a se obţine surprinderea, fără de care nu se puteà aveà izbândă, faţă de un vrăjmaş ca Ştefan, şi cu o armată adunată pentru alt scop. Contra Turcilor, Polonii mergeau voios, dovadă marile efective ce s'au adunat, e îndoelnic însă ca nobilii poloni să fi văzut cu buni ochi înscăunarea unui Iagelon în Moldova, după ocuparea tronurilor Bohemiei, Ungariei şi Lituaniei de alţi Iageloni, lucru care ar fi mărit mai mult prestigiul propriului lor suveran, mai cu seamă că el ar fi fost instrumentul acestei înscăunări [8]).

Bunul său serviciu de informaţiuni a servit încă odată pe Ştefan şi i-a îngăduit a luà cuvenitele măsuri, cari au constat în:

1. Acoperire la graniţă.

---

[1]) Cromer, *o. c.*, p. 442.

[2]) *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*

[3]) Cromer, *l. c.*; *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*; Pray, *Annales regni Hungariae*, IV, p. 272.

[4]) *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*

[5]) *Letopiseţul dela Bistriţa*, p. 61.

[6]) Cromer, *o. c.*, p. 443; *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*; Lib. Nacker, *o. c.*, V, p. 313.

[7]) *Letopiseţul dela Bistriţa, l. c.*

[8]) Că au mers fără entuziasm o spune Miechowski, (*Script. Rer. Pol.*, II, p. 261).

2. Retragerea acoperirii şi hărţuirea duşmanului în timpul înaintării acestuia.
3. Fixarea duşmanului (prin cetatea Suceava).
4. Uzarea acestuia, prin rezistenţa cetăţii şi prin hărţuirea trupelor înconjurătoare.
5. Adunarea grosului armatei în interiorul ţării, la 230 km. de graniţa atacată.
6. Chemarea în ajutor a vecinilor.
7. Folosirea terenului acoperit pentru a obţine succesul tactic.

Atâtea dispoziţiuni inerente răsboiului defensiv, pe care disproporţia de forţe îl silià pe Ştefan să-l adopte, dispoziţiuni ce ne sunt familiare din studiul răsboaielor anterioare. Un fapt reiesă clar din aceste măsuri, cum a reieşit şi din studiul campaniei din 1476: Ştefan nu se închide în vreo cetate. El armează şi garnizonează puternic cetăţile, se serveşte de dânsele pentru a fixà şi uzà pe duşman, dar el şi grosul armatei rămân liberi pentru a manevrà.

CONCEPŢIA MILITARĂ A LUI ŞTEFAN-CEL-MARE

Dacă aruncăm acum o privire înapoi asupra celor expuse atât în memoriul de faţă cât şi în cele anterioare şi căutăm a rezumà concepţia militară a lui Ştefan-cel-Mare, vedem că, în trăsături generale, ea constă din:

I. O idee politică simplă — apărarea fiinţării statului moldovenesc în alcătuirea sa socială, politică şi religioasă şi în limitele sale fireşti, cuprinse între Carpaţi, Milcov, Siret, Dunăre, Marea Neagră şi Nistru — urmărită cu perseverenţă.

Pentru realizarea acesteia:

a) Menţinerea orgănizării social-politice născută din evoluarea firească a statului moldovenesc, împiedicarea asupririi unei clase prin alta printr'o bună şi justă administraţie, care să facă ca fiecare să fie interesat în apărarea moşiei strămoşeşti.

b) Menţinerea şi perfecţionarea organizării militare din trecut, care transformà, le nevoie, pe fiecare locuitor într'un apărător destoinic, bine încadrat de şefii săi fireşti, selecţionaţi pe baza serviciului lor în răsboiu.

c) Menţinerea şi continua îndrumare a unui bun serviciu de informaţiuni.

d) Completarea sistemului de fortificaţie astfel ca să consteie din:

α) O serie de cetăţi la punctele de eşire din ţară a marilor comunicaţii.

β) Un grup central de cetăţi — Suceava, Roman, Neamţ — servind pentru uzarea şi fixarea duşmanului, duşman în jurul căruia armata de câmp moldovenească puteà manevrà apoi.

II. O perfectă concordanţă între manevra politică şi cea strategică.

Dacă politica cereà — în cadrul ideei generale de apărare — a se face presiuni asupra unui adversar mai puternic, dar ocupat aiurea, sau asupra unuia mai slab dar jenant, conducerea strategică realizà cerinţa printr'un atac fulgerător, executat de o massă de călăreţi, care cădeà ca trăsnetul asupra potrivnicului, când acesta se aşteptà mai puţin.

Dacă erà nevoie a se împotrivì încercărilor de subjugare a ţării de către duşmani puternici, strategia adoptată erà defensivă şi constà în:

a) O bună acoperire la graniţele ameninţate, destinată: a da ştiri, a fixà pe inamic prin retragere voită şi rezistenţe succesive, a-l hărţuì şi obosì.

b) Atragerea duşmanului în interiorul ţării, a cărei resurse fusese distruse voluntar, spre o poziţie sau cetate unde vrăşmaşul erà fixat şi uzat, prin luptă şi mai cu seamă prin avantajele terenului, ales de Moldoveni.

c) Odată inamicul fixat şi obosit, odată superioritatea lui numerică şi organică anulată, urmà contra-atacul brutal, tinzând nu la respingerea ci la distrugerea duşmanului.

d) Urmărirea fără răgaz a duşmanului înfrânt.

Acestea sunt ideile militare a le lui Ştefan, atât pe cât faptele şi documentele timpului ne permit a le întrezărì.

Două cestiuni ni se pun acum în chip firesc:

1. In concepţia strategică a lui Ştefan ce erà propriu a lui şi ce datorà el concepţiei strategice a neamului său sau a predecesorilor săi.

2. Erà strategia lui Ştefan justificată sau puteà el aveà altă strategie?

La cea dintâiu chestiune şi anume ce a fost propriu al lui Ştefan în gândirea sa strategică şi în aducerea ei la înfăptuire şi ce datorà el concepţiei strategice a neamului sau a predecesorilor săi, puţinele date conţinute în cronicele noastre şi în cele străine ne arătă că în 1359 Moldovenii au învins pe Poloni prin aceleaşi manevre [1]) şi că în răsboiul din 1450, Bogdan, tatăl lui Ştefan-cel-Mare, a întrebuinţat aceiaş strategie defensivă ca şi Ştefan, atrăgând pe Poloni în interiorul

[1]) *Bielski-Kronica Polska.* Traducere de G. I. Năstase (*Cercetări Istorice*, I, 1. p. 115).

ţării şi dând bătălia, la loc strâmt, la Crasna [1]). De sigur că Ştefan, care poate că a asistat chiar la aceà luptă [2]), a fost înfluenţat de cele petrecute în 1450.

Dacă studiăm însă şi răsboaiele făptuite de Munteni, dela întemeierea principatului şi până în vremea lui Ştefan-cel-Mare, atunci constatăm că şi în răsboiul cu Carol-Robert (1330) [3]), şi în acel al lui Vlaicu-Vodă cu Ungurii lui Ludovic (1369) [4]), şi în acele ale lui Mircea-cel-Bătrân cu Turcii (1394, 1397) [5]), şi în acel din 1462 al lui Vlad Ţepeş cu Turcii [6]), se folosesc aceleaşi principii de strategie defensivă —

---

[1]) Oastea polonă adunată în Iunie la Cameniţa, pentru a aşezà în scaun pe Alexăndrel, trece Nistrul şi apoi Prutul, atrasă de Moldovenii lui Bogdan până la Lipovăţ, în ţinutul Vasluiului. Acolo Bogdan negociază pacea cu Leşii, timp de şase zile (spre a-i fixà) şi atacă apoi pe Polonii, cari se retrag, când aceştia trec prin pădurea dela Crasna (Septemvrie) le omoară multă lume şi-i învinge, dar nu reuşeşte a-i sdrobì cu totul, din cauza trădărei logofătului său. (Dlugosz, *o. c.*, XIV, pp. 75—78).

[2]) Iorga, *Istoria lui Ştefan-cel-Mare*, p. 52.

[3]) Carol Robert intră într'o regiune muntoasă, unde oastea sufere de foame. La un loc strâmt e înconjurat de Munteni, cari închisesă drumul înainte şi 'napoi şi săgetau pe Unguri de sus (9—12 Noemvrie 1330). Ungurii sunt sdrobiţi şi regele nu scapă de cât graţie sacrificiului unui credincios, care-i îmbracă armura şi însemnele. (*Chronicon pictum Vindobonense* în M. Florianus, *Chronica Hungarorum*, II, pp. 243, 244).

[4]) Armata ungurească, comandată de Voevodul Transilvaniei plecând din Ţara Săcuilor, intră prin munţi şi întâlneşte o primă rezistenţă în valea Ialomiţei. Ungurii resping pe Munteni dar sunt prinşi apoi într'un loc strâmt, întărit de Munteni, şi sdrobiţi. (Thwrocz, *Chronica Hungarorum* în Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricorum*, Ed. Viena, 1766, I, p. 240).

[5]) Sultanul trece Dunărea la Vidin şi se ciocneşte cu Mircea la Rovine (10 Octomvrie 1394), Mircea e victorios, dar are pierderi aşà de mari încât e nevoit a se retrage la Braşov.

In 1397 sultanul ia Silistra (ca pedeapsă pentru faptul că Mircea a luat parte la lupta dela Nicopol (1396) şi trece în Ţara Românească. Prins în mlaştinele Ialomiţei e nevoit a se retrage. (Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii-Albe*, pp. 65, 66).

In bătalia dela Nicopol (1396) Mircea oferă a începe atacul contra Turcilor, hărţuindu-i şi punându-i astfel în dezordine, de care ar fi profitat apoi cavalerii Occidentali — dacă le ascultau.

[6]) Nevoia ce aveà Mahomet ca în Muntenia să domnească un voevod supus lui, închinarea lui Vlad Ţepeş către Unguri, pustiirile acestuia pe malul drept al Dunării în anii 1461 şi 1462, fac ca Mahomet să atace Ţara Românească cu o oaste de 60.000 oameni între cari 25.000 eniceri. Vlad Ţepeş caută a se opune trecerii Dunării (14—15 Iunie 1462) cu puţină lume, apoi e nevoit a se retrage spre interiorul ţării pe care o devastasă, retrăgând populaţia la munţi (*Mon. Hung. Hist. Acta Extera*, IV, p. 167), hărţuind mereu pe Turci. Incearcă un atac de noapte, care nu reuşeşte şi, părăsit de ai săi, fuge la Matiaş Corvin. (Bogdan, *Vlad Ţepeş*, pp. 24, 25).

atragerea dușmanului mai puternic, uzarea lui, și încercarea de a-l sdrobì într'un loc strâmt, prin aceleași mijloace tactice pe cari le-au întrebuințat și Moldovenii lui Ștefan-cel-Mare.

Principiile strategice și tactice de cari s'a folosit Ștefan au fost deci acelea ale predecesorilor săi și mai mult încă acelea ale neamului său.

Conducătorii militari cari s'au ridicat dintre Românii Ardeleni fac excepție la această regulă, lucru firesc pentrucă și Ioan Huniade și Paul Chinezu nu puteau aveà aceleași principii strategice ca Moldovenii și Muntenii. Ei nu puteau aveà aceleași principii pentru că s'au născut într'o țară cu o alcătuire socială și cu o organizare militară deosebită de acelea ale țărilor românești, pentru că fuseseră — cel puțin Ioan Huniade [1]) — crescuți la școala practică a răsboaielor din occidentul Europei și pentru că au făptuit răsboiul cu instrumente — armate — deosebite de cele românești.

Dacă strategia și tactica pe cari le-a întrebuințat Ștefan erau strategia și tactica premergătorilor săi și rezultau din chipul cum se înfățișau problemele militare gândirei neamului românesc, atunci răspunsul la a doua chestiune și anume dacă Ștefan puteà aveà altă strategie vine dela sine și este NU.

Nu puteà Ștefan să aibe altă strategie pentru că strategia este rezultatul a doi factori: a țintei politice ce se urmărește și a mijloacelor cu cari se făptuiește răsboiul.

Ținta lui Ștefan fiind apărarea ființărei Moldovei el nu puteà duce decât o politică defensivă și ca atare nu puteà adoptà decât o strategie defensivă. Rezultatele cari se cereau acestei strategii defensive nu erau însă pasive — respingerea dușmanului, căci acesta ar fi revenit și mijloacele Moldovei nu-i îngăduiau a repetà asemeni sforțări — ci erau pozitive — distrugerea celui ce calcă pământul românesc — și rezultate pozitive nu se puteau obține prin închiderea în cetăți, lucru de care s'a ferit totdeauna Ștefan, ci prin păstrarea libertății de acțiuni și de mișcări și la această păstrare a libertății de a acționà îl împingeà pe Ștefan însuși firea sa. Pentru a sdrobì pe dușman care totdeauna erà superior numericește, ca organizare ofensivă și ca armament, trebuià însă ca înainte de a-l lovì să i se micșoreze forțele așà că isbirea, ce ulterior trebuià să aibe loc, să poată fi favorabilă Moldovenilor. Pentru măcinarea (uzarea) forțelor adversarului,

---

[1]) Kupelwieser *o. c.*, pp. 58—60.

organizarea social-politică şi cea militară, rezultată din cea dintâiu, dădeau domnitorului moldovan un instrument admirabil: soldatul plugar moldovan, proprietar sau uzufructuar de drept al solului, interesat la apărarea moşiei şi a Statului moldovan, care-i asigurà folosirea acestui bun[1]), gata a sacrificà trecător produsul muncii sale pentru a păstrà fondul (ceea ce a îngăduit lui Ştefan a face acele devastări voluntare ale ţării cari au uzat pe vrăşmaş). Şi acelaş soldat, căruia bogăţia ţării în cai, îi dădeà mijlocul de a fi mobil, căruia armamentul său uşor îi permiteà a lovì pe duşman de departe, căruia îmbrăcămintea sa închisă îi îngăduià a se face una cu pădurile, căruia vieaţa plină de primejdii şi vânatul îi dăduse darul folosinţii adăposturilor, erà cel mai bun instrument pentru lupta de hărţuire şi uzură, pentru atragerea duşmanului spre locul de peire.

Sdrobirea duşmanului nu se puteà face însă decât dacă duşmanul nu se puteà folosì, pe câmpul de bătălie, de superioritatea efectivelor şi de cavaleria sa în massă, de unde nevoia de a-l aduce la loc strâmt şi acoperit cu mlăştini sau cu păduri, unde invizibilitatea şi uşurinţa Moldovanului compensau cu prisosinţă massa şi armamentul defensiv al atacatorului şi unde se puteà manevrà nevăzut şi atacà prin surprindere flancurile şi spatele duşmanului şi produce astfel sdrobirea masselor vrăşmaşe, din cari puţini puteau să se întoarcă în ţara lor, căci caii şi cunoştinţa terenului îngăduiau Moldovenilor a urmărì fără preget şi distruge pe cei ce fugeau.

Nevoia de a-şi apărà «sărăcia şi nevoile şi neamul», firea neamului şi organizarea social-politică asemănătoare, au produs şi la Moldoveni şi la Munteni strategii şi tactice identice, cari s'au impus tuturor conducătorilor lor şi de aceea şi lui Ştefan.

Dacă Ştefan datoreşte mult geniului neamului său şi pildelor predecesorilor săi întru nimic nu se micşorează însă meritele sale şi gloria legată de numele său, căci oricât de bune ar fi unele principii fie politice, fie strategice, ele nu au o valoare intrinsecă în sine, ci sunt puse în valoare numai prin chipul cum sunt aplicate. Ori în aplicaţia genială a principiilor politice, strategice şi tactice inerente neamului, aplicaţie care nu a dat rezultate atât de măreţe nici unui alt

---

[1]) Moldova cu organizarea sa social-politică asigură ţăranului o situaţie mai bună ca în Ţara Românească (Iorga, *Geschichte d. Rum. Volkes*, I, p. 334) şi incomparabil superioară acelora din Ungaria şi Polonia, unde erau iobagi.

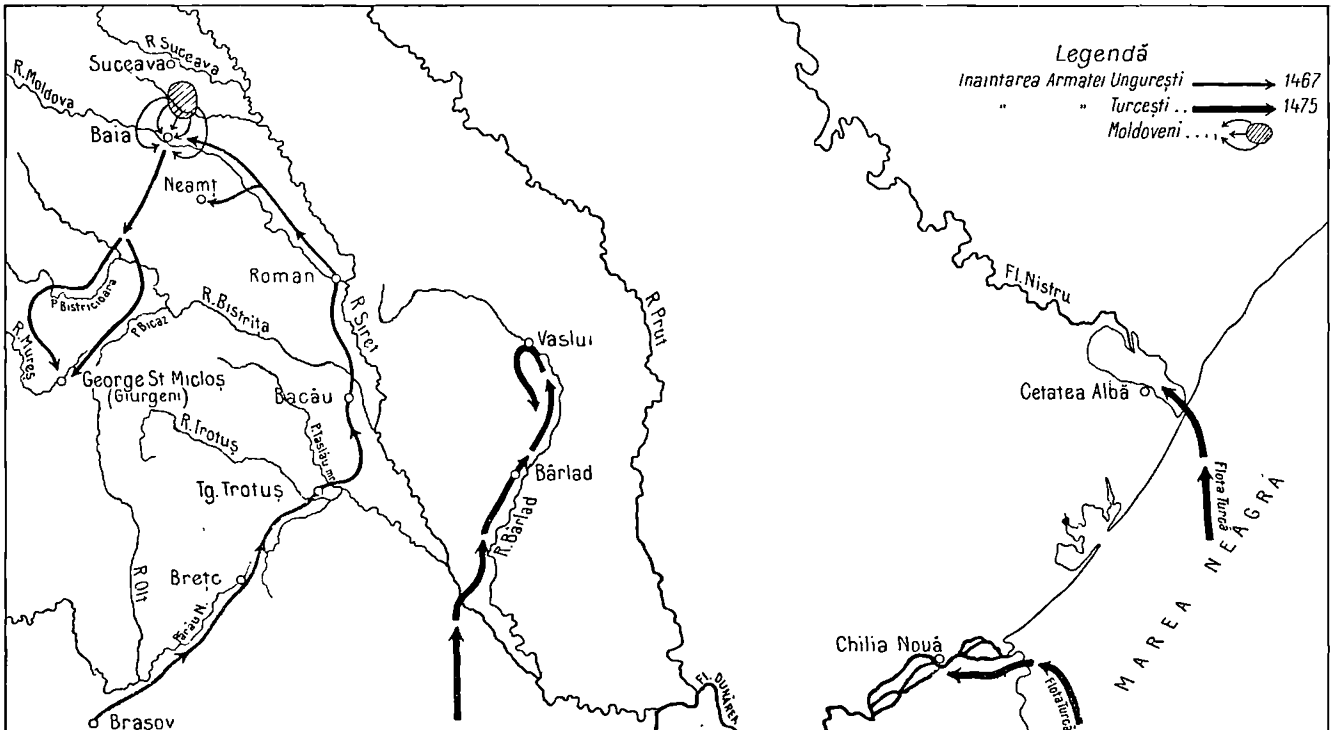
Român, stă gloria lui Ştefan, care e despărţit de toţi ceilalţi conducători militari din trecutul nostru de întreaga distanţă care desparte pe un artist de un simplu meseriaş.

Rezultatele mărețe obținute de Ştefan, cu mijloace limitate, provin de acolo că, cuminte și cumpănit din fire el nu a căutat răsboiul pentru răsboiu, nu a provocat ci, având în vedere un ideal, a dus o politică de realități și nu a cerut strategiei decât rezultate ce puteà da. Aceste rezultate au fost obținute cumpănind bine posibilitățile acțiunilor și conducând acestea cu repeziciune, cu energie și cu toată tenacitatea ce-i inspirau sfințenia cauzei și iubirea pasionată de neam și de moșia strămoșească.

Răsboaiele lui Ştefan-cel-Mare arată că un popor mic, ajuns, pentru o concepție diferită a vieții, în conflict cu un vecin puternic, se poate apărà, dacă organizarea sa militară e potrivită firei sale și derivă din organizația sa social politică, și dacă în apărarea dreptului său la vieață neatârnată, se folosește de principii tactice și strategice proprii geniului său.

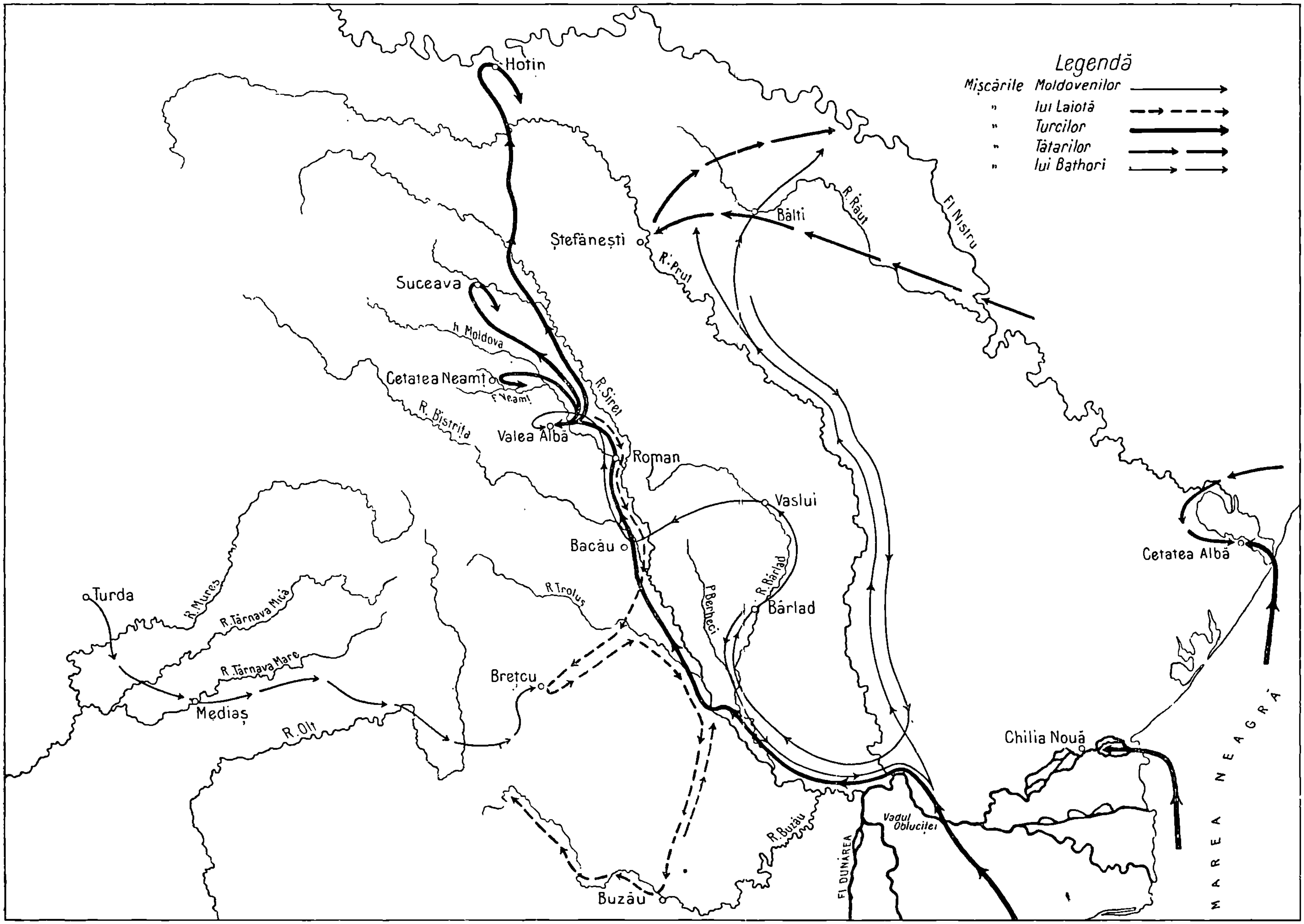
Bucureşti, 11 Octomvrie 1925.

Răsboaiele din 1467 și 1475



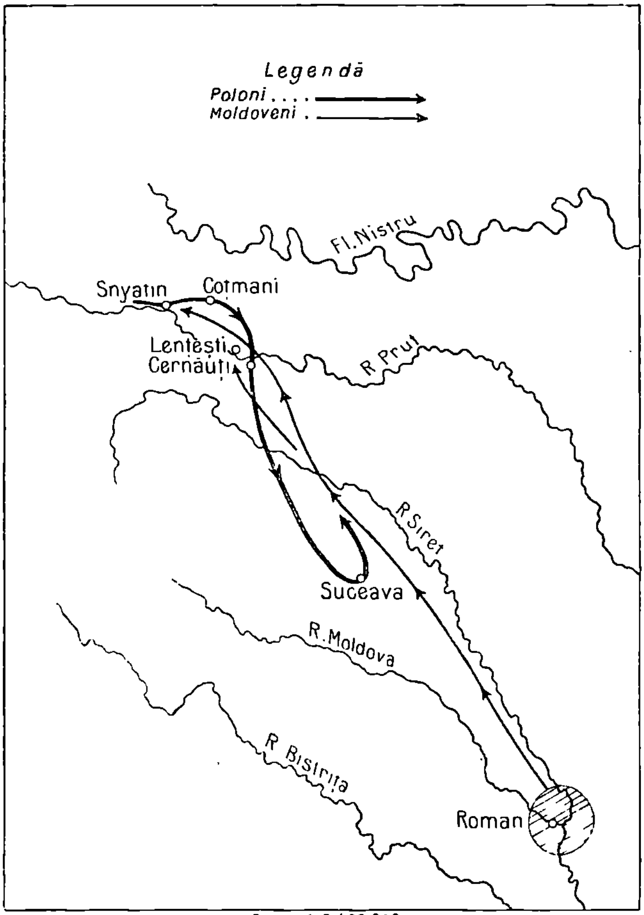
Scara 1:2.742.000

Răsboiul din 1476



Scara 1:2.400.000

Răsboiul din 1497



Scara 1:2 400.000

ÉTUDES SUR LA FAÇON DE FAIRE LA GUERRE D'ÉTIENNE-LE-GRAND

IV-E MÉMOIRE

FORTIFICATION PERMANENTE. ATTAQUE ET DEFENSE

(Résumé)

La Moldavie avait, au moment de l'accession au pouvoir d'Étienne-le-Grand, un certain nombre de forteresses, bâties par les différentes dominations qui s'étaient succédées en différentes parties du pays.

Ces forteresses, issues de besoins économiques (Cetatea-Albă et Chilia), économiques et militaires (Hotin et Țeṭina) ou politiques (Suceava et Roman), servirent à Étienne-le-Grand pour former, avec de nouvelles forteresses qu'il bâtit (Soroca, Bălți) ou conquit sur les voisins (Chilia, Crăciuna), un système fortifié, consistant en:

Une série de forteresses aux points d'entrée dans le pays des principales communications: Crăciuna, Chilia, Cetatea-Albă, Orheiu, Soroca, Hotin, Țeṭina.

Une région fortifiée intérieure: Neamț, Roman, Suceava, servant de réduit et de pivot pour les manoeuvres stratégiques.

Ce système était complété par la fortification des bourgs, des monastères et de certaines maisons de campagne.

Les forteresses étaient de petites dimensions et leur tracé était bien appliqué aux formes du terrain. Elles furent transformées, sous Étienne-le-Grand, en vue de l'emploi de l'artillerie.

Chaque forteresse était commandée par un ou deux *pârcalabi* («burgraves»), selon son importance. Ceux-ci étaient aussi les administrateurs d'un vaste territoire formant l'arrondissement de la forteresse, à laquelle il fournissait défenseurs, ouvriers et approvisionnements.

L'art de l'attaque et de la défense était le même que dans les reste de l'Europe au moyen âge.

V-E MÉMOIRE

STRATÉGIE (Résumé)

L'expansion de la domination turque jusqu'au Danube avait mis en présence deux civilisations différentes dont les buts opposés devaient produire un conflit.

D'un coté la puissance turque, en pleine expansion, ne pouvait continuer sa marche vers l'Europe centrale, par la vallée du Danube en amont de Belgrade, qu'après s'être assuré la possession effective de tous les points de passage du Danube, situés en aval de Belgrade, points par lesquels aurait pu déboucher une attaque hongroise ou polonaise, aidée soit par les Valaques, soit par les Moldaves.

D'un autre coté les pays sis sur la rive gauche du Danube, qui devaient défendre leur civilisation et même leur existence, menacées par l'avance turque.

Parmi ces pays la Moldavie, par laquelle passait la grande communication reliant l'Occident et le Centre de l'Europe, par Lwow (Lemberg), avec les ports de la Mer Noire, était obligée de ne pas céder les ports de Chilia et de Cetatea-Albă, de la possession desquels dépendait son indépendance politique et économique.

Ayant à défendre l'existence de son pays, Étienne-le-Grand, monté sur le trone quatre ans après la prise de Constantinople, ne pouvant compter sur l'appui des royaumes chrétiens d'Hongrie et de Pologne, mena une politique évitant tout conflit avec les Turcs. Mais ceux ci ayant mis en Valachie des princes qui n'étaient que leurs instruments et constituaient un danger pour la Moldavie, Étienne, qui voyait venir le conflit et qui voulut diminuer le nombre de ses adversaires, fut obligé de les chasser et de les remplacer, en entente avec les Hongrois, par des princes favorables à la cause chrétienne. Ceci précipita le conflit avec les Turcs.

La Moldavie eut, sous le règne d'Étienne-le-Grand, à repousser quatre puissantes attaques de ses voisins: Hongrois en 1467, Turcs en 1475 et 1476, Polonais en 1497.

Les envahisseurs eurent chaque fois la supériorité numérique et d'armement de leur coté.

Étienne dont l'idée directrice était la défense de l'existence du pays, dont l'organisation défensive était celle étudiée dans les mémoires précédents, employa chaque fois les mêmes moyens et réussit à forcer l'ennemi de quitter le pays, qu'il avait envahi.

Ces moyens furent les suivants:

a) Un bon service de renseignements.

b) Une couverture élastique aux frontières menacées.

c) Retraite des troupes de couverture, attirant le gros des forces ennemies à l'intérieur du pays, qui avait été volontairement et systèmatiquement saccagé et dont la population avait été évaquée.

d) Harcèlement continuel des colonnes ennemies et de leurs convois.

e) Fixation de l'ennemi par une position fortifiée, choisie dans un défilé, ou par une forteresse.

f) Contre attaque, par surprise, sur les flancs de l'ennemi ou attaque enveloppante de nuit.

g) Poursuite énergique et sans trêve de l'ennemi en retraite.

Ces principes stratégiques furent aussi bien ceux des prédécesseurs d'Étienne sur le trône de Moldavie que ceux des princes de Valachie, ce furent les principes stratégiques du peuple roumain, peuple ayant de petites ressources mais une organisation et une tradition permettant une bonne défense de son patrimoine.

Étienne-le-Grand se montra toutefois supérieur à tous les autres chefs militaires roumains par la géniale application de ces principes, ce qui eut, entre autres, comme résultat de retarder, pendant un demi siècle, la marche en avant des Turcs.

O MĂRTURIE DIN 1404 A CELOR MAI VECHI «MOLDOVENI»

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Ședința dela 26 Iunie 1925

Un profesor dela Universitatea din Petrograd, trăind în exil în Cehoslovacia și ocupat cu studii conduse de concepții «frățești» slave în regiunile, pline de Ruteni, a căror origine e contestată, din Maramureș, a găsit un document slavon de cea mai mare însemnătate privitor la dinastia care a întemeiat Moldova.

Acest document l-a publicat sub titlul de „Древнѣйтая церковно-славянская грамота 1404 г. о. карпаторусской территорiи" cu adausul: «la înoirea mănăstirii *grușevschi* a sfântului Arhanghel Mihail din Maramureș», într'o colecție din care a avut bunăvoința de a-mi comunicà un tiraj aparte, întovărășind actul, dat în facsimile, de un comentariu pe care, din nenorocire, necunoașterea limbii mă împiedică de a-l întrebuințà cum trebuie și cum aș fi dorit.

Am crezut că importanța acestei mărturii scrise face necesară imediata ei comunicare la Academia noastră.

Documentul se păstrează în Muzeul Național din Budapesta, de unde i s'a comunicat învățatului rus o fotografie bine făcută. D. Petrov, care observă lipsa peceții, anunțate, și crede că e o copie, — de sigur însă contemporană, — cercetează stilul, care corespunde perfect cu datinile epocei. Aspectul paleografic n'are nimic care să nu semene cu al celor dintâi acte, — emanate sub influența aceleiași cancelarii rutene, ale cării origini înseși ar trebuì ŭrmărite mai de aproape, — ce s'au păstrat dela Domnii moldoveni din acelaş timp: începutul secolului al XV-lea.

Forma diplomatică e evident alta, dar nu se puteà ca simpli voevozi maramureșeni să înceapă cu «mila lui Dumnezeu» a Voevozilor Petru,

Roman sau Alexandru şi să termine cu aducerea înainte a mărturiilor boiereşti.

Ce cuprinde această preţioasă urmă de vieaţă maramureşeană?

«Pan Radul», viceşpan (вицашпань) de Maramureş (марамꙋрешскимь), împreună cu «jupanii» Banco, Toader şi Şandru, cari se intitulează «nemişi» din Sarvasău, şi cu Ivanciuc şi Dragomir, plus fratele lor Dan, cu Leoca Belcovici, Coste Draguşievici — să zicem pe româneşte: Drăguşescul, fiul lui Dragoş — şi Coste Popov — adică, în aceeaş limbă: al Popei, — cu Nan din Săpânţa (съпѫнкои), «dau ştire» — tocmai ca în documentele din Moldova —, tuturor celor cari vor aveà cunoştinţă de scrisoare că «Baliţa Voevod şi Drag Meşter» au zidit biserica Sfântului Arhanghel Mihail în «ţara Teresului» şi au dat «din uricul lor» — iarăş formula pe care o cunoaştem — trei sate acestei «mănăstiri» Sarvasău — ca şi la noi orice biserică e mănăstire, — cu o moară: satele Taras, Crnvčič şi Cruşeva, moara aflându-se în «ţara Câmpulungului» (длъгополскиѝ), lămurindu-se că e «la Săpânţa, unde se varsă Săpânţa» — să ne gândim la ţara Săpânţei din Moldova-de-Sus, a «Sepeniculuі» — «în Tisa» (оу тисꙋ). După moartea ctitorilor [1]) o altă donaţie se adauge: a lui Dumitru (дꙋмитрꙋ) Voevod şi a fratelui, Alexandru «meşter» (мештерь) cari dau şi din partea lor, tot cu «uric», aceleaşi sate şi aceiaşi moară, cu tot ce se ţine de ele.

Documentul de mărturie e dat «sub a mea pecete», spune Radul, în «Scaunul nostru din târgul (мѣстѣ) Sighetului», la data de 6912, adică 1404, 1-iu Maiu.

Mărturiile şi scrisorile, poruncile din partea şpanilor şi viceşpanilor maramureşeni, în româneşte şi ungureşte apoi, se dau până la începutul secolului al XVII-lea şi am publicat din ele, dela Jurj Pogan, dela Melchior Pogan, dela Ioan Pogan, toţi din Ceb, dela Ioan Dunca, dela Ioan de Petrova (1618), dela Simion Stoica, dela Anton Vas din Sighet, toţi, fără osebire, Români, în *Documentele Bistriţei* şi de acolo, cu multe adausuri, în volumul XII din colecţia Hurmuzaki [2]). Vice-şpani numiţi şi anonimi îndeplinesc aceleaşi rosturi până la 1686, aparţinând continuu aceluiaşi neam şi învederând caracterul de absolută dominaţie românească asupra ţării «Murăşului» [3]) şi Marei.

[1]) Şi d. Petrov citează şi documentul latin din Mihály, *Diplóme maramureşene*, în care la 1402 Drag e intitulat «condam» (p. 126).

[2]) V. lista lor în acel volum, p. 1880.

[3]) Cred că Mureş ca şi Olt înseamnă în vechile graiuri ale ţării: apă (v. şi: Olteniţa).

Dintre persoanele cari participă la această atestație, Radul nu e cunoscut, dar tabla «Diplómelor maramureșene» ale regretatului nostru coleg Ioan Mihályi, întrebuințate și de d. Petrov, e plină de căpetenii românești purtând în acest timp numele, absolut românesc, de Radu, venit din lumea slavă de peste Dunăre. Banc din Sarasău poartă un nume unguresc, celebru și în istoria regatului Sfântului Ștefan; dela el a pornit o familie cu acest nume: cartea citată a lui Mihályi e plină de mențiunea lui. Lângă «meșterii» Stan și Lodomir, acesta chiar din Săpânța (Sepponchya), el apare la 1383 [1]). Toader din Săpânța (deci și de acolo, nu numai din Sarasău), trecut în acte unguresti ca Tivadar, dar apărând aici în această formă românească, derivată, evident, din cea maghiară, e și el obârșia unui neam românesc, al Szaplonczaylor maghiarizați [2]). «Nemeșul» Șandru e fiul lui Drag «meșterul», pe care-l găsim, cu fratele Dumitru, la 1402, cu prilejul unei puneri în posesiune [3]).

De alți Dragomiri — forma e balcanică, dela Drag — e plin codicele Mihályi, ca și de Dani, cu numele care trimite și el în părțile de peste Dunăre, unde Daniel are o savoare bogomilică. Coste Drăgușescul poartă un nume românesc tot așà de caracteristic, iar dela Coste al Popei vine familia de nemeși Pop, forma aceasta fiind creată de cancelaria regală, pe când actul găsit din nou are pe cea adevărată. Nan din Săpânța și, adaug, din Rona-de-jos, — un Nan al lui Ladamer, Vladimir, la 1426—30, în același sat [4]) — e cunoscut lui Mihályi [5]).

«Rutenism» ar fi doar în Leoca (ungurește Leuke), pe care-l găsim la Mihályi în Vad, — tatăl său Benko are un nume unguresc, din Benedict; și Bencse—și în Ivanciuc, al cărui nume află un corespondent în Ivanic, o ramură a familiei Petrovenilor [6]). Ca localități, Criva maramureșeană e cunoscută, ca și Crușeva, iar Teres e de la râul Tarasului (v. și Tărăsăuți în Moldova veche).

Cât privește pe «meșterul» Drag și Voevodul Balița — Balc al Ungurilor; cf. Balica de mai târziu, în Moldova Movileștilor — și dania lor la Sfântul Mihail din Peri, legate de începuturile literaturii noastre bisericești, danie care întărește pe a părinților și creiază o legătură

[1]) A se ceti «Bank», nu «Hank» *ibid.*, p. 132.
[2]) *Ibid.*, p. 469.
[3]) *Ibid.*, p. 123 și urm.
[4]) *Ibid.*, p. 268.
[5]) *Ibid.*, p. 8, No. 3.
[6]) *Ibid.*, p. 227, No. 129.

directă, de stavropighie, cu Scaunul patriarhicesc al Constantinopolei, la 1391, am vorbit pe larg în prefața la *Studii și documente*, XII, p. XXXVIII și următoarele. Baliță și Drag sunt fiii acelui Voevod «Sas» pe care trebuie să-l scriem Sasul, cum zicem Rusu, Turcu, Grecu (la Veneția Bulgaro erà un nume de botez), care a avut, câtva timp, Moldova ungurească, pe care tocmai acești copii ai lui o pierdură. Și observ: nu fără aceste legături cu lumea bizantină care au provocat actul de creare a stavropighiei, în anii lor de bătrânețǎ. Azi nu se mai crede în marele rol maramureșean al Coriatovicilor ruteni, dar pentru Voevodul exilat se crease o «Moldovă» de dincolo de munți, cuprinzând, cu Sighetul și Hustul, teritoriul întreg dela Chioara la Rodna, cu «țările» date egumenului-Vlădică dela Peri: Sălagiul, Arva, Ugocia, Beregul, Chioara și Ungurașul, Bistra.

A fi găsit un act în care apar aceștia toți, cu autorizarea șpanului care înlocuia pe Baliță fără a-i aveà altă moștenire decât a Maramureșului, e o descoperire de prima ordine. Ea are preț și printr'aceea că dă forma românească, atât de veche, nu numai nemeșilor și «vițeșpanilor» dar și acelor «meșteri», foarte adesea Români, de cari e plină atunci istoria Ungariei, corespunzând, cred, mai curând magiștrilor constantinopolitani decât perpetuării în Occident a acestei demnități militare romane.

Actul e cu atât mai însemnat, cu cât e singurul redactat în slavonește în mijlocul acelora, multe, pe care le avem în limba latină a Ungurilor, cari pe atunci erau aici dominatori mai mult teoretici. Și în Maramureș se vede lupta între cele două forme diplomatice pe care a cunoscut-o și Țara-Românească și, de sigur, și Moldova, și care s'a terminat prin biruința «sloveniei» documentare.

O TIPĂRITURĂ ROMÂNEASCĂ LA UPPSALA

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 26 Martie 1926

De două ori pînă acuma, la intervale, s'a vorbit la Academia Română de un «manuscript» în româneşte, dăruit Suedesului Sparwenfeldt de Nicolae Milescu, care s'ar păstrà la Biblioteca Universităţii din Uppsala. Cred că originea acestei ştiri, adusă înainte şi de d. P. P. Panaitescu în recenta sa monografie, bogată şi sigură, despre marele călător, pe care a publicat-o în volumul de «Mélanges» al Şcolii Romîne din Franţa pe anul 1926, e într'o scrisoare pe care mi-o adresase pe vremuri vechiul şi bunul mieu prieten d. Teodor Westrin din Stockholm, erudit suedes care poartă un continuu şi cald interes istoriei noastre.

Călătoria pe care am făcut-o acuma în urmă la Uppsala m'a putut lămurì asupra misteriosului «manuscript».

Manuscriptul slavon 34 are, pe foliile 120 şi urm., un text tipărit, cuprinzând vre-o douăzeci de pagini în 8°, cu cîte şaptesprezece rînduri pe fiecare. Jos e scris: «Valacchicus hic liber lithurg[icus] factus est meus ex dono nob[ilis] Nic[olai] Spatharii, Moldo-Valaccho, sac. Tsar. May-ti a secretis olim in Chinas ablegati.

«Moscwae, d. 30 jan. 1685. Sparwenfeld.»

Observ în treacăt că această calificaţie de «Moldo-Valacchus» înlătură cu totul pe aceia de «Moldavo-Lacon» care i s'a dat aiurea şi părerea, exprimată de interesaţi şi susţinută acum în urmă şi de d. Panaitescu, că Milescu, al cărui nume de familie trimite la un sat Mileşti, ar fi de origine greacă.

Cartea, perfect păstrată, n'are titlu. Pe întâia foaie e scris, sub o gravură în lemn destul de nedibace, represintând cei trei îngeri între două flori, în alt stil decît al nostru tradiţional: «Dumnedzăiasca

Liturghie a dintru sv[i]nţŭ părintele nostru Ioanŭ Rostŭ de aurŭ. M[o]-l[i]tva predlojeniei». Iar la folio 22: «Dumnedzăiasca liturghie a dintru s[fin]ţi părintele nostru Vasilie marele, să înciape cu acialiaşŭ felŭ ca şi a sv[ă]ntului Ioanu Zlatoustŭ», etc.

Putem crede că acest Liturghieriu, tipărit cu o slovă urîtă, în rânduri nesigure, cu cuvintele amestecate, cu lipsa de liniuţă acolo unde la capătul rândului ele sînt tăiate în două, e o lucrare necunoscută, şi mă gîndiam chiar că la Stettin, adăpostul de pribegie al lui Gheorghe Ştefan-Vodă, vre-un lucrător străin a putut fi pus să mânuiască vre-o câteva pungi de litere aduse din Moldova pentru a compune un text într'o limbă tot atît de necunoscută lui ca profesorului rus contemporan care a făcut catalogul manuscript al fondului slav dela Upsala, oprindu-se cu mirare la aceste pagini din care nu se cunoşteà decît literele cirilice.

O comparaţie cu exemplarul, incomplect, al Liturghieriului din 1679 al Mitropolitului Dosofteiu mi-a dovedit însă că n'avem a face cu altă lucrare decât aceia care a ieşit din mânile stângace ale «arhitipografului» rus Vasile Stavniţchi, planşele fiind datorite unui «faur» Stancu pe care-l dorim Moldovean adevărat.

Găsirea aşà de departe a unui al doilea exemplar din această cărticică m'a făcut să mă ocup mai de aproape de cuprinsul ei.

Voiu începe prin a reproduce, separând cuvintele, câtevà pagini din liturghia lui Ioan Rost de aur pentru a se vedeà în ce formă se presintă această revoluţionară încercare de a preface în graiul oricui însuşi textul, consacrat de atâtea secole, al slujbei dumnezeieşti.

«D[u]mn[e]dzău, D[u]mn[e]dzăulŭ nostru, carele cereasca pâine, hrana a toată lumea, pre D[o]mnulŭ nostru şi D[u]mn[e]dzăŭ Is. Hs. l-ai trimisŭ mântuitoriŭ şi izbăvitor, de ne blăveaşte *(sic)* şi ne sv[i]nţeaşte pre noi, însuţ bl[agoslo]veaşte predlojeniia ačasta şi o priimiaşte însupră cerescului tău jă[r]tăvnicŭ: pomeniaşte ca unŭ dulce, bunŭ şi iubitoriu de omŭ pre aducătorii şi pentru carii adusărâ şi pre noi ne osîndiţŭ fereaşte în sv[ă]ntă faceria du[mne]zăeştiloru-ţŭ taine, că să sv[i]nţi şi să proslăvi prea cinstitŭ şi de mare cuviinţâ numele tău, a Tatălui şi a Fiiului şi a Sv[ă]ntului D[u]hŭ, acmù şi pururia şi 'n veaci de veačŭ, aminŭ.

«După otpustŭ şi običuitele închinări iase diaconul la mijlocŭ şi face 3 închinărĭ şi dzâce:

«Bl[ago]s[lo]vească, despuitoriule, iară popa, bl[ago]s[lo]vindŭ cu sv[ă]nta ivanghelie, dzîce:

«Bl[ago]s[lo]vitâ-i înpărățâia Tatălui și-a Fiiului și-a Svântului D[u]hŭ acmŭ și pururea și în veacii de veač, aminŭ.

«Cu pace D[o]mnului să ne rugâmŭ.

«Poporulŭ: D[oa]mne miluiaște.

«Pentru cia de susŭ pace și sp[ă]seniia sufletelorŭ noastre D[o]mnului să ne rugăm. Poporulŭ: D[oam]ne miluiaște. Pentru pacia a toatî lumia, staria sv[i]ntelorŭ lui D[u]mn[e]dzău besiaričŭ și a tuturora uniciune D[o]mnului să ne rugâmŭ. Popor[ul]:D[oa]mne miluiaște. Pentru sv[ă]nta casa acastă și carii cu credință și cu bunâ veghiare și frica lui D[u]mn[e]dzău întrâ întru dânsi, D[o]mnului sâ ne rugâmŭ.

«Pentru arhiepisculŭ nostru, *imia*, č[in]stita preuțâme, în Hs. diaconime a totŭ clirulŭ și poporulŭ, D[o]mnului să ne ruga *(sic)*. D[o]amne miluiaște.

«Pentru prea bunŭ, credinčosŭ și iubitor în Hs. D[o]mnulŭ nostru Ioanŭ, *imia*, Voevodŭ și a lui cinstitâ Doamnâ, *imia*, și de D[u]mn[e]dzău dâruițilorŭ săi fii, *imia*, și pentru toată polata și curtea lui D[o]mnului să ne rugămŭ. D[o]amne milu[iaște]. Pentru să-lŭ agitoreadze și să pliace suptŭ pičoarele lui pre totŭ pizŭmașul și luptâtorulŭ D[o]mnului să ne rugâmŭ. Poporulŭ: D[o]amne miluiaște.

«Pentru sv[ă]nta lâcuința ačasta și a toate cetâți, orașe și sate, și prin carii cu credințâ lăcuescŭ într'înse, D[o]mnului să ne rugâmŭ. Pentru bună stâmpărarea văzduhului, bună roada vipturilorŭ pământului și timpure cu pace D[o]mnului să ne rugâmŭ.

«Pentru ceia ce înoatâ, călâtorescŭ, bolescŭ și trudescŭ și ceia ce-s în robie și de mântuința lorŭ D[o]mnului să ne rugâmŭ.»

In aceste pagini ca și în cele ce urmează apare caracterul literar al lui Dosofteiu. Din limba pe care a auzit-o în jurul lui sau din cetiri el a cules cuvinte vechi și rare, ca «vipturile pământului», «despuitor» și «despuitoare» pentru «stăpân» și «stăpână», «eftinătăți», «acastă de *sorțu* ocina ta», «*plinulŭ* besiarecii tale ferească», «*întratulŭ* nostur», «aurariulŭ», «*tricherulŭ*, *dicherulŭ*, adecă cu 2 lumini», «sfintele *dvernite*», «neputrăzătoare», «frățime», «văcuitŭ pomeniții», «cântătorii», «pre *înși*», «întru *nalturi* lăcuești», «cei oglăsuiți», «*tinsulŭ* antimisului», «*spodobit* a sta în *dvorbă*», «cucerniță», «vinâ datâ», «imâciunea de carne», «durori», «rușinăciuni», «cumenecâciune».

Alături însă găsim inovații lexice care nu vin dela vre-o tendință de a îmbogățì limba, ci dela ignorarea mijloacelor de expresie care se găsesc în ea însăși așà cum vine dintr'o lungă prelucrare literară. Insemn astfel: «sânthronŭ» (*σύνθρονος*), «ğostrimite» (trimite mai jos), «nemăsurata *omŭ-dragoste*», «a *slujeriații* aceştiia», «străluminatŭ», «muncitorie», «păciuit», «om-iubitoriul».

Necunoașterea în destul a stilului literar românesc se cunoște și în evidente greșeli, de diferite feluri: «cămara *nuntii*», «să să sălășluiadze», «să *'ndragimŭ* unii pre-alalți» (în loc de: pe alții), «asămănăciune», «strighemŭ».

Sintaxa mai ales sufere sucituri din nedibăcia scriitorului. Cităm: «Carele adiavaloma aceasta și într'o protivâ tocmite ni-ai dăruitŭ», «cunoștința *al tăului* adevărŭ», «slujba *a talei* slăvi», «cela ce deinŭ *nefiindŭ* întru a fi *adusu-le* cu toatele», «cu 'mpreună», «pentru dinŭpregiurŭ dvorbitoriului nârodu umilenie», «iarășile și multe date la tine câdemŭ», «deaca vei căuta *asupră de rugâciunia* noastră vei *curăți-ne*».

Se vede că Dosofteiu, fiul lui Barilă și al Misirei, aparținea prin originea sa acelei lumi amestecate din Liov, care cuprindeà, încă din veacul al XVI-lea până la Alexe Balaban și alți negustori din această epocă a Ducăi-Vodă când trăește episcopul și Mitropolitul moldovean, represintanți ai rassei noastre alături de Greci și de Armeni[1]). E foarte cu putință ca noi să nu-l fi dat, ci să-l fi cucerit numai pe omul spornic și îndrăzneț care a dat limbii noastre slujba lui Dumnezeu, cântarea în versuri populare a Psalmilor și cea mai bogată culegere de Vieți ale Sfinților. Atunci rareori vom fi câștigat un suflet mai prețios pentru viața noastră culturală decât al celui care proclamà în titlul chiar al acestei liturghii că e «acum întâi tipărită rumâniaște» și anume ca «să 'nțăliagâ totŭ sp[ă]seniia lui D[umne]zău cu întreg înțăles», ca un «darŭ limbii rumânești».

Intrebarea se pune însă: de ce Nicolae Milescu a dăruit amicului său suedes o lucrare neîntreagă fără titlu și fără prefață?

Liturghia românească are două numerotații deosebite, a doua începând cu liturghia Sfântului Vasile; colon-titlul lipsește la primele coli. Se vede un lucru îmbucătit, întrerupt și reluat la date deosebite. In

[1]) Cuvintele latine citate în prefață au pronunția germană: *ţerte* pentru *certe*, *ghenţium* pentru *gentium*, *reghis* pentru *regis*.

1675 Milescu plecà pentru explorația sa în China. E de crezut că în acel moment el primise o parte din carte, iar cealaltă a apărut mai pe urmă fără ca el să fi știut de această săvârșire pînă la vremea, destul de târzie, în care-și făceà darul către Sparwenfeld. Mă întreb chiar dacă, date fiind greșelile de culegere ale meșterului rus, lucrarea a fost în adevăr tipărită la Iași, oricare ar fi naționalitatea «faurului» xilograf. Literele și inițialele ornate sunt în adevăr absolut cele ale Psaltirii în versuri publicată la Rușii din Uniev ori, probabil, și ale Acaftistului din același an 1673. Și frontispiciile cele mari cu scene au același caracter, în figuri și în flori. Pe când litera, mică, elegantă, decorul mlădios, șerpuitor sunt cu totul altele la Psaltirea slavo-română din 1680, al cărui titlu chiar spune că ea a apărut la Iași, ceia ce nu este casul pentru Liturghieriu.

II

A fost citat pasagiul din Istoria Bibliotecii din Uppsala a lui Celsius în care se reproduce declarația lui Sparwenfeld că a dat Bibliotecii din Uppsala «manuscripte și tipărituri arabe, siriene, egiptene, turcești, persane, grecești, slavone, latine, moldo-valahe, chinese, retice, epirotice, etc. [2])».

Am cercetat, nu numai manuscriptele, dar tipăriturile din secția slavonă a Bibliotecii, — cele din urmă foarte numeroase și adesea deosebit de rare, începând cu veacul al XVI-lea, cînd se tipăriau în Polonia statute ruso-lituaniene imitând scrierea de mână — și am găsit totuș *un* manuscript, No. 24, care e de sigur al nostru.

E un Teofilact, un Tâlc al Evangheliilor de vestitul cărturar greco-bulgar.

[2]) Celsius, *Bibliothecae upsaliensis historia*, Uppsala 1745, p. 15, nota 4: «Quos variis iisque difficillimis per Europam partemque Africae, antiquitatum potissimum gothicarum indagandarum ergo iussis susceptisque pariter et confectis itineribus aliquo studio, impensis ac periculis undique conquisiveram codices ms. et impressos arabicos, syriacos, aegyptiacos, turcicos, persicos, graecos, slavicos, latinos, moldowlachos, sirienses, raeticos, epiroticos, etc., apud europaeas gentes plerasque septentrionales cumprimis maximam partem nec visos nec cognitos, magnae antiquitatis variaeque a deo sapientiae raraeque scientiae plenos, recte ad illustrandam patriae gloriam maximeque valituros. V. și *Notices sommaires des mss. grecs de Suède par Charles Graux, mises en ordre et complétées par Albert Martin*, din «Archives des missions», seria a 3-a, XV, Paris 1889, p. 15.

Slova e a produselor caligrafice ieșite în secolul al XVI-lea, întâia jumătate, din mănăstirile moldovenești, mai ales dela Neamț. Impodobirea e ca și în acestea. Dar întăiul frontispiciu presintă, în mijlocul liniilor întrețesute între flori stilisate, corbul principatului muntean. Lucrul acestei ornamentații e cam grăbit și destul de imperfect. Dar niciodată Rusia polonă sau Rusia moscovită n'au lucrat cevà atât de armonios ca paginile mari, pe o groasă hârtie orientală, înșirând ca niște cete de oaste înaltele litere solide, trase cu o cerneală neagră care nu-și poate pierde nimic din coloare.

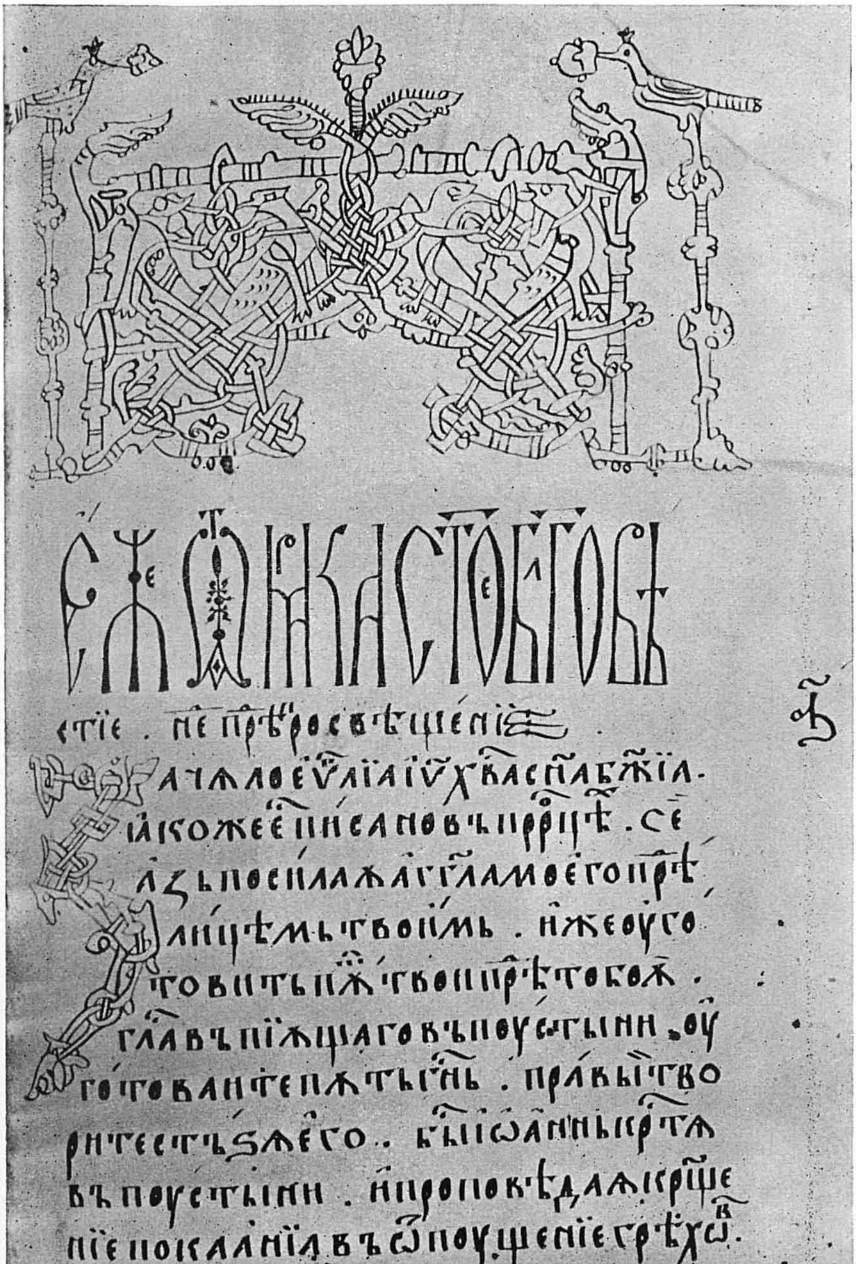
Că e un dar al lui Milescu se vede din această însemnare rusească: СІА КНИГА *(sic)* ІВАНА ГАВРИЛА СПАРВЕИФЕЛТА

Precum fragmentul din Liturghieriu arată legături de prietenie între Dosofteiu și Milescu, acest manuscript mărturisește despre legăturile învățatului boier cu Țara-Românească pentru care au scris călugării moldoveni această clasică interpretare a Scripturii.


Дꙋмнезеѣска.
Літꙋргїе адиньтрꙋ свѧцꙋ пърінтелꙋі нѡ
стрꙋ Їѡаннъ ростъ деаꙋръ.
Молитва преложенїєи:
Дꙋмнезеꙋ Дꙋмнезеꙋл ностру кареле
череска пъжине, храна а тоатъ лꙋ
ме, пре Дꙋмнꙋл ностру ши Дꙋмнезеꙋ Їс Хс
...

Valachicus hic liber Liturg. factus e meus
ex dono Nob. Nic. Spathary Molda-Walacho Sac. Tsar. Mayt.
a secretis. olim in Chinas ablegati. Moscuae d. 30 jan. 1685
Sparwenfeld

O pagină din Liturghierul lui Dosofteiu



Frontispiciul Evangheliei lui Marcu în ms. Milescu



Єѵⷢ҇лїе ѿ Матѳеа с҃тоє бл҃гове-
стїє . не . прѣ рождьствѡ х҃вѣ . ст҃ыѥ ѡц҃ь
Кънига родства Іс҃ха . сн҃а Давидова . сна
Авраамлѣ . Авраамъ роди
Исаака . Исаакъ же роди Іакова .
Іаковъ же роди . Іоуда и братиѧ
его . Іоуда же роди Фареса и За-
ра ѿ Ѳамары . Фаресъ же ро-
ди . Есрома . Есромъ же . роди . Арама .
Арамъ же роди . Аминадаба . Амина

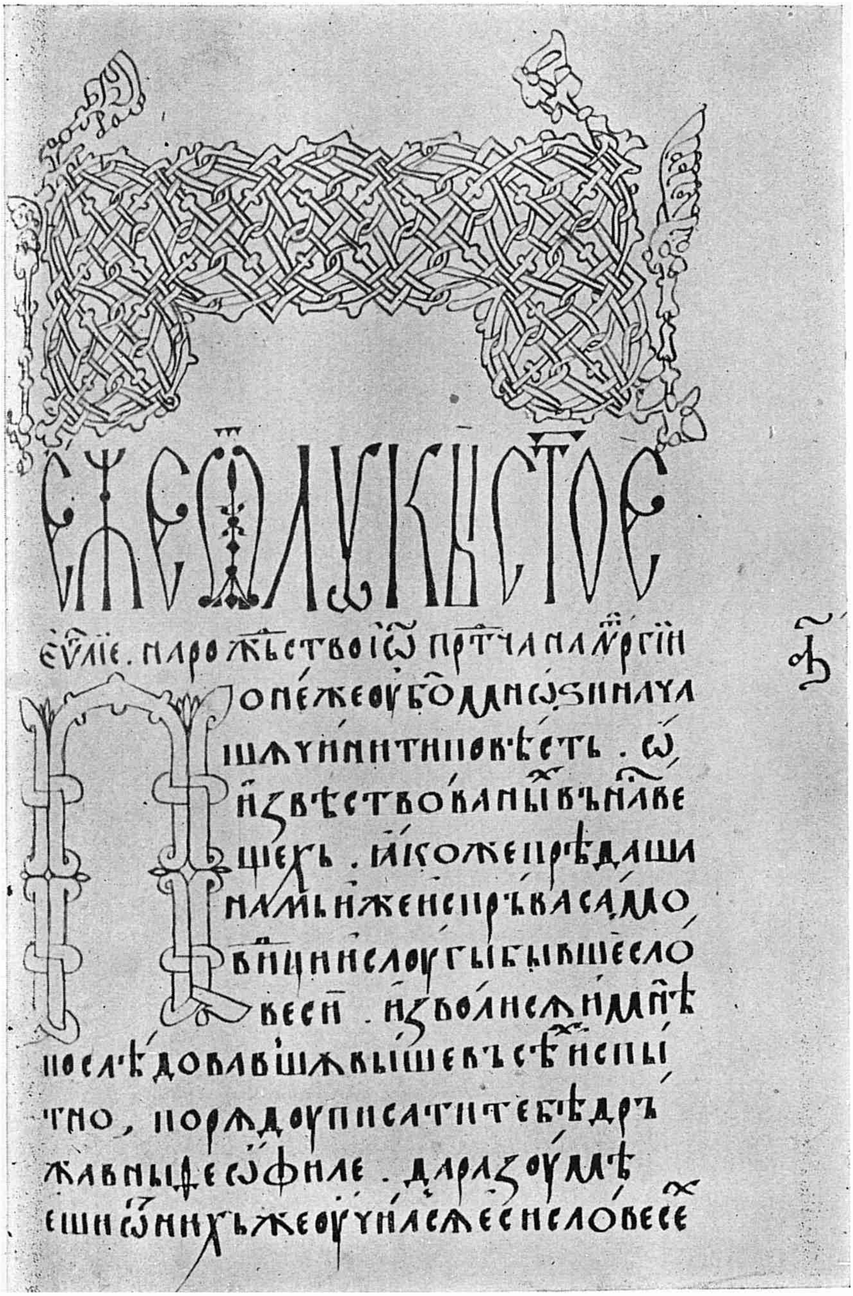
Frontispiciul Evangheliei lui Mateiu în ms. Milescu



Ѿ ІѠАННА СТОЕ
БЛГОВѢСТВОВАНІЕ. ГЛАВА А
Въ начѧлѣ бѣ слово. и слово
бѣ къ богу, и бгъ бѣ слово. се бѣ
искони къ богу. вьсѣ тѣмь бы
шѧ. и безнего ничтоже бы.
еже бы. въ томь живот
бѣ. и живот бѣ свѣт члкомь.
и свѣт вь тьмѣ свѣтит сѧ, и тъ
ма его не обѧтъ. бы члкъ посла
нъ ѡ бга. имѧ ему іѡаннъ. съ при
иде въ свѣтельство да свѣтель
ствоует ѡ свѣтѣ. да вьси вѣ
рѫ имъ. не бѣ тъ свѣт.

Въ стѫ и великѫ недѣлѫ пасхы.

Frontispiciul Evangheliei lui Ioan în ms. Milescu



Frontispiciul Evangheliei lui Luca în ms. Milescu

GOLEŞTII ŞI ALŢI ELEVI AI LUI TÖPFFER IN GENEVA

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 11 Decemvrie 1925

Prezenţa şcolarilor români la Geneva formează unul din capitolele cele mai interesante ale vechilor noastre legături cu Apusul.

Relaţiile, începute într'o vreme când limba franceză erà aşà de cunoscută şi iubită la noi, în cercurile boiereşti, dar ideile franceze, cele liberale ca şi cele revoluţionare, erau ţinute în privighiere, şi, pentru ireligiozitatea care se atribuià Parisului, urmărite de paza fricoasă a consulatului rusesc, care-şi însuşià dreptul de control şi asupra vieţii noastre sufleteşti, au durat vreo zece ani cu intensitate, dar niciodată n'au putut fi rupte cu desăvârşire, — un Nicolae Filipescu şi fiul său, un G. Balş, colegul nostru, făcându-şi învăţătura în acest mediu, care uneşte cu delicateţa simţirii şi precizia cugetării franceze un deosebit scrupul pentru o vieaţă morală plină de religiozitate şi o iubire tradiţională pentru un civism conştient de toate datoriile sale.

Totuş niciodată nu s'a scris capitolul care se cuvine Genevei în evoluţia noastră culturală de-a lungul bogatului veac care s'a încheiat dăunăzi şi în care şi-a trăit toată tinereţa generaţia mea.

* * *

Relaţiile acestea culturale ale Românilor cu cetatea lui Calvin, aşezată lângă retragerea lui Voltaire şi lângă locul calmelor meditaţii ale fetei lui Necker, doamna de Staël, continuau o altă tradiţie: aceea a legăturilor Ardealului reformat cu capitala însăşi a Reformei de caracter francez, latin.

Sunt multe izvoare cari pot lămurì asupra studenților ardeleni, mai ales unguri, cari au ajuns între zidurile Genevei. Astăzi, toată informația generală asupra lor e strânsă în cărticica apărută acolo la 1860, *Le livre du recteur*, *catalogue des étudiants de l'Académie de Genève*, repertoriu la care vom ajunge și pentru «Valahii» noștri din vremea mai nouă.

Încă dela 1707 apare un «Dobrouzki», teolog transilvan, la 1719 un Adam Fecior (Ficsor) «de Koevesd», din Transilvania, la 1727 un Gheorghe Küreosi din Vașarheiu, la 1729 «Transilvano-Ungurul» Gheorghe Zágony, la 1731 un alt Secuiu din Vașarheiu, la 1733 un Ioan Bajoki, care începuse învățând șase ani la Cluj, la 1753 Ardeleanul Samuil Zalanyi, la 1757 alt «Transilvano-Ungur», Martin Szilágyi, ca și Samuel Nagy din 1760, Ștefan Szathmary din 1763 fiind «Debretzino-Hungarus». La 1775 ca Transilvan apare Samuel Kassai, la 1779 un Samuel Bodola, de origine îndoelnică, la 1785 un Nicolae Starkányi, la 1787 un Corneliu «Witályos». Seria urmează prin Ardeleanul Andrei Kovács (1789), prin Gherasim (Gerson) Fodor, «Debrecino-Hungarus» (1790), prin Secuiul din Brașov Gheorghe Rákosi (1791), prin Mihai Mazsik din Dobrițin (1792), încheindu-se cu începutul veacului al XIX-lea. Toți aceștia sunt teologi, meniți să prindă un loc în clerul calvin maghiar al Ardealului.

Dela o vreme însă apar ca studenți și la alte materii răsăriteni, de nație grecească, din deosebitele provincii.

Lăsăm la o parte episodul negocierilor, care păreau să ducă la o alianță durabilă, cu patriarhul de Constantinopol Chiril Lukaris, despre al cărui rol în raport cu țările noastre sper să mă pot ocupà deosebit, el fiind deosebit de important, negocieri cari aduc la Geneva pe un Mitrofan Kritopulo Macedoneanul (1617) [1]), pe un Cretan, Francisc Portus din Retymno, născut la 1511, după ce predase la Modena și la Ferrara, fiind profesor al fiicelor ducesei Renata, fiica lui Francisc I-iu, erà prezintat în 1561 de Calvin el însuș [2]).

Grecii cei noi vin dela Constantinopol, ca Dimitrie Schinà din 1808, ca un alt Constantinopolitan, «Demetter», la filozofie, după aceea. Aflăm, pe lângă Smirniotul Aristide Moraitinis la 1824, student în drept[3]), pe

[1]) Jean-Antoine Gautier, *Histoire de Genève*, VII, Geneva 1909, și pp. 155-6, 245-6, 306 și nota 3.

[2]) Charles Borgeaud, *Histoire de l'Université de Genève, l'Académie de Calvin* (1559-1798), Geneva, 1900.

[3]) *Le livre du recteur* citat.

Elefterie Buduris, pe doi Zantioţi, pe un Caliga din Smirna, un Stravopodis din Zante, un Miaulis din Hydra.

Din călătoria lui Dinicu Golescu cunoaştem aprecierea lui asupra Genevei, unde-i învăţau fiii şi nepoţii de frate. In oraşul mare regretă lipsa arhitecturii nouă, care-l cucerì. Lacul de Geneva e «balta», Rhônul o «gârlă». Maşinile, ca pretutindeni, îl interesează foarte mult. «Ioan Iacov Russò» îi răsare în minte la vederea tăbliţelor pe stradă şi pe casa care l-a adăpostit, şi îndemnuri către ai lui îi vin pe buze, ca «să răsplătească cei buni şi folositori cu vecînică slavă». Câte o «soţietà de oameni învăţaţi» îi pare demnă de a fi pomenită, ca şi «bibliothica obştească», «observatorium», «cabinetul firesc», «şcoala obştească pentru învăţarea zugrăvelii», cea «pentru scobitul în piatră şi într'alte metaluri», «şcoala Universitate pentru tot cursul învăţăturilor», «instituturile şi pansioanele», cari-l fac a servì compatrioţilor săi o recomandaţie pentru a urmà asemenea şcoli. Biată *minte isteaţă* de curagios progresist care se luptă cu terminii pe cari încă nu i-a stabilit Eliad! N'am izbutit să găsesc documentele înscrierii lui Ştefan şi Nicolae Golescu, dar s'a păstrat însemnarea în Arhivă, că ei, fraţii cei doi, au înaintat cererea lor de înscriere la 17 Octomvrie 1826. La 1827 ei apar între studenţii în filozofie, alături — ciudată potrivire, căci Carol I-iu erà să locuiască în casa din Bucureşti pe care Dinicu, după declaraţia lui Ubicini în «Guidul» Balcanilor, ziceà că o clădeşte mare «pentru viitor» — alături, zic, de «prinţul de Hohenzollern». Un Român din Balcani li erà coleg în 1828, Dimitrie Strâmbu *(Stroumbo)* din Ianina, pe care-l găsim la 1828.

Viitorul jurist Constantin Brăiloiu, vărul Goleştilor, elev al dascălilor Stancu şi Grigore, ca şi, se pare, al lui Constantin Munteniotis, nu e înscris în «cartea Rectorului». El erà însă în Geneva la 1828. Am tipărit şi rezumat demult, în volumul X al colecţiei Hurmuzaki, scrisori ale lui. Cea din 17/29 Iunie către tatăl său arată ce adânci prefaceri produceà în sufletul tinerilor noştri mediul genevez. Vorbind de ocupaţia rusească, pe care n'o simte dureros, studentul oltean se bucură că boierii vor puteà să ajute pe contele Pahlen ca «să asigure fericirea bieţilor ţărani», «să statornicească legi bune», să «bazeze pe echitate şi justiţie o nouă administraţie», într'un cuvânt «să ni asigure un viitor fericit». Şi exemplul Elveţiei îi stă înainte, al «virtuoasei Elveţii» care i-a învederat «în perfecţie şi viţiile organizaţiei noastre sociale». Acolo, la Muzeu, a văzut cum se expun obiectele de artă, dându-se

şi premii, pentru ca «publicul să nu meargă să cumpere în străinătate ce poate aveà în ţară» şi astfel «nu va ieşì numerarul», cum se dau, la «fête des promotions», premii şcolarilor, la biserica de căpetenie, în sunetele muzicii militare, în prezenţa sindicilor, pastorilor, advocaţilor şi «statului-major», a rectorului Academiei, «pe care», scrie Brăiloiu, «am onoarea să-l cunosc în particular». A văzut şi pe un Grec dela mecanică luând un premiu. «Am, acuma, dreptate ori ba să spun că ţara noastră e nenorocită?» Tânărul, care mai cereà bani «pă desupra, ca fuioru popi», pentru «piano sau pictură», vorbià de «afecsăonul şi respectul» «faţă de «neica Dinică». Erà, în această vară a anului 1828, înscris la logică, economie politică, drept, limbile clasice, algebră şi geometrie. Dar se dorià la Strasbourg sau la Paris [1]).

Goleştii nu mai apar. Brăiloiu scrie la 15 Mart 1829 că Logofătul Dinicu şi i-a chemat înapoi pentrucă, «neştiind la sosire decât greceşte şi franţuzeşte, n'au apucat a învăţà nimic»[2]). Dar acuma fuseseră aduşi de însuşi fostul Domn moldovean Mihai Suţu, a cărui soră, Frosina, luase pe un Vlădoianu, unchiul lui Brăiloiu, trei dintre bèizadelele lui, cari sunt arătaţi ca vrednici de simpatii în Geneva [3]).

Greci erau pe atunci mai mulţi acolo. La drept un Ioan Topalis din Ianina, la filozofie, pe lângă alt Strâmbu, Petru, un Ioan Papadopulo din «Arka», un Dimitrie Buduris, din Hydra. Pe atunci bancherul genevez Eynard, a cărui corespondenţă se păstrează în Arhivele din Geneva (o parte, fiind tipărită de curând de membrul nostru corespondent, d-l Édoard Chapuisat), aveà o mare influenţă asupra Greciei înviate şi el erà de sigur acela care atrăgeà în oraşul său pe aceste odrasle elenice.

Doi Filipeşti, Constantin, la drept, Alexandru, la filozofie, studiau la Geneva la 1832 [4]). Dar tot în acel an îşi deschideà şcoala particulară un om cu ale cărui opere, de cea mai perfectă simplicitate şi preciziune de stil, se mândreşte, nu numai oraşul său de naştere, ci şi literatura franceză a timpului, Rodolphe Töpffer.

Fiu de pictor, având o mamă germană, Kaunitz-Couris, dorià să urmeze şi el această vocaţie. Oprit de o boală de ochi, care l-a ameninţat toată vieaţa cu orbirea, el a trebuit să-şi părăsească visul, deşì rare ori

[1]) Hurmuzaki, X, p. 621 şi urm.
[2]) P. 623, nota 1, la sfârşit.
[3]) Locurile citate.
[4]) *Livre du recteur* citat.

o doctrină estetică a fost expusă cu mai multă claritate şi cu mai multă iubire decât dânsul. La 1822 erà «sous-maître» într'un institut din Geneva. Ucenic al lui Rousseau, el spuneà, vorbind de «Souvenirs d'Orient» a le lui Marcellus, despre «casele albe, nouă» în cari se ascund «suflete decrepite», despre «aspra libertate, după care alergăm obosiţi şi însângeraţi», «despre gustul prea excitat şi desfigurat al lumii pariziene, în care numai caricaturile făcute cu spirit, întortocherile fantastice ale figurilor, cum le produc un Victor Hugo, Al. Dumas, Balzac, etc., par a face încă furori [1])». Cine gândeşte aşà, lăudând Răsăritul, plin de mai multă fericire în «barbaria» lui, aveà ceeace trebuie pentru a riscà experienţe în învăţământ.

Avem în caietele lui Töpffer, încă din 1830, ştiri despre elevii pè cari şi-i adunase. Iată numele celor dintâiu: Zanolla, Lucien, Blondel, Roulet, Guébhard, Strada, Gronmal (?), Cusnod (?), Hagemann, Sonnenberg, Runten, Fontanelli, Tavart, Duseigneur, Marre, Audéroud, Patry, A. Prévost, Hentsch, Victor, Macier, Livinston, H. Melly şi C. Melly, Roux, Reville, Pictet, A. şi H. Beaumont, Déodati, P. Prévost, Grecii Pascalis, Stravopedi, Papadopulo şi Chrysi, trimişi de Capodistria, Românii Suţu şi Stamati. Indată se adaugă un Hrisoscoleu, un Manu, un Ghica, Alexandru şi Radu Golescu, verii celor dela 1826. Un Nicolae Nicolescu e menţionat în acelaşi an, şi pentru el se primesc 550 de franci. Ghica nu stă, Niculescu răsare la Paris, în Rue des Francs Bourgeois, S. Michel, 8, dar Manu tatăl continuă a plătì prin fraţii Vlastò la Viena pensiunea fiului. Din note se vede că se făceau versiuni latine şi greceşti, că se învăţà geografia, retorica, istoria, se făceà clasă de arme, de balet în salon, de desemn, se recità. Se cercetau scrisorile. Elevii erau trimişi şi la concerte, la teatru, ca Hrisoscoleu şi Goleştii, dintre cari Alexandru e trecut cu un geam spart: la 1831. Tatăl celor din urmă trimiteà odată 3.485 de franci din pensiunea de 4.426.

Carnetul din 1832 lipseşte. Cel din 1833 [2]) arată ca fiinţând în institut pe Hrisoscoleu, pe «Rodolphe» Golescu, cu obişnuitele spargeri de geamuri, dar şi unul şi altul pleacă în iarnă, lăsând loc unui Englez, Langdon, unui Perdonnet. La 8 Octomvrie se însemnă plecarea lor: «Partis les Golesco. Remis 100 francs de poche pour le voyage. Je leur

[1]) 21—1162, 37 al Bibl. din Geneva.

[2]) Ms. 75 *ibid.*

ferai passer 400 et le règlement du compte. Écrit à Mr. Odier pour les Golesco». Şi mai departe: «Écrit à Golesko. Ils reçoivent 142 francs plus, que je leur envoie à tirer chez Mr. Odier». Se scrie şi lui Nicolescu, d-nei Elena Hrisoscoleu în Bucureşti, prin fraţii Vlastò şi Ştefan Moscu, «Mr. Étienne de Moskou».

Cum avem între hârtiile lui Töpffer actele unei călătorii în Italia, paşaportul eliberat la 6 Septemvrie 1833 cuprinde aceste preţioase ştiri despre elevii români: «Alexandre Chrysoscoleo, Bucharest, 14 ans, Rodolphe Golesco, Bucharest, 17 ans, Alexandre Golesco, Bucharest, 16 ans» [1]).

In 1834 fraţii îşi primesc, după al treilea carnet, diploma: «Martin. Envoyé par lui certificat à Golesco». Nicolescu e încă pomenit pentru datoria de 500 de franci pe care o lăsase [2]).

In 1837—8, un Suţu, Ioan, erà la institut, în al treilea an, ca şi uǹ Plaginòs (Plainò), şi pentru el se scrie «à Mr. le prince Nicolas Soutzo à Yassy», mai târziu «à Madame la princesse C. Soutzo, Jassy, Moldavie, par l'Autriche». Se judecă Plainò ca stăpân pe limba germană: «il ne leur faut que de l'exercice». Programul cuprindeà acum la limbile clasice: Homer, Ciropedia, lauda lui Agesilau, Virgil, Verrinele lui Cicerone.

Alături de Grecul Pantaleon Salvago din Chios, de Ioan «Messinèso», alt Grec la drept, colegi cu vestitul autor al «Jurnalului» filosofic Henri Frédéric Amiel, găsim şi în «Cartea rectorului» pe cei doi «Valahi» de sânge grecesc: Alexandru Suţu din Iaşi şi Alexandru Plaginòs, tot din Iaşi, «admişi în anul al doilea de studii preparatorii». Se adaugă însă şi un «Valaho-Grec» din Bucureşti, Grigore Filiti, «Grégoire Philitès», după care abià la 1859 va venì un Constantin Filiti.

Carnetul din 1839, când se adaugă un Calergi din Petersburg, arată că Suţu şi colegii săi sunt mustraţi pentru purtări necorespunzătoare cu scopul moral al institutului: «abus..., tromperie..., boisson, pipe, dettes, argent non déclaré, classes quittées, livres vendus..., la ruse et le mensonge organisés..., l'habitude ancrée, méthodique de duper ses maîtres..., promenades, bal: encore hier au soir» [3]). Suţu erà extern.

In 1841, la 15 Septemvrie, intră acum şi un Cantacuzino: «reçu pension», scrie Töpffer, «J. Cantacuzène, amené par Mr. le dr. Neumann,

[1]) Ms. 76 *ibid.*

[2]) Ms. 77 *ibid.*

[3]) Ms .79 *ibid.*

professeur de droit à Vienne... Point d'instructions. Musique,des p/s *(sic)*, anglais, histoire, géographie, arithmétique, pr. *(sic)*, arithmétique raisonnée, algèbre, géométrie, français, allemand, si possible, 1 p/s pour littérature, grec si on n'a pas fait (on l'a laissé libre de choisir le latin), latin». Cantacuzino, care e Zizin, traducătorul lui Schopenhauer, — Constantin Plaginòs părând a fi ginerele lui Ştirbei-Vodă—, se pregătià pentru bacalaureat. Se puteà scrie despre dânsul că s'a aclimatizat uşor: «A M M. Hennigstein pour Cantacuzène; pas plus de mal du pays que moimême». Datoriile se încassează greu. Se scrie la Iaşi într'un chip «con«venable, mais instant».

Iată acum şi un Bucovinean, Mustaţă, venit pentru disciplină: «Écrit», spune carnetul, «au baron Jean de Moustatza: arrivée, détails, je demande des directions. Deux points, autorité, argent. Un prospectus inclus: Mr. le baron Jean de Moustatza, sous le couvert de MM. Henikstein et C-ie, à Czernovitz en Boukovine», prin care se trimiteau şi banii pentru Cantacuzino. Se face şi o călătorie în Italia, în care e luat Suţu, ţinându-se şi socoteala la o parte.

In 1842 Cantacuzino e acuma la Paris, şi fostul lui profesor îi scrie pe adresa: St. Jacques 228 [1]).

Töpffer n'a uitat pe şcolarii lui Români: câteva linii, bine cunoscute, din operele lui dau portretul moral al Goleştilor: «Rodolphe» cu «tournure Titan, épaule Farnèse, mollets piliers», răzând pe colegi şi râzând de toate prostiile bandei, Alexandru, plin de matematică, de didactică, de argumente, de principii şi de formule, sentimental şi entuziast, iubitor de natură şi orator din naştere [2]). De sigur că şi mai puţin au uitat acei şcolari pe acest învăţător de o aşà de înaltă valoare intelectuală şi literară.

---

[1]) V. şi mssele 81, 82.

[2]) Excursie la mănăstirea din Parma, descrisă de Stendhal; *Nouveaux voyages en zigzag*, ed. 1864, p. 3. Cf. G. Bengescu, *Les Golesco*, Paris, f. d., p. 238. Se verifică în notă după pietrele de mormânt din parcul dela Goleşti datele lui de naştere. Alexandru moare în 1873, Radu în 1862 încă.

ŞAIZECI DE ANI DE COD CIVIL

DE

ANDREI RĂDULESCU

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 29 Ianuarie 1926

1. La 1 Decemvrie 1925 s'au împlinit 60 de ani, de când a fost pus în lucrare codul civil român. După pravilele lui Mateiu Basarab şi Vasile Lupu, a căror aplicare nu poate fi comparată cu a legiuirilor mai nouă, codul actual este legea civilă care, până acum la noi, a avut cea mai îndelungată vieaţă. Predecesoarele lui imediate, pravila lui Caragea şi a lui Calimach n'au atins o jumătate de veac.

Dacă la 1915 — de sigur din cauza împrejurărilor — nu s'a pus în evidenţă însemnătatea împlinirii a 50 de ani de vieaţă a codului civil, am socotit că nu este bine să lăsăm a trece neobservată şi data de 60 de ani, fără de a o amintì cel puţin acì.

Aceasta şi ca o datorie pentru trecut şi pentru ca, în vremurile turburi ce străbatem, să ne oprim, câteva momente, gândurile asupra acestei legiuiri şi mai ales pentrucă — după toate prevederile — la sfârşitul celui de al VII-lea deceniu codul nu va mai fi în starea de azi.

Implinirea acestor 60 de ani ne dă prilejul unei serii de *observaţiuni cu caracter general asupra introducerii şi valorii acestui monument juridic.*

Când este vorba de codul nostru civil, se repetă uşor, că este o lege, alcătuită în pripă — deabià în 6 săptămâni — că nu e decât o traducere, o còpie a codului francez, că n'a

fost deloc potrivit pentru noi, etc. iar în timpul din urmă se adaugă că este în mare parte, dacă nu de tot, învechit, că nu mai are valoare, lăsând să se înțeleagă că pentru viitoarea lege civilă va trebuì să ne îndreptăm privirile în alte părți.

Chiar dacă nu sunt primite de toți asemenea idei, totuș se pare că se face din ce în ce mai multă tăcere în jurul acestei legi. De pildă, în ultimul timp, afară de d-l G. Buzdugan, Primul Președinte al Inaltei Curți de Casație, care, în luminosul său discurs deacum câteva zile, a pus atâtea probleme în vederea unificării, puțini se mai ocupă serios de bătrânul cod civil. Cei mai mulți repetă părerea arătată, fără a se ostenì s'o mai cerceteze și în dorința de noutăți năzuesc spre legi străine, față de care arată de multe ori o admirațiune exagerată.

Aproape toate aceste idei trebuesc rectificate. Incercăm s'o facem — în chip sumar bine înțeles — nu spre a apărà cu orice preț codul civil, ci spre a stabilì adevărul.

*
* *

2. Se știe că o mișcare juridică, mai pronunțată, se observă la noi dela începutul sec. XIX. Incepuse a se învățà Dreptul nu numai în casele boierești ci și în școlile publice. Se trimit tineri în străinătate să învețe Dreptul, unii în Italia, apoi în Franța, iar în al treilea deceniu se întemeiase la Sf. Sava o adevărată școală de Drept, care a funcționat aproape continuu. In Moldova lucrurile se petrec cam în acelaș fel.

Se alcătuiseră cele 2 pravile civile: a lui Caragea și a lui Calimach, dar sub influența culturii apusene — chiar din al II-lea deceniu de aplicare — s'a vorbit de modificarea lor pentru a le apropià de nouile codice «evropienești». Atât în Țara-Românească cât și în Moldova se numesc comisiuni care să lucreze în acest sens [1]) și în fruntea lor sunt juriștii cei mai

[1]) Andrei Rădulescu, *Cultura juridică românească în ultimul secol*, p. 19—20. *Pravilistul Flechtenmacher*, p. 28.

de seamă. Una din principalele dorinţe ale generaţiunii Regulamentului organic erà de a transformà legiuirile, în sensul ideilor apusene, fără ca să se piardă, însă, caracterul lor românesc. Dacă n'au făcut noui condici civile au făcut legi asupra unor părţi din dreptul civil, în spiritul şi metoda legilor occidentale. Cu cât ne apropiem cu atât numărul lor creşte. In domnia lui Ştirbey şi Gr. Ghica influenţa Apusului, în special a Franţei, pe terenul juridic devine foarte puternică.

* * *

După ce s'a făcut unirea celor două principate, dorinţa generală erà unirea completă, desăvârşită. Una din formele acestei uniri erà *unificarea legislativă*, pe care toţi o voiau cât mai repede. Dealtfel Convenţiunea dela Paris prevedeà în art. 35 că, după alcătuire, Comisia Centrală va trebuì să se ocupe în mod special cu codificarea legilor în fiinţă, punându-le în armonie cu actul constitutiv al nouei organizaţii. Ea aveà datoria să revizuească Regulamentele organice precum şi condicele: civilă, criminală, de comerţ şi de procedură, aşà încât — afară de legile de interes local — «*să nu mai fie în viitor decât unul şi acelaş trup de legislaţie, care să se execute în ambele Principate*, după ce va fi votat de către respectivele Adunări, întărit şi promulgat de fiecare Hospodar».

In acest sens au început lucrările curând după Unire. La 13 Octomvrie 1859, G. Creţeanu, Ministrul de Justiţie adinterim al Ţării-Româneşti, cereà Domnului să ia măsuri pentru a se creà un corp de legi, care să asigure libertatea şi proprietatea persoanelor private şi deosebitele transacţiuni dintre ele. Ţinând seamă de prevederile Convenţiei dela Paris, de împrejurarea că dacă s'ar creà un codice de legi, discutându-se articol cu articol «nici în zece ani nu s'ar puteà terminà o asemenea lucrare» şi luând în considerare că «cele mai

multe Staturi civilizate au adoptat codicele franceze ca cele mai perfecte», propunea să se adopte: codul civil francez, procedura, codul comercial, penal și de instrucție criminală, precum și organizarea judecătorească.

Domnul a trimis, la 22 Oct. 1859, această propunere Comisiunii Centrale.

In privința *modului de lucru*, propunerea erà ca să se formeze o Comisiune dintr'un membru al Comisiunii Centrale, câte un membru din fiecare Adunare a celor 2 Principate și Miniștrii de Justiție. Această Comisiune erà ținută să scoată din legile franceze ceeace ar fi fost în «flagrantă incompatibilitate cu religia și obiceiurile țării».

Așà de grăbiți erau, încât Crețeanu propuneà ca odată făcute proiectele de către aceà Comisiune, ele să nu mai treacă prin Adunările legiuitoare ci să fie puse imediat în aplicare. Procedeul erà prea radical; deaceea, în Ianuarie 1860, s'a hotărît ca modificările introduse să treacă prin desbaterile Comisiunii Centrale și ale Adunărilor.

Se pare că lucrările n'au progresat. Nevoia unificării deveniă însă tot mai mare. Deaceea, după ce s'a făcut unirea administrativă și politică dela 24 Ian. 1862, au început mai stăruitor lucrările pentru unificarea legilor. *La 7 Iunie 1862* s'a votat de către comitetul legislativ un proiect de lege, prin care se înființà un *Comitet de specialiști* spre a «prelucrà» un cod civil și un cod de procedură pentru ambele principate și care aveà să fie trimis pentru cercetare Adunării legiuitoare. Proiectul a fost depus la Cameră la 20 Iunie 1862. Nu știm dacă s'a votat, dar în Iulie Ministrul de Interne N. Crețulescu propuneà Consiliului de Miniștri formarea unei Comisiuni din oameni cu cunoștințe, care să se ocupe cât mai în grabă de unificarea legilor din amândouă principatele și să pregătească proiectele până la viitoarea întrunire a Adunării. Consiliul de Miniștri la 27 Iulie

autoriză pe Şeful guvernului să formeze o astfel de comisie, care să aibă a se ocupà cât mai neamânat de unificarea legilor. Creţulescu, Şef al guvernului şi Ministru de Interne, supune Domnului propunerea prin raportul No. 449/27 Iulie. Cuza o admite prin Decretul No. 551 din aceiaşi zi numind ca membri în comisiune pe: Dimitrie Roset, Ludovic Stege, Costache Donescu, membri ai Curţii de Casaţie, Tudor Veisa, Procuror de secţie la Casaţie, Gh. Creţeanu, Grig. Filitis, Prezident al Curţii de Apel s. II, D. P. Marţian, Şeful of. statistic, Petrache Teulescu, Ad-tor general al temniţelor [1]). Această comisiune a avut în atribuţiile sale unificarea legislativă în genere. Deoarece n'avem dovezi că s'ar fi instituit altă comisiune pentru codul civil, de sigur că aceasta a lucrat la înfăptuirea nouei legi civile. De acel cod s'a ocupat în primul rând; am văzut dealtfel că el şi procedura lui erau cele mai cerute. Se pare că a început să lucreze imediat. In tot cazul la 29 August 1862 se cereà să se trimeată acestei comisiuni un proiect pentru materia căsătoriei, redactat de Ferekide şi Costaforu în timpul lui Ştirbey-Vodă [2]). Peste câtva timp, la 19 Octomvrie 1862, se cereà autorităţilor judecătoreşti să-i arate cât mai neîntârziat «viţiile şi neîndeplinirile» ce au găsit în legislaţie, spre a fi avute în vedere. Activitatea ei a continuat şi în 1863, poate şi în 1864. Unele părţi, care erau menite să facă parte din cod, au fost date să fie lucrate de Consiliul inspectorilor judecătoreşti, între care erà atunci şi Alex. Creţescu. Acesta ne confirmă într'un răspuns către Minist. de Justiţie, că la Ianuarie 1863, comisiunea lucrà la codul civil. Din arătările

[1]) *Monitorul Oficial*, No. 167 din 1862. Pentru ca lucrarea să se facă mai cu râvnă — se arătà în expunerea de motive a proiectului amintit din Iunie 1862 — că s'a prevăzut pentru membrii Comitetului o plată de 2000 lei pe lună, dar şi îndatorirea să predeà lucrarea în termen de 1 an.

[2]) Cfr. şi *Gazeta Tribunalelor* pe 1862 p. 490.

lui mai rezultă că aceà comisiune erà cea instituită pentru unificarea legislației Principatelor Unite, deci aceia de mai sus.

Nu se știe precis dacă a întocmit un proiect complet. Alex. Crețescu, membru în Consiliul de Stat și care à luat parte la alcătuirea codului, spune că în proiectul Comisiunii erau gata 717 articole, care au și fost avute în vedere pentru codul civil cel nou [1]).

Din referatul Ministrului Justiției dela 23 Noemvrie 1864, ar rezultà că ar fi fost gata proiectul întregului cod.

Fie că nu erà gata, fie că n'a putut fi adus în desbaterea Adunării legiuitoare din cauza altor chestiuni, nu s'a putut înfăptuì codul așà de mult așteptat.

In acest timp Cuza făcù lovitura de Stat, de sigur și pentru alte motive dar în care va fi intrat și dorința de a grăbì unificarea legislativă. Greu se puteà lucrà în comisii, dar cu câtă greutate s'ar fi trecut — și când — prin Adunarea legiuitoare, cu majorități schimbătoare, cu multă dispoziție de vorbă, cu guverne de scurtă durată și de multe ori cu fel de fel de piedeci.

Intre primele măsuri a fost instituirea *Consiliului de Stat*, care aveà menirea să alcătuească nouile legi. Dintre toate legile, aceea la care s'au gândit printre cele dintâi, a fost tot legea civilă și procedura ei. La 11 Iulie 1864 Domnul, în urma raportului Ministrului de Justiție, P. Orbescu, invită Consiliul de Stat să elaboreze proiectul legii civile. Pentru aceasta el trebuià să aibă în vedere condica italiană, în stare de proiect, care aveà să-i fie trimisă de către Ministerul de Justiție; din ea urmà să șteargă toate articolele, care nu erau potrivite cu trebuințele țării, să formuleze altele pentru materiile, care sunt cu totul locale și pentru care nu vor fi dispoziții în aceà condică.

---

[1]) *Comentariu al Codicilor României. Alex. Ioan, Codicele Civile* p. 38—39.

Executând acest mesaj, Ministerul Justiției a trimis odată cu proiectul italian și «*un proiect de codice civil elaborat dejà în anii 1862—1863 ca să-l completeze* — zice adresa — *în toate părțile sale*». Deacì reiese că acest proiect erà o adevărată condică, care aveà nevoie numai de unele completări.

Nu știm exact *modul cum a lucrat Consiliul de Stat*. După părerea generală, Bozianu, Președintele Consiliului, doctor în drept din Paris, ar fi împărțit între membrii acestui Consiliu, la 10 Octomvrie 1864 materiile — ca o moștenire — ziceà cândva răposatul Gh. Mârzescu. Fiecare și-a terminat partea sa și din reunirea lor s'a format codul, care ar fi fost gata pe la 20 Noemvrie, deci în mai puțin de șase săptămâni.

Impărțirea materiilor s'ar fi făcut astfel: lui I. Strat și Al. Papadopol-Calimach au fost date Cartea I cu titlul preliminar, cartea II, privilegiile și ipotecile și exproprierea silită [1]); lui Al. Crețescu și G. Apostoleanu s'a dat partea referitoare la: căsătorie, vânzare, schimb, contract de închiriere, societate, împrumut, depozit, sechestru, contracte aleatorii, mandat, cauțiune, transacțiune, constrângere corporală în materie civilă, zălog, prescripție; lui Gh. Vernescu s'au dat: succesiunile, donațiunile între vii, testamentele, obligațiunile convenționale și angajamentele fără convențiune [2]).

Alex. Crețescu spune, că spre a terminà — *redacție și discuțiune* — proiectul codului civil, Consiliul de Stat n'a avut mai mult de 6 săptămâni [3]). Deacì rezultă că acest timp a fost întrebuințat numai pentru redacție și discuție; deci s'a întrebuințat un text — de sigur al proiectului din 1862—1863 — care a fost

[1]) Alexandrescu, *Drept civil român I*, ed. II, pag. 24. G. Mârzescu, (Dreptul 1884 No. 48) care utilizà dosarul lucrărilor pregătitoare, aflat în Arhivele Statului, azi dispărut, spune că Strat și P. Calimach au lucrat cartea I cu titlul preliminar.

[2]) G. Mârzescu, *l. c.* în studiul: Critica tratatului obligațiunilor de Gr. Păucescu.

[3]) *o. c.* p. 5—6.

discutat și i s'a dat redacția definitivă. Aceasta ar dovedì că împărțirea materiilor s'a făcut numai pentru această redactare și completare nu pentru a se face traducere, modificări, etc, pentru care timpul pare prea scurt.

N'ar fi exclus — ba chiar probabil — ca membrii Consiliului de Stat să fi început a lucrà din Iulie iar în Octomvrie—Noemvrie să nu fi avut loc decât discuțiunile în comun și redactarea definitivă a proiectului [1]). Dealtfel dacă n'ar fi lucrat decât după 10 Octomvrie, când ar fi avut timpul necesar să întocmească fiecare partea lui și să se și întrunească pentru «redacție și discuție» cum spune Crețescu? Oricât de repede ar fi lucrat, cu greu ar fi putut terminà până la 20 Noemvrie. Aceasta pare a se vedeà și din aceea că lucrarea n'a fost prezentată toată deodată. Consiliul de Stat cercetà, discutà și după ce aprobà diferitele părți le înaintà Prezidenției Consiliului de Miniștri.

La 12 Noemvrie 1864 erau gata și aprobate de Consiliu primele 460 articole. A doua zi, Kogălniceanu, Președintele Consiliului de Miniștri a trimis Ministerului Justiției textul acestor articole. La 18 Noemvrie a trimis continuarea până la art. 1015 inclusiv [2]). La 19 Noemvrie până la art. 1234 iar la 25 Noemvrie restul până la sfârșit [3]).

O lămurire prețioasă cu privire la modul de lucru și izvoare găsim în referatul Ministerului de Justiție No. 55990 din 23 Noemvrie către Consiliul de Miniștri, în care spune că a însărcinat Consiliul de Stat «a luà în a sa cercetare condica civilă ce fusese elaborată încă din anul 1862 și 1863 de o comisiune ad-hoc, a o completà în toate părțile sale [4]),

---

[1]) In decursul celor 40 zile Domnul ar fi prezidat o singură ședință.

[2]) In adresa dela 12 Noemvrie se zice de această lucrare: «aprobată», iar în cea dela 18 «după cercetarea lor de către Consiliul de Stat».

[3]) Numerotația articolelor erà greșită; deaceea s'a ajuns la art. 1936 în loc de 1914; adresa din 19 Noemvrie spuneà ·1935·

[4]) G. D. Nedelcu. *Textul autentic al Codului civil.* «Dreptul» 1904 No. 9, p. 66 și urm.

Codul civil — dar — este în mare parte opera Comisiunii, care a lucrat în 1862 şi 1863, operă supusă Consiliului de Stat pentru cercetare şi completare. Acum ştim şi din cine erà formată Comisiunea. In aceste condiţiuni n'ar mai trebuì să surprindă cele 6 săptămâni, chiar dacă nu s'ar fi lucrat din Iulie 1864 de către Consiliu; iar dacă se ţine seamă şi de timpul întrebuinţat de Comisiune în 1862—1863 nu se mai poate zice că s'a lucrat în grabă [1]).

Prin citatul referat dela 23 Noemvrie 1864 Ministrul Justiţiei arătà că noua legiuire este făcută pentru a satisface nevoile ţării, ţinându-se seamă de transformările din ultima jumătate de secol şi de dorinţa Domnului şi cereà autorizaţia pentru sancţionare şi promulgare. La 25 Noemvrie, Consiliul de Miniştri aprobă sancţionarea cu toate că adresa de trimiterea ultimei părţi a lucrării este înregistrată a doua zi, probabil dintr'o neglijenţă a funcţionarului.

La 26 Noemvrie noul cod a fost sancţionat de către Cuza-Vodă.

Publicarea a început la 4 Decemvrie 1864, şi s'a terminat deabia la 19 Ianuarie 1865 [2]) şi după intervenţia Ministrului de Justiţie către cel de Interne.

Textul exact al noului cod nu este însă nici în manuscris, nici în «Monitorul Oficial», ci acela care a fost publicat într'o ediţie din Aprilie 1865 şi care a fost împărţit instanţelor judecătoreşti [3]).

---

[1]) Şi codului francez i s'a adus învinuirea că n'a fost alcătuit într'un timp mai îndelungat ca şi când toate codurile ar trebuì făcute în zeci de ani.

[2]) Art. 1—347 au fost publicate la 4 Dec. 1864 în «*Monit. Ofic.*» No. 271; art. 348—516 au apărut în Suplimentul «*Monit. Oficial*» No. 7 din 12 Ian. 1865; art. 517—706 în suplim. No. 8 din 13 Ian. 1865; art. 707—1119 în suplim. No. 9 din 14 Ian. 1865; art. 1120—1483 în suplim. No. 11 din 16 Ian. 1865; art. 1484—1914 în suplim. No. 13 din 19 Ian. 1865.

[3]) G. D. Nedelcu, *o. c.*, «*Dreptul*» 1904 No. 9, 10, 73, 74. Studiul lui G. Mârzescu şi al d-lui Nedelcu au adus multă lumină pentru istoricul alcătuirii Codului civil. Date importante sunt şi în interpelarea făcută de Mârzescu în Cameră la 12 Aprilie 1882; e reprodusă de Gr. Alexandrescu în studiul asupra obiceiurilor juridice ale poporului român p. 47 şi urm. Cfr. Em. Antonescu, *Textul Codului civil* în «*Epoca*» din 15 Martie 1904.

In timpul când se publicà în «Monitorul Oficial», Ministrul Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice, N. Crețulescu — de sigur cu aprobarea Consiliului de Miniștri — propune Domnului, la 24 Decemvrie 1864, ca *noul codice «fiind rezultatul ideilor regeneratorii» ale Domnului, să poarte numele de Alexandru Ioan*, ceeace acesta aprobă și se publică la 29 Decemvrie [1]).

Punerea în aplicare a fost hotărîtă pentru 1 Iulie 1865, pentru ca să poată fi cunoscut și de instanțele judecătorești și de public. Atunci însă nu erau gata nici legea de organizare judecătorească, promulgată la 7 Iulie, nici procedura civilă, promulgată la 11 Septemvrie 1865 și cari erau necesare pentru aplicarea noului cod civil. Din această cauză printr'un decret domnesc dela 30 Iunie 1865, *s'a amânat punerea în lucrare până la 1 Decemvrie 1865*.

Codul fusese alcătuit și promulgat în timpul când Domnul lucrà fără Corpuri legiuitoare, în baza Statutului dela 2 Maiu 1864; valabilitatea lui nu mai puteà fi discutată mai ales că lovitura de Stat fusese ratificată prin plebiscit. La 30 Iunie 1865 situația erà alta; se făcuseră alegeri, existau Corpuri legiuitoare. Deaceea s'a pus cândva chestiunea valabilității acestei amânări a punerii în vigoare a noului cod. Motivul erà că amânarea a fost posterioară primei convocări a Adunărilor așà că nu se puteà oprì printr'un decret aplicarea unei legi. Chestiunea a fost rezolvată însă în sensul că decretul a fost legal deoarece prin modificările aduse art. 3 din Statut s'a stabilit că Guvernul puteà luà singur anumite măsuri, pentru care se cerea votul Adunărilor legiuitoare, când acestea sunt închise, cu condiția ca la cea dintâiu convocare să li se arate motivele și rezultatul măsurilor. Deoarece în mesajul din toamna lui 1865, pentru deschiderea Adunărilor, s'a vorbit de aceà amânare, dispozițiile Statutului au fost respectate [2]).

[1]) «*Monit. Oficial*» No. 289 din 29 Dec. 1864.

[2]) *Curtea București* I, Deciz. 247/90. «*Dreptul*» No. 25/1890. «*Buletinul Casației*», pag. 331/91.

Astfel, dela 1 Decemvrie 1865, codul a intrat în vigoare, cu o lună înainte de codul italian. Deatunci și până azi suntem guvernați în raporturile de drept civil de noua lege întocmită la 1864.

Curând după punerea în aplicare, Domnul este înlocuit. Mișcarea dela 11 Februarie 1866 schimbă domnia și se ajunge la înfăptuirea marei dorințe a tuturor, la dinastia străină. Intervin diferite prefaceri în vieața Statului. *Codul civil rămâne, dar își schimbă numele.* La 16 Iunie Consiliul de Miniștri din care făceà parte Lascar Catargiu, I. Cantacuzino, C. A. Rosetti, I. Ghica, D. Sturza, I. Brătianu, luând în considerare că acest codice nu este cu oarecari modificări, decât cel francez, care nu poate fi desemnat cu alt nume decât al «gloriosului și nemuritorului său autor» împăratul Napoleon I, hotărăște ca noul codice român să nu mai poarte numele de Alexandru Ioan, ci să fie desemnat cu titlul sub care a fost votat, decretat, promulgat, anume codul civil.

Totodată s'a prevăzut în Constituția din 1866 (art. 131 ult. alin.) că se vor revizuì toate codicele existente, spre a se pune în armonie cu această Constituție.

*
* *

3. Din această scurtă expunere se vede că *întocmirea noului cod civil se datorește* în prim rând mișcării, care existà cu mult înainte, de a transformà legile civile în sens european și în al doilea rând nevoiei așà de simțită a unificării.

De ce, însă, nu s'a întocmit un nou cod? De ce s'au servit de codul francez, neținând seamă de recomandația de a folosì proiectul codului italian?

Nu s'a făcut un nou cod pentrucă trebuià foarte mult timp și toți erau de acord că unificarea nu mai trebuie zăbovită; trecuseră 5 ani dela unire și țările aveau tot legi civile diferite. Orice zăbavă trebuià înlăturată cu orice preț.

N'au întins unul din codurile existente, Calimach ori Caragea, peste întreaga țară nu din teama de a nu nemulțumi pe unii; asemenea stări nu turburau, se pare, sufletele acelei generații mari, dovadă că au întins fără greutate codul comercial al Țării-Românești în Moldova. N'au făcut-o pentrucă erau convinși că vechile pravile civile nu mai erau bune. Ei căutaseră de mult să le modifice mai ales după cele franceze.

Nu s'au servit de codul italian, probabil pentrucă erà numai un proiect și apoi nici unul, dintre cei ce lucrau la întocmirea noului cod, n'aveà legături cu școlile și cultura italiană.

Pentru cel francez pledà faptul că mai toți învățaseră Dreptul în Franța precum și împrejurarea că aproape dela apariție el exercitase la noi o influență din ce în ce mai puternică.

Chiar dacă este discutabilă utilizarea lui la înscrierea unor dispoziții în codul Caragea [1]), este însă foarte probabil că erà cunoscut de făuritorii acelui cod. Atât Logofătul Nestor [2]) cât și Hristopol știau franțuzește și e greu de crezut că n'au cunoscut codul francez, cel puțin mai târziu dacă nu chiar când lucrau la Codul Caragea.

In Moldova este neîndoios că a fost cunoscut cât de curând după apariție. Afară de faptul că mulți boieri ceteau franțuzește și la ei se găseau legi străine, avem împrejurarea că în manuscrisele lui Flechtenmacher, principalul autor al codului Calimach, găsim citații din codul civil francez și — mai interesant — pasagii din doctrină, din Toullier, Rogron, Merlin, etc. [3]). Și acestea se petrec în primele decenii ale sec. XIX.

Mai târziu numărul cunoscătorilor acestui cod crește, grație mai ales mergerii la învățătură în Franța, a atâtor tineri, dintre

---

[1]) Disescu C., *L'influence du code civil français en Roumanie* în *Livre du centenaire*, II, 854.

[2]) *Logofătul Nestor* de Andrei Rădulescu, ediția II, pag. 8. Hurmuzaki, Docum. X, p. 210 No. 285.

[3]) Academia Română, Ms. 11 și 12. Andrei Rădulescu în *Pravilistul Flechtenmacher*. p. 48 și urm.

care unii ajung mai târziu Domni, alţii mari dregători, alţii profesori. In rândul acestora sunt cei cari au fost chemaţi să înzestreze ţara cu o nouă lege civilă şi cari, erà firesc, să-şi îndrepte privirile spre aceea pe care·o învăţaseră.

Influenţa legii franceze s'a manifestat cu mult înainte de codul civil prin facerea de legi, inspirate sau copiate din cea dintâiu. E destul să cităm: legile pentru iertarea de vârstă, pentru punerea risipitorilor sub îngrijire, pentru desfiinţarea protimisisului, pentru trecerea actelor în condici, legea pentru închirieri şi arendări, făcută sub Ştirbey, care urmează aşà de mult codul francez; proiectul referitor la căsătorie alcătuit tot sub Ştirbey, etc., etc.

Organizaţia judecătorească se resimţià deasemenea de această influenţă. In materie comercială fusese introdusă, în Ţara-Românească, dela 1840 legea franceză. Dreptul nostru public, în urma Convenţiei dela Paris, erà pe baze franceze.

Aproape în toate privinţele gravitam spre Franţa; ochii tuturor erau îndreptaţi într'acolo. Şi din acest punct de vedere erà de aşteptat că se va năzuì spre codul francez.

Mai erà însă un motiv hotărîtor pentru cei deatunci. *Erau convinşi că legea franceză e cea mai bună, e cea mai perfectă, cum ziceà Creţeanu, adoptată mai de toate Statele civilizate, erau convinşi că e şi cea mai potrivită pentru poporul nostru.* Cu această lege socoteau că am făcut un mare pas spre civilizare.

De ce se va fi recomandat, totuş, proiectul italian? Domnul nu erà jurist. Cine să-l fi determinat să recomande acel proiect? Exemplarul proiectului italian format din 3 «librete» aparţineà lui Vasile Boerescu, care-l împrumutase lui P. Orbescu, Ministrul Justiţiei [1]). Probabil că la recomandarea proiectului

[1]) G. Mârzescu cu ocazia criticei lucrării lui Păucescu asupra Obligaţiunilor în «*Dreptul*» din Maiu 1884 No. 47, 48, 49, a adus date foarte interesante şi în această privinţă servindu-se şi de dosarul No. 53/1863—4 din arhiva Ministerului de Justiţie. La sfârşitul lui 1864 Boerescu cereà înapoi proiectul italian.

italian a contribuit și Kogălniceanu care, deși prețuià legile franceze, nu voià să ne depărtăm prea mult de cultura italiană și care înțelegeà superioritatea acestui proiect. El știà că până pe la 1830 ne îndreptasem pe terenul Dreptului spre Italia și pentru a reluà acest drum trimiteà și pe bursierul Petre Borș la Turin [1]). Lui, dar, se pare că i s'ar datorì în mare parte îndemnul de a ne călăuzì de condica italiană.

* * *

4. Nu s'au înșelat oare prin utilizarea așà de întinsă a codului francez? *Cum trebuie judecată fapta lor? Cum trebuie apreciată opera lor?*

Dreptatea cere să nu fie judecați cu ideile de azi ci cu ideile deatunci și ținând seamă de împrejurările, în cari se găseau.

O lege e netăgăduit că trebuie să izvorască din sufletul și condițiile de vieață ale poporului, căruia i se aplică. Legiuitorul nu trebuie să neglijeze obiceiuri, tradiții, legăturile cu trecutul, limbă, instituții, înfine tot ce este produsul acelui popor. Dealtfel se știe că alcătuirea legilor, în condițiuni bune, reclamă timp.

Astăzi acestea sunt adevăruri prea cunoscute, dar nu așà erau și la 1864 [2]). Afară de aceasta, sunt momente în vieața unui popor când trebuie să meargă repede, să facă, cum s'a mai spus, și salturi pentru a se pune în rândul altora care, având împrejurări mai favorabile, sunt mai înaintate. Rămași înapoi în multe privințe, aveam nevoie de a grăbì adaptarea

---

[1]) *Anuarul Instrucțiunii*, 1864—65 No. 295 și urm. Ureche A. V., *Istoria Școalelor*, III, p. 263.

[2]) Crețescu, în lucrarea citată (pag. 5) spuneà de legislația franceză: «Nu suntem noi Românii cei dintâiu cari am adoptat această legislațiune; alte Staturi mai înaintate în cultură decât noi au adoptat-o. Legile nu se inventează ca teoriile abstracte, întocmai precum nici limbile nu se inventează: o bună lege a introduce nu a creà o lege nouă care să nu semene cu nici o alta, este misiunea legiuitorului.

noastră la nouile forme de vieaţă europeană şi pentru aceasta erà inevitabilă o părăsire a multora din trecut. Scuza celor dela 1864 a fost, în special, nevoia extrem de urgentă a unificării; şi de sigur oricât ar fi greşit faţă de cele ce *gândim azi*, nu trebuie judecaţi prea aspru, dacă ţinem seamă de foloasele unificării şi consolidării Statului.

Independent de această consideraţiune, *introducerea codului civil a fost un rău*, cum se crede de unii?

Care a fost valoarea lui acum 60 de ani?

O comparaţie, cât de simplă, cu alte legi ne va ajutà să-l apreciem. De sigur că, în asemenea comparaţii, nu poate fi vorba decât numai de priviri generale, din care se poate stabilì întrucât, de o parte sau de alta, sunt însuşiri mai puternice şi mai potrivite scopului urmărit.

Vom începe cu legile pe care le-a înlocuit codul civil.

Pravila lui Caragea erà o lege bună pentru timpul când a fost alcătuită; ea are un merit deosebit, că nu s'a ţinut de modele străine, ci mai ales de dreptul anterior şi de obiceiuri. La 1864 ea nu mai corespundeà vremii nici prin multe din principii, nici prin formă; şi apoi nu erà destul de completă. In materia persoanelor — ca să citām câteva exemple — ea cuprindeà împărţirea «după noroc» în slobozi, robi şi sloboziţi, o îndepărtare a femeilor dela orice slujbe publice, o situaţie inferioară pentru străini, slabe măsuri pentru apărarea incapabililor, afară de ceeace se legiferase după întocmirea lui. In materia bunurilor proprietatea, nu destul de garantată, erà grevată de diferite restricţiuni şi desmembrări ca dreptul de protimisis, emfiteoza, substituţii fideicomisare, fără forme de publicitate.

In materie de succesiuni, inegalitate între moştenitori, fetele fiind deseori îndepărtate. In materia contractelor alipirea clăcaşului de brazdă, înstrăinarea libertăţii pe timp foarte lung.

Lipsuri destule, formă greoae, întocmire în care metoda lasă de dorit.

In Moldova *pravila lui Calimach* este incontestabil mai bună decât a lui Caragea. Inspirată din dreptul roman, bizantin, din vechiul drept al țării, din codul austriac, pare-se și din codul francez și întocmită în mare parte după modelul celui austriac are într'însa foarte multe dispoziții bune. Dar și despre ea nu se puteà spune că erà în totul la înălțimea vremurilor dela 1864. Pe lângă un limbaj nu totdeauna clar, uneori prea multe amănunte și o influență a dreptului natural și ea cuprinde unele principii învechite.

De pildă, cu toate că se consacră egalitatea între oamenii liberi, găsim încă instituția robiei, a fideicomiselor, a desmoștenirii, carecare dificultăți pentru străini spre a se bucurà de drepturile civile, împiedecarea căsătoriei între creștini ortodocși și ceilalți creștini sau între creștini și necreștini.

Ea cuprinde bezmanul, criticat la 1864, darurile de a doua zi de nuntă ca prețul virginității. In timpul acestei legiuiri a existat instituția clăcii.

Ea nu cuprinde rânduеli îndestulătoare pentru credit. Tehnica sa nu este cea mai de recomandat.

In unele părți e adevărat, însă, că are dispoziții mai bune decât în noul cod, de ex. în materia dreptului de succesiune al soțului supraviețuitor și mai ales în materia indiviziunii, unde rânduelile sale sunt mai potrivite stărilor dela noi.

Despre valoarea pravilei Calimach vorbește și faptul că însăș generația, care-l alcătuise, cereà și a început să lucreze chiar prin alcătuitorii săi pentru «îndreptarea și îndeplinirea ei»; și această lucrare urmà să se facă în sensul legilor europene. Cum cea austriacă fusese utilizată urmà să se călăuzească mai ales de cea franceză, pe care, între altele, o și cereà comisiunea respectivă.

Faţă de ambele legiuiri codul civil aveà o vădită superioritate.

Noua condică a introdus — cum s'a relevat de mult — principiul libertăţii, în diversele lui aspecte. Nu mai sunt robi ori sloboziţi ci toţi sunt liberi. Ea cuprinde principiul egalităţii din punct de vedere al drepturilor civile. Şi străinii se bucură de aceleaşi drepturi de care se bucură Românii, afară de anumite cazuri prevăzute prin lege. Un spirit larg democratic se revarsă asupra întregei vieţi private. Se desfiinţează inegalitatea şi în materie de moştenire: băieţi şi fete moştenesc deopotrivă. Sufletul împărţelii este egalitatea. Căsătoria a fost făcută contract civil.

Se iau măsuri mai bune pentru păstrarea actelor de stare civilă precum şi pentru apărarea minorilor şi interzişilor.

In materie de bunuri şi drepturi reale se vede o reglementare mai sistematică. Proprietatea este cea individuală, romană, liberată de dreptul de protimisis, de substituţii fideicomisare, de emfiteoză, care e interzisă pentru viitor.

Din materia contractelor menţionăm libertatea convenţiunilor în genere, a muncii, fără urme de clacă ori alte servituţi, înfine un triumf — poate uneori exagerat — al libertăţii.

Superioritatea lui se vede şi din modul cum este întocmit, din limbă, din metodă, din toată constituţia lui.

Dar *codul nostru erà atunci mai bun şi decât unele legi străine, de pildă codul austriac*. Acesta servise în multe privinţe pentru întocmirea codului Calimach, care se pare că întrecuse modelul; şi am văzut că nu se poate vorbì de o superioritate a codului Calimach faţă de codul civil. Dealtfel este stabilită superioritatea codului francez, faţă de cel austriac în redacţia dela 1811. Aceasta pare a reieşi şi din aprecierile unor autori austriaci, cari voesc să recunoască mai ales calităţi comune celor două coduri. Codul austriac a fost opera «absolutismului luminat» din sec. XIII-lea; codul francez erà fructul

revoluției. Cel dintâiu erà destinat să compileze ceeace merità să fie păstrat din toate legile și obiceiurile țării și pentru aceasta trebuià să se inspire din «rațiune», din dreptul natural. Cel de al doilea erà menit să descopere regulile «unei filozofii dejà realizată în fapt prin marea revoluție». Erà dar aceeaș sinteză de raționalism și de ordin practic deși în sens invers [1]). Superioritatea de concepție, de tehnică, de claritate, de elasticitate a principiilor este de partea celui francez. Și, dacă mai e vreo îndoeală, este suficient să se examineze cu nepărtinire o serie de texte și în special să se vază cât de departe s'a ajuns pe terenul practic, grație putinței de adaptare a textelor din codul francez.

Dacă legea franceză întrece pe cea austriacă de sigur că și cea română are această situație a modelului său.

In această încercare de comparație a codului nostru cu altele trebuie relevat și altceva mai interesant. *Alcătuitorii acestui cod nu s'au mărginit la o simplă traducere cu mici modificări*, cum se mai crede de mulți. Ei au utilizat și proiectul italian pentru un mare număr de articole [2]), s'au folosit de legea belgiană din 16 Decemvrie 1851 pentru regimul ipotecar, au folosit în câteva locuri și dreptul vechiu iar când au întrebuințat codul francez au căutat să rezolve controversele, ținând seamă de critici, de jurisprudență, de comentariile lui Marcadé și au năzuit să dea o lucrare mai bună și mai în curent cu ideile timpului și ale țării noastre. Dintre aceste deosebiri semnalate, cari mai toate reprezintă un progres, citămː Au dat art. 2 o redacție mai completă, au adăugat în art. 5 cuvântul «dispozițiuni» ceeace-l face aplicabil și testamentelor; au creat străinilor o situație mai bună pentrucă le-a

[1]) *La réforme du code civil autrichien* par M. de Gallaix. Préface de Dr. I. V. Schey, profesor de drept civil la Viena.

[2]) G. Mârzescu a scos cel dintâiu în evidență acest lucru. *Dreptul*, 1884, No. 47 48, 49.

recunoscut egalitatea de drepturi civile cu naţionalii, fără de a pune condiţia reciprocităţii ca la Francezi; au recunoscut femeilor dreptul de a fi martore în actele stării civile ceeace nu erà în Franţa; au prevăzut piedeci la căsătorie din cauza rudeniei din sf. botez, a adopţiunii şi tutelii, ceeace erà în acord cu ideile dela noi; au păstrat divorţul, care acì a existat totdeauna. Au pus pe femeie în situaţie de egalitate cu bărbatul în caz de divorţ pentru adulter, neprimind situaţia privilegiată pe care o aveà, atunci, bărbatul după codul francez. Această dispoziţie n'au luat-o — cum credeà Mârzescu [1]) — din dreptul comun german al Ţărilor de jos ori din dreptul englez, ci pentrucă la noi n'a existat o asemenea deosebire între bărbat şi femeie; ea nu erà justificată şi deaceea a fost criticată şi în Franţa. Laurent propuneà — în ante-proiectul său — desfiinţarea distincţiei. Şi noi — înapoiaţii — o desfiinţasem dela 1864!...

Pe lângă aceste dispoziţii au tratat la fel pe copii naturali, adulterini şi incestuoşi; n'au mai prescris condiţia viabilităţii pentru a se recunoaşte personalitatea cuiva; au simplificat organizaţia tutelei, suprimând pe tutorul-subrogat dela Francezi.

Din celelalte materii menţionăm iarăş câteva exemple: au îmbunătăţit în parte sistemul succesoral acordând văduvei sărace un drept al său, apropiat de ce erà în legislaţia veche; n'au mai făcut distincţiunea după originea bunurilor. Au admis împărţeala prin atribuţie, ceeace împiedecă îmbucătăţirea patrimoniilor succesorale, critică adusă codului francez; au introdus transcrierea în genere în materie de transmisiuni imobiliare, ceeace lipsià la început în Franţa şi cauzà atâtea neajunsuri. Au redactat mai bine unele texte dela obligaţiuni şi au corijat pe altele cum este cel referitor la stingerea

[1]) Mârzescu, l. c.

obligațiunii când printr'un eveniment oarecare — neimputabil debitorului — se face imposibilă îndeplinirea obligațiunii (art. 1156 rom., 1302 fr.), ceeace se uită deseori în practică, text care dacă s'ar aplicà cu atenție ar înlăturà multe din neajunsurile întâmpinate din cauza răsboiului pentru îndeplinirea obligațiunilor și în unele cazuri ar face inutilă legiferarea în materie de impreviziune.

Infine o îmbunătățire, o superioritate netăgăduită în codul nostru o formează materia ipotecilor și privilegiilor, luată mai ales dela Belgieni [1]).

In foarte multe din aceste deosebiri alcătuitorii au reușit, astfel că — oricât de îndrăzneț ar păreà — putem spune că la 1865 codul nostru civil erà mai înaintat în multe privințe decât cel francez.

Cum acesta și cel austriac erau atunci codurile cele mai de seamă — și numai proiectul italian le întreceà — nu este iarăș exagerat să se spună că legea noastră civilă deatunci erà între cele mai bune.

Critica adusă celor ce au întocmit codul civil nu trebuie deci să mai fie așà de aspră.

* * *

5. Chiar dacă ar fi fost bun — se obiectează — *nu erà potrivit* pentru ideile și stările dela noi; și de altă parte prin introducerea lui s'a rupt brusc legătura cu trecutul, s'au sdruncinat anumite instituții, s'au lăsat unele chestiuni nereglementate.

Este discutabil dacă noul cod erà așà de nepotrivit la noi, așà de străin de noi, cum se repetă mereu. Dela început se poate răspunde că dacă ar fi fost așà de nepotrivit, oricât de docilă ne-am închipuì lumea deatunci, ea ar fi protestat și

[1]) Pentru toate acestea a se vedeà și C. Nacu, *Comparațiune între codul civil român și francez*. Disescu, o. c., p. 850 și urm.

s'ar fi pornit vreo mişcare de înlocuire. Peste două luni au detronat pe Domn, peste şase au făcut Constituţia; n'ar fi fost deloc greu să înlocuească codul civil, să pomenească ceva de înlocuirea lui cu unul din cele vechi, cu altul străin, ori să încerce a face altul nou.

N'au făcut decât au prevăzut în Constituţie să se ia măsuri de revizuire dar numai pentru a fi pus în concordanţă cu noua Constituţie; deci o confirmare a codului, care ar fi fost aşà de nepotrivit cu poporul român. N'au făcut nici aceà revizuire; dealtfel nu erà neapărată nevoie, necum să-l fi înlocuit. Şi iată că deatunci a îndurat acest popor tirania unui cod străin [1]).

Suferă un popor atâta vreme o lege care erà cu totul nepotrivită cu firea lui, care-i contrarie concepţiilor lui? Păstrarea — şi încă fără multe modificări — atâta timp, este o dovadă că el ni se potrivià şi că erà susceptibil de a fi aplicat poporului român.

Dar *dacă analizăm conţinutul codului şi stările dela noi, rezultă că erà oare aşà de nepotrivit?* Ce erà codul francez decât un amestec de drept roman şi drept cutumiar? Lăsând la o parte chestia, cu aducerea pravilelor de către Alexandru-cel-Bun şi alcătuirea pravilei lui, ceeace nu-i dovedit şi e greu de admis, dreptul nostru anterior nu cuprindeà oare drept roman din belşug? Căci azi cred că nu mai putem exagerà partea dreptului slav la noi. Nu erau apoi în dreptul nostru unele principii, care nu mai corespundeau cu timpul şi pe care, în parte, le abandonasem: robie, neegalitate, etc.? Ori, codul cel nou aduceà în cea mai mare parte texte întemeiate pe idei, care se aflau în concepţiile noastre juridice plus ideile noui ale vremii. Codul cel nou nu s'ar fi potrivit altui popor

[1]) Propuneri de revizuiri s'au făcut, dar nu s'au realizat. Vezi: Interpelarea citată a lui G. Mârzescu. Cfr. pentru procedura civilă, o expunere de motive pentru numirea unei Comisii, de M. K. Epureanu, «*Mon. Oficial*» No. 57 din 1873.

cu un drept de altă origină dar nu nouă, cu fundamente de drept roman, cu spirit latin și dornic de ideile noui.

Aveam proprietate individuală — și colectivă e adevărat dar în formă de indiviziune nu în mână comună (gesammte hand) — aveam proprietatea romană, în legi, în obiceiuri, în concepția populară. Ori, tocmai această formă o aduceà și o garantà noua legiuire; și ea venià, la vreme, după reforma agrară din 1864 întărind oarecum și proprietatea rămasă foștilor mari proprietari și pe a țăranilor. Cine ar fi fost nemulțumit de ea?

Aveam, în dreptul anterior unitatea patrimoniului succesoral, aveam moștenirea aproape după dreptul lui Justinian, nov. 118, aveam raportul, sinisforaoa, donațiuni, testamente. Aveam o organizație familiară solidă cu putere părintească severă, cu putere maritală destul de mare; și nu se poate spune că situația femeii măritate erà prea bună, în special în fapt. Aveam epitropia minorilor, a celor slabi de minte, iertarea de vârstă, aveam atâtea din regulile pe care le cuprindeà și noul cod.

Aveam sistemul obligațiilor și al contractelor aproape identic cu al nouei legi.

S'au introdus noui dispozițiuni pentru ținerea actelor stării civile, trecându-se la autoritatea civilă, dar cine ar fi găsit un rău în aceasta? S'au introdus principii de libertate pentru orice persoană, dar idea se înfăptuise și pentru robi dė mult și nimeni nu mai puteà susține împărțeala după «noroc». S'a introdus egalitatea între moștenitori, dar asta erà idea poporului român; numai legea Caragea și în parte a lui Ipsilante stabilise altă normă; și aceasta erà o excepție, căci nu s'ar puteà afirmà — oricâte urme s'ar mai găsì — că poporul nostru a avut ca normă de drept statornică deosebirea între bărbați și femei la moștenire. In concepția lui se vede și azi, dus uneori prea departe, spiritul de egalitate între moștenitori. Această dispoziție de împărțire deopotrivă de sigur că a fost primită

ca o binefacere de către popor, care erà jignit în sentimentul său de dreptate de diferențierea prevăzută de Caragea.

Au fost — apoi — unele instituții ori reguli, care lipseau din codul francez dar noua lege le-a cuprins; de pildă divorțul, unele piedeci la căsătorie, speciale concepțiilor noastre, nedeosebirea între copii naturali, precum şi între soți în caz de adulter, dispoziție care însă nu mulțumià pe toți [1]).

S'a făcut din căsătorie un contract civil, dar aceasta erà în conformitate cu ideile timpului. S'au redus numărul gradelor de rudenie și alianță, care constituesc piedeci la căsătorie.

E adevărat că în genere dispozițiile la căsătorie au produs unele nemulțumiri. Legiuitorul a mers mai departe decât îngăduià biserica şi moravurile noastre [2]); deaceea Constituția dela 1866 a prevăzut că benedicțiunea religioasă e obligatorie la căsătorie, iar mai târziu, după 1870, s'a vorbit de modificarea unor texte ale codului dela căsătorie. Jurisprudența și majoritatea doctrinei au fost de părere că deşì existà un text în Constituție, totuş nu e nevoie de căsătoria religioasă.

Laicizarea și permiterea căsătoriei între rude mai apropiate n'au produs însă mari turburări pentrucă obiceiurile și credința poporului au fost mai tari. Aproape unanimitatea s'au căsătorit și religios și s'au ferit de a înfrânge cele știute din veacuri, că nu e bine a se căsătorì persoane prea înrudite.

Alte motive serioase de nemulțumiri nu puteau fi. Vor fi fost atinse unele interese, vor fi fost unele deprinderi silite a se schimbà, prilej de învinuiri contra aceea ce este nou dar nimic nu erà temeinic.

S'a zis că a distrus influențele de origine slavă. Dacă a

---

[1]) Mârzescu, l. c.

[2]) Se publicase în *Gazeta Tribunalelor* din 1862 (pag. 490 şi urm.) un proiect de lege referitor la căsătorie, destul de desvoltat, în care sunt principiile codului francez dar mai adaptate concepției noastre bisericeşti. Divorțul e lăsat tot Bisericii. Cfr. şi Erbiceanu V., *Dreptul*, 1904 No. 79 şi 82, 1905 No. 2 şi 3.

făcut-o — și dacă mai aveau putere urmele acestor influențe — n'a fost un rău pentru neamul nostru, care trebuià să-și afirme tot mai mult adevăratul său caracter latin.

S'a mai spus că limba este neînțeleasă, neclară, nepotrivită pentru poporul nostru. De sigur că are defecte: unii termeni neînțeleși, alții rău traduși, etc.

Dar codul Calimach n'aveà asemenea defecte? Cine ar puteà răspunde afirmativ când observi cu atenție unele expresii din acel cod ori întorsătura frazelor? Dar Caragea în care erau destule grecisme? Cetiți, apoi, și codul austriac în traducerea dela 1812 pentru Bucovina. Câți Români îl vor fi înțeles?

Dacă la primele ediții ale codului civil s'au explicat în note unele expresii, unii termeni, nu este ceva neobișnuit și asta nu poate fi o critică serioasă.

Dar ca să fie judecată drept limba codului actual cetiți legile, care au guvernat pe frații din nouile teritorii, în special din Ungaria. Numai atunci se va recunoaște cât de puțin fondată e această învinuire adusă legii noastre.

De sigur că prin introducerea noului cod s'au aruncat uitării instituțiuni, obiceiuri, izvoare, un început de jurisprudență, de doctrină, s'a oprit în loc o evoluție a culturii noastre juridice dar nu se puteà așteptà prea mult și cei deatunci credeau că transformarea vieții noastre cereà sacrificii.

* * *

6. *Nu trebuie să ne închipuim, însă, că noul cod erà perfect.* Sunt în el dispoziții pentru care trebuie a fi criticat, chiar pentru vremea alcătuirii lui. Afară de unele texte redactate ori traduse greșit, afară de criticele comune cu ale codului francez, i se poate reproșà că ar fi putut luà mai mult din dreptul nostru vechiu, pe care l-a neglijat aproape complet. De ex: cu privire la situația soțului supraviețuitor, la raporturile bănești dintre soți, la căsătorie, unde nu erà rău să fi fost mai

sever în privința îngăduirii de căsătorie între rude, poate la instituția logodnei, și în special la situația moșnenilor. Aceștia în adevăr cu greu pot fi împărțiți și administrați după normele codului civil, fără de a se crede, însă, că aceste norme ar împiedecà de a continuà să trăească după cele vechi.

Sunt însă părți pentru care sunt discuții dacă a făcut bine că le-a introdus ori le-a desființat. De ex.: partaj declarativ, transmiterea proprietății prin simplu consimțimânt, emfiteoza păstrată în unele părți, protimisis-ul, reînviat azi.

In general vorbind, noul cod n'a adus dispozițiuni și instituțiuni, care să lovească în sentimentele, credințele, obiceiurile poporului, care să fie prea depărtate de cele de până atunci, care să fie cu totul străine și nepotrivite cu firea noastră.

Chiar dacă unele erau diferite, or ni se par rele azi, trebuie să judecăm — cum am spus—cu ideile și cu împrejurările de-atunci.

Codul civil, produs latin, se aplicà tot unui popor latin și care rămăsese cu spirit juridic roman. Iată de ce a fost primit fără sguduiri, chiar cu entuziasm de cei luminați, iată de ce toți l-au urmat și nimeni nu s'a gândit să-l îndepărteze.

* * *

7. *Cum a fost aplicat noul cod și cum s'au desvoltat principiile lui în acești 60 de ani? Care i-a fost vieața în acest timp, cum a trăit?*

Vom urmărì răspunsul la această întrebare pe terenul doctrinei, al jurisprudenței, al legislațiunii și al pătrunderii în massele populare.

A. *Doctrină*

Noua lege, pentru a fi aplicată, aveà nevoie de explicații, de comentarii. Curând după punerea în vigoare au încercat

să apară asemenea lucrări; cea dintâiu este a lui Alex. Creţescu, de care am mai vorbit, unul dintre autori, după Kogălnic eanu principalul. Lucrarea intitulată: «*Comentariu al Codicelor României Alex. Ioan, codicele civile*» erà menită să fie un comentar complet al codului dar n'a putut apare decât explicaţia primelor articole [1]). Câţiva ani n'au mai apărut asemenea lucrări iar lămurirea nouei legi rămâneà să se facă mai ales de către profesorii celor două Facultăţi în cursurile lor netipărite.

După 1870 a început să se îmmulţească numărul lucrărilor de doctrină, fie sub formă de articole, mai cu seamă în revista «Dreptul», care apăruse, fie în unele teze, fie în volume cum au fost ale lui Gr. Păucescu asupra obligaţiilor. Numărul şi valoarea lor creşte. Făcând un bilanţ s'ar puteà spune că din literatura noastră juridică partea cea mai mare este formată din scrieri de drept civil. Intre ele o menţiune specială merită — cu toate observaţiile ce i se pot face — marea lucrare a răposatului Alexandrescu, care reprezintă o însemnată contribuţie pentru progresul Dreptului la noi [1]).

In genere doctrina civilă nu este săracă şi este o greşeală să se creadă că n'am aveà nimic sau numai lucrări fără nici o valoare. Sunt numeroase articole, broşuri, volume unele destul de bune; un defect este — cum spuneam altădată — că am fost prea mult influenţaţi de cultura franceză [2]).

Doctrina noastră a căutat, în prim rând, să comenteze textele şi să evidenţieze părţile speciale codului nostru; unii autori n'au neglijat şi trecutul şi au încercat şi îndrumări pentru viitor.

Caracterul general este că sunt lucrări de exegeză. Mai toate se mărginesc la interpretarea articolelor, nedând toată atenţia

---

[1]) Un volum de 324 pag. Dintre lucrările de total trebuiesc semnalate şi a lui C. Nacu şi a lui Mateiu Cantacuzino. Aceasta cuprinde şi o metodă specială.

[2]) Andrei Rădulescu, *Cultura juridică românească în ultimul secol*, p. 42—43.

jurisprudenței. Această metodă exegetică erà însă necesară la noi, unde înainte de orice considerațiuni trebuiau cunoscute și înțelese textele de aplicat. Și astăzi ea este încă utilă. Oricât s'a scris, noi tot n'avem cele mai bune și complete comentarii ale textelor și nu s'a scos în relief tot ceeace e caracteristic codului nostru. Așà se și explică, în parte, de ce alergăm la comentariile străine.

In anii din urmă a început să se desemneze și un curent mai științific, sub influența ideilor din Apus și a situației noastre după unirea cu țările desrobite.

Se observă un început de cercetare mai serioasă a izvoarelor, o analiză mai adâncă a jurisprudenței, se caută a se cunoaște și utilizà dreptul comparat, necesar mai ales pentru nouile teritorii, se urmăresc efectele sociale; se întrevede în fine un spirit de sinteză, mai științific, o dorință de mai multă originalitate românească, se desemnează o mișcare promițătoare.

B. *Jurisprudența*

Mai bogată, însă, a fost activitatea pe terenul jurisprudenței. Instanțele judecătorești au trebuit dela introducerea codului să-l interprete pentru a-l aplicà diverselor spețe. Și l-au interpretat destul de bine, chiar din primii ani. Mai ales Inalta Curte de Casație — în care s'au găsit dela început oameni cu cunoștințe juridice apusene[1]) — a stabilit jurisprudențe bune, punând norme sănătoase în .întocmirea hotărîrilor și interpretarea legilor. O comparație între hotărîrile noastre — chiar din primii ani de aplicare a codului — și altele străine nu e în defavoarea noastră, iar una cu cele din țările alipite arată imediat ce reprezintă cultura și spiritul latin.

In primii ani instanțele au avut mari greutăți. Este de relevat că atunci se aplicau diferite legi: erau legile vechi din

[1]) Unii lucraseră la proiectul codului civil în 1862—63.

cele două principate, erà legea cea nouă. Instanțele au atacat toate aceste greutăți și au învins; iar Inalta Curte a făcut o frumoasă operă, armonizând principii și texte, stabilind unitatea de jurisprudență, desăvârșind unitatea națională pe teren juridic. N'a fost o muncă ușoară; cei de azi o pot înțelege. In patriotismul lor juriștii nu s'au speriat atunci de diversitatea de legislații.

O cercetare mai amănunțită a jurisprudenței din primii 20 ani mai ales ar pune într'o lumină foarte favorabilă instanțele noastre, care au știut să îmbine trecutul cu prezentul, lucrând cu multă stăruință pentru adaptarea noului drept. Este interesantă jurisprudența din aceà perioadă și pentrucă acolo se găsește mai totdeauna interpretarea mai justă a legilor anterioare, întrucât magistrații cunoșteau bine textele și ideile acelor legiuiri.

Treptat, treptat, jurisprudența s'a desvoltat încât azi avem un bogat material. Nu mai vorbim de progresul de formă al întocmirii hotărîrilor, al analizei și interpretării codului.

Jurisprudența noastră, civilă în special, a urmat ca și doctrina în cea mai mare parte pe cea franceză. Aceasta este o critică, dar erà natural să fie așà din cauza identității de legislație. De dragul originalității, cu orice preț, nu se puteà da alte interpretări decât cele din Franța. Și poate că n'a fost un mare rău; s'a accentuat și mai mult caracterul nostru latin și s'a făcut mai strânsă unitatea cu popoarele latine.

Cu toate acestea pe terenul dreptului civil jurisprudența română are și părți originale. Ea a creat interpretările sale proprii pentru părțile codului, care difereau de cel francez. Și sunt destule asemenea cazuri, de pildă în materie de căsătorie, divorț, adopție, tutelă, interdicție, succesiunea văduvei sărace, ipoteci, vânzarea lucrului altuia, etc., etc. Ea a căutat să pună de acord unele texte din vechile legi cu cea nouă,

de ex. la substituții, la situația femeii măritată sub regimul Caragea, etc.

Deasemenea ea s'a desvoltat propriu în aplicarea vechilor legi, când erà vorba de acte și fapte juridice anterioare noului cod, de instituții rămase încă în vigoare cum e emfiteoza sau de părți, care nefiind contrarii au rămas să se aplice (art. 1914).

Afară de acestea, jurisprudența la noi ca și în țările latine și urmând — e drept — drumul lor a căutat să suplinească unele lipsuri ale codului și să-l pună de acord cu ideile timpului. Ceeace nu făcuseră cei dela 1864 — fiindcă nu puteau ști ce va aduce viitorul — a îndreptat în parte jurisprudența. Ea n'a rămas rigidă închinându-se în fața textelor ci, urmând aproape pas cu pas jurisprudența latină și profitând de drepturile mari, pe care le are, a căutat să satisfacă nevoile sociale pe care o simplă aplicare a textelor n'ar fi îngăduit-o.

Meritul jurisprudenței nu e neînsemnat pentrucă în Franța, în Belgia, legiuitorul a fost mai activ și în decursul acestor 60 de ani a modificat foarte multe din textele codului pentru a corespunde noilor cerințe, așà că acolo opera jurisprudenței a fost înlesnită. Acolo multe chestiuni au fost rezolvate câtva timp pe cale de jurisprudență și pe urmă legiuitorul a cuprins în texte aceà interpretare, pe când la noi atâtea chestiuni trăesc încă sub forma de interpretare jurisprudențială. Citām: acordarea de despăgubiri pentru femeia sedusă și alimente pentru copilul natural, plata serviciilor pețitorului, mandatul tacit al femeii pentru cheltuelile menajului, deosebite aplicări ale art. 998 și urm., etc.

După răsboiul mondial jurisprudența s'a desvoltat mai mult și din cauza condițiilor noui de vieață și a diverselor legi care au atins unele principii ale codului civil. Revistele sunt pline de hotărîri referitoare la asemenea legi, între care cele pentru chirii ocupă primul loc.

Alături de jurisprudenţă a luat o desvoltare, în ultimii ani, *adnotările hotărîrilor*. Multe din aceste adnotări sunt foarte bine întocmite şi reprezintă un progres simţitor pe teren doctrinar şi mai ales un început serios de *critică juridică*, de care, avem mare nevoie ca supraveghetoarea şi îndrumătoarea jurisprudenţei.

Este adevărat că, în genere, jurisprudenţa noastră — mai ales cea dinainte de războiu — a apărut cam timidă şi a inovat mai totdeauna deabià după ce aveà un exemplu străin. Ea nu s'a manifestat cel puţin cu puterea jurisprudenţei belgiene, care în multe privinţe a luat-o uneori înaintea celei franceze. Nu trebuesc însă uitate condiţiile fiecărei ţări şi împrejurările de desvoltare.

Privind-o, în trăsături generale putem spune că avem un *drept civil jurisprudenţial*, care nu este mai prejos de al multor ţări. Astăzi se poate vorbì, pe bună dreptate, de o *jurisprudenţă românească*, care a pus în practică textele codului civil, care l-a făcut să trăească, apropiindu-l de starea poporului român. Şi cu cât va fi cercetată mai intens, criticată şi îndrumată cu atât ea va devenì mai însemnată şi mai naţională.

C. *Legislaţie*

Jurisprudenţa nu puteà face totul pentru a corespunde noilor transformări de vieaţă pentrucă erau materii nereglementate ori incomplet reglementate, iar altele nu puteau fi rezolvate pe cale de interpretare prea largă a textelor.

A trebuit să intervie legiuitorul pentru această operă de completare şi modificare a codului.

In această activitate legislativă se pot deosebì *2 perioade: una mai lungă şi mai săracă până la 1915 de 50 de ani, a doua, mai scurtă dar mai bogată, până azi.*

In prima perioadă această activitate a fost mai redusă pentrucă Statul a fost ocupat cu probleme mari, independenţa,

consolidarea, juriştii absorbiţi în mare parte de afacerile publice, iar de altă parte vieaţa n'a încercat prefaceri aşà de radicale, încât să se simtă nevoia de modificări. Familia se înfăţişà aproape ca la 1864—1865, vieaţa economică nu se schimbase prea mult, massa poporului, ţărănimea îşi duceà vieaţa ei aproape patriarhală, industria erà slabă, nimic nu reclamà stăruitor schimbări în cod.

In a doua perioadă — în timpul şi după răsboiu — intervin transformări mai simţitoare; probleme noui se desprind atât pe terenul social şi economic, cât şi din cauza unirii cu ţările surori, noţiunile evoluează, cerinţe noui pretind alte forme de drept, totul par'că e în mişcare şi de aceasta se resimte şi domeniul codului civil.

Din activitatea legiuitorului în acest domeniu voiu cità părţile mai importante şi prefer a nu o face cronologic ci pe materii.

In materia *persoanelor şi a drepturilor de familie* s'au modificat unele texte privitoare la naturalizare, chiar prin Constituţia dela 1866. Sistemul, cu alte modificări la 1879 impuse prin tratatul dela Berlin, a fost în vigoare până la sfârşitul răsboiului când a trebuit să acordăm cetăţenia, pe cale de decrete-legi, unei anumite categorii de străini, cari domiciliaseră pe teritoriul României. In anul 1924 *chestiunea naţionalităţii* a fost legiferată pe larg într'o lege specială, în care s'a căutat să se stabilească principiile şi procedura în această materie, care astfel iese din cadrul codului civil.

In această materie a persoanelor noi aveam o mare lipsă. Codul civil deşì recunoşteà *persoanele juridice*, dar nu vorbià de ele decât în puţine texte. Deacì mari dificultăţi — cel puţin pentru cele civile — atât în privinţa recunoaşterii, cât şi pentru funcţionare. După răsboiu problema a devenit mai importantă din cauza noilor teritorii. Erà dar nevoie de intervenţia legiuitorului ceeace s'a făcut tot în 1924 prin *legea pentru*

persoanele juridice, care este un progres în dreptul nostru. Ea e cu atât mai importantă cu cât a rezolvat și o chestiune, care îndrituià o critică a codului, *chestiunea fundațiunilor*.

Tot cu privire la persoane s'a completat dispozițiile codului prin *legea numelui* din 1895, în care s'au precizat caracterele acestui drept și — între altele — s'a prevăzut dreptul femeii la numele bărbatului, obiect de discuție în Franța.

Pentru constatarea evenimentelor de stare civilă textele numeroase din cod au fost desvoltate și completate prin diverse regulamente. Se pare că acum se proiectează și acì o îndreptare legislativă, care va aduce și unificarea acestei părți.

Din cauza răsboiului a trebuit să se stabilească în 1923 norme noui pentru constatarea deceselor celor dispăruți în răsboiu și pentru reglementarea situației juridice a patrimoniilor și a urmașilor lor.

Modificări importante ale codului au fost făcute la 1906 asupra următoarelor materii:

a) Cu privire *la căsătorie*, au fost introduse modificări sub influența codului german și a proiectului elvețian și din dorința de a ușurà celebrarea căsătoriilor mai ales pentru oamenii săraci, cari din cauza formalităților greoae trăesc în concubinaj. Unele din aceste modificări se refereau la formă, prin reducerea publicațiilor la una în loc de două, scurtarea termenului pentru a se puteà celebrà, desființarea publicațiilor la căsătoriile in extremis, înlesniri pentru procurarea actelor și pentru alte formalități.

Altele se referă la fond. Nu se mai cere consimțimântul părinților peste vârsta de 21 ani; s'au desființat și actele respectuoase, s'a menținut opoziția numai până la vârsta de 25 ani, s'a admis ca un copil natural minor să se poată căsătorì numai cu consimțimântul tutorelui.

Asemenea modificări au fost introduse — în parte — și în Franța și în Belgia dar mai târziu. E unul din rarele cazuri când am mers și noi înaintea lor.

b) In privinţa căsătoriei a doua s'a admis că femeia se poate căsătorì şi înainte de 10 luni, dacă a născut.

c) S'au luat măsuri referitoare la *divorţuri* cu scopul, probabil, de a le împuţinà dar mai cu seamă pentru a asigurà soarta copiilor. S'a prevăzut că şi în cazul divorţului pentru cauză determinată, soţul vinovat — amândoi uneori — să piardă în favoarea copiilor o treime din avere, venitul rămânând încă al părintelui. Această transmisiune de proprietate se aduce la cunoştinţa terţiilor printr'o anumită publicitate. Măsura este criticată; cu toate că textul trebuie completat, cred că dispoziţia e bună. Dealtfel este interesant de observat că, deşì legiuitorul probabil că nu s'a gândit, măsura este o revenire la ceeace a fost în dreptul nostru vechiu şi în legislaţia bizantină şi a lui Justinian. Ea este unul din puţinele exemple când ne-am întors la dreptul de altădată, când am reluat firul tradiţiei; ea dovedeşte cum anumite împrejurări sociale duc, mai curând ori mai târziu, la aceleaşi norme.

S'a încercat să se introducă recăsătoria divorţaţilor, dar unul din Corpurile legiuitoare n'a primit. Taina căsătoriei este încă o realitate, cu toate loviturile primite şi s'a crezut că nu trebuie aşà de mult atinsă. Totuş s'a permis căsătoria între soţul adulter şi complicele său.

d) S'au introdus unele mici modificări cu privire la *filiaţia copiilor legitimi* şi mai ales s'a precizat şi completat dispoziţiile referitoare la filiaţia copiilor naturali, admiţând recunoaşterea ceeace erà discutat cu vechiul text.

e) S'au simplificat formele *de adopţiune* şi s'au luat măsuri pentru înscrierea ei din oficiu.

Modificările dela 1906 sunt singurele modificări mai importante ale textelor din codul civil în prima perioadă.

In materia *succesiunilor* nu s'a schimbat nimic *până la războiu*. Atunci, prin legea din Decemvrie 1916, s'a îmbunătăţit situaţia văduvelor celor morţi sub drapel, iar mai târziu la 1921,

în legea impozitului pe succesiuni s'a schimbat sistemul succesoral reducându-se la 4 grade, soț supraviețuitor și Stat, în loc de 12 grade cum prevedeà codul [1]).

In materia *drepturilor reale*, un loc special ocupă modificările aduse *dreptului de proprietate*. Codul civil nu reglementà chestiunea minelor, astfel că în această privință rămăsese în vigoare dreptul vechiu și în special câteva dispozițiuni din Regulamentul organic. Nu se simțià nevoia unei legiferări mai desvoltate pentrucă activitatea minieră ocupà prea puțin loc în vieața țării. Mai târziu când a început oarecare mișcare în această direcție, pentru a o desvoltà și încurajà, s'a făcut *legea minelor din 1895*, care recunoșteà dreptul proprietarului suprafeței și asupra subsolului, stabilind însă un drept și pentru Stat când proprietarul n'ar voì sau n'ar puteà să valorifice subsolul, cu excepția petrolului și derivatelor, care rămâneà numai al proprietarului.

Dreptul de proprietate — afară de această completare — *a suferit transformări foarte mari în acești 60 de ani*. Mai întâiu a fost întărit prin Constituția dela 1866, care l-a declarat sacru și inviolabil și, spre a se evità abuzuri pe calea exproprierii, s'au precizat și cazurile de utilitate publică. Cu aceste garanții proprietatea a înfrânt atacurile și a trăit până la 1917.

Imprejurările sociale au impus însă numeroase *restricții* prin diverse legi administrative, mai ales pentru proprietatea urbană, prin legea silvică, a drumurilor, a poliției rurale, a monopolurilor, a terenurilor inundabile, etc., pentru proprietatea rurală.

La 1903 s'a votat *legea consolidărilor petrolifere* care, urmărind întărirea dreptului concesionarului pentru a încurajà desvoltarea industriei petrolifere, a atins dreptul de proprietate

---

[1]) Andrei Rădulescu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor, p. 48—52.*

printr'o noțiune nouă, a *proprietarului aparent*, noțiune neprevăzută de codul civil.

In urma mișcărilor țărănești din 1907, proprietatea imobiliară rurală a scăpat de expropriere grație textului rigid al Constituției, care nu o permiteà decât în cazuri strict limitate dar i s'au impus alte restricțiuni cu privire la folosință, prin fixarea prețului de arendă și printr'o pronunțată intervenție a Statului în raporturile dintre proprietari și săteni, în care intrà și o recomandare de a se da pășuni comunale. Peste câtva timp anumitor persoane juridice li s'a restrâns și mai mult dreptul prin aceea că nu li s'a permis să arendeze oricui, ci să se adreseze sătenilor în primul rând, stabilindu-se, un fel de protimisis de arendare.

Proprietatea a fost, însă, grav atinsă prin exproprierea făcută prin *Constituția dela 1917* pentru utilitate națională, expropriere întinsă și mai mult prin legea agrară. Această atingere a devenit și mai gravă prin aceea că *s'a mărginit dreptul de despăgubire la un preț maxim, fixat de legiuitor*, ceeace nu concordă nici cu concepția codului civil și nici cu principiile unanim admise pentru respectul proprietății.

O atingere adusă acestui drept s'a făcut și prin legea rechizițiilor.

Evoluând în acest sens Constituția din 1923 nu mai declară proprietatea sacră și inviolabilă, ci numai garantată și totodată s'a lăsat putința să se întindă exproprierea. Aplicăm tot mai mult idea că proprietatea este o funcțiune socială.

In ceeace privește proprietatea imobiliară s'a mers și mai departe decât o expropriere, chiar așà cum a fost făcută în 1919 și 1921; *s'a naționalizat subsolul*, cu alte cuvinte s'a luat fără despăgubire ceeace până atunci, în cea mai mare parte a țării, treceà de proprietate a proprietarului suprafeței.

De altă parte s'au declarat de domeniu public spațiul atmosferic și apele navigabile și flotabile.

In aplicarea acestor principii constituționale s'a întocmit legea apelor, legea energiei, legea minelor prin care se mai dă ceva și proprietarilor suprafeței din produsele subsolului, idee care nu pare în concordanță cu naționalizarea acestuia.

In legătură cu dreptul de proprietate menționăm că s'a reglementat ceva asupra *proprietății moșnenești* prin legea silvică, unde s'au prescris norme pentru administrarea și folosința pădurilor, completându-se astfel în parte codul, într'o chestiune în care e criticat.

Dreptul de folosință și de a dispune a fost restrâns — la proprietatea imobiliară rurală — prin legile agrare, care dau preferință țăranilor atât la arendare cât și la cumpărare.

S'a stabilit apoi un *bun de familie*, pentrucă pământurile în baza legii agrare nu pot fi împărțite decât până la o cantitate, care trebuie respectată (art. 121). S'a legiferat și asupra proprietății literare și artistice.

Dintre toate instituțiile, de care s'a ocupat codul civil, aceea care a suferit transformări mai mari a fost proprietatea. Și totuș n'a fost nevoie de modificarea textelor din cod, unul din multele exemple, care arată cât de susceptibil este de a se acomodà cu transformările sociale.

In *materia obligațiilor*, activitatea legislativă a fost mai redusă întrucât principiile au rămas aceleași iar jurisprudența a suplinit unele nevoi ale practicei. Relevăm totuș o modificare din anul 1879, privitoare la clauza penală și plata de dobândă la dobândă.

Mai însemnate transformări au avut loc în *materia contractelor*. Libertatea convențiunilor, consacrată de cod, a suferit diverse restricțiuni, impuse de vremuri. In materie de învoeli agricole, țăranul a fost luat sub protecția Statului. *Munca* în genere a fost obiectul a diferite dispozițiuni legislative și multe sunt în stare de proiect.

Prin diverse legi și decrete-legi s'au reglementat *raporturile dintre proprietari și chiriași*, în sensul de a protejà pe cei din

urmă, înlăturându-se libertatea convențiilor și uneori chiar autoritatea lucrului judecat. Dispozițiunile referitoare la închirieri reprezintă altă serie de modificări importante în codul civil; ele însă sunt cu caracter trecător.

S'au mai luat și alte măsuri care ating textele ori principiile codului dar nu le putem cita pe toate.

Această scurtă enumerare dovedește — contrar părerii unora — că legiuitorul n'a fost inactiv pe terenul dreptului civil. *N'a făcut tot ce trebuià dar totuș a căutat, în măsura posibilă, să satisfacă nevoile societății iar activitatea din ultimii ani este remarcabilă, dacă nu de multe ori prea înaintată.*

* * *

8. După cele expuse este firesc să ne punem și întrebarea: *Codul civil a rămas tot o lege străină*, cum se spune de obiceiu, o lege care n'a pătruns în concepția, în sufletul poporului român? O simplă privire arată care poate fi răspunsul.

Codul civil nu este o lege străină ci o lege națională, o lege care, chiar dacă la 1 Decemvrie 1865 erà în cea mai mare parte străină, și-a *dobândit cetățenia română.*

El dela început a avut și *părți de originalitate* prin modificările aduse codului francez și prin folosirea altor izvoare; și apoi n'a fost adus într'o țară cu un drept cu totul străin.

In al doilea rând, el a fost îndreptat, completat prin atâtea legi, făcute de noi pentru a satisface nevoile și stările de aici, legi care formează verigile cu care noul cod a fost și mai strâns legat de poporul românesc.

Dar, afară de acestea, doctrina și în special jurisprudența și aplicarea zilnică l-au alipit pe deplin de vieața și de sufletul poporului nostru. Rezolvarea conflictelor după dispozițiile lui, interpretările date, aplicările, l-au făcut să pătrundă adânc în vieața noastră, să fie cercetat, cunoscut, să servească de îndreptar al relațiilor noastre, de garanție a drepturilor și

bunurilor noastre, l-au făcut parte din concepția noastră despre Drept, l-au făcut «*al nostru*». Toată vieața juridică dintre particulari, în acești 60 de ani, s'a sprijinit pe codul civil. Aplicarea aceasta i-a dat mai mult ca orice dreptul la cetățenia românească.

Dacă *timpul* înseamnă ceva, în această privință, de sigur că aplicarea codului civil timp de 60 de ani, reprezintă ceva mai mult decât aplicarea codului Caragea timp de 47 de ani și a codului Calimach 48, în realitate 32, căci n'a fost tradus decât pe la 1831 și tipărit în această traducere la 1833. In ceeace privește *felul aplicării*, de sigur că nu se poate comparà aceea a codului civil, făcută într'un timp când se judecă după cod, cu a pravilelor anterioare, când nici toți judecătorii măcar n'aveau pregătirea necesară pentru a le utilizà, când numărul proceselor erà mai redus, când obiceiul aveà încă un rol însemnat, când nu erà o cultură, o vieață juridică asemănătoare celei din vremea codului civil.

Și dacă cele două pravile civile anterioare sunt românești, cu toate că una folosise ca model și legea austriacă, și dacă se spune azi că legile din nouile teritorii ar aveà strânsă legătură cu poporul român — căci a le socotì ale acestui popor cred că nu cutează nimeni — în aceste condițiuni *nu se poate refuzà calificarea de lege românească codului civil.*

Această lege n'a rămas străină nici pentru *massele poporului*, cum se spune iarăș cu oarecare grabă. Erà natural ca o lege, care s'a aplicat 60 de ani, să fie cunoscută de massele populare atât cât se poate cunoaște o lege de cei mulți. A trecut vremea, când se credeà că legile trebuesc făcute așà ca să fie înțelese, interpretate de toți iar dacă s'ar mai crede astfel și astăzi nu știu despre câte legi s'ar puteà spune, în toate țările lumii, nu numai la noi, că sunt naționale.

Codul civil nu numai că a pătruns în popor, dar puține legi vor fi pătruns mai adânc. Și erà firesc pentrucă el stăpânește

vieaţa dela naştere până la mormânt; nu este om căruia să nu i se fi aplicat, care să n'aibă nevoie de el, să nu ştie cât de puţin din normele lui. Dealtfel cum regulile lui nu diferă prea mult de ceeace a trăit mereu în sufletul poporului român această împrejurare i-a înlesnit străbaterea în toate clasele sociale.

Orice observator just va trebuì să recunoască cât de puternic s'au infiltrat principiile acestui cod în concepţia noastră juridică.

Astfel fiind lucrurile, *codul civil nu mai poate fi considerat o lege străină de poporul nostru*; *el este o lege românească.*

Cât despre *foloasele ce ne-a adus*, nu mai insist. Prin el s'a făcut unificarea pe terenul dreptului civil, aşà de necesară ţărilor noastre, s'au introdus atâtea idei noui, s'a înlesnit desvoltarea creditului public, s'a creat o doctrină şi jurisprudenţă, s'a ajutat mult propăşirea noastră. Pe lângă acestea, s'au strâns mai mult legăturile cu popoarele latine, în special cu Franţa, unde atâtea generaţii au mers, mai ales din această cauză, să înveţe Dreptul, s'a întărit astfel prin cultură desvoltarea noastră în spirit latin, care poate ar fi suferit dacă primeam o lege de altă origină.

* * *

9. Altă învinuire care se aduce codului nostru — mai ales în anii de după răsboiu — este că nu corespunde cu vremea, că *este învechit*, şi concluzia, pe care unii n'au curajul s'o arate dar o lasă se se întrevadă, alţii o spun cu îndrăzneală, este că trebuie înlăturat, iar dacă am vrea un nou cod să ne îndreptăm privirile în altă parte.

O cercetare amănunţită a chestiunii nu se poate face acì; ea ar necesità desvoltări deosebite. Se impun totuş câteva consideraţiuni asupra chestiunii, care e cu atât mai importantă,

cu cât părerea de mai sus se răspândește și puțini, cum am spus, caută să-i vază temeiul, necum s'o combată.

Este adevărat că astăzi codul civil nu se mai găsește în situația deacum 60 de ani, când erà unul din cele mai bune. Este adevărat că, afară de criticile ce se aduc codului francez ori belgian, al nostru este expus unor critici mai severe, pentrucă n'a fost ținut în curent cu modificările izvoarelor lui.

Este adevărat că are multe lipsuri și multe din părțile lui nu mai corespund cu trebuințele, cu moravurile, cu concepțiile de azi. Dintre aceste părți criticabile cităm: căutarea paternității este încă prea restrânsă iar situația copiilor naturali este tot rea. Puterea părintească așa cum este organizată nu cuprinde destulă protecție pentru copil, față de abuzurile părinților; pentru administrația legală textele sunt incomplete și defectuoase. Regimul tutelei cere multe îndreptări. Situația femeii măritate trebuie schimbată, trebuie îmbunătățită în sensul egalizării cu bărbatul și de a se asigurà mai bine drepturile ei patrimoniale. Regimul dotal este criticabil și mai ales modul cum este organizat la noi. Sistemul publicității drepturilor reale imobiliare trebuie ameliorat dacă nu totalmente schimbat; contractul de muncă trebuie cât mai curând legiferat, etc., etc.

Din cauza acestor părți, care au nevoie de modificări, nu urmează să socotim că întreaga lucrare este fără valoare, este o vechitură. Am îndreptat atâtea din defectele lui pe cale de jurisprudență, ori pe cale de lege, încât este natural ca să se continue sistemul de îmbunătățire, fără de a abandonà o lucrare așà de valoroasă, din cauza unor defecte care pot fi îndreptate. Și apoi, pentru multe din părțile criticabile, sunt discuții serioase dacă sunt de înlăturat ori de păstrat. *Nu ceeace se găsește în alte legi mai noui trebuie să hotărască asupra valorii unor dispozițiuni din cod ci cercetarea adâncă a lor, în raport cu trecutul și cu stările dela noi.*

In orice caz, *modificările nu trebuesc făcute decât pe temeiu de studii serioase, în care chestiunile să fie privite sub toate aspectele.*

Se înțelege că nimeni nu poate aveà pretenția să compare codul nostru civil cu cel german, căruia i s'au adus atâtea laude, nu totdeauna justificate, și cu atât mai mult cu cel elvețian, ale cărui calități sunt necontestate.

Totuș nici codul nostru nu este așà de inferior, cum vor să-l prezinte unii; el rămâne cu aceleași calități fundamentale ca și cel francez: principii egalitare, democratice, generale, fără a se pierde în amănunte; elasticitate de texte, susceptibile de a se adaptà transformărilor sociale, o factură cu greu de înlocuit.

Principiile lui esențiale sunt încă de acord cu concepțiile solide ale Dreptului iar textele lasă libertatea necesară pentru a le îmmlădià după cele ce reclamă vremurile nouă. Bătrân — dacă vrem să-l socotim astfel — prin anii ce i-a trăit la noi, el poate devenì și devine mereu tânăr, sorbind din apa vie a vieții și respirând din atmosfera veșnic în transformare. Lui nu i se poate aduce critica codului german, de rigiditate, de abstracție, de amănunte, de formalism care-l amenință curând cu învechirea.

Criticile aduse codului nostru nu sunt de așà fel încât să ducă la condamnarea lui.

El nu trebuie judecat după o simplă cetire a textelor, ci trebuie luat în cercetare cu doctrina, jurisprudența, legile de completare, cu vieața lui întreagă.

Nu l-au judecat aspru și nedrept decât acei care nu l-au cunoscut destul.

10. Valoarea lui reiese și mai bine dacă este *comparat, în special, cu izvoarele de drept civil, aflate în vigoare în nouile teritorii.*

In această privință *putem afirmà, că afară de unele părți mai noui ale codului austriac revizuit și care fuseseră puse în*

aplicare și în Bucovina cu puțin timp înainte de desrobire, codul civil român, cu toate lipsurile lui, este superior celorlalte izvoare de drept civil din cuprinsul României. O privire cât de repede asupra acestora — fiindcă mai mult nu se poate de astădată — este îndestulătoare pentru a ne convinge. In *Basarabia*, afară de județele de jos, care fiind alipite de noi la 1865 au primit codul civil [1]), este în vigoare o parte din dreptul nostru vechiu: Manualul lui Donici, al lui Armenopol, Sobornicescul hrisov, Obiceiul pământului, în subsidiar dreptul bizantin și codul civil rus. Oricât de mult am iubì dreptul nostru de altădată, nu putem spune că este de dorit să ne întoarcem la acele manuale și hrisoave sau la obiceiul pământului, pe care nu știu câți îl cunosc, chiar dacă n'ar existà neajunsurile acestei forme de drept. Cât despre codul civil rus, nimeni nu s'a gândit să-l compare cu codul nostru civil.

In *Ardeal, Banat și părțile ungurene*, situația este și mai grea. Afară de unele legi civile, mai noui, făcute pentru întreg teritoriul Ungariei, cum sunt acelea referitoare la căsătorie și divorț, tutelă, interdicție, etc., în cea mai mare parte din teritoriul de peste munți, unit cu țara-mumă, avem codul civil austriac, introdus aici printr'o patentă imperială din 1853.

Am arătat că între codul civil român și cel austriac nu se poate vorbì de o inferioritate a celui dintâiu. Oricâte dispoziții bune ar aveà și cel austriac, privit în totalitatea lui, de oricine care judecă cu nepărtinire, nu poate să fie socotit mai bun decât al nostru.

Pe restul acelui teritoriu se aplică dreptul civil maghiar, care nu e codificat, ci se înfățișează sub formă de obiceiuri, de cutume, afară de vechea lucrare *Opus tripartitum*, a lui Werböczy ori *Normele provizorii* din 1861, o revenire la

[1]) Art. 322 legea de organizare judecătorească a tranșat discuția asupra aplicării codului civil în jud. Cahul și Ismail; prin acest text s'a întins acolo și procedura civilă română.

dreptul ungar, când împăratul a voit să-și reapropie pe Unguri. Obiceiurile sunt cuprinse mai ales în jurisprudența Curiei Regale dela Pesta[1]).

Nu e îndoeală asupra valorii acestui drept față de al nostru. Nici forma nici fondul nu poate fi de calitatea codului nostru. Nu numai că are toate neajunsurile obiceiurilor, dar conține dispoziții, care nu permit o comparație cu legea noastră, dispoziții feudale și învechite. De ex. în dreptul ungar nu găsim aceeaș dispoziție pentru toți cu privire la împărțirea succesiunii, ci rânduieli felurite după clase sociale; aici avem încă fideicomisele și alte rămășițe ale unor vremi, care la noi au apus de mult. Câteva exemple de acestea vor arătà, oricărui admirator al drepturilor străine, ce a însemnat codul civil față de ce erà la vecini.

Dar și dacă i-ar venì cuiva idea să ne întoarcem la obiceiuri, nu la dreptul cutumiar ungar — produs străin, nu al poporului românesc robit — ne-am îndreptà. Avem în obiceiurile noastre dispoziții, pe care le-am puteà folosì.

Dealtfel și Ungurii se străduesc de vreo 80 de ani să-și codifice dreptul civil; și au izbutit să întocmească un proiect, în care sunt unele dispoziții bune, pe care de sigur e necesar să le cunoaștem spre a vedeà întrucât le-am puteà întrebuințà.

A mai rămas *Bucovina*. Ea a fost guvernată de codul civil austriac încă dela aplicarea lui din 1812. S'a făcut de guvern o traducere românească, pentru aceà provincie, încă deatunci. In forma veche, codul a fost în vigoare până în timpul răsboiului mondial.

Din cauză că el nu mai corespundeà prefacerilor aduse de vremuri și mai cu seamă sub influența codului german a început mai de mult și în Austria o mișcare pentru revizuire. După o preparare serioasă s'a votat înainte de răsboiu în 1912,

[1]) G. Plopu: *Părți alese din dreptul privat ungar.* Introducere.

de unul din Corpurile legiuitoare, de Camera seniorilor, proiectul de revizuire.

După începerea răsboiului nu s'a mai întrebuințat modul normal de legiferare. Nevoi urgente izvorîte din răsboiu sau pentru a preveni stările imediate după încetarea lui reclamând punerea în vigoare a dispozițiunilor din proiect, aceasta s'a făcut în baza art. 14 din Constituția austriacă prin Novele imperiale. Prima, referitoare la persoane și la drepturile de familie a fost promulgată la 12 Octomvrie 1914, a doua, în care se modificase unele texte asupra coproprietății la 22 Iulie 1915, iar a treia, cea mai însemnată și a cărei urgență a fost mai contestată, la 19 Martie 1916.

Se înțelege ușor ce vieață, ce aplicare au putut aveà aceste Novele în anii de răsboiu în Bucovina, așà de încercată și atâta timp ocupată în mare parte de armatele rusești. Nu se mai poate vorbì, acì, până la unire de o aplicare îndelungată, care ar fi deprins poporul cu aceste reforme.

Multe din nouile dispoziții sunt bune, multe sunt luate dela Germani, sau dela Elvețieni; ca metodă au năzuit să se apropie mai mult de a codului elvețian.

Unele din aceste norme de drept noi le avem de mult în codul civil, în procedură, în doctrină și jurisprudență. De ex. în materie de rezilierea contractelor [1]), de simulație, de calcularea termenelor, sau pentru interpretarea contractelor, facerea unui act pentru încheierea lor, calcularea termenelor de 180 și 300 zile în materie de filiațiune [2]), ori dispozițiile referitoare la copii, în caz de divorț, la constatarea legitimității, recunoașterea copiilor [3]), etc., etc.

Altele din dispozițiile codului austriac au fost schimbate și în Austria, după unirea provinciilor noastre, de ex.: reducerea vârstei pentru majoritate la 21 de ani.

[1]) Art. 919 și urm. text vechiu. 918—925 text nou. 1020—21 c. civ. rom.

[2]) Art. 916, 902, 914, 864.

[3]) Art. 142, 158—159, 165.

Sunt — este drept — şi unele dispoziţii mai bune decât ale noastre fiindcă erà natural să se ţină seamă de progresul ştiinţei juridice şi de transformările sociale.

Aceste Novele, care însumează 250 articole din 1502 ale codului, deşi n'au multă originalitate, constituesc totuş un progres; fără îndoeală că trebuesc luate în considerare de legiuitorul nostru.

In trăsături generale, însă, ele n'au adus o transformare radicală a codului austriac, astfel că acesta nu apare ca un cod renovat, aşà cum vor a-l prezentà unii, un cod superior celorlalte şi care ar lăsà mult în urmă pe al nostru.

* * *

11. *Dacă aceasta este starea izvoarelor de drept civil din nouile teritorii, este natural să ne întrebăm pentru ce ar fi abandonat codul nostru civil în opera de unificare?* Care din acelea i-ar puteà pretinde, pe bună dreptate, locul? Am văzut ce e în Basarabia şi ce-i cu dreptul ungar. Să-i ia locul codul austriac nealcătuit de poporul român ci impus de stăpânitorii străini? In baza cărui titlu? A unei aplicări de 72 de ani impusă în unele părţi ale Ardealului şi de 114 ani în Bucovina? A unor însuşiri extraordinare care nu se dovedesc, chiar în cel revizuit, a unei superiorităţi, care nu e recunoscută?

Nu văd care din aceste izvoare poate contestà precăderea ce trebuie acordată codului civil, care guvernează de 60 de ani poporul român din vechiul Regat şi din Basarabia de jos.

Până nu se va face dovada contrară — şi cred că nu se poate face — faţă de însuşirile lui, faţă de adaptarea la vieaţa noastră, de aplicarea timp de 60 de ani, de putinţa de mlădiere după schimbările sociale, codul civil român, lege latină, nu impusă, ci dată sieşi de poporul român cel liber, trebuie să rămână baza legislaţiei civile viitoare.

Dealtfel fondul lui roman, claritatea și simplitatea lui vor face — sunt convins — să fie lesne înțeles și primit de toți Românii. *Cunoașterea lui va arătà că el este cel mai bun element pentru unificare.*

Fără îndoeală că nu trebuie disprețuit tot ce se va dovedì bun în alte legi, tot ce va reprezentà un progres și va fi potrivit firii poporului nostru.

Oricum s'ar întocmì noua lege — printr'o revizuire mai largă ori mai redusă — codul civil trebuie să rămână trunchiul pe care să se altoească mlădițele noui, care să-l întinerească.

* * *

12. O privire — chiar așà sumară — asupra acestei epoci, o preocupare de câtva timp, o mențiune cât de slabă, meritàă, de sigur codul civil la împlinirea a 60 de ani de aplicare.

Drept închinare la această dată nu trebuie să-i aducem părtinire pentrucă-i al nostru, ci numai o judecată dreaptă, oricât de aspră dar dreaptă, o înțelegere exactă a caracterului, a spiritului, a rostului său pentru ființa noastră națională.

Amintind de împlinirea celor 60 de ani de vieață, este de dorit ca la împlinirea celui de al șaptelea deceniu să ni se înfățișeze, cât mai bine alcătuit, la înălțimea științei Dreptului, întinerit, neînstrăinat de geniul nostru latin, ca lege civilă a întregului neam românesc, simbol de desăvârșită unire a acestui neam, cu al cărui suflet să formeze un tot nedespărțit.

CUPRINSUL

ŞTIRI NOUĂ

DESPRE

BIBLIOTECA MAVROCORDAŢILOR

ŞI DESPRE

VIEAŢA MUNTENEASCĂ ÎN TIMPUL LUI CONSTANTIN VODĂ-MAVROCORDAT

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 23 Aprilie 1926

Acum cîţiva ani, vorbind de bogata bibliotecă a Mavrocordaţilor, vestită în tot Orientul şi care cuprindeà şi rămăşiţe din culegerea de cărţi, mai veche, a celor doi Cantacuzini, Constantin Postelnicul şi Constantin Stolnicul, poate şi din aceea a Brîncoveanului, împrăştiată după tragedia din 1714, am adunat cele câteva ştiri din Sulzer care o privesc, şi le-am pus alături de catalogul, din fericire descoperit la Iaşi, al acestei biblioteci.

Ştirile de atunci pot fi complectate astăzi, şi esenţial, prin bogatul material nou pe care, ocupându-se de căutarea în Orient a manuscriptelor vechi pentru Biblioteca Regală din Paris, l-a strâns şi publicat, directorul departamentului respectiv din această bibliotecă, astăzi Biblioteca Naţională, d. Henri Omont, în *Missions archéologiques françaises en Orient, aux XVII et XVIII siècles, documents publiés par H. Omont*, Paris 1912.

După ce se întrebuinţaseră pentru un asemenea scop Ruşi, ca Arsenie Suhanov, care merge la Athos, Greci ca Panaioti Nikussios, atunci dragoman la Imperiali, călugărul Atanase[1]), după ce se

[1]) Pp. 7 şi nota 4, 19 şi urm. Panaioti aduce răspunsurile lui Meletie Sirigul şi operele lui Ghenadie Schelarios, pp. 184—5. E vorba şi de un cronograf până la Domnia lui Murad al IV-lea, acela după care s'au tradus ale noastre (p. 123.)

arătaseră oarecare râvniri către tezaurul de cărți adunate de Nikussios, ajuns dragoman al Impărăției («la bibliothèque de Panajotti, premier drogman du Grand Visir, estoit fort considerable») [1]), se ajunse în sfârșit la colecția lui Nicolae Mavrocordat, păstrată atunci cu îngrijire în rafturile acelei minunate clădiri a Văcăreștilor pe care civilizația noastră modernă a prefăcut-o în adăpost al hoților.

Incă dela 30 Septemvrie 1720, de Bonnac, ambasador al regelui la Constantinopol, puteà să anunțe că oarecare amabilități, necunoscute mie, pe care le-ar fi făcut Ministeriul Domnului muntean, au provocat din partea acestuia cel d'intâiu dar: o traducere în grecește, de către Planudiu, a lui Boețiu:

«L'honneur que vous avez fait au prince de Valaquie m'en a attiré un que je vous envoye: c'est la traduction grecque de Boèce, faite par Planude [2])».

Adaug aici că nu e vorba de Nicolae-Vodă, cum credeà d. Omont, în procesul-verbal al Academiei de Științi din Paris, care pomenește primirea la o ședință a ei, cam pe acest timp, a unui prinț român, muntean, «din casa Duca și Cantacuzino», care manifestase dorința de a asistà împreună cu ceeace se puteà numì suita lui:

«Sur ce que l'on a appris qu'un prince de Valachie, de la Maison des Ducas et des Cantacuzènes, nouvellement arrivé en France, souhaittoit de voir l'Académie assemblée, il y a été introduit avec sa suite: on leur a donné des sièges dans le parquet, et ils y sont restez pendant tout le temps de la seconde lecture de l'ouvrage du père Baudouin *(Bibliotheca nummaria)*, qui a terminé la séance [3])».

Acel coborîtor din două neamuri de împărați bizantini, pe care atâta aparentă iubire de știință, și anume de pe buzele academicienilor francezi de pe vremea lui, îl aduceà, în Paris, la ședința pomenită nu e, aproape sigur, decât Radu beizadeà, fiul nenorocitului Domn ucis de Turci Ștefan Cantacuzino și al Păunei Greceanu, femeie cu echilibrul sufletesc de mult zguduit, care, poate încă de atunci, în tovărășia soției sale, o princesă germană, călătorià, mai mult cu bani străini, vânzând diplomele, plăcute naivilor, ale Ordinului

[1]) P. 242, an. 1674. Se pomenește și de colaboratorul sas al lui Nicolae-Vodă Mavrocordat, Ștefan Bergler, și de ediția lui din Herodot, p. 262, nota 2.

[2]) P. 385.

[3]) P. 385, nota 1.

Constantinian[1]). In 1749 el erà la Paris, locuind «chez Rouger, Rue Bouloi», și sperà ca Francezii, stăruind la Constantinopol, să-l facă Domn în locul ocupat odinioară de răposatul lui părinte [2])». După o viață de aventuri şi uneori și de conflicte cu morala de Stat și cea particulară, el erà să isprăvească într'un colț de Polonie, la Camenița de peste Nistru, unde i s'a semnalat mormântul[3]). Acela care se iscălià în diplomele menționate mai sus: «Ioan Rudolf, prinț Cantacuzino, Anghel, Flaviu, Comnen», unind în titlurile lui locale Țara-Romînească, Moldova, Basarabia, Peloponesul, Tesalia, Macedonia, Epidaurul, Corintul, județele muntene Ilfov, Romanați, Prahova, Ialomița, Dîmbovița, Oltul și Mehedinți, județele moldovenești Suceava și «Galați», cetățile Hotin și Giurgiu, Mohilăul dela Nistru, sălele Zănoaga şi Afumații, Filipeștii-de-Tîrg şi Filipeștii-de-Pădure, ocnele dela Telega [4]), puteà foarte bine, gândindu-se la Duculeștii domnitori în Moldova, să-și afirme și descendența din această familie, cu atât mai mult cu cât în Polonia, unde dorià să fie admis cetățean, el își reclamà legătura cu dinastia Piaștilor.

Revenind la legăturile vânătorilor de manuscripte grecești pentru regalitatea franceză dela începutul secolului al XVIII-lea, la 2 Ianuarie 1726 numai Bonnac scrià aceluiași ministru Bignon că Nicolae Mavrocordat umblă şi el, care, adăugim, plătià mai bine, după niște «vieți de ermiți cari s'au retras în pustiu», ceia ce înseamnă un Lausiakon, sau Pateric, carte foarte populară în mănăstiri, care a fost și tradusă în românește»:

«L'on vient de me faire voir quelques manuscrits grecs peu communs icy, que le prince de Valachie veut avoir: ce sont des vies de certains hermites retirez dans le desert [5])».

Şi pentru această concurență, de altfel atât de onestă și de onorabilă pentru stăpânitorul român, întâlnim această plângere formală: «Le prince de Valachie a acheté ce qu'il y avoit de plus curieux en livres et en manuscrits dans l'Empire ottoman, sans regarder au prix» [6]).

---

[1]) V. Hurmuzaki, X, pp. IX—X.

[2]) *Ibid.*, *Supl.* I[1], p. 597. Iscălește: «le prince Cantacuzène de Vallachie».

[3]) V. Iorga, *Documentele Cantacuzinilor*, p. 285 şi urm.

[4]) *Ibid.*, p. 185 şi urm.

[5]) P. 390.

[6]) *Ibid.*, p. 459.

Bignon recomandă deci abate lui Sevin, alt cercetător de opere rare — și cunoscut scriitor —[1]) să vadă la întors pe Domn, să cerceteze catalogul bibliotecii lui, să se intereseze dacă nu sunt dublate ce s'ar puteà dărui și să ceară măcar voie de a scoate còpii de pe scrierile mai interesante și mai rare; ar puteà fi întrebat Vodă dacă nu dorește să se tipărească vre unul din manuscriptele lui. Să i se arăte ce bine i-ar ședeà dacă ar da ceva din ele Bibliotecii Regale, un depozit mult mai sigur decît biata lui țară amenințată necontenit de cele mai mari primejdii: astfel el, om învățat și zelos bibliofil, și-ar câștigà o veșnică glorie de donator: «Ce que la renommée nous apporte de son ardeur et de ses connoissances en fait de livres, il pourroit être touché du plaisir d'enrichir la Bibliothèque de Roy, où son nom deviendroit à jamais mémorable et célèbre et où le dépôt est bien plus en sécurité qu'il ne pourroit estre dans le pays que ce savant prince habite et qui n'est que trop exposé aux plus fréquens et aux plus terribles ravages de la guerre» [2]).

La 16 April 1729 abatele anunță ministrului Maurepas că e imposibil să se ție concurența cu Domnul muntean, care dispune și de bani și de credit; tot ce se găsește de vânzare trece la dînsul: Muntele Athos a fost cercetat pentru aceasta de două ori. «Me voilà presque convaincu que le prince de Valachie a pris les devants; son argent et son crédit luy ont ouvert les portes de tous les monastères, et je sçais de bonne part qu'il a visité le Mont Athos à plusieurs reprises». Nu rămâne decît să se facă o curte stăruitoare [3]) aceluia, care a și dat un Damaschin din secolul al VIII-lea («un volume de cette espèce se vendroit au poids de l'or dans ce pays-ci [4])») și ar face poate și alte daruri Regelui. Ar trebuì ca și din partea puternicului Suveran să i se acorde atenție, trimețându-i-se, de exemplu, colecția de Sinoade a lui Hardouin, care e, cum se știe, una din gloriile științii franceze în această epocă. Nu se poate ca regele să fie biruit ca mărinimie de «un prinț care-i e inferior în toate felurile»: «il est de sa grandeur de ne pas devenir en reste avec un prince qui luy est inférieur de toutes

---

[1]) V. Apendicele.

[2]) Pp. 467—8.

[3]) Je fais assiduement ma cour au prince de Valachie et il répond à mes lettres très exactement et très poliment»; p. 470.

[4]) E azi ms. grecesc 923 al Naționalei. No. 1128, cuprinzând pe Varlaam și Ioasaf, ar fi tot dela el; v. p. 251.

les façons». Stăruința pentru trimeterea «Conciliilor» e înoită apoi la 4 Iunie, în nădejdea că Domnul va îngădui măcar să se ia còpii după manuscriptele lui [1]).

Trebuie să recunoaștem că abatele, în legăturile lui cu Nicolae Mavrocordat, care consimțise la unele daruri, erà lipsită de orice sinceritate. Vodă erà considerat ca un om care trebuie lăudat peste meritele lui reale, de învățătură și de iubire pentru cărți, ca să se capete dela «vanitatea» lui cât mai multe înlesniri. Odată ce asemenea lingușiri, bune față de Grecii moderni, asemenea în această privință, de altfel, și cu cei vechi, nu sunt «contra onoarei», de ce nu s'ar întrebuință un mijloc așà de sigur de a se ajunge la scop? «N'a fost niciodată oprit», spune oportunismul moral profesat de anume clerici apuseni, din veacul al XVIII-lea, «de a te folosì de slăbiciunile altuia»: «Le dernier (prince) surtout se pique de magnificence et il croiroit déroger à la dignité de prince, si quelqu'un le surpassoit en générosité. Il joint à beaucoup de sçavoir toute la vanité des Grecs, anciens et modernes, et je tâche par des louanges outrées de luy enlever quelques morceaux précieux, persuadé que, quand l'honneur n'y est point intéressé, il ne fut jamais defendu de profiter des foiblesses d'autruy. Ce qu'il y a de certain c'est qu'il a rassemblé avec des dépenses incroyables les monuments de ce pays-ci.»

Dar, data aceasta, e vorba de încă un stăpânitor românesc la care se află manuscripte, deșì mai puține. E Grigore Ghica din Moldova, «vărul», — de fapt, prin mama lui, nepotul lui Nicolae-Vodă: la dânsul nu sunt manuscripte, dar ele se află în mănăstiri. Un corespondent al Domnilor noștri, care e și un obișnuit al Ambasadei franceze din Constantinopol, doctorul Fonseca, Evreul portughez creștinat Daniel de Fonseca [2]), prin care Mavrocordat el însuș trimesese vestitului autor al lui *Oriens christianus*, le Quien, cartea sa de morală περὶ καθηκόντων [3]), e întrebuințat pentru acest scop, ca și «medicul stabilit la Curtea acestui prinț» pentru o colecție de tipărituri grecești făcute la Iași și București. Deocamdată e pusă în vedere «o istorie a Moldovei și a provinciilor vecine, compusă în limba țării, netipărită pînă

[1]) P. 485. Maurepas scrie lui Sevin în această afacere la 14 Septemvrie următor; p. 487.

[2]) Hurmuzaki, VI, p. 279; *Supl.* I[1], pp. 444, 459; *Fragmente*, IV, pp. 225, 230.

[3]) N. Iorga și N. Mavrocordat, în *Arhiva soc. științifice și literare din Iași*, X, pp. 132—4, 185 și urm.

acum și despre care se vorbește ca de o capodoperă»: pare să fie aceà compilație care a fost tradusă în grecește de Amira și de acolo în limba franceză de interpretul Genier, care a dăruit-o Bibliotecii din Paris, unde se află și astăzi [1]).

Iată întreg pasagiul, de o însemnătate deosebită: «Le prince de Moldavie, son cousin, ne l'a point imité; mais, en revanche, plein d'envie de faire plaisir au docteur Fonseca, il a donné ordre qu'on fouillât dans les monastères de son petit État, qui, par malheur, ont été pillés à différentes reprises. Il doit, au premier jour, nous faire présent d'une histoire de Moldavie et des provinces voisines, composée en langue de pays; elle n'a point encore vû le jour et on en parle comme d'un chef-d'oeuvre. Un médecin établi à la Cour de ce prince s'est chargé de ramasser tous les livres, tant grecs que moldaves, imprimés à Jassy et à Boucharest; on ne les connoit guères, ni en France, ni ailleurs et, ne fût-ce que cette raison, ils ne sont point indignes d'occuper une place dans la Bibliothèque du Roy» [2]).

Colecția lui Hardouin fù expediată la Constantinopol și, îndată ce fù înștiințat, Domnul muntean nu așteptă să-i vie volumele, pentru a mulțumì [3]). Dar la Paris se hrăniau gînduri mai mari față de tesaurul literar rîvnit. La 11 Fevruarie 1730 Bignon scrie lui Sevin că ar fi bine ca ambasadorul Regelui pe lîngă Poartă, Villeneuve, să caute a cumpără biblioteca «dacă moartea sau vreo disgrație ar puteà să ne procure niște achisiții așà de strălucite [4])». Savin comunică lui Nicolae-Vodă știri literare; el mai cereà să se facă daruri de cărți tipărite către Domn, dar, în ce privește cedările de manuscripte din partea acestuia, el primì înștiințarea, mai mult sau mai puțin corespunzătoare adevărului, că un foc la Constantinopol chiar a aruncat în neorânduială câte manuscripte le aveà strânse acolo: «Voicy la copie de la dernière lettre que m'a écrite le prince de Valachie. Il me marque que l'incendie de Constantinople a dissipé ses livres et que sans cet incident il m'auroit envoyé quelques manuscrits... De la

---

[1]) C. C. Giurescu, în *Revue historique du Sud-Est européen*, II, pp. 53—54.

[2]) P. 502.

[3]) Sevin către Maurepas, 2 Decemvrie 1719: «Il y a répondu sur le champ et avant d'avoir reçu les livres»; pp. 511—2.

[4]) Si la mort ou quelque disgrace pourroit nous procurer de si magnifiques acquisitions; p. 515.

régularité de ma part à luy apprendre nos nouvelles littéraires et quelques présents de livres exciteront peut-être sa générosité [1]).»

O asemenea încercare erà cu neputinţă să isbutească faţă de un om mîndru, bogat şi amorezat de cărţile lui. Sevin, continuând să maltrateze în corespondenţa lui pe «animalele acelea», între cari «dascălul copiilor Domnului», şi trăgând nădejde că va puteà «smulge vreo pană din aripa» acestuia din urmă, scrie la 21 Maiu unui agent literar, Claude G. Fourmont, care scotocià pînă în Chios, că, mai la urmă, Mavrocordat şi-a îmbogăţit colecţia furând, şi chiar dela Muntele Athos, dar nu e bine ca lucrul să fie dat la iveală: «Je sçavois déjà que le prince de Valachie avoit rassemblé un grand nombre de manuscrits; il a fouillé à son aise dans le Mont Athos. Mais, croyez-moi, il ne s'est pas contenté des copies; bien des originaux ont été enlevés. C'est une des raisons pour lesquelles il ne veut pas communiquer le catalogue de sa bibliothèque; il appréhende que les vols ne soient découverts. Je suis toujours en grand commerce de lettres avec luy et je ne désespère pas de luy tirer quelque plume de l'aile. Au reste gardez là-dessus un profond silence, tant avec le précepteur de ses enfants qu'avec toute la nation grecque; vous n'ignorez pas combien ses animaux sont jaloux [2]).»

In altă scrisoare, a lui Fourmont, din 17 Fevruarie, se arată că legăturile lui Mavrocordat se întindeau şi pînă la Teba, la Modon, la Monembasia, cu clerul de acolo, în vederea căpătării, nu numai de manuscripte, ci şi de medalii: «Un ancien archevêque de Thèbes que j'ay vu à Chio l'année dernière m'assure qu'il n'y en avoit plus tant qu'autrefois (c'est-à-dire de manuscrits), parce que le prince de Valachie y avoit envoyé prendre les meilleurs. J'ay des preuves qu'il a envoyé en Morée depuis que j'y suis, et surtout en Magne; j'ay veu une de ses lettres entre les mains de l'archeveque de Mothon. L'archeveque de Malvoisie m'a assuré la même chose et un archidiacre m'a montré des médailles que ce prince lui demande [3]).»

Moartea lui Nicolae-Vodă (3 Septemvrie) păru că dă prilej pentru cumpărătura de multă vreme propusă şi urmărită cu statornicie de agenţii francezi. Incă din 11 Noemvrie a acestui an, Ministeriul scrie

[1]) P. 518.

[2]) P. 548.

[3]) P. 602. Menţiune a Românilor în aceste părţi: «Des Wlacks, des Arnauts et des Albanois de Péloponèse»; p. 661.

ambasadorului de Villeneuve pentru acest scop [1]): «fiii răposatului Domn n'au poate iubire pentru cărți».

Se înșelà. Constantin, Fiul, foarte cu îngrijire crescut, al autorului cărții Despre datorii, «n'a urmat tradiția literară a învățatului său pări nte, dar a moștenit dela dînsul aceiași mare iubire pentru cărțile frumoase și rare, în toate limbile». Villeneuve o știà bine când, la 20 Fevruarie 1731, el răspundeà ministrului că, deșì ar fi cumpărători, și până la 100.000 de piaștri, Impăratul, regele Angliei, poate și Papa, tînărul fiu și urmaș al lui Nicolae nu e de loc dispus să se desfacă de prețioasa colecție: «le jeune prince est déterminé à ne pas s'en défaire [2])». Și, la 15 Aprilie, într'o scrisoare către Bignon, el adăugà că Vodă Constantin e și prea bogat ca s'o vrea. Ba încă Grecii toți sunt gata să-l susție ca să nu se înstrăineze comoara: «j'ai sceu d'ailleurs que toute la nation grecque s'étoit unie pour l'engager à le conserver [3])». Se propune deci copierea manuscriselor de Grecul Draco, înaintașul Suțeștilor, cercetarea catalogului; în schimb i s'ar trimete lui Constantin Mavrocordat «l'Histoire de l'Académie» și lui Draco alte cărți, în valoare de 40—50 de scuzi [4]).

Și mai departe Francezii observă situația Domnului de care-i legà interesul pentru biblioteca lui. La 9 Iunie 1732, ambasadorul scrie lui Bignon că nu e adevărată a doua disgrație a lui (după cea din 1730; revenise în 1731). Cărțile pentru Draco se trimet la 28 Octomvrie, și cu acest prilèj Villeneuve vorbește de «six copies de manuscrits du prince de Moldavie, du nombre des douze qui avaient été choisis à la Bibliothèque du Roi dans le catalogue que je vous avois envoyé», deșì fuseseră greșite alese [5]). Cum tânărul Mavrocordat erà din Aprilie 1733 Domn în Moldova, la 30 August Villeneuve scrie că a cerut dragomanului Porții, care e unchiu al lui Constantin, să-i găsească un exemplar din cartea de căpetenie a lui Nicolae Mavrocordat. Din scrisoarea dela 29 Iulie 1734 a aceluiași an se vede că erà vorba de a o traduce în limba franceză. Lăudând zelul pentru cetire și studiu al

---

1) J'ai appris par les nouvelles publiques la mort du prince de Valachie; pp. 669-70.

2) Pp. 670—1.

3) P. 671.

4) P. 673 și nota 2, după ms. fr. al Bibliotecii Naționale 22. 235, fol. 114 V°—5.

5) *Ibid.*, pp. 681—2. Cf. p, 684 și urm. (Vodă a dat două manuscripte de canoane și Liturghiile Sf. Vasile și Grigorie), 684—5 (ce cere Draco: «dai grandi non si deve demandare cosa picciola»).

fiului, ambasadorul nu se sfieşte să scrie că, în ce priveşte pe tată, el ar fi fost pus în numărul învăţaţilor şi în ţările creştine unde literatura e mai cunoscută decât în cele unde a trăit el: «il auroit été mis au nombre des sçavants dans les pays chrétiens où la littérature est plus connue que dans ceux où il a vécu». Şi lauda lui Constantin continuă şi în scrisoarea dela 28 Februarie 1735. După ce se spune că e gelos de cărţile lui şi că vrea ca el să puie a se face copiile, Villeneuve adaugă: «Il est d'ailleurs amateur des livres, il les lit avec réflexion, et, s'il ne parvient pas à acquerir autant de sçavoir que son père, du moins parviendra-t-il à être le plus sçavant de sa nation; il est d'ailleurs d'un très bon caractère et gouverne très sagement sa principauté [1])».

In Noemvrie 1735 Constantin-Vodă trecù iarăşi la Bucureşti, făcând a doua oară schimb cu Grigore Ghica. La 23 Ianuar 1736 ambasadorul vorbeşte de această schimbare, adăugând că Domnul nu vrea să deie niciun manuscript, dar îngăduie còpii după douăsprezece din ele. Incă odată i se face portretul: «tânăr, foarte sîrguitor», cumpănit, doritor de a primì ştiri din străinătate — scrisori italiene de-ale lui le-am publicat în *Studii şi documente*, VI [2]) —, gata a discutà ca să se lumineze: «C'est un jeune homme fort appliqué, qui cherche à s'instruire et surtout des affaires d'Europe, d'où il reçoit toutes les nouvelles du temps; et ce qu'il y a de mieux en luy, c'est qu'il raisonne, refléchit et tire des conséquences sur lesquelles il demande des éclaircissements, en proposant ses idées. Je suis persuadé que, s'il ne devient pas un jour aussy sçavant que son père, parviendra-t-il du moins à acquérir beaucoup de connaissances que son père n'avoit peut-être pas.» Dar pretinde că n'are catalog, cel lucrat trei ani supt tatăl său, fiindu-i fost furat [3]).

Biblioteca se credeà pierdută prin focul din August 1739, şi un alt agent francez scrie în această privinţă astfel la 20 ale lunii: «Les Grecs

---

1) Pe urmă: «Le fils du prince de Valachie, qui est aujourd'huy prince de Moldavie, a hérité de la nombreuse et rare bibliothèque de son père; on dit qu'il se plaît assez à l'étude et à la lecture, mais je doute qu'il s'acquiere jamais le sçavoir de son père»; p. 695.

2) P. 697. Lauda cărţii lui Nicolae Mavrocordat şi a bibliotecii şi în raportul dela 28 Iulie următor, p. 697.

3) P. 571 şi urm.

4) Pp. 697—8.

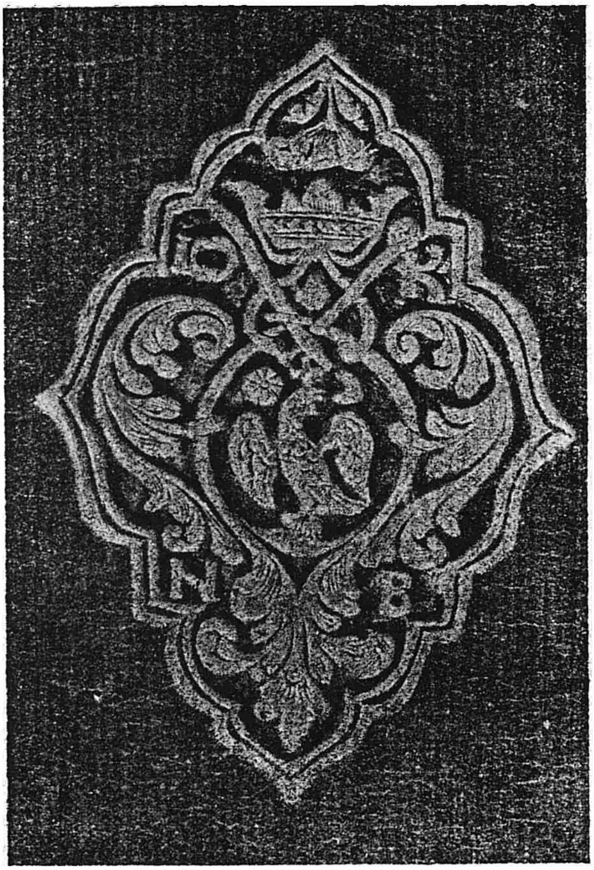
ont fait une perte irréparable dans la bibliothèque que le prince de Valachie, Nicolas Maurocordato, avoit amassée depuis plusieurs années et qu'on dit qu'étoit pleine de manuscrits et autres livres très curieux. Quoiqu'elle fût dans un lieu voûté, bâti exprès, le feu y a pénétré et l'a réduit en cendres aussi bien qu'une grande quantité d'effets que les principaux Grecs y avoient refugiez [1])».

La această dată Constantin Mavrocordat erà din nou Domn muntean, a treia oară. Totuși mai târziu Charles de Peyssonnel vorbește de «un manuscript în grecește vulgar, cuprinzând istoria modernă a principatelor Țării-Românești și Moldovei» pe care i-a dat-o dragomanul și pe care a pus să i-o traducă un călugăr: «un manuscrit en grec vulgaire qui contient l'histoire moderne des principautés de Valachie et de Moldavie; j'ay prié un religieux versé dans le grec vulgaire de traduire cet ouvrage [2])». Și la 20 Septemvrie 1747, din Constantinopol, un anume Armain scrie lui Bignon că «un nobil muntean foarte învățat care a întovărășit pe d. conte des Alleurs din Polonia pînă la hotarele *(sic)* Bucureștilor» a promis să-i dea catalogul acestei biblioteci, care nu fusese deci arsă, adăugând că i-ar puteà aduce și manuscripte grecești dela Athos și de aiurea: «J'ai fait connaissance et lié une étroitte amitié avec un gentilhomme valaque fort lettré, qui a accompagné Monsieur le comte des Alleurs depuis la Pologne jusqu'aux frontières de Boucharech, capitalle de cette principauté. Il m'a promis de n'envoyer le catalogue des livres grecs de la bibliothèque du prince de Valaquie; il m'a aussi promis de me procurer quelques anciens manuscrits grecs du Mont Athos et d'autres endroits [3]).»

Numai la depunerea din 1758 Constantin Mavrocordat, închis pentru datorii la cele Șapte Turnuri din Constantinopol, a fost silit, pentru liberarea lui și numirea din nou în Domnie, să înstrăineze biblioteca la care ținea așà de mult [4]). Din ea o singură carte ni s'a păstrat în biblioteca mea, pe lîngă cele pe care descendentul său Alexandru Mavrocordat le aveà la el în 1889 [5]): al doilea volum din ediția dela 1716 a lui Boileau, adusă din Constantinopol de Ionică Tăutu,

[1]) Pp. 732—3.
[2]) Pp. 740—1.
[3]) P. 767.
[4]) V. Iorga, *Documentele Callimachi*, I, p. 16.
[5]) *Arh. soc. șt. și lit. din Iași*, X, p. 189, No. 14. Cf. Engel, II, p. 18.

pamfletistul «liberal» de pe la 1820, a cărui iscălitură, «Jean de Téoutou», figurează pe una din foile libere. Legătura, în splendid marochin roşu, are, cu armele, muntene, iniţialele numelui lui Constantin: «I[o] N[icolae] C[onstantin] V[oevod]».



Se adevereşte astfel ce zice abatele Desfontaines în epistola dedicatorie către Domnul muntean a traducerii franceze a lui Virgiliu: «l'amour singulier de Votre Altesse pour les lettres, son génie, son érudition, son goût, l'estime qu'elle fait des bons écrivains français, le soin qu'elle prend de se procurer à grands frais tous leurs ouvrages,

enfin son inclination particulière pour la France» (notă reprodusă de Al. G. Mavrocordat, în *Arhiva soc. şt. şi lit. din Iaşi*, X, p. 191). Intrebuințarea manuscriptului de care e vorba aici, și anume în traducerea lui Gemier, se vede din mențiunea de către abatele francez a lui Bogdan și a lui Dragoş, din care se coboară — de fapt, prin Alexandru-cel-Bun, din primul, cum se înseamnă în corpul de cronici muntene al lui Radu Popescu — învățatul Domn: «précieux rejeton», scrie cu patos traducătorul francez, «de Bogdan et de Dragus, princes de Valachie et de Moldavie dans le milieu du quatorzième siècle, dont la glorieuse postérité a toujours régi ces grandes provinces sans aucune interruption». Ba chiar Alexandru-cel-Bun ar apăreà, dar amestecat cu Nicolae Mavrocordat, în aceste rânduri, evident suggerate: «vous vous êtes principalement proposé, Monseigneur, de marcher sur les nobles traces du Sérénissime prince Alexandre, votre aïeul, si célèbre dans toute l'Europe par son amour pour les sciences, et par sa haute sagesse, dont il nous reste un éternel monument dans son excellent livre des offices». Constantin-Vodă primià regulat foaià abatelui, probabil *Journal des savants*, și făcuse, cum se ştie, a i se publicà ordonanțele pentru țărani în *Mercure de France* din Iulie 1741 [1]).

III

Viața munteană pe vremea acestui Domn care a jertfit atîta din banii săi pentru a îmbogăți necontenit o bibliotecă fără păreche în lumea răsăriteană, mai simțitoare totuș de cum am crede pentru cărțile scumpe frumoase, ni se înfățișează supt aspecte pân'acum necunoscute în descrierea de călătorie a Francezului Flachat.

Jean Claude Flachat, care iscălește «directeur des établissements levantins et de la manufacture royale de St. Chamond, associé de l'Académie des Sciences, Belles Lettres et Arts de Lyon», a publicat la 1766, în Lyon chiar, o carte în două volume, al cărei titlu, vast și în destul de clar, puteà să înșele asupra cuprinsului: *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes Orientales.*

1) Pentru planul de a face gimnazii de limba latină, v. memoriul meu despre *Francisc Rákóczy şi Românii.*

Negustor, cum se intitulează cu mândrie el însuși, pasionat de călătorii încă din tinerețe, fabricant de *magots* de porțelani pentru iatacurile turcești, cunoscător al știinților naturale, curios de lucruri nouă în toate domeniile, inventator la nevoie și, pe lângă toate, capabil să joace la Constantinopol, pe lângă unul din trecătorii stăpâni ai oficialității otomane *un rol important*, de încredere și remunerator ca acela de mare negustor al Seraiului, el a dat în scrierea sa, pe lîngă note de drum, dela un capăt al Europei la celalt, lămuriri tehnice cum nu se mai află la vre-un alt cercetător francez, din zilele lui Belon, spiritul universal din veacul al XVI-lea, și a însemnat o sumedenie de mici observații, de fapte mărunte petrecute în cursul șederii sale în doritul Constantinopol, terminând chiar printr'o adevărată istorie a Imperiului Otoman și mai ales a intrigilor de Curte la jumătatea veacului al XVIII-lea.

Dela Vidin, Flachat fusese îndemnat să vie la București, cu niște negustori greci cari făcuseră cumpărături pentru Domnul muntean. Drumul până aici ține treizeci și șase de ceasuri. Capitala munteană e descrisă așà: «oraș deschis, îndestul de mare, așezat într'un șes roditor în grâne și în pășuni, acoperit de pomi. Sunt peste trei sute de biserici: nu e una care să nu fie legată de o mănăstire de călugări greci. Sunt monumentele evlaviei Voevozilor sau Suveranilor țării, cari au voit prin aceste clădiri să-și veșnicească amintirea». Și ca un contrast se relevează că Vodă Constantin Mavrocordat n'a întrebuințat acelaș mijloc, pe care «filozofia» lui Flachat îl găsește nepotrivit și superfluu. Din potrivă, el, «Domn al unui popor numeros, se credeà îndatorit să-i fie părinte și să lucreze solid la fericirea lui», încurajându-i munca. Pentru aceia a făcut un bezestan, un han, «adică o mare clădire pătrată cu prăvălii împrejur, cum sunt halele: nu vor puteà fi ocupate decât de negustori străini, Munteni, Greci, Turci sau Unguri, dar niciunul din ei nu poate așezà acolo reședința lui; vinde mărfurile pe care le-a adus și-l silesc să plece îndată ce și-a isprăvit vânzarea. Dacă vrea să se așeze în oraș, directorul e însărcinat să-l ajute a-și face stabilimentul.»

Dar locuitorii nu corespund acestor bune intenții domnești. Își caută de câmp cât li trebuie pentru hrană, și atît. Cel puțin așà spune primul secretar Andronachi, «om de geniu», care ocrotește pe «artiști»

și «literați», studiind el însuș. E acelaș pentru care Flachat a încercat întâiu să-și facă statuetele de porțelan [1]).

Prin Andronachi, probabil Vlastò, apoi ginere al lui Ioan-Vodă Callimachi din Moldova, e prezintat călătorul francez la Domn, care-l primește «cu aceà bunătate care umple sufletul de cea mai vie recunoștință și care niciodată nu se uită». «Vorbià perfect italienește și nemțește și înțelegeà foarte bine franceza, de și-i venià greu să se exprime. Mi-a pus o mie de întrebări cu privire la călătoriile mele; ele aminteau mai puțin un prinț curios decât un om mare bucuros să învețe». Vodă întrebă despre manufacturile franceze, pe care el și Curtea lui le cunosc «prin cetire sau prin operele noastre». Voevodul arătà părere de rău că nu are Francezi de cîrmuit». Și, încălzindu-se acestălalt lăudător al meritelor celui de-al doilea Mavrocordat adaugă: «Ar fi fost în stare să formeze și să execute proiectul care a fost așà de glorios pentru Țarul Petru, dacă politica i-ar fi îngăduit să lipsească dintr'o țară unde e tributarul Sultanului, de care atârnă cu totul, și dacă supușii lui n'ar fi arătat o incapacitate sau o răspundere hotărîtă de a-l ajutà în vederile lui.»

Ca dovadă că Domnul e chiar «mai presus de laudele ce i se pot da», călătorul aduce înainte faptul că Portarul Rizu — de sigur Iacovachi — a fost trimes de dânsul într'o cercetare prin «Germania, Olanda, Anglia, Franța și Italia». El însuș a fost rugat să rămâie, deși se anunțase numai ca «artist și negustor», în serviciul domnesc, îndeplinind rostul de secretar. Fiii lui Vodă ar fi învățat totodată dela el limbile franceză și italiană. Știind să cânte din flaut, Flachat executà «ariete» italiene și muzică franceză, care place mai mult, atrăgînd pe «mai toți tinerii boieri dela Curte». Muzica lor orientală e îndată recunoscută inferioară; fără anume piedeci, s'ar fi și adus muzicanți din Apus.

Cu Andronachi a cercetat, în discuții, orașul. «Erà prea luminat și aveà prea mult gust ca să creadă că m'aș oprì să admir case joase, fără regularitate, străzi neegale și nu îndestul de largi, biserici de o arhitectură foarte comună și mănăstiri care n'aveau nimic demn de însemnat decît cel mult mărimea lor».

Așà vede și Văcăreștii, «la maison de plaisance du prince», care «se resimte ca și palatul lui de întâia-i menire. Erau mănăstiri pe care

[1]) Je lui montrois successivement ceux que j'avois tracés à Bucharest pour M. Andronaqui; I, p. 163.

Domnii, înaintașii lui, le împodobiseră puțin. Cea mai mare parte din casele noastre nobile de-al doilea rînd au mult mai multă înfățișare, și nu e una la noi care să nu fie tot așà de bine mobilată».

Drumul merge pe malul Dâmboviței, care i se pare lui Flachat plină și iute. Mori sînt așezate pe cursul ei. Ele urmează până la întrarea la «castel». Andronachi-i spune că «grădinile erau în foarte rea stare, că havuzurile erau stricate», neaflându-se nimeni în țară destoinic să le dreagă, deși Vodă nu s'a uitat la cheltuială. Indată, călătorul găsește ideia unei pompe pentru havuzuri ca și pentru a duce apa în odăi. Domnul îi cere planul unei asemenea lucrări, care e și aprobată. Păcat numai că lipsesc meșterii necesari, cari trebuiau aduși din Ungaria sau și din Germania.

Andronachi, «om de Stat, învățat, perfect prieten», petrece zile întregi, pînă noaptea târziu, cu acest născocitor oaspete. «Biblioteca lui erà bogată și bine aleasă; aveà tablouri de preț, cîteva bucăți de sculptură admirabilă, bielșug de unelte de tot felul și mai multe piese de mecanică ciudată pe care le comandase din Germania sau din Anglia». Vorbià toate limbile din Europa și cunoșteà pe cei mai buni autori, pe cari căutà sîrguitor să și-i facă familiari.» Timp de o lună, Flachat îi spune despre proprietățile magnetului, pe care-l aveà dela un Englez, despre busola pe care o construise; apoi îi face un cadran solar cu o alcătuire absolut nouă, pe care o descrie în carte îndelung. In ceasurile libere, o iau pe câmpii, herborizând. Pagini întregi notează descoperirile făcute în acest domeniu. Nu știu câtă crezare i se poate da cînd vorbește de rădăcinile tăiate în chip de bărbat sau de femeie și care rămân totuși legate de pămînt și vii, de preotul, «abatele», care a cumpărat una, cealaltă fiind dată unor «comedieni dela țară» *(comédiens de campagne)*. Unsorile pe care le pregătește străinul folosesc săracilor. Apoi, căpătând «biblioteca unui om care trăià filozofic la țară», Flachat se ocupă și de chimie, ceeace-i permite a combate pe cei cari văd în ea un studiu care inspiră «groază». Arată și ce a izbutit să prepare, indicând și rețeta. Pretinde a aveà corespondență cu «mai mulți chimiști din provincie» și că unul i-a propus lucruri ciudate și de nimeni știute: se pare că anume superstiții populare dela noi sunt redate de autor. Astfel găsește între ferege, la loc ferit, «floarea cerului», *flos coeli.*

Dar Flachat, pe care Vodă caută să-l reție, are o nestăpânită dorință de a merge la Constantinopol, la Ierusalim, în India, la

Pondichéry, unde ar vrea să se așeze. Un medic anume Mihaiu, venind din Viena, spune că e vorba ca Domnul să fie scos din Scaun. Călătorul se teme să nu fie cuprins în disgrație. Pretextând scrisori care-l chiamă în Capitala Imperiului, el pleacă, nu însă fără înduioșare din cauza bunătății lui Mavrocordat, care-i spune la despărțire că oricând și-ar puteà regăsì locul. Și ruperea legăturilor cu Andronachi-l întristează, dar va scrie acestuia, care îndată va merge la Tenedos să ție tovărășie stăpînului său exilat.

Sfârșind cu șederea sa la noi, Flachat observă că Turcii n'au voie să stea în țară, să facă o moschee, deșì au un șef al lor, numit de Sultan. In ce privește pe Domn, el poate fi mazilit și chiar cădeà în primejdia capului. «E mai curând un vice-rege decît un Suveran. Constantin-Vodă ar fi meritat o soartă mai bună, căci nu e Stat care să nu se fi socotit fericit avându-l de stăpîn.»

Drumul se face în caravană și cu pază de oaste din cauza hoților, «Români, Turci și Unguri», mulți. Se trece prin păduri mari, fără adăpost seara, fără călăuzi, luminați, noaptea, «cu un mare vas cu foc pe care un om al caravanei îl duceà înainte» — și acest vas îl descrie: «grila de fier ovală sau rotundă», bățul lung cu două «crampoane» prinse în teaca de piele din șea. Am văzut înainte de războiu astfel de lumini pe calea dela Rodna la Sighet, în părțile Bistriței Aurii și ale Cârlibabei. Ori se doarme în jurul focului făcut cu lemnele pădurii. Sate proaste, cu «Greci hoți» în cale, adunându-se în cete ca să prade. La popasuri încăperi având numai «două-trei sofale»; nimic de mâncare, care trebuie cerșită, cu preț scump. Rea cultură, dar vite și cai mulți și frumoși. Autorul se alunecă a vorbì și de saline. Cu «Greci, Munteni, Turci și ieniceri» armați se merge înainte.

Se descriu Văcăreștii, odată «grand château», cedat apoi călugărilor. Cu carte dela Vodă e cineva găzduit acolo. «Nu voiu descrie această mănăstire. Samănă mai mult cu cazărmi. N'am văzut vrednic de luare aminte decât un portic care urmează de jur împrejurul curții și care formează acolo două galerii frumoase. Biserica e cea mai frumoasă pe care o știu eu la Greci. Se arată cîteva icoane *(tableaux)* bunișoare *(passables)*. «Odăi sărace, masă frugală, noapte rea; lumea stând pe sofale, mîncată de insecte. Mai bine de cai în vastele grajduri!

Plătăreștii, Negoieștii urmează. Nu se află la călugări decât pâne neagră. «Toată țara aceasta ar fi frumoasă și roditoare, dacă ar fi lucrată; dar războaiele dese și năvălirile hoților fac să dezerteze locuitorii.»

La Oltenița, «sătucean», se desface; tovarășul, un anume Anton, dă vestea de apropiata mazilie a Domnului. Spunea că regretă așezarea la București, unde aflase o Curte «furtunoasă», plină de lingușire și rivalitate, în care-l prind bătrânețile. Prevedea că Vodă va ajunge repede, umilit, la Poartă. Recomandațiile lui tind a pune pe Flachat la adăpost de răutatea grecească.

Peste lanuri de iarbă mirositoare *(fenouil)*, altfel decît cel din Franța, se ajunge la vadul Turtucăii *(Totroquay)*, sat mare, cu Dunărea în față, liniștită ca un lac, dar supusă vânturilor ce o răscolesc[1]). Dincolo, e Turcia — și norocul.

---

[1]) Mai departe, la descrierea cutremurului din 2 Septemvrie 1734, se vorbește de Antioh Carageà, și de un foc din Constantinopol, și de un derviș care spune «contelui Conorte», Ungur, în slujba Domnului Țării-Românești că un *C* va domnì, dar nu iese Mavrocordat, ci Constantin Racoviță. Un Ungur desfrânat prezice la București ceasul morții. Un prieten român vrea să citească în cartea respectivă. Arătându-i-se și aflând ca unul din doi trebue să moară. Ungurul cade mort. Se face o cercetare de medici, și Vodă iea cartea, supusă și judecății «savanților din Țara-Românească».

ANEXE

CĂLĂTORIA LUI FLACHAT

I

Nous ne nous arrêtâmes que quelque temps à Viddin. Je n'osai pas la parcourir; elle étoit pleine de soldats si mal disciplinés, que le Commandant de la place avoit peine à les contenir. Les seigneurs turcs visiterent nos bateaux avec beaucoup d'attention. Tout ce qui avoit un air étranger étoit sûr de leur plaire: j'étois habillé à la Françoise, aussi méritai-je leur attention. Elle me seroit devenue funeste, si les Grecs avec qui j'étois eussent moins eu de probité; ils les engageoient à me vendre sans s'informer ni qui j'étois, ni de ce que j'allois faire en Valachie. Cela m'ôta encore plus l'envie de voir Viddin, où j'aurois été fort exposé.

Nous quittâmes le Danube quelques jours après, dans un village voisin de Nicopolis. Nos Grecs y prirent des chariots et une voiture parce qu'ils avoient beaucoup de marchandises qu'ils avoient achetées pour le prince de Valachie, et dans l'espace de trente-six heures nous arrivâmes à Bochorest. C'est une ville ouverte, assez considérable; elle est située dans une plaine fertile en grains et en pâturages, couverte d'arbres fruitiers. On y compte plus de trois cents églises; il n'y en a point qui ne tienne à un couvent de Religieux Grecs. Ce sont des monuments de la piété des Vaïvodes ou souverains du pays qui ont voulu par ces édifices éterniser leur mémoire.

Le prince Constantin aspire à cette célébrité par un moyen différent; bien des gens penseront que son choix prouve son discernement et sa bienfaisance. Il y a déjà assez de temples, chaque rue en a plusieurs; il lui parroissoit inutile d'en augmenter le nombre. Le plus bel édifice en ce genre n'auroit pu lui être glorieux que dans sa capitale. Les moines, charmés de sa libéralité, auroient quelque temps chéri sa mémoire; le peuple, amateur de la nouveauté, auroit

vanté sa piété, les étrangers auroient parlé de son bon goût, si l'artiste dont il se seroit servi avoit secondé ses vues. Ne craignons pas de le dire; il auroit eu le mérite de notre ancienne noblesse, qui croyoit avoir satisfait à toutes sortes de devoirs en bâtissant une église et un couvent, dont toutes les murailles perpétuoient en même temps et leurs noms et leurs orgueilleuses prétentions sur l'estime publique: foible avantage, que l'amour propre grossissoit à leurs yeux. Le Vaïvode dont je parle s'appliquoit fort sérieusement à remplir les vues de la providence. Souverain d'un peuple nombreux, il se croyoit obligé d'en être le père, et de travailler solidement à son bonheur et sans négliger la religion, qu'il savoit devoir en être le principe, il ne s'occupoit pas moins à les faire vivre dans cette abondance qui n'autorise jamais l'inaction, parce qu'elle cesse avec l'industrie qui devroit l'entretenir.

Le peuple en général peut être accusé d'ingratitude. Il semble rougir de parler sans cesse des plus signalés bienfaits, quand il les tient de son prince. Son admiration n'est jamais de longue durée; elle se relâche presque aussi-tôt qu'elle se familiarise avec son objet, et vient à s'éteindre si elle n'est soutenue tous les jours par de nouveaux miracles. D'ailleurs avec le temps il ne voit plus dans un édifice ou sacré ou profane qu'un monument élevé à ses dépens par la vanité, à moins qu'il ne lui en revienne un avantage réel dont il auroit été privé. C'est pourquoi les grands hommes ont toujours préféré à de fastueux et inutiles trophées des établissements moins éclatants et plus avantageux, qui perpétuent jusqu'aux siècles les plus reculés leur gloire dans tout son éclat, par une suite continuelle de bienfaits: et c'est l'objet que le Vaïvode dont je parle s'est proposé, dans la construction d'un bejestin. C'est un grand bâtiment quarré, il y a tout autour des boutiques comme sont les halles. Elles ne pourront être occupées que par les marchands étrangers, Valaques, Grecs, Turcs ou Hongrois; mais aucun d'eux n'y peut fixer sa résidence; il vend les marchandises qu'il a apportées, et on l'oblige d'en sortir d'abord qu'il a consommé sa vente. S'il veut s'établir dans la ville, le directeur est chargé de l'aider à faire son établissement. La libéralité du Prince est proportionnée au talent plus ou moins grand qu'il a montré pendant son séjour dans le bejestin, qui ne désemplit pas.

C'est ainsi que le Vaïvode s'applique à faire fleurir le commerce et les arts, en récompensant les artistes. Mais l'ardeur de ses sujets

ne répond point à la magnificence. La culture de leurs champs leur fournit les choses nécessaires à la vie; ils s'en contentent par indolence ou par habitude. M. Andronaqui, son premier secrétaire, homme de génie, protecteur déclaré des artistes et des gens de Lettres, parce qu'il s'appliquoit lui-même continuellement à l'étude, m'a dit plusieurs fois que le prince s'étoit lassé de faire des efforts inutiles pour les rendre industrieux et leur donner du goût pour le commerce. Il avoit prévenu le prince en ma faveur, et j'eus l'honneur de lui être présenté par lui. Il me reçut avec cette bonté qui pénetre l'ame de la plus vive reconnoissance, et que l'on n'oublie jamais. Il parloit parfaitement l'Italien et l'Allemand, et il entendoit fort bien le françois, quoiqu'il eût de la peine à s'expliquer. Il me fit mille questions sur mes voyages; elles annonçoient moins un prince curieux, qu'un grand homme qui avoit de la satisfaction à s'instruire. Je répondois aux questions qu'il me fit sur nos manufactures avec cette franchise que l'amour de la patrie excusoit. Pourquoi craindrois-je de le dire? je croyois rendre à la France la justice que les peuples voisins ne peuvent lui refuser. Le vaïvode et les seigneurs de la Cour en convenoient avec moi, parce qu'ils avoient eu le moyen de s'en convaincre ou par la lecture, ou par nos ouvrages. Le vaïvode témoignoit du regret de n'avoir pas des françois à gouverner. Il eût été capable de former et d'exécuter le projet qui a été si glorieux au czar Pierre si la politique lui eût permis de s'absenter d'un pays où il est tributaire du Grand-Seigneur, dont il dépend absolument, et si ses sujets n'avoient pas montré une incapacité ou une répugnance décidée à le seconder dans ses vues.

Que l'on ne croie pas que l'éloge que j'en fais soit dicté par une aveugle reconnoissance ou par une basse flatterie, dont on n'imagine pas devoir rougir quand on loue les têtes couronnées. J'aurois mille choses à alléguer qui prouveroient toutes qu'il est au dessus des louanges qu'on peut lui donner. Je n'en rapporte qu'une preuve. M. Riso, connu à Bochorest sous le nom de seigneur Portaro, venoit de faire par son ordre les observations qu'il auroit voulu pouvoir aller faire lui-même en Allemagne, en Hollande, en Angleterre, en France et en Italie. Pouvois-je attribuer à quelque motif l'accueil plein de bienveillance que j'en reçus, et les offres qu'il me fit faire de m'arracher à son service avec le titre et les appointements de secrétaire? Je ne m'étois fait annoncer que comme artiste et négociant.

J'eus l'honneur d'être présenté aux deux princes ses fils. Il auroit été enchanté qu'ils eussent voulu apprendre parfaitement la langue Françoise et l'Italienne. Je jouois un peu de la flûte; et je m'apperçus que notre musique françoise leur arrachoit ces suffrages qui partent d'un coeur ému; et quoique les morceaux italiens que j'exécutois fussent toujours applaudis et fort admirés, ils en revenoient à nos airs, dont le pathétique et la douceur avoient produit dans eux une sensation délicieuse, que la vivacité et le brillant des ariettes italiennes ne pouvoient faire oublier. Ce petit talent, quoique je ne l'eusse pas dans un certain degré, me fit rechercher de presque tous les jeunes seigneurs de la Cour. Leurs concerts orientaux ne servoient plus qu'à leur faire envier ceux que nous avons dans la plupart des grandes villes de l'Europe, sur l'idée que je leur en donnois. Ils se seroient sans doute déterminés à faire venir des musiciens, s'ils n'avoient eu des préjugés à combattre, ou beaucoup d'obstacles à surmonter. Je parcourus toute la ville avec M. Andronaqui. Il étoit trop éclairé et il avoit trop de goût pous penser que je m'arrêterois à admirer des maisons basses, sans régularité, des rues inégales et peu larges, des églises d'une architecture très commune et des couvents qui n'avoient tout au plus de remarquable que leur grandeur; mais toutes ces choses nous donnoient occasion de disserter.

Il me mena à la maison de plaisance du prince. Elle se ressent ainsi que son palais de sa premiere destination. C'étoient des couvents, que les souverains ses prédécesseurs ont un peu fait embellir. La plupart de nos hôtels du second ordre ont beaucoup plus d'apparence, et nous n'en avons guere qui ne soient aussi bien meublés. Nous suivîmes le cours de la riviere Dombovissa. Elle est fort rapide, et l'eau n'y manque jamais. Il y a un très grand nombre de moulins. Leur méchanique n'a rien de singulier. Je n'en parle même que parce qu'ils donnerent occasion à M. Andronaqui, en me faisant voir ceux qui sont à la porte du château, de me dire que les jardins étoient dans un très mauvais état, que tous les jets d'eau étoient détruits, et qu'on n'avoit trouvé personne dans le pays qui eût osé entreprendre de les rétablir, quoique le prince n'y eût rien épargné. Je m'offris à donner le plan d'une pompe, qui non seulement feroit aller les jets d'eau, mais encore qui conduiroit l'eau dans tous les appartements où l'on voudroit en avoir. Je parlois avec un homme qui avoit des connoissances en ce genre. Il fut satisfait de l'idée que je lui en donnai.

Cette conformité de goût fut encore une raison de plus qu'il eut pour s'attacher plus particulièrement à moi. Je compris qu'il avoit rendu compte au prince de nos entretiens, par la réception qu'il me fit le lendemain; il m'honora de ses ordres, et je me mis ce jour-là même à lui tracer le plan de ma pompe. Je ne le mettrai point ici; elle étoit à peu de choses près semblable à celles que l'on voit en plusieurs endroits où les fontainiers sont obligés de remplir le même objet. On en parut très-content, et l'on m'assura qu'on penseroit incessamment à la faire exécuter. Je prévis qu'elle ne le seroit pas si tôt, parce qu'il falloit faire venir des ouvriers d'Allemagne, ou des meilleures villes de la Hongrie. Ce petit succès, auquel je devois m'attendre, me fit honneur et m'enhardit.

M. Andronaqui me retenoit chez lui le plus long-temps qu'il pouvoit. Il lui étoit aisé de m'avoir, je ne m'en éloignois qu'à regret: il m'avoit bientôt habitué par ses bontés à respecter et à rechercher en lui moins l'homme d'État, qu'un savant, et un parfait ami. Nous allions de côté et d'autre pendant le jour, et nous passions souvent une partie de la nuit dans son cabinet. Son appartement m'auroit lui seul donné une haute idée de son mérite, si j'avois moins été dans le cas d'apprécier son esprit et son coeur; j'y retrouvois partout l'artiste et l'homme de goût. Sa bibliothèque étoit nombreuse et bien choisie; il avoit plusieurs tableaux de prix, quelques morceaux de sculpture admirable, quantité d'outils de toute espèce, et plusieurs pieces d'une mechanique singuliere qu'il avoit fait venir d'Allemagne ou d'Angleterre. Je crois faire son éloge quand je dirai qu'il étoit savant sans préjugé et sans partialité. Il parloit toutes les langues de l'Europe; il en connoissoit les meilleurs auteurs; il s'appliquoit à se les rendre familiers. J'étois surpris du progrès qu'il avoit fait dans les sciences. Il m'engagea à lui communiquer mes observations; je travaillai près d'un mois pour lui en donner l'idée que voici.

J'avois fait connoissance avec un Anglois qui avoit une pierre d'aimant considérable. Je l'engageai à me la vendre. Dès que j'en fus possesseur, je m'attachai sérieusement à en connoître les propriétés. J'avois souvent occasion en lisant de voir l'utilité qu'en retirent les marins. Il me parut que les boussoles que j'avois vues n'étoient pas à beaucoup près aussi parfaites qu'elles pourroient l'être; l'idée me vint d'en faire exécuter une beaucoup plus grande (plan 13, fig. 14). L'aiguille avoit six pouces de long. Je fis graver des cadrans sur toutes

les faces, tant de la boîte que du couvercle, qui étoit élevé et soutenu par un demi-cercle de cuivre, sur lequel on voyoit les degrés, afin de la mettre au degré où l'on est: par le moyen de l'aiguille aimantée il étoit facile de s'orienter et sur le champ les cadrans indiquoient l'heure, le matin comme le soir, dans quelque position que l'on fût.

Le petit succès qu'elle eut m'engagea à tenter quelque chose de plus. J'avois remarqué plusieurs fois combien l'on est embarrassé lorsqu'il s'agit de faire tracer un cadran solaire à la campagne et sur-tout à la ville, où l'on est obligé de profiter avec art des rayons du soleil. Je voyois que l'on étoit contraint de les multiplier autant que les différents aspects des maisons, pour savoir l'heure dans tous les moments de la journée commodément, et malgré les variations du soleil. C'étoit un service à rendre au public, que de lui donner un moyen sûr d'obvier à cet inconvénient. J'en imaginai plusieurs; ils me paroissoient tous défectueux. Après bien des recherches, il me vint une idée à laquelle je m'arrêtai. J'eus bientôt occasion de me convaincre qu'elle étoit juste. Je fis faire une caisse quarrée, plus haute que large; je la fis peindre en blanc, et on y traça des cadrans solaires sur les quatre faces et un au dessus. L'endroit où je voulois la faire placer étoit entouré de maisons; c'étoit à l'angle de celle où j'habitois, à une petite distance et presque au dessous d'une fenêtre. Le soleil n'y paroissoit bien que quatre à cinq heures du jour; le matin et le soir il ne lançoit des rayons qu'à une certaine hauteur. Il falloit en tirer parti. C'est ce que je fis, en plaçant ma caisse de façon que l'un des cadrans marquoit toujours l'heure, pour peu que le soleil parût. La boussole dont je viens de parler me fut d'une grande utilité pour la poser avec toute la précision qu'il falloit pour qu'elle répondît à mon attente. J'eus beaucoup plus de peine à l'affermir contre les coups de vent auxquels elle étoit exposée. On conçoit que le moindre dérangement lui ôtoit toute la justesse. J'aurois été souvent obligé de la remettre en place si je n'avois eu la précaution de l'attacher solidement sur un pied de fer enfoncé dans les pierres de taille qui formoient l'angle de la maison. Je m'étois amusé à cette étude pendant l'hiver; le printemps de retour m'excita à cultiver les connoissances que j'avois déjà sur la botanique.

J'avois souvent occasion d'aller à la campagne; j'y trouvois chaque jour quelque chose de singulier; j'étois enchanté des choses qu'un botaniste de mes amis me faisoit observer; l'étude de la nature me

remplissoit d'admiration pour celui qui l'a tirée du néant. Je m'écartois avec peine des mêmes lieux où j'aurois autrefois péri d'ennui. Je concevois insensiblement combien la vie privée doit avoir de charmes pour les philosophes qui dédaignent le séjour de la ville, pour lui préférer celui d'une retraite champêtre. Nous courions mon ami et moi le long des ruisseaux, dans les vallons, et sur les montagnes. Les endroits les plus agréables sembloient n'être destinés par le Créateur qu'à réjouir la vue; il avoit caché les richesses de la botanique dans les terreins obscurs, sauvages et inconnus.

Je ramassois beaucoup de plantes médicinales et curieuses, pour les comparer avec les plans que nous en donnent les plus fameux botanistes. Ils me prouverent souvent qu'il en étoit de cette science comme de beaucoup d'autres; chacun a son systême, plus ou moins raisonnable. Rien ne me faisoit plus sentir combien les bornes de l'esprit humain sont étroites; on nous donne des conjectures souvent fort hasardées pour des vérités incontestables; souvent on ne rougit pas d'accréditer des fables et de se jouer de la crédulité des peuples. Nous devons cependant rendre quelque justice à beaucoup d'auteurs; s'ils ne nous ont pas parfaitement dévoilé la vérité, ils nous ont mis en voie de la connoître. Quant à ceux qui ont excellé dans le genre des connoissances dont je parle, quelle reconnoissance ne devons-nous pas à tant de botanistes fameux, qui ont perfectionné une connoissance que l'on ne sauroit ni trop cultiver, ni assez estimer, puisque la vie de tant de précieux citoyens en dépend! Ne les confondons point avec cette foule de charlatans qui nous jouent, ou publiquement dans les places sur les théatres ou tréteaux, ou dans des ouvrages qui souvent réussissent mieux que les plus parfaits, parce qu'ils ont soin d'y donner pour vraies des fables vraisemblables, dont le merveilleux séduit les lecteurs peu instruits.

J'avois cru comme beaucoup d'autres ce que certains écrivains nous racontent de la mandragore. Je m'étois convaincu par moi-même que la racine ne ressemble à rien moins qu'à la figure humaine et que celles qu'on montre quelque-fois devoient être des productions de la fourberie des charlatans. Je fis un essai pour la dévoiler qui eut l'effet que je pouvois en attendre. Il s'agissoit de trouver une racine de certaine grosseur. Je ne crus pas pouvoir en trouver de plus propre à mon projet que celle de la brionia, on courge sauvage. J'en déterrai une monstrueuse; je la donnai à un sculpteur, qui en fit

une statue de dix pouces. Par la précaution de l'ouvrier, il n'étoit pas aisé d'appercevoir que le ciseau l'avoit formée. Je voulois d'ailleurs qu'on vît les restes des racines qu'on auroit dû couper pour l'arracher de la terre: je lui enfonçai donc des grains de millet dans la tête et sous les pieds; je le remis dans une terre sablonneuse, que j'avois soin d'arroser de temps en temps; je l'y laissai plus de deux mois. Le millet avoit germé; la statue étoit déjà attachée par des filaments assez forts; l'écorce s'étoit unie; il étoit impossible d'imaginer qu'elle étoit artificielle. Je l'exposai au soleil; elle se brunit et elle se rida comme les autres racines. Je la montrai à quiconque vouloit la voir. Tous les curieux du pays l'examinerent avec attention. Tout le monde y fut trompé. On admiroit le courage que j'avois eu de m'exposer au danger évident de périr. On pensoit même que je ne vivrois pas long-temps, parce qu'on croyoit qu'on ne pouvait arracher cette racine sans mourir avant l'année révolue. Je les rassurai par la précaution que je leur disois avoir prise de la faire enlever par un arbrisseau plié, lorsque je l'avois presque entièrement déracinée. On étoit surpris de voir la figure d'un homme. On fut bien plus étonné lorsque je montrai quelques mois après la figure d'une femme; elle étoit moins haute et moins grosse, parce que je n'avois pas pu trouver une racine aussi volumineuse que la première. Un abbé, qui se piquoit d'avoir des choses rares dans son cabinet, m'engagea à lui en céder une et je vendis l'autre fort cher à une troupe de comédiens de campagne. Que de merveilles n'auront-ils pas attribuées à cette prétendue production de la nature! je ne doute pas qu'ils ne s'en soient servis pour abuser de la crédulité du peuple. Cette petite ruse peut faire comprendre jusqu'où peut aller la charlatanerie.

Mes recherches sur les propriétés des plantes n'aboutirent pas toutes à faire des découvertes amusantes; elles m'engagerent a faire quelques compositions utiles aux pauvres, à qui j'en faisois présent. L'onguent divin, que je composai d'après la recette qu'en donne M-me Fouquet, sans y rien ajouter, me donna plus de consolation qu'aucune autre. Un malheureux, réduit à la mendicité par une horrible plaie qu'il avoit à la jambe, avoit épuisé toutes les ressources de la chirurgie et avoit achevé de se ruiner. Il languissoit au coin d'une rue, où il mendioit du soulagement. Je lui conseillai de faire usage de l'onguent que je venois de faire; je lui en appliquai une

emplâtre: le lendemain je m'apperçus qu'il y avoit déjà du changement. Je lui interdisis entièrement l'usage du vin; en douze jours il fut guéri. Combien d'infortunés citoyens cesseroient de souffrir et deviendroient utiles à l'État, s'il y avoit des personnes assez charitables pour leur procurer de ces remedes dont les recettes sont entre les mains de tout le monde sans être connues! Ne pourroit-on pas imputer cette ignorance funeste à la cupidité de certains suppôts d'Esculape, qui affectent de n'en parler qu'avec mépris, ou qui les décrient, parce qu'ils gagneroient moins en les substituant aux remèdes qu'ils emploient plus avantageusement pour eux, quoique avec moins de succès pour les malades? Je n'ai jamais compris pourquoi les pharmacies des hôpitaux ne s'appliquent pas au moins à accréditer tant de recettes salutaires. J'ai voulu tenter de remédier, s'il étoit possible, à ce désordre par la justice que j'ai cru devoir leur rendre publiquement, après les épreuves que j'en ai faites.

Je ne pouvois pas acquérir des connoissances fort étendues en ce genre dans le pays que j'habitois; et elles m'auroient été inutiles. L'acquisition que je fis de la bibliotheque d'un homme qui vivoit philosophiquement à la campagne, me fit changer d'objet. Il s'étoit appliqué à la chymie; je trouvai une collection de bons livres qui parloient de cette science. Je n'en avois nulle idée, on je n'en avois entendu parler que pour en concevoir de l'horreur. Je ne sais si le préjugé qu'on a communément dans le monde contre les chymistes est moins funeste qu'il n'est bizarre...

Je ne m'arrêterai point ici à détailler mes opérations chymiques: je ne dirois rien qui ne soit connu; car je n'imagine pas avoir rien trouvé en ce genre que d'autres n'aient pu inventer avant moi et comme moi. Un peu plus ou un peu moins d'industrie à cet égard ne m'autoriseroit pas à risquer d'ennuyer beaucoup de lecteurs par la description des fourneaux stables ou portatifs, des alambics de toutes sortes de figures et des préparations que je fis faire pour tirer presque sans embarras, dans un même endroit, et en même temps, diverses sortes d'huiles chymiques, ou, pour me faire entendre de tout le monde, l'esprit de plomb, de vitriol, d'urine, etc. Je ne dirai qu'un mot de l'esprit de plomb parce qu'il me paroît que plusieurs auteurs affectent de n'en parler qu'en énigme et avec le ton du mystere, quoiqu'ils s'expliquent clairement et fort au long sur les propriétés qu'ils lui attribuent.

Je pilai et réduisis en poussiere quatre livres de pierre ponce; j'y mêlai une livre de plomb pulvérisé. Lorsqu'il fut impossible de distinguer le plomb de la pierre, je les mis dans une cornue de verre (voyez plan 13, fig. 15) qui tenoit à un grand ballon de même matiere, de façon que la moindre vapeur ne pouvoit s'evaporer. Je fis un grand feu de charbon sous le fourneau; je l'augmentois insensiblement et j'eus soin de le continuer sans cesse jusqu'au moment où je ne vis plus à travers le verre dans l'alambic qu'une fumée d'un blanc jaunâtre; alors je le laissai refroidir et je retirai mon alambic. Je trouvai au fond du ballon une belle huile. Lorsqu'elle n'étoit point agitée, elle ressembloit à de l'or fondu. Tous ceux qui s'appliquent à l'art métallique savent avec quel succès on peut s'en servir pour différentes opérations.

J'étois en correspondance avec plusieurs chymistes de la province: nous nous étions faits une loi de n'avoir rien de caché les uns pour les autres et jamais il ne nous arriva de nous faire un mystere des découvertes que nous faisions; mais les uns opéroient avec plus de succès que les autres. Tout dépend de l'ardeur, de l'intelligence, de la dextérité et je, ne craindrai pas de l'avouer, de la dépense que l'on peut faire; parce qu'il n'est guere d'opération qui ne coûte; et combien en fait-on en pure perte! Lorsque toutes mes préparations furent achevées, l'un d'entre eux, qui les avoit attentivement examinées et qui en parut satisfait, me dit, pour m'en témoigner son contentement, qu'il avoit un secret admirable à me révéler. Tout ce qu'il me dit pour m'obliger au silence, et la loi qu'il me fit de ne communiquer qu'à lui seul ce que j'aurois trouvé, m'en donnoit la plus haute idée. Je croyois que c'étoit un phénomene jusqu'alors inconnu dont il avoit à m'entretenir; je me hâtai de lui ôter tout sujet de défiance. Voici à peu près comment il me parla et ce que j'appris. Je ne préviens personne à ce sujet; on en pensera ce qu'on voudra.

Il y a, me dit-il, une matiere que l'on trouve partout; c'est une production de l'esprit universel, dont nous avons souvent parlé. Je n'ai pas été assez heureux pour pouvoir m'en procurer, quelques efforts que j'ai faits pour cela; mais je ne doute pas que vous ne le soyez plus que moi. Les progrès que vous avez faits dans cette science m'en répondent et je ne craindrai pas d'en convenir: je vous en ai donné les premiers éléments, je vous ai dirigé dans la plupart de vos opérations; je viendrai désarmais, sans en rougir, prendre des leçons

de vous. Je ne l'interrompis point; je me crus dispensé de tout ce que l'amour propre emprunte souvent en pareil cas de la modestie, par l'impatience que j'avois de savoir ce qu'il alloit m'apprendre. Vous vous donnez beaucoup de peine, ajouta-t-il, pour tirer l'esprit de différentes matières; celui-ci n'en demande pas tant et il est bon à tout. C'est un des plus beaux dons de la nature; elle ne nous l'accorde que deux fois chaque année, c'est-à-dire, depuis le 21 mars jusqu'au 21 mois suivant. Il faut lever avant le jour et aller sur quelques montagnes pierreuses et incultes, du côté qui reçoit les premiers rayons du soleil levant. Vous ne tarderez pas à voir dans certains endroits propres à la recevoir une matière transparente dont chaque partie ressemble à une belle émeraude. Je n'en ai jamais pu recueillir, mais elle n'en existe pas moins, et elle est comme des chymistes sous le nom de matière première de la pierre philosophale. Que ce mot ne vous engage pas à révoquer en doute ce que je vous dis. Ils détaillent trop bien la maniere de s'en servir et de la préparer et sur-tout les signes qui l'annoncent et qui la caractérisent, lorsqu'elle paroît sur la surface de la terre, pour qu'on puisse la compter au nombre des phénomenes chimériques de la nature. Ils ajoutent que, lorsqu'on la prépare, elle devient liquide, change plusieurs fois de couleur, se raffermit et se réduit en poudre rougeâtre, qui a une vertu merveilleuse pour la transmutation des métaux. Tout dépend d'avoir l'art de la purifier, de l'allier avec d'autres matieres, de la faire fermenter, de la distiller, et ensuite de la coaguler. Ces auteurs nous assurent que la nature n'emprunte de l'art que fort peu de secours. L'utilité que je prévoyois pouvoir en retirer augmentoit l'impatience que j'avois de la trouver. Mon chymiste s'opiniâtra à me refuser les livres où l'on en parle. Il se contesta de me promettre de me diriger dans mes opérations, si je réussissois dans les recherches que je devois faire. Je me déterminai à en faire, comme par forme d'amusement et sans espoir.

Je fis quelques jours après l'acquisition d'un livre qui m'apprit que c'étoit le *flos Coeli* dont il me parloit; mais où le trouver? Je commençai à errer à la pointe du jour sur les montagnes, tantôt d'un côté, tantôt de l'autre. Il y avoit plus de trois semaines que je me donnois des peines infinies. Je voyois approcher la fin de l'équinoxe, j'étois rebuté d'une recherche aussi inutile. Je n'avois plus que quatre

jours à attendre; je persistai, bien déterminé à m'y plus penser si mes efforts étoient toujours inutiles. Le 17-e jour d'octobre je revenois sur mes pas, plus ennuyé et plus fatigué que jamais: lorsque je fus presque au bas de la montagne sur laquelle je m'étois promené plusieurs heures je remarquai un endroit plus inculte et plus sauvage que les autres; on n'y voyoit que quelques tiges de fougere. Je m'en approchai et j'examinai à mon ordinaire avec la plus grande exactitude tout ce qui paroissoit avoir du rapport avec la chose que je cherchois. Je découvris enfin entre une plante de fougere et un gazon une espece de feuille transparente, verte comme une émeraude. Je la mis dans un vase que j'avois apporté. Je visitai toutes les fougeres des environs; j'en trouvai encore un peu: mais il y avoit une grande différence entre les feuilles qui avoient été exposées au soleil, et celles qui n'en avoient pas encore été frappées; les unes étoient noires, seches, et fort ressemblantes à de la corne mince qui auroit été brûlée et les autres étoient encore d'un très-beau verd. Je ramassois tout sans distinction. La précaution que j'avois prise de mettre la plus belle dans mon vase, pour lui conserver la fraicheur, et l'autre dans un papier, étoit devenue inutile. On n'en faisoit aucune différence lorsque je l'étalai sur une table. Une heure après que je l'eus recueillie, j'essayai de lui donner sa premiere couleur. Je la mis dans l'eau, et dans une demi-heure elle eut recouvré tout ce qu'elle avoit perdu de sa qualité. L'examen que j'en fis conjointement avec le chymiste qui m'en avoit donné la premiere notion, me convainquit que c'étoit véritablement le *flos coeli* dont il étoit fait mention dans les livres que nous avions sous les yeux.

Nous retournâmes le lendemain avant le jour dans le même endroit, nous y en trouvâmes quatre fois plus que la veille. Dès que les premiers rayons du soleil commencerent à se répandre, elle séchoit. Mais nous remarquâmes qu'il n'y en avoit que dans un terrein d'environ dix pas en quarré. Il étoit humide, pierreux...

Je continuai d'en faire ma provision jusqu'à la fin du mois d'octobre: il n'y avoit pas de jour que je ne découvrisse quelque place nouvelle où la nature me l'offroit en abondance.

. . . .

. . . .

Le prince ayant examiné mes observations, voulut m'attacher à son service: il me combloit de bienfaits; et je ne doutois point qu'il

n'assurât ma fortune. J'en avois déjà des garants bien flatteurs, mais on m'avoit si long-temps parlé de Constantinople, j'avois si forte envie d'aller ensuite à Jérusalem, au grand Caire et de passer à Pondichery, où je voulois m'établir, que je ne pouvois m'y résoudre. Un docteur grec nommé Michel, qui étoit venu avec nous de Vienne, acheva de me décider. Il avoit été averti que le prince venoit de donner du mécontentement à la Porte, dont il étoit tributaire: il n'y avoit pas lieu de douter que le Pacha de Hongrie ou de Belgrade n'eût incessamment ordre de l'en punir, et il étoit presque probable qu'il seroit déposé. Je craignis d'avoir part à sa disgrâce, ou du moins je ne voulus pas en être témoin. Je feignis donc d'avoir des ordres qui m'appelloient à Constantinople. Je devois partir avec le docteur, et le jour de notre départ étoit fixé. Je le voyois néanmoins approcher avec regret, parce que j'allois m'éloigner d'un prince à qui chacun croyoit devoir rendre des hommages, que l'affection et la reconnoissance animoient plus qu'un froid et timide respect. Lorsque j'allai recevoir ses derniers ordres, il m'assura que je trouverois toujours les mêmes avantages à sa Cour, si jamais je voulois me dévouer à son service. Je partis comblé de ses bienfaits, plein de ces sentiments qui r'honorent pas moins celui qui les inspire que celui qui les porte gravés dans son coeur. Je ne devois guere moins à M. Andronaqui; nous fûmes également touchés de notre séparation, et nous n'avons cessé de nous écrire qu'au moment où la bonté de son coeur l'a forcé de suivre son prince à Tenedos, où il n'a jamais cessé d'être avec lui, et de lui donner des preuves de son zele et de son attachement, sans doute plus touchantes au milieu des rochers de cette isle, que dans son palais à Bochorest.

Je fis dans cette ville une observation qui m'a paru singuliere. Quoique le Grand-Seigneur dispose à son gré de cette principauté, les Turcs n'y ont point de mosquée, et ils y sont affranchis de la domination du Vaïvode; ils n'y reconnoissent pour maître que le résident du Grand-Seigneur, qui a seul droit de les punir. Mais il n'en est pas de même des Valaques, Grecs et autres nations chrétiennes: le Vaïvode ou Hospodar de Valachie peut disposer despotiquement de leur vie et de leurs biens, si le Sultan ne met nulle opposition à ses entreprises et à ses décrets, parce qu'il en dépend entièrement; et toutes les fois qu'il manque d'exactitude à payer le tribut qu'il doit à la Porte, ou de fidélité aux capitulations, il doit s'attendre à être

déposé, et souvent même est-il en danger de perdre la tête. C'est plutôt un vice-roi qu'un souverain. Le prince Constantin eût mérité un meilleur sort: il n'est point d'État qui ne se fût félicité de l'avoir pour maître.

Lorsque la caravane fut rassemblée, elle sortit de Bochorest avec une escorte. Il seroit difficile de pouvoir s'en passer; on est continuellement harcelé par les brigands Valaques, Turcs et Hongrois. Ces voleurs sont en grand nombre; on risque beaucoup de s'écarter seul de la ville. Nous eûmes plusieurs montagnes à traverser; nous passions des journées entieres dans des forêts vastes et sombres, sans jamais quitter nos armes. Nous ne savions pas où aller loger, nous n'avions pour guide pendant la nuit qu'un grand pot à feu qu'un homme de la caravane portoit devant nous. C'est une grande grille de fer ovale ou ronde, qui est à la pointe d'un long bâton armé de deux crampons, que l'on enfonce dans deux soutiens de cuir attachés à la selle du cheval, comme on y place les étendards. On le fait remplir le soir de plusieurs rouleaux d'étoupes ou de toiles imbibées d'une liqueur faite avec de l'huile et de la poix résine. Le vent et l'agitation que le cheval fait en marchant animent sans cesse la flamme. Dès qu'elle est une fois bien allumée, la pluie ne sauroit l'éteindre. Elle répand une grande lueur à travers les fentes de la grille. Quelque obscure que soit la nuit, il n'arrive jamais aux conducteurs de s'écarter de la route qu'ils doivent tenir. Dans le besoin on a bientôt allumé du feu dans les forêts, lorsqu'on est contraint de s'y arrêter pour faire alte à défaut d'hôtelleries, qui ne sont ni bonnes, ni sûres, ni fréquentes. On ne rencontre guere que de mauvais villages, peuplés de Grecs voleurs de profession, qui se répandent dans les chemins pour dévaliser les passants. Ils s'attroupent même, et viennent fondre sur les caravanes lorsqu'ils imaginent qu'on n'est pas sur ses gardes et qu'on ne sauroit leur résister. Dans les endroits où nous étions reçus on nous conduisoit dans de grandes chambres dont les meubles consistoient en deux ou trois sofas, où l'on n'est guere couché plus mollement que sur la dure. On n'y donne point à manger. Chacun est obligé d'aller mendier des aliments, que l'on paie fort cher.

Nous fûmes douze jours en route. Rien ne nous dédommageoit de la fatigue que nous avions à essuyer et de l'ennui qui nous dévoroit. Nous étions plus de cent hommes, Grecs, Valaques, Turcs et Janissaires, tous bien armés; mais nous n'étions pas moins sur

la défensive. La précaution n'étoit point inutile; ces brigands eurent plusieurs fois la hardiesse de nous harceler dans les défilés, dont ils connoissoient mieux que nous les issues. Nous marchions en bataillon serré. Nos chariots étoient sans cesse environnés des voyageurs qui les suivoient. Malheur à qui auroit eu l'imprudence de s'en éloigner. Jamais voyage ne me parut si long.

Les terres sont mal cultivées; les habitants aiment l'oisiveté; le bétail et les chevaux sont beaux et en quantité. Il y a dans ce pays différentes mines; on y trouve du sel en quantité, qu'on retire de la terre. Vackarest est à deux grandes lieues de Bochorest; et c'est le seul endroit qui m'ait paru mériter quelque attention. C'étoit autrefois un grand château. Les princes l'ont donné à des moines, à condition que les passants y seroient reçus. On ne s'y présente guere sans un passe-port du Vaïvode. Ce seroit s'exposer à une réception peut-être désagréable. Aussi les caravanes ont-elles grand soin de s'en munir. Je ne ferai point la description de ce couvent. Il ressemble plus à des casernes qu'à un monastere. Je n'y ai vu de remarquable qu'un portique qui regne tout autour de la cour et qui y forme deux belles galeries. Leur église est la plus belle que je connoisse aux Grecs. On y montre quelques tableaux passables. On observe chez ces religieux une exacte frugalité. Nous nous en ressentîmes. Nos chambres répondirent au repas qu'on nous fit faire. Je pense que les chevaux se trouverent mieux dans les vastes écuries où ils furent enfermés, que nous sur les sofas, où nous eûmes beaucoup à souffrir des insectes. Mon voyage en Esclavonie m'avoit habitué aux mauvais gîtes. Celui-ci me paroissoit délicieux en comparaison de ceux que j'avois eu dans ce pays-là. Platarest et Negoise, autres couvents où nous nous arrêtâmes, nous le firent encore regretter. Nous fûmes contraints d'avoir recours aux provisions que nous avions faites, parce qu'on n'avoit que du pain noir à nous vendre. Tout ce pays seroit beau et fertile, s'il étoit cultivé; mais les guerres fréquentes et les courses des brigands font déserter les habitants.

M. Antoine, un des Sous-secrétaires du prince, avoit voulu m'accompagner. Il nous suivit jusqu'à Oltenze, petit village à deux journées de Bochorest. C'étoit lui qui m'avoit averti de ce qu'il prévoyoit devoir incessamment arriver au prince. Il me pria instamment alors de lier correspondence avec lui et me conseilla de me fixer à Constantinople, si mon voyage en Terre Sainte n'étoit point

indispensable par quelque circonstance qu'il pouvoit ignorer. Il m'embrassa les larmes aux yeux, en me disant à l'oreille de ne jamais songer à revenir: Mes enfants, ajouta-t-il, errent comme vous loin de leur famille; je ne sais ce que la fortune leur prépare. J'ai eu le malheur de me fixer à Bochorest. Le prince mérite mon respect et tout mon attachement, mais dans une Cour si orageuse tout est flatteur, il n'y a rien de récel: j'y ai vieilli; mon sort n'est pas meilleur; il ne m'en reste que des regrets. Le prince vous a paru dans un état florissant; il est en butte à plus de revers que vous et moi: et vous ne tarderez peut-être pas à le voir dans l'humiliation à Constantinople, si vous vous y arrêtez, tout digne qu'il est de l'élévation de son rang. Je souhaite que vous ne connoissiez jamais par votre expérience que c'est se jeter dans des entraves, dorées, il est vrai, mais bien pesantes, que de vouloir s'attacher à la fortune des Grands. Souvenez-vous de mes conseils; c'est l'amitié qui les dicte: mon âge et mon expérience doivent vous faire sentir que je suis en état de vous le prouver. Vous êtes jeune; je vous parle comme je voudrois qu'on parlât à mes enfants. Allez; ne m'oubliez jamais; je mérite quelque part dans votre attachement.

Il s'étoit plusieurs fois appliqué à me faire connoître la fourberie des Grecs avec lesquels j'allois avoir commerce. Il sembloit me dévoiler leur ame, où la duplicité se cache sous les dehors aimables de la franchise et de la naïveté. Toujours flatteurs en apparence, ils se servent mieux que personne au monde du langage d'une amitié séductrice, qui fait tomber dans leurs pieges sans qu'on s'en appercoive. Soyez soupçonneux, défiant et discret, sans être dur et incivil, me disoit-il souvent; vous aurez à chaque pas des embûches à éviter. Nous nous embrassâmes tendrement l'un l'autre; il se retira suivi de quelques domestiques, et je partis avec la caravane.

Je priai le docteur Michel de me céder son cheval. Je voulois me livrer à mon aise à mes réflexions: j'en avois une ample matiere. O que de pareils hommes sont estimables, me disois-je, qu'ils sont essentiels aux jeunes gens! Je me réservai à me lier plus étroitement avec lui, s'il revenoit à Constantinople. Je ne lui en ai pas moins l'obligation d'avoir servi à me faire former un plan de conduite qui m'a réussi dans les sentiers difficiles où la fortune m'a engagé, comme on le verra, lorsque je me suis attaché au Queslar Aga.

Nous traversâmes une plaine couverte de fenouil si haut qu'on n'y auroit pas apperçu un homme à cheval. L'odeur qu'il répandoit nous incommodoit beaucoup: elle étoit néanmoins différente de l'odeur du fenouil que nous avons en France; ce qui me fait conjecturer que c'est une espèce différente, ou peut-être une sorte de plante que nous ne connoissons pas; mais les feuilles, ses graines et sa tige, à la hauteur près, sont exactement semblables à notre fenouil.

Nous passâmes le Danube auprès de Totroquay, gros village situé sur une colline. Ce fleuve a près d'un mille de largeur en cet endroit; il y est néanmoins très-profond. On croiroit voir un lac lorsque le temps est calme: mais il est très dangereux de s'y trouver au moment où certain vent s'éleve; il forme des lames d'eau que le bateau ne sauroit rompre; ce qui en a fait périr un grand nombre. . . . . .

. . . .

Je ne décide point; mais je comprends comment le derviche par ce moyen a pu prévoir le tremblement de terre du 2 septembre 1734. Il l'annonce en ces termes: Il arrivera le 2 du mois prochain un boulversement dont tout le monde sera surpris. Chacun sera saisi de frayeur, et bientôt après le calme reviendra. Il avoit aussi averti entr'autres Antioche Carragia de l'incendie du palais de Sadik Aga, et il prévint le Comte Conorte, Hongrois, qui étoit au service du prince de Valachie dont j'ai parlé, que le nom de celui qu'on enverroit dans ce pays commençoit par un C. Le Comte imagina que son prince alloit être rétabli; il vint le lui annoncer: mais on apprit quelques jours après que c'étoit Constantin Racovitza et non pas Constantin Mavrocordato.

Le derviche étoit un homme obscur, qui ne pouvoit guere être instruit des dispositions du Divan à cet égard. Le même Comte de qui je tenois cette anecdote m'assura qu'ils avoient vu à Bochorest un Hongrois que bien des gens avoient consulté pour savoir le moment de leur mort. Jamais il ne s'étoit trompé. C'étoit un débauché de profession. Un jour qu'il resta seul avec un Valaque, à la fin d'un repos où ils avoient eu des femmes publiques, cet ami le pria instamment d'examiner dans son livre, qu'il conservoit soigneusement, s'ils avoient encore longtemps à vivre l'un et l'autre. Il fit beaucoup de difficultés, parce qu'il craignoit d'être trop tôt instruit d'un si triste événement. Il céda enfin aux instances de son ami. A peine eut-il jeté les yeux dans ce livre, qu'il s'écria que l'un des deux alloit

mourir. L'effroi les saisit. Mais l'incertitude étoit trop cruelle; chacun voulut se rassurer: il regarda une seconde fois; et en jetant le livre à terre, il annonça à son compagnon de plaisir que c'étoit fait de ses jours. Il pâlit dans la minute, ses yeux se fermerent, il tomba en foiblesse, et expira. Le prince Constantin le fit visiter, pour s'assurer du genre de maladie qui l'avoit emporté subitement. Les médecins certifierent que sa mort étoit naturelle. Le prince s'empara de son livre. On le montra à tout ce qu'il y avoit de savants en Valachie et dans les villes de la Grèce. Il est impossible d'y rien comprendre.

II

Quoique la plupart des manuscrits aient péri par les incendies et par la négligence des Orientaux, il (Fourmont) ne désespère pas cependant de recouvrer quelques morceaux dignes de tenir leur place dans la bibliothèque du roi: ce n'est pas qu'il comptoit beaucoup sur les manuscrits grecs; le prince de Valachie, fils du fameux Mauro Cordato, les rassembloit de toutes parts depuis vingt ans ou environ; il n'est pas de coin dans la Grèce qu'on n'eût fouillé par ses ordres; et ses compatriotes, parmi lesquels il passoit pour un prodige de savoir, travailloient à l'envi à satisfaire sa curiosité; elle lui coûtoit des sommes immenses; il prodiguoit l'argent, et ses libéralités lui avoient assuré la possession d'une quantité très considérable de manuscrits grecs et orientaux. Le catalogue en seroit fort curieux, et M. l'abbé Sevin voulut l'engager, par les motifs les plus pressans, à le lui communiquer; malheureusement, occupé des soin d'acquérir, il avoit négligé de faire l'état de ses livres; il lui répondit quils étoient entassés pêle-mêle dans un magasin; et en même temps il lui envoya un manuscrit en lettres onciales, et chargé de figures sur toutes les pages. Ce manuscrit contenoit des parallèles tirés de divers traités des Pères, ouvrage qui avoit servi de modèle à celui que Saint Jean Damascène nous a donné dans la même goût. En revanche, M. l'abbé Sevin lui fit présent, quelques mois après, d'un exemplaire des Conciles, imprimé au Louvre.

Ce commerce se soutint depuis avec beaucoup de régularité; et, dans les dernières lettres qu'il reçut de ce prince, il l'exhortoit à le continuer, lorsqu'il seroit de retour en France et finissoit par lui promettre des manuscrits encore plus anciens que celui dont on vient

de parler. Il mourut incontinent après le retour de M. l'abbé Sevin...

[Le patriarche de Jérusalem] aimoit la France et faisoit un cas particulier des gens de lettres; lui-même les avoit cultivées avec succès; et, après le prince de Valachie, il n'y avoit personne dans le Levant qui fût plus habile que ce prélat.

(Lettres sur Constantinople de M. l'abbé Sevin, de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres, écrites pendant son séjour dans cette ville au comte de Caylus, suivies de plusieurs lettres de M. Peyssonnel, de la même Académie, et d'autres savans, écrites au même, contenant des détails curieux sur l'Empire ottoman; on y a joint la relation etc.; le tout imprimé sur les originaux inédits, et revu par M. l'abbé Bourlet de Vauxcelles, Paris, X (1802).)

CEA MAI VECHE CTITORIE DE NEMEŞI ROMÂNI DIN ARDEAL (1408—9)

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa publică dela 14 Maiu 1926

In revista săsească «Klingsor» dela Braşov, în numărul de Maiu, d-l Coriolan Petran, profesor la Universitatea din Cluj, publică, după un «clişeu» Szendrei [1]), o frescă de o extraordinară importanţă pentru vieaţa Românilor din Ardeal.

Luată din biserica dela Streiu-Sîngiorz, în districtul Huniedoarei, ea înfăţişează pe ctitori ţinând, după obiceiu, pe palme o biserică de stil mai curând apusean, cu un turn lipit în faţă şi cu altarul în retragere faţă de zidurile naosului. Fereşti, care par a fi fost încadrate gotic, se înşiruesc de-a lungul clădirii: două la turn, trei la naos, una la altar.

Ctitorii poartă dulame roşii şi verzi ca ale boierilor noştri în epoca mai veche, tivite jos, se pare, cu blăni; picioarele sunt cuprinse, după obiceiul apusean, în nişte cizme fără călcâiu cum, se întâlnesc şi în Orient şi în armura cavalerilor din Occident; săbii de caracter turcesc, recurbate, cu mânerul de spadă, li sunt prinse de brâu.

[1]) D-l Gh. Balş mă îndreaptă la publicaţia lui Szendrei, *A magyar viselet történeti fejlödése*, Budapesta 1905, în care, în adevăr, la pp. 39—40, se găseşte, mult mai clar, «clişeul», un *desemn*, cu explicaţii. De aici rezultă o înnoire «a chipului» cu cheltuiala lui Zaharia Cioca, protopop de Huniedoara, la 1743, de Gheorghe Şandru din Făgăraş. Am cercetat imediat prin Comisiunea Momentelor Istorice biserica. Pictura şi inscripţia sunt refăcute, destul de grosolan. Un strat de fum acopere zugrăveală nouă întinsă peste vechea frescă pe care o reproduce. Biserica, înădită, e o solidă zidire în stil apusean. In apropiere, o alta, asemenea are picturi de stil bizantin, cari par a fi din secolul al XV-lea.

Au părul lung, lăsat în chică, și doi din ei poartă barbă mică și mustăți răsfrânte în jos. Femeia e îmbrăcată românește, cu un văl care i se lasă pe umeri, înfășurându-i; e tivit cu țarțamuri fine; o lungă rochie, legată cu brâu, lasă a se vedeà la mâneci un alt veșmânt dedesubt; în față se lasă un peșchir ca o fotă cu linii în lung deasupra și în lat la partea de jos, de unde atârnă apoi o prelungire mult mai îngustă.

Deșì scena e foarte mult redusă, mi-a fost cu putință să cetesc inscripția slavonă următoare, în litere care sunt, de sigur, cele dela începutul secolului al XV-lea, când, precum vom vedeà, se așează ctitorii:

Раб бжіи жѹпан лацко, раба бжіе жѹпаница нистора, ктитор жѹпан кендрешѹ, раб бжі влаико син кендреш предаеть манастирь стомѹ геωрги седь ωвкаω (*sic*) лтиї деакь.

Въ имѣ ωнца и сна и стаго дха сьзида жѹпан кендрешь и негова жѹпаница нистора и снове его сеи монастирь стаго великомѹченика и стратиωторца Христова Георгіе и совершисе и напнсасе кода мнс. (*sic*) на здравителе мое и дшстиво спсение вь дни жикмона кралѣ и загорскіи вводи иωанеша и Іакова влто ѕчіз, ωктомв. в дні.

Adică:

«Robul lui Dumnezeu jupân Lațco, roaba lui Dumnezeu jupânița Nistora, ctitorul jupân Chendreș, robul lui Dumnezeu Vlaicu fiul lui Chendreș au închinat mănăstirea Sfântului Gheorghe; moșul lor . . . Litovoiu diac.

In numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh a zidit jupânul Chendreș și jupânița lui Nistora și fiii lui această mănăstire sfântului marelui mucenic și ostaș al lui Hristos Gheorghe și s'a săvârșit și s'a scris pentru pomenirea și sănătatea și mântuirea sufletelor lor în zilele lui Jigmon Craiu, Voevozii ardeleni Ioaneș și Iacov, anul 6917, Octomvrie 2 zile».

In afară de notele pe care le va dà în curând d. Victor Motogna în *Revista Istorică*[1]) despre unii dintre acești cnezi din părțile Huniedoarei, iată ce se poate găsì fără osteneală cu privire la această familie și la încunjurimea ei de nobilime românească în acest județ, odată, supt Litovoiu și Bărbat (vezi Râul-lui-Bărbat, poate după lupta și moartea lui Bărbat pe malurile lui), parte din Țara-Românească liberă ce se înjghebà.

[1]) No. April—Iunie.

La 1404, «Jicmon Craiul», Sigismund, dă cheneziatul satului Sălaş «fidelibus nostris Kenderes et Barb, filiis Gregorii, necnon Kozta, filio Nicolai, keneziis de Hatzagh et per eos Lack filio Nicolai de Zentgewrgy, filio eiusdem Kenderes». Adică aceia cărora li se face donaţia sunt Chendereş al nostru, fiu deci al lui Grigore, Costea al lui Nicolae, alt «chenez de Haţeg», şi «Laţcu fiul lui Nicolae de Sângiorgiu, fiu şi el al lui Chendereş». Ar ieşì de aici că Laţcu e nepotul de fiu al lui Chendereş, care aveà însă şi un fiu mai tânăr, Vlaicu, nume care aminteşte pe al Domnului muntean din secolul al XIV-lea. Un şir de martori din acelaş ţinut nobiliar se adună: Vlad (Ladislau) de «Ballya», Nicolae al lui Pavel de Peştiş, Vlasie fiul lui Petre de Tâmpa, Vlad (Ladislau) de Simeria «sau Margine», Ioan fiul lui Stoica din Dănsuş [1]).

Când, în acelaş an, se dă *tocmai moşia Streiu* lui Zeicu (de unde Zăicani), între oamenii regali aduşi înainte sânt şi «Kenderes de Szent-György» şi «Laczk de eadem», cei doi ctitori. Şi lângă ei aflăm pe Vlad (Ladislau) de Batiza, Nicolae al lui Ştefan de «Dedacs», Petru, fratele aceluia, Mihail al lui Laurenţiu de Losad, Ştefan şi Coman, fiii lui Iuga de Ohaba («de Boohebe») [2]).

Un al treilea act din acel an 1404, privitor la Ioan fiul lui Chende din Râul-de-Mori şi la fratele lui Chende, cuprinde ca martor şi pe «Kenderes de Szent-György», alături de Ciula, de Nicolae din Muncel, de Barbu din Râul-lui-Bărbat, de Nicolae din «Baachan» şi de Dionisie din Silvaş [3]).

Până şi Litovoiu poate fi identificat. La 1421, când se dă Barişorul Mic lui Costea fiul lui Iaroslav, lui Nanul, lui Iaroslav fiul lui Barbul, se pomeneşte nu numai «Dionisie (Deneş) fiul lui Chendereş», dar şi «Bank fiul lui Lithvoy», care luptase la Haţeg cu Turcii [4]).

Adaug că Voevozii Ioan şi Iacob apar în documentele timpului.

Iar ca vecini mai însemn pe Dragotă şi Ioan de Râul-Alb cari se judecau la 1398 pentru o cincime de marcă de argint cu Ianustin

---

1) Hurmuzaki, I², pp. 428—9, No. CCCLI.
2) *Ibid.*, pp. 434—5, No. CCCLVIII.
3) *Ibid.*, pp. 432—3, No. CCCLVI.
4) *Ibid.*, pp. 515—6, No. CCCCXXVI.

şi fraţii Băsărabă şi Costea [1]), pe Nicolae fiul lui Ioan Chende [2]), ba chiar câte un Maramurăşean ca «Gurzo» din 1397 [3]).

Ar fi cu putinţă ca tot acest nemeş ctitor să fie şi acel Kendris de «Felső-Szállápataka», din «Sălaşul-de-Sus hăţegan», care, în 1444, ca om de suită, *familiaris*, al lui Ioan Hunyadi, e arătat în donaţia regelui Vladislav pentru moşia aceasta şi pentru Crivădia, ca luptător la Belgrad, la Poarta-de-Fier şi în ţările noastre [4])? Lucrul n'ar fi uşor cu putinţă din cauza vârstei, cel din Streiu-Sângiorz având la 1409 un fecior de cel puţin douăzeci de ani şi, pe de altă parte, baştina unuia şi a celuilalt sunt deosebite. Familia acestuia din urmă erà reprezentată acum o sută de ani prin Francisc Kenderessi, Ungur şi catolic în acel sat chiar [5]). De altfel Chendereş erà şi un nume de botez, şi-l aflăm la unul din fiii lui Ioan Cândea din Râul-de-Mori 1430 şi 1447 [6]), iar la 1462 apare un Ioan Chendereş, care e fiul lui Ioan şi nepotul de fiu al lui Cândea de mai sus [7]). Şi această familie continuă până azi [8]).

Chendereş sau Cândreş (cf. Pană Peneş; Piele, Peleş) nu erà un biet cneaz sau jude ţăran. Sabia lui, paloşul, care se da numai prin diplomă regală, şi rare ori [9]), erà, după sistemul militar al lui Ludovic-cel-Mare, în apărarea regelui şi a ţării. Rămăsese legat de legea lui cea veche şi împărtăşià cu Voevozii de peste munţi cultura slavonă contemporană. O împărtăşià, cum am arătat-o mai sus în aceste «Memorii», în studiul «O mărturie din 1404 a celor mai vechi Moldoveni», cu Marămurăşanii cari la 1404 scriau slavoneşte ca dincoace de munţi, în Moldova, actele lor de donaţie. Purtà haina boierilor noştri, deşi ruda lui, Nistora, păstrà vălul şi fota ţărancelor din jurul ei. Aveà de sigur şi el vre-un turn, vre-o culă, ca a Cândeştilor

[1]) *Ibid.*, p. 397, No. CCCXXX.
[2]) *Ibid.*, p. 288.
[3]) *Ibid.*,
[4]) *Ibid.*, p. 709.
[5]) *Ibid.*
[6]) *Ibid.*, p. 741, No. DCXIX; Motogna după Csánki, în *Revista Istorică* pe 1926, p. 70. Şi ceva mai târziu; *ibid.* şi pp. 71, 73—6.
[7]) *Ibid.*, II², p. 138 şi urm. No. CXVIII.
[8]) Motogna, *l. c.*, p. 78.
[9]) *Ibid.*, p. 75.

din Râul-de-Mori [1]). O biserică se puteà ridicà din agonisita familiei. Şi de sigur el aveà şi legături în ţara liberă ca acei Costa, Stanciu şi popa Vâlcul din Râuşor cari trădau pe Sigismund şi veniau în Moldova, moşia lor trecând la fiii lui Ioan cel mort sub Haţeg, în luptă cu păgânii: Mihai, Băsărabă şi Ioan [2]).

Intr'o mare lumină nouă apare prin fresca din Streiu toată această nemeşime românească de cnezi, *nici unguriţi, nici latinizaţi, nici trecuţi la legea stăpânilor, ci înfăţişând în Ardealul lor ce înfăţişau dincoace ai noştri cei vechi* [3]).

---

[1]) Motogna, *l. c.*, pp. 77—8.

[2]) Hurmuzaki, I², pp. 592—4, No. CCCCXCVI.

[3]) Să nu se uite că vechea biserica din Huniedoara, «capela», erà din *1456* (N. Iorga, *Studii şi documente*, XII, p. 278, no. 3). Nemeşii din Râul-lui-Bărbat jucau un rol în secolul al XVIII-lea (*ibid.* p. 201, no. 707).



Biserica din Streiu-Sângiorz

Clişeu al Comisiei Monumentelor Istorice



Ctitorii dela Streiu-Sângiorz (fotografie înainte de spălare)

Clişeu al Comisiei Monumentelor Istorice

OPT SCRISORI TURCEŞTI ALE LUI MIHNEA II «TURCITUL»

DE

N. BĂNESCU

MEMBRU CORESPONDENT, PROFESOR
LA UNIVERSITATEA DIN CLUJ

Şedinţa dela 2 Iulie 1926

Cu prilejul unei călătorii de studii la Veneţia, în vara anului trecut, am făcut, câteva zile, cercetări şi în Archivele acelui oraş, pline, cum se ştie, de material privitor la trecutul ţărilor noastre. D-l dr. M. Kravjánsky, un tânăr teolog maghiar din Oradea-Mare, care strânge acolo, de aproape doui ani, materiale cu privire la istoria Statelor răsăritene ale Europei, mi-a atras atenţia asupra unui caiet întitulat *Lettere Principi* (Collegio, sez. III, secreta, No. 12), în care se cuprind mai multe scrisori dela diferiţi Domni ai noştri către Dogele Veneţiei. Scrisorile acestea, împreună cu cele din sala Expoziţiei permanente a Archivelor, au fost cunoscute de d-l N. Iorga, care le-a publicat în diferite volume ale colecţiei Hurmuzaki.

La începutul caietului se află însă o serie de opt scrisori în turceşte; din cauza limbei în care sunt scrise, ele au scăpat până acum atenţiei cercetătorilor. Totuş, pe cotorul lor, cancelaria ducală a înregistrat în italieneşte rezumatul cuprinsului, din care se poate vedeà că avem a face cu scrisori dela unul din Domnii Ţării-Româneşti. Indicaţia generală, pe prima margine a scrisorilor cusute în caiet, sună: «*Lettere in turco senza traduzione del Vaivoda di Valachia in varii tempi...* [1]) *datta li 994, cioè è di anno 1589*». Anul a fost greşit calculat; în realitate scrisorile datează din anul 1584.

1. Cea d'întâiu (I) [2]) poartă această însemnare a Cancelariei: «*Il Voivoda di Valachia relegado in Rodi prega il Chiaia del primo Vizir che lo facci*

[1]) Câteva cuvinte, prinse în cusătură, nu se pot cetì.

[2]) Urmăm ordinea dată de original. Pentru publicare însă ni s'a părut mai firesc a

liberar di quel loco e darli il suo Stato, et li manda à donar una cortella zoielata e li promette 40 m. cechini».

2. A doua (II): «*Il Voivoda di Vlachia scrive al Bassà che lo liberi da Tripoli di Barbaria et li restituisca il suo Stato, per il che promette dar al gran S-r 300 m. c[echini] e 100 m. al Bassà, li manda una fodra de zebelini*».

3. A treia (VIII) e rezumată în cuvintele: «*Il Voivoda di Vlachia relegato in Tripoli di Barbaria al Coza di Sinan Bassà Maruf Efendi in sua raccomandatione, che sia levato di Barbaria et mandato in Gretia*».

4. A patra (III): «*Scrive il Voivoda di Vlachia relegato in Tripoli di Barbaria al Caia del Cap°. del Mar per lo aiuti et favorischi in farli rihaver il suo Stato*».

5. Pe a cincea (IV) se cetește notița: «*Il Voivoda di Vlachia scrive à Mustaffa Dragoman che l consulta col suo homo circa la restitution del suo Stato*».

6. A șasea (V) e înregistrată: «*Il Voivoda di Vlachia à Ali Agà, che li dia aviso di quanto haveva sentito del suo negotio di rihaver il Stato*».

7. A șaptea (VII): «*Lettera scritta dal Voivoda di Vlachia a Sinan Bassà, dimanda far esser liberato da Tripoli di Barbaria*».

8. In sfârșit, a opta (VI): «*Lettera scritta dal Voivoda di Vlachia relegato in Tripoli di Barbaria al Cap°. del Mar, pregando lo facci liberar di là et rihaver il suo Stato*».

Cum vedem, toate aceste scrisori, către diferiți demnitari ai Porții Otomane, vin dela acelaș surghiunit, care nu e altul decât Mihnea II, scos, în 1583, din întâia sa domnie.

Intors în țară, m'am adresat d-lui I. G. Duca, pe atunci Ministru de Externe, pentru a obținea, prin mijlocirea Consulatului nostru din Veneția, fotografierea acestor scrisori. Datorită bunăvoinții d-sale am putut aveà fotografiile, pe care, după dorința d-lui Duca, le depun Academiei Române. D. G. Iogu, interpret la Ministerul Afacerilor străine și un bun cunoscător al limbii turcești, ne-a tradus scrisorile în românește.

*

Din rapoartele publicate de Al. Odobescu în Suplimentul I la volumul I al colecției Hurmuzaki și de d-l N. Iorga în vol. XI al colecției și în vol. I al Documentelor grecești, tot de acolo, cunoaștem împrejurările scoaterii lui Mihnea II din întâia sa domnie, în favoarea lui Petru Cercel, pe urma

---

da scrisorile în ordine cronologică. Numerotația aceasta, aceeași pentru fac-simile și traduceri, e indicată de numărul cuprins între parenteze.

stăruitoarelor intervenţii ale marelui său protector, Henric III al Franţei. In Iunie 1583, Mihnea erà destituit şi exilat, împreună cu familia sa, la Rodos.

El a fost, după un an, ridicat de acolo, la cererea de sigur a agenţilor noului Domn, şi dus tocmai la Tripoli, în Barbaria [1]), pentru a i se luà putinţa de a intrigà pe lângă oamenii puternici ai Porţii. Dar Mihnea ştià să întreţie şi din acest depărtat loc de surghiun relaţiile sale, prin obişnuitele mijloace ale vremii: darurile şi banii, sume enorme, făgăduite în toate părţile, cum ne-o mărturisesc scrisorile. Acţiunea sa în această privinţă începuse încă din timpul şederii sale la Rodos, cum rezultă din scrisorile adresate lui Capudan-Paşa, reprezentantului acestuia şi lui Alì-Aga. Mama lui Mihnea, Ecaterina lui Alexandru-Vodă, aveà multă nădejde pentru întoarcerea fiului său în Scaun. La 14 Ianuarie 1584 ea scrià din Rodos surorii sale Mărioara, la mănăstirea din Murano, să nu se întristeze de soarta lor, «căci lumea aceasta astfel de obiceiu are: când scot din domnie pe un Domn, nu-l lasă să stea în Constantinopole». Dar să se roage lui Dumnezeu: «repede vom căpătà iarăşi domnia, dacă va vrea Dumnezeu» [2]).

Patru din scrisorile descoperite (I, II, III şi VI) poartă data: *20 Ramazan 992*, care, după calculul d-lui Iogu, corespunde zilei de *18 Septemvrie 1584*; două (VII şi VIII), şi anume cea către Sinan Paşa, «Mare Vizir în retragere», şi cea către Maruf-Efendi, Hogea lui Sinan, sunt datate *3 Şeval 992* (= *1 Octomvrie 1584*); iar două, mai scurte, adresate lui Mustafà-beiu şi lui Alì-Aga, dragomani (IV, V), n'au însemnată data. Ele au trebuit să fie însă scrise în acelaş timp cu celelalte — la 18 Septemvrie, ori la 1 Octomvrie —, căci într'însele se recomandă acelaş om de încredere al lui Mihnea II, cu numele Nicola, trimes de dânsul să ducă scrisorile la Constantinopole, şi să lucreze, în cauza sa, pe lângă înfluenţii săi protectori.

Scrisorile acestea, dacă n'au altă valoare, sunt totuş preţioase documente ale decăderii politice a ţărilor noastre, în epoca de înainte de Mihaiu Viteazul. Scrise în acelaş ton de umilinţă, — frazele se repetă de multe ori stereotip —, ele expun situaţia nefericitului exilat şi imploră, în schimbul marilor făgăduieli ce se fac, sprijinul pentru recăpătarea Tronului pierdut, ori măcar pentru schimbarea locului de surghiun.

[1]) N. Iorga, *Contribuţii la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului XVI-lea*, «An. Ac. Rom.», XVIII, p. 60.

[2]) *Ibid.* pp. 58—59.

Mazilitul cere stăruitor să fie trecut «pe țărmul cellalt» (III); «vrem să fim și noi cu locuința fixată în Turcia europeană, cum au fost, slavă Domnului, atâția Voevozi ai Valahiei până acum» (II). Nedreptatea ce i s'a făcut «nu s'a întâmplat nimănui în lume», scrie dânsul, căci «niciodată vre-un Voevod al Valahiei n'a fost surghiunit în vilaietul Tripolei de Africa» (VI). In scrisoarea adresată Marelui Vizir, Mihnea făgăduește Padișahului 500.000 de galbeni, din cari 300.000 înainte de intrarea în domnie, iar 200.000 după sosirea lui în țară. «In afară de aceasta», adaugă dânsul, «vom mai oferì și alte multe servicii Padișahului. Apoi acolo sunt negustori de vite și măcelari: banii ce se dau de către aceștia nu se vor pierde, ci vor fi luați asupra noastră și vor fi oferiți». Marele Vizir aveà să primească 100.000 de galbeni și alte servicii, câte-i vor fi cu putință. Deocamdată i se trimete prin Nicola, odată cu scrisoarea, o blană de samur. Iar Chehaii Marelui Vizir îi scrie că dă «chiar și mai mult decât a fost făgăduința», dacă se va împlinì dorința sa, și anume încă 20.000 de galbeni. Odată cu scrisoarea, Mihnea trimite și Chehaii, cu Nicola, o spadă împodobită cu pietre scumpe, *una cortella zoielata*. Capudan Pașa se vede că lucrà serios pentru restaurarea lui Mihnea. Ei stabiliseră împreună condițiile încă dela Rodos. Capudan-Pașa îi dase chiar știri printr'o scrisoare, și Mihnea, sensibil la atâta bunăvoință, ține să-l asigure că «asupra celor ce am vorbit cu voi la Rodos nu ne mai întoarcem; condiția este numai să fim în serviciu». El stăruie să-l susție pe lângă Marele Vizir. «Dacă se va da poruncă pentru scăparea de aici a subsemnatului vostru rob», — îi scrie dânsul — «și dacă va trebuì să vie galiota, atunci cheltuelile pentru galiotă să le cereți dela unchiul meu, Petru Voevod, Domn al Moldovei, care se află în Constantinopole». Dacă acesta nu va da, să plătească dânsul, căci îi va răspunde banii prin omul ce va aduce galiota. «Dacă vom aveà sangiacul nostru», adaugă Mihnea, «tot ce vom încassà să nu fie pentru noi, ci pentru voi. Dacă Dumnezeu va aduce treaba la un bun sfârșit, atunci un om al vostru să stea împreună cu noi; din parte-ne, vom rămâneà numai cu mulțumirea că vom fi fost scăpați de aci» (VI). Mihnea nu uită nici influența mare a lui Sinan, căzut din Marele Vizirat, și-i cere stăruitor protecția. O «înaltă scrisoare sigilată» din partea lui i-ar puteà împlinì, la timp prielnic, dorința. In sfârșit el scrie tuturor vechilor sale cunoștințe din Constantinopole, cerându-le să ascundă bine pe Nicola, ca să nu-l descopere dușmanii săi.

Stăruinţele acestea, sprijinite cu sume de bani, care mergeau până la Sultana-mamă [1]), atât de influentă în afacerile Imperiului [2]), determinară întoarcerea lui Mihnea II în Scaunul Ţării-Româneşti. Berthier, agentul francez la Poartă, puteà scrie regelui său, încă dela 26 Martie 1585, asupra situaţiei critice a lui Petru-Vodă Cercel. Iar la 9 Aprilie, el încunoştiinţà că, împotriva obiceiului de a nu se face schimbări decât în timpul consemnării tributului, Sultanul a hotărît înlocuirea lui Petru Cercel [3]). La 1 Iunie 1585, Berthier anunţà plecarea lui Mihnea II pentru călătoria sa în Ţara-Românească. Mama Domnului, Ecaterina, puteà împărtăşì surorii sale Mărioara, dela Murano, bucuria pentru această întoarcere fericită a soartei: «Cel ce nădăjdueşte, îşi ajunge scopul; măcar şi în fundul pământului să ajungă omul, şi, dacă-l iubeşte Dumnezeu, îl scoate iar de acolo» [4]).

I

Fericite şi îndurătorule stăpân [5]),

Subsemnatul umil rob, prin această scrisoare, mai întâiu mă închin cu plecăciune şi respect la cinstitele voastre picioare, iar pe urmă vă urez ca Dumnezeu să vă prelungească vieaţa şi fericirea şi să vă împlinească toate dorinţele în lumea aceasta şi în cealaltă. Amin!

Nu trebuie să vă ascund că răposatul mieu tată Alexandru Voevod a fost câţiva ani Voevod al Valahiei şi a servit cu credinţă pe Prea-Fericitul Padişah. Deosebit de aceasta, şi subsemnatul rob am fost timp de mai multe zile Voevod al Valahiei şi, slavă şi mulţumită Domnului, nu am săvârşit nicio faptă rea în serviciu. Dar, de unde subsemnatul rob căutam să-mi îndeplinesc precum se cade serviciul, am fost mazilit din acel sangiac. Pentru aceasta dinadins a venit un om al Padişahului, căruia i-am predat administraţia; apoi a trebuit să însoţesc pe un ceauş dela Curte care se înapoià. Eram surâzător şi mă pregătiam să mă închin la augustele picioare ale prea fericitului Padişah, dar am

[1]) V. relaţia dela 30 Martie 1585 a lui de Germigny către Henric III, în Hurmuzaki, Supl. I la vol. I.

[2]) V. N. Iorga, *Geschichte des osman. Reiches*, III, pp. 181—182.

[3]) Hurmuzaki, I, Supl. I, p. 99.

[4]) N. Iorga, *Contribuţii*, «An. Ac. Rom.», XVIII, p. 62.

[5]) Scrisorile n'au adresă niciuna. Aceasta e însă adresată către Chehaia Marelui Vizir, căci e înregistrată ca atare de Cancelarie şi apoi, şi din cuprinsul ei, rezultă acest lucru. N. E.

primit firmanul surghiunirii mele şi am fost dus la Rodos, unde am stat câteva zile, în sfârşit tot de un ceauş al Padişahului am fost ridicat din Rodos şi adus acì în Tripoli de Africa, fără să mă ştiu vinovat cu vre-un păcat, cu vre-o greşală. Nedreptatea făcută subsemnatului rob nu s'a întâmplat nimănuia în lume. Starea mea a devenit din cale afară de tristă, fiind-că n'am avut pe cine să pun să împărtăşească, pentru numele lui Dumnezeu, Padişahului nedreptatea ce mi s'a făcut. Ne rugam zi şi noapte ca fericitul Paşă să ajungă la demnitatea de Mare Vizir pentru ca să ne scape de această belea. Slavă Domnului, a sosit aceà fericită zi când Paşa a devenit Mare Vizir; deci să aibă marea bunăvoinţă să se ocupe de noi şi să obţină reintrarea noastră în sangiac.

Acum, fericite stăpâne, să aflaţi că am scris Marelui Vizir o scrisoare, pe care i-am trimis-o prin omul nostru Nicola. Vouă v'am povestit starea noastră, de aceea, vă rog să aveţi bunăvoinţă şi să lucraţi pentru scăparea noastră. Dăm chiar şi mai mult decât a fost făgăduinţa noastră din scrisoare, dacă se va împlinì dorinţa noastră ca să reluăm serviciul, şi, anume, vă mai dăm 20.000 galbeni. Şi iarăş, dacă nu se va puteà, vă rog să lucraţi ca să fim mutaţi cel puţin în Turcia Europeană. Ce mai soartă şi a noastră! Niciun Voevod al Valahiei n'a fost surghiunit tocmai la Tripoli de Africa. Numai Dumnezeu să dea răsplata cuvenită aceluia care e cauza surghiunirii mele. Să sperăm că vom fi scăpaţi prin silinţile voastre din această vâltoare şi vom reintrà în sangiac. Starea noastră a rămas mai întâiu în voia lui Dumnezeu şi al doilea în voia voastră; deci să aveţi bunăvoinţa şi să faceţi tot ce trebuie. Să ştiţi că serviciile voastre, dacă se vor pierde în lumea aceasta, vor fi neperitoare în lumea cealaltă.

Acum v'am trimis pe omul nostru Nicola. La sosirea lui, vă rog să vă informaţi dela dânsul şi să procedaţi în consecinţă. Să sperăm că prin silinţile voastre toate afacerile noastre se vor terminà.

Rămân la porunca voastră, stăpâne.

Scrisă la 20 Ramazan 992 = 18 Septemvrie 1584.

Umilul rob
MIHNEA
fost Guvernator
al sangiacului
Valahiei.

Pe margine: Pe omul nostru Nicola, care va sosì acolo, să aveţi bunătatea şi să-l ascundeţi într'un loc sigur, fiind-că duşmanii nostri sunt

mulți. Dacă dânsul va fi ascuns, cu voia Domnului și cu silințile voastre, toate treburile noastre se vor terminà. Ni e teamă să nu afle dușmanii, cari pot să împingă la vreo nenorocire; cât timp însă vom fi sub aripa voastră și vom aveà ajutorul vostru, treaba noastră va ajunge la un bun sfârșit. Ascunderea să se facă cât se poate de bine. Dacă ni se va împlinì dorința, noi vom fi robul vostru și sluga voastră. Binefacerea scăpării noastre de acest chin nu va fi uitată, iar voi veți aveà pe subsemnatul ca un rob al vostru cu bani cumpărat. Să aveți bunăvoința și să explicați totul fericitului stăpân; cu voia Domnului sperăm să ne vedem dorința împlinită. Rămân la porunca voastră.

Pentru ca scrisoarea să nu fie goală, v'am trimes o spadă, care are peruzele în câteva locuri. Vă rog să mă iertați de mica valoare a lucrului. Stăpâne, dacă cu ajutorul lui Dumnezeu vom scăpà, apoi vom oferì mai multe alte servicii. Trimitem Pașei o blană de samur, pe care o veți primì din mâna omului nostru, dar să îngrijiți să ne scăpați de acì.

II

Fericite și îndurătorule stăpân [1]),

Subsemnatul rob smerit mai întâiu mă închin la pământul cinstitelor voastre picioare, iar pe urmă mă rog ca Dumnezeu să vă prelungească cât mai mult vieața și fericirea și să vă înlesnească împlinirea tuturor dorințelor în lumea aceasta și în cea viitoare. Amin!

Am aflat că din mila lui Dumnezeu ați ajuns Mare-Vizir; pentru aceasta am mulțumit lui Dumnezeu și I-am adresat rugaciuni. Să sperăm că nu veți lipsì de a aveà parte de o și mai multă prosperitate și fericire. După aceasta vă aduc la cunoștință că răposatul mieu tată Alexandru Voevod a fost câțiva ani Voevod al Valahiei și a servit cu credință pe prea-fericitul Padișah. Deosebit de aceasta, și subsemnatul rob am fost câtva timp Voevod al Valahiei, servind fără niciun cusur pe Padișah. Dar, de unde subsemnatul căutam să-mi îndeplinesc precum se cade serviciul, am fost mazilit din acel sangiac. Pentru aceasta a sosit la noi un ceauș dela Curte, căruia nu i-am făcut nici o împotrivire și care m'a luat împreună. Eram surâzător și vesel, pentru a mă închinà la augustele picioare ale prea-fericitului Padișah, dar de odată m'am pomenit cu

[1]) Intr'un colț se cetește, în limba turcă: «Marelui Vizir». Probabil Siavuș Pașa, care se găseà în acest an Mare-Vizir.

firmanul surghiunirii mele la Rodos. Ajuns acolo, făceam mereu rugăciuni pentru sănătatea Padișahului, dar peste câteva zile m'am pomenit iarăși cu un ceauș dela Curte și adus în surghiun aci la Tripoli de Africa. Nedreptatea făcută subsemnatului rob al vostru nu s'a întâmplat nimănui în lumea aceasta. Starea noastră a devenit foarte rea, fiind-că n'am avut pe cineva care să se intereseze de această nedreptate a noastră și să vorbească, pentru numele lui Dumnezeu, Padișahului. Acum, stăpâne, slavă Domnului, ați ajuns cu fericire în demnitatea de Mare Vizir și sunteți acela care, văzând starea mea, o puteți înlătură. Să sperăm că, pentru numele lui Dumnezeu, nu veți uità pe subsemnatul rob al vostru, ci veți aveà milă și veți face tot ce vă stă în putință ca să fiu trimis în sangiacul meu. Stăpâne, dacă veți îndreptà această situație a noastră, vom da Prea Fericitului Padișah 500.000 galbeni, din cari 300.000 înainte de a intrà în sangiac, iar 200.000 după sosirea noastră acolo; în afară de aceasta, vom mai oferì și alte multe servicii Padișahului. Apoi acolo sunt negustori de vite și măcelari: banii ce se dau de către aceștia nu se vor pierde, ci vor fi luați asupra noastră și vor fi oferiți.

Deosebit, vă vom da vouă, stăpâne, 100.000 galbeni și vă vom procurà alte 2.000 [1]), făcându-vă totodată și alte servicii, câte ne vor fi cu putință. Dorința noastră este să fim o slugă a voastră. Sperăm că nu ne veți uità, iar pe urmă vom devenì sluga cea mai sinceră din toate câte le aveți. Acum vă rog să vă siliți, mai întâiu pentru numele lui Dumnezeu, iar al doilea pentru sănătatea Padișahului, să mă scăpați din acest ținut și să mă faceți sluga voastră, ca să vă aduc orice servicii. Iar, dacă nu se va puteà obțineà scăparea în felul acesta, atunci să mă treceți în Turcia Europeană, unde să mi se fixeze o locuință. Ce mai soartă și aceasta a noastră! Vrem să fim și noi cu locuința fixată în Turcia Europeană, așà cum au fost, slavă Domnului, atâția Voevozi ai Valahiei până acum. De data aceasta v'am făcut toate făgăduielile, așà că bunătatea, îndurarea și scăparea le aștept dela voi și de la poruncile voastre, iar pe urmă voiu fi un rob al vostru. Rog să aveți bunătatea și să-mi împliniți dorința.

Pentru ca scrisoarea să nu fie goală, prin omul nostru Nicola vă trimit o blană de samur. Vă rog să mă iertați de mica valoare a acestei blăni, comandată subsemnatului rob.

Sperăm că veți poruncì pentru readucerea noastră în serviciu. Starea noastră a rămas mai întâiu în puterea lui Dumnezeu, iar al doilea în mânile voastre.

---

[1]) In scrisoarea precedentă se vorbește de 20.000.

Avem speranţa că vă veţi îndurà şi veţi îngrijì pentru noi, astfel ca să vă rămânem până la moarte un rob. Rămân la porunca voastră, stăpâne.

Scrisă în 20 Ramazan 992 = 18 Septemvrie 1584.

Robul
MIHNEA
fost Voevod
Guvernator
al Valahiei.

III

Fericite stăpâne Chehaia-beiu [1]),

Subsemnatul smerit rob mai întâiu mă închin la pământul picioarelor voastre, iar pe urmă, dacă mă întrebaţi despre starea mea, slavă Domnului, sunt bine, dar să aveţi în vedere că mă aflu într'o chinuire groaznică. Scrisoarea ce mi-aţi trimis de data aceasta am primit-o, iar de conţinutul ei am luat deplină cunoştinţă. Dumnezeu să vă răsplătească în lumea aceasta şi în cea viitoare. Acum vă rog, pe scumpa voastră sănătate, să nu uitaţi pe subsemnatul vostru rob, ci să spuneţi lui Capudan-Paşa că sunt statornic în toate cele ce am spus în Rodos ca să reintru din nou în serviciu. Stăpâne, să aveţi marea bunăvoinţă şi să faceţi tot ce vă stă la îndemână ca să mă scăpaţi de această nenorocire. Subsemnatul şi familia suntem din cale afară slăbiţi. Dacă veţi face subsemnatului rob un cât de mic bine, Dumnezeu să vă răsplătească însutit şi înmiit. Nici că se poate o pomană mai mare ca aceasta. Dacă voi veţi exprimà dorinţa de a mă scăpà, ea se va împlinì, cu voia Domnului. Este nevoie numai de stăruinţă din partea voastră: dacă veţi aveà marea bunătate de a vă ocupà, noi sperăm că Dumnezeu va înlesnì un bun sfârşit. După ce vom trece în sangiac, toate serviciile noastre vor ieşì la iveală; prin urmare, stăpâne, vă rog să depuneţi toate silinţele. Am trimis o scrisoare şi lui Capudan-Paşa în aceeaş chestiune; vă rog să aveţi marea bunăvoinţă ca să veniţi în ajutorul nostru. Starea noastră a rămas mai întâiu în voia lui Dumnezeu, iar al doilea în mânile voastre. Să aveţi bunătatea şi să nu scăpaţi din vedere ca iarna aceasta să fim trecuţi pe ţărmul celălalt. Să ştiţi că am trimis pe un om al nostru, care se chiamă Nicola. La sosirea lui să aveţi bunătatea şi să-l ascundeţi,

[1]) In colţ: «Către Chehaiaua lui Capudan-Paşa».

pentru ca afacerile noastre să se termine. Dacă acest om al nostru va fi ținut ascuns, atunci, cu voia Domnului, afacerile noastre se vor terminà cu bine. Să aveți bunătatea și să vă informați dela el, ca să procedați în consecință.

Rămân la porunca voastră, stăpâne.

Scrisă în 20 Ramazan 992 = 18 Septemvrie 1584.

Servul MIHNEA
fost Voevod Guvernator
al Valahiei.

Pe margine: Dacă acest om al nostru, care sosește, va fi căutat de dușmanii noștri, să aveți bunătatea a-l ține ascuns în casa voastră, pentru ca el să nu cadă în mâinile lor, căci numai prin ascunderea lui în casa voastră afacerile noastre se pot terminà. Să-l ascundeți în chipul în care veți crede de cuviință, pentru ca să nu fie descoperit de dușmanii noștri. Stăpâne, să îngrijiți de afacerile noastre.

Iar dacă nu se va puteà împlinì dorința, las la voia Domnului urmările, pentru ca ele să fie îndreptate de Dumnezeu.

IV

Către cinstitul Mustafà-beiu,

Prin devotata mea, mai întâiu vă salut cu plecăciune și respect, iar după aceea, dacă întrebați despre starea noastră, să știți că suntem bine și sănătoși; doar voi să nu ne uitați la rugăciune. Când oamenii noștri vor sosì acolo și se vor înfățișà înaintea voastră, să-i primiți pe cât se poate cu bunăvoință, fiind-că dânșii au niște chestiuni de discutat cu voi.

Iată acum vi se împlinește porunca ce ne-ați dat cerându-ne un «siargic»: vi-l trimitem, dar să ne iertați (dacă obiectul nu e tocmai așà de nimerit). Termin și vă salut.

Umilul
MIHNEA
fost Voevod
al Valahiei.

Pe margine jos, într'un colț:
«Dragomanului Mustafà-beiu».

V

Către cinstitul Alì-Aga,

Mai întâiu vă aduc închinăciuni şi laude, iar după aceea vă amintesc despre chestiunile ce am discutat acum câtva timp cu voi în Rodos. Aşa dar, când omul nostru Nicola, trimis de acì cu o scrisoare, se va prezintà înaintea voastră, să aveţi bunăvoinţa să-l ascundeţi cum se cade, pentru ca lumea să nu descopere ceva. Iar voi, dacă veţi lucrà pentru noi cu tragere de inimă, se poate să ne scăpaţi din acest vilaiet al Tripolei şi să ne îndrumaţi spre ţărmul Turciei Europene, unde se află mai mulţi Voevozi în retragere. Ce bine ar fi pentru noi! Starea noastră de acì este tristă de tot. Nu ne-a rămas decât Dumnezeu. Despre chestiunile ce s'au discutat cu voi nu m'aţi înştiinţat; vă rog să aveţi bunătatea şi să mă înştiinţaţi prin acest om. In afară de aceasta, să-mi împărtăşiţi tot prin el orice altă ştire pe care o veţi aflà.

Termin şi vă salut.

Umilul
MIHNEA
fost Voevod
al Valahiei.

Pe margine: Ne-aţi arătat mai multe bunătăţi, pe care le-am aflat dela omul nostru Nicola. Să sperăm că ne veţi împărtăşi cu încă şi mai multe bunătăţi, căci în afară de voi nu am pe nimenea: mai întâiu e Dumnezeu, iar al doilea sunteţi voi.

VI

Fericite stăpâne [1]),

Subsemnatul rob smerit, mai întâiu mă închin la pământul cinstitelor voastre picioare, iar după aceea, dacă întrebaţi despre starea noastră, mulţumită bunăvoinţei voastre suntem sănătoşi şi bine. Indeletnicirea noastră de zi şi de noapte este facerea de rugăciuni pentru sănătatea voastră; dorinţa noastră este ca să ne închinăm la pământul cinstitelor voastre picioare: aşà să ne învrednicească cât de curând Dumnezeu cel iubitor de săraci. Amin! Şi vă urăm ca Dumnezeu să vă prelungească cât mai mult vieaţa şi fericirea.

[1]) Amănuntele cuprinsului şi comparaţia cu scrisoarea III arată că este adresată lui Capudan-Paşa. E de sigur vestitul Ulugî-Alì. Ca beglerbeg al Mărilor, aveà sub el şi insulele Rodos, Chios, Mitylene şi Negroponte. Sultanul Murad III ţineà foarte mult la dânsul (v. N. Iorga, *Gesch. des osm. Reiches*, III, p. 226). N. E.

Pe subsemnatul vostru rob nu l-ați dat uitării, ci l-ați înveselit trimițându-i scrisoare. Am luat cunoștință de toate poruncile voastre și am făcut iarăși rugăciuni din adâncul inimii. Rugăm ca, potrivit nobilului vostru caracter, să vă îndurați și să binevoiți a ne aveà în vedere. Dumnezeu ne este martor că noi suntem robul vostru rugător pentru sănătatea voastră. Asupra celor ce am vorbit cu voi la Rodos nu ne mai întoarcem: condiția este numai să fim în serviciu.

Atunci când va da Dumnezeu să vă întâlniți cu Marele Vizir, vă rog să aveți bunătatea și grija ca să-i pomeniți de subsemnatul vostru rob, ca să dea poruncă pentru trecerea mea în Turcia Europeană. Ce mai soartă și aceasta a noastră! Stăpâne, voi aveți mulți robi, îndurați-vă ca să vă fiu și eu încă un rob foarte smerit. Dacă îmi veți împlinì dorința, am să fiu rugător până la moarte pentru sănătatea voastră. Stăpâne, v'am trimis un om cu numele de Nicola, căruia i-am încredințat și o scrisoare către Marele Vizir, pentru a-l felicità că a ajuns la aceà demnitate. Să aveți bunătatea și să-i spuneți și voi Marelui Vizir ca să scape pe subsemnatul rob din acest ținut. Pe acest creștin, care vă sosește, să-l ascundeți cu îngrijire, căci a ascunde pe acesta este tot atâta ca și cum ați ascunde pe subsemnatul. Să aveți bunătatea și să vă dați toată osteneala, pe cât veți puteà și să nu vă îndoiți că subsemnatul nu am pe altul decât pe voi.

Rămân la porunca voastră.

Scrisă în 20 Ramazan 992 = 18 Septemvrie 1584.

Robul MIHNEA
fost Voevod Guvernator
al Valahiei.

Pe margine: Dacă se va da poruncă pentru scăparea de acì a subsemnatului vostru rob și dacă va trebuì să vie corabia («goeleta»), atunci cheltuielile pentru corabie să le cereți dela unchiul meu Petru Voevod, Domn al Moldovei, care se află în Constantinopole. Dacă el va da, atunci e bine, iar, de nu, să fiți sănătoși, stăpâne, și să dați dela voi, iar din parte-ne vom plătì, cu voia Domnului, acei bani omului vostru care va venì cu corabia. Dacă vom reintrà în sangiacul nostru sau dacă vom fi orânduiți cu locuință fixă într'o localitate din Turcia Europeană, orice cheltuială va fi fost făcută de voi pentru corabie va fi plătită bucuros de noi, numai să aveți bunătate și îngăduință pentru noi. Stăpâne, nedreptatea făcută subsemnatului rob nu s'a întâmplat nimănui în

această lume. Niciodată vreun Voevod al Valahiei n'a fost surghiunit în vilaietul Tripolei de Africa.

De aceea ne-am alăturat de poalele voastre. Leacul îl caut mai întâiu dela Dumnezeu, iar al doilea dela voi. Aveți atâția și atâția robi; subsemnatul să mai fiu încă unul. Dacă vom aveà sangiacul nostru, tot ce vom încassà să nu fie pentru noi, ci pentru voi. Dacă Dumnezeu va aduce treaba la un bun sfârșit, atunci un om al vostru să steà împreună cu noi; din parte-ne vom rămâne numai cu mulțumirea că vom fi fost scăpați de acì.

Să aveți bunătatea și să ne găsiți un leac, iar despre cele ce vom da fie Padișahului, fie Marelui Vizir veți luà de veste prin omul nostru Nicola, care va sosì acolo. Să aveți bunătatea și să-l ascundeți în casa voastră, pentru ca dușmanii noștri să nu-l descopere.

Acì nu ne-a mai rămas niciun om; însă pe acesta care vă sosește să-l ascundeți, pentru ca dușmanii noștri să nu-l vadă la biurouri, până când se va terminà afacerea noastră. Pentru numele lui Dumnezeu, să aveți grijă de noi, pentru ca să ne găsim scăparea de acì.

VII

Fericite și îndurătorule stăpân [1]),

Prin această smerită scrisoare, mai întâiu mă închin la pământul cinstitelor voastre picioare, iar pe urmă mă rog lui Dumnezeu să vă prelungească vieața și fericirea și să vă împlinească toate dorințele în lumea aceasta și în cealaltă. Amin!

Alexandru Voevod, tatăl mieu răposat, a fost Voevod al Valahiei timp de mai mulți ani și a servit cu credință pe prea-fericitul Padișah; iar subsemnatul vostru rob am fost la rândul mieu tot Voevod al Valahiei timp de mai multe zile. Pe când îmi îndepliniam acel serviciu, m'am pomenit într'o bună zi mazilit, așà că am plecat, spre a mă închinà la picioarele prea-fericitului Padișah; tot odată doriam să mă închin cu plecăciune și vouă. Stăpâne, în acest timp, fiindcă Voi nu vă aflați la putere ca Mare Vizir, subsemnatul vostru rob am fost pârît de dușmani, din care cauză am fost surghiunit la Rodos, unde a trebuit să mă duc vrând-nevrând. Puțin mai târziu, pe când mă ocupam cu facerea de rugăciuni, s'a dat ordin pentru surghiunirea mea tocmai la Tripoli de Africa, unde am fost dus cu o corabie împreună cu soția și copiii și unde sunt închis

[1]) Intr'un colț: «Către Marele-Vizir în retragere Sinan-Pașa».

până în ziua de astăzi și fac rugăciuni pentru prea-fericitul Padișah și pentru voi.

Acum, umila mea dorință este ca să apuc zilele venirii voastre la putere, căci numai atunci este sigură înlăturarea tuturor dușmanilor, cari m'au urmărit fără nicio cauză. Insă ce să-i faci norocului? Numai voi să trăiți, stăpâne, căci noi rămânem tot un rob, tot o slugă a voastră chiar aici unde suntem. Să aveți marea bunăvoință ca, la sosirea omului nostru acolo, să îngrijiți pentru scăparea noastră din acest ținut, căci până azi niciun Voevod al Valahiei n'a fost surghiunit în Tripoli de Africa. Nedreptatea făcută mie nu s'a întâmplat nimănui în lume. Să sperăm că de data aceasta, când va sosì omul nostru Nicola, mai întâiu pentru numele lui Dumnezeu, al doilea pentru sănătatea Padișahului, al treilea pentru sănătatea voastră veți aveà grijă să mă scăpați de acì prin orice mijloc ce vă stă la îndemână, așà ca să fiu orânduit cu o locuință fixă în Turcia Europeană, sau să reintru în sangiacul meu. Totdeauna am fost pentru voi un rob și o slugă. In timpul demnității voastre dorința mea poate să se împlinească, căci veți aveà, pentru numele lui Dumnezeu, marea bunăvoință să mă scăpați de nenorocirea în care am căzut. Starea noastră a rămas mai întâiu în voia lui Dumnezeu, iar al doilea în mânile voastre. Veți aveà bunăvoința să întrebați pe omul nostru ce sosește acolo și astfel să vă informați de starea noastră. Dorința noastră este să vă fim o slugă și un rob. Cu voia Domnului, în timpul demnității voastre vom fi negreșit satisfăcuți și vom ajunge să fim liniștiți.

Rămân la porunca voastră, stăpâne.

Scrisă la 3 Șeval 992 = 1-iu Octomvrie 1584.

Robul MIHNEA
fost Voevod Guvernator
al Valahiei.

Pe margine: Când omul nostru va sosì de data aceasta la voi, vă rog să-i acordați o înaltă scrisoare pecetluită. Dacă Dumnezeu mă va ajută și dacă momentul va fi favorabil, noi, dând scrisoarea voastră, vom vedeà împlinindu-ni-se dorința. Dacă de data aceasta se va găsì mijlocul și calea lesnicioasă de către voi, atunci să nu cruțați osteneala voastră, pentru ca astfel să putem fi scăpați din acest ținut, prin grația lui Dumnezeu și prin mila voastră.

VIII

Fericite stăpâne, Hogea-efendi [1]),

Mai întâiu mă închin la pământul picioarelor voastre, iar pe urmă, dacă întrebaţi despre starea subsemnatului vostru, slavă Domnului, sunt surghiunit tocmai în Tripoli de Africa, din pâra inamicilor. Nedreptatea făcută mie nu s'a întâmplat nimănui în lume, căci până azi niciun Voevod al Valahiei n'a fost trimis în surghiun la Tripoli de Africa. Nouă însă ni s'a arătat atâta ură şi duşmanie, încât am ajuns în starea în care ne aflăm! Nu aşteptăm mântuirea decât dela Dumnezeu. Acum trimitem acolo pe omul nostru Nicola, căruia i-am dat o scrisoare pentru Paşa, stăpânul nostru. După sosirea omului nostru la voi, să aveţi marea bunătate şi să faceţi tot ce vă stă în putinţă ca să ne scăpaţi din acest ţinut, fiind-că este ştiut că noi suntem un rob al fericitului Paşă şi un rugător pentru sănătatea voastră. Nu avem speranţă într'altă parte decât în voi. Pentru numele lui Dumnezeu, stăpâne, vă rog depuneţi silinţa ca să fiu trimis în Turcia Europeană, cu locuinţa fixată într'o localitate, sau să reintru în sangiacul meu; într'un cuvânt să porunciţi să fiu scăpat de acì pe orice cale. Stăpâne, pe lume nu este o mai mare pomană decât aceasta. Subsemnatul rob, împreună cu familia, am ajuns într'o mizerie şi strâmtorare de nedescris. Leacul îl aştept mai întâiu dela Dumnezeu, iar al doilea dela voi. Ce să fac! Norocul mi-a fost aşà. Starea noastră s'ar fi îndreptat, dacă voi aţi fi fost la putere; dar ne mângăiem că, cu voia Domnului, dorinţa ni se va împlinì, iar atunci nu veţi uità pe subsemnatul rob, ci veţi face tot ce trebuie; pe urmă o faptă bună, cu voia Domnului, nu rămâne niciodată pierdută.

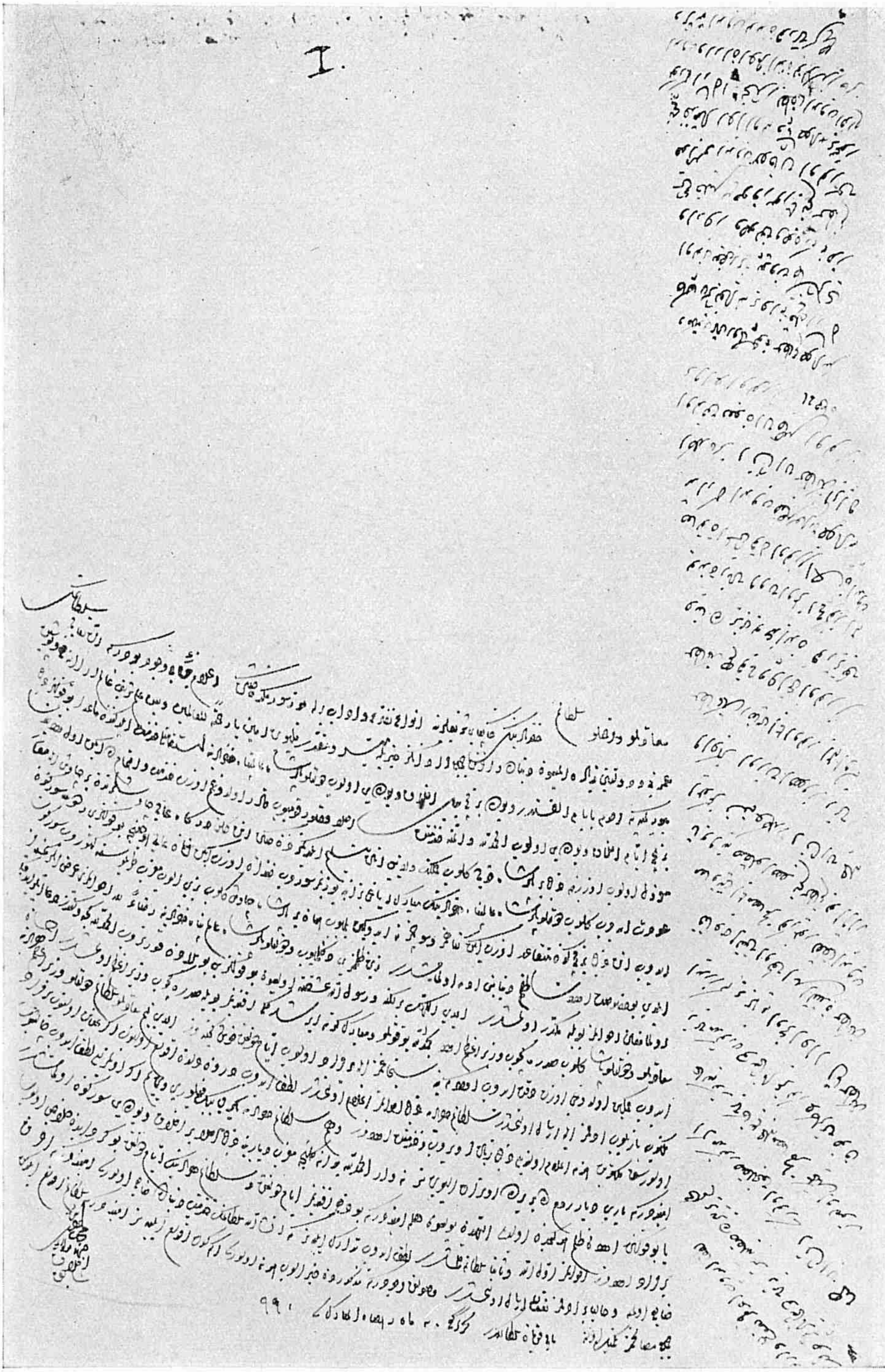
Rămân la porunca voastră, stăpâne.

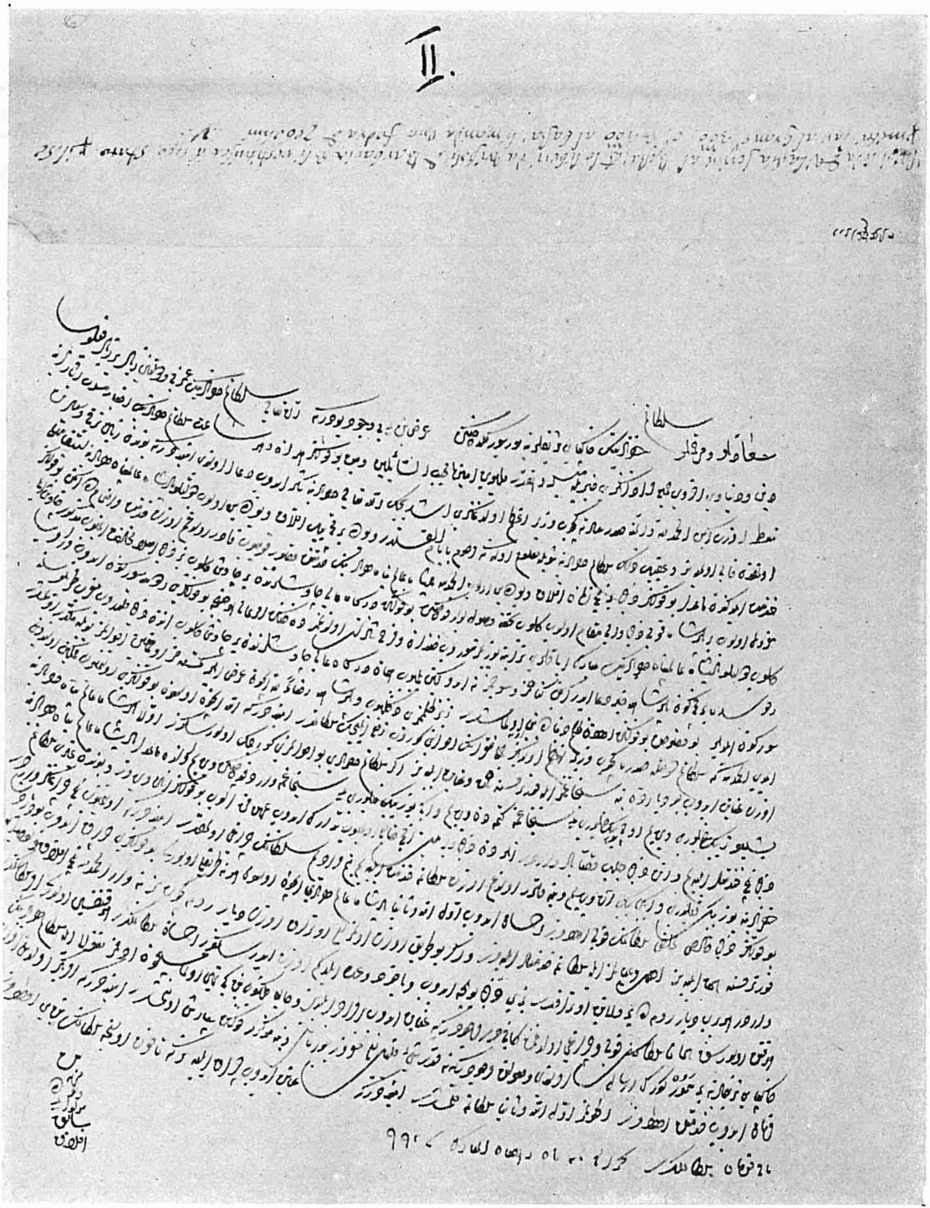
In 3 Şeval 992 = 1-iu Octomvrie 1584.

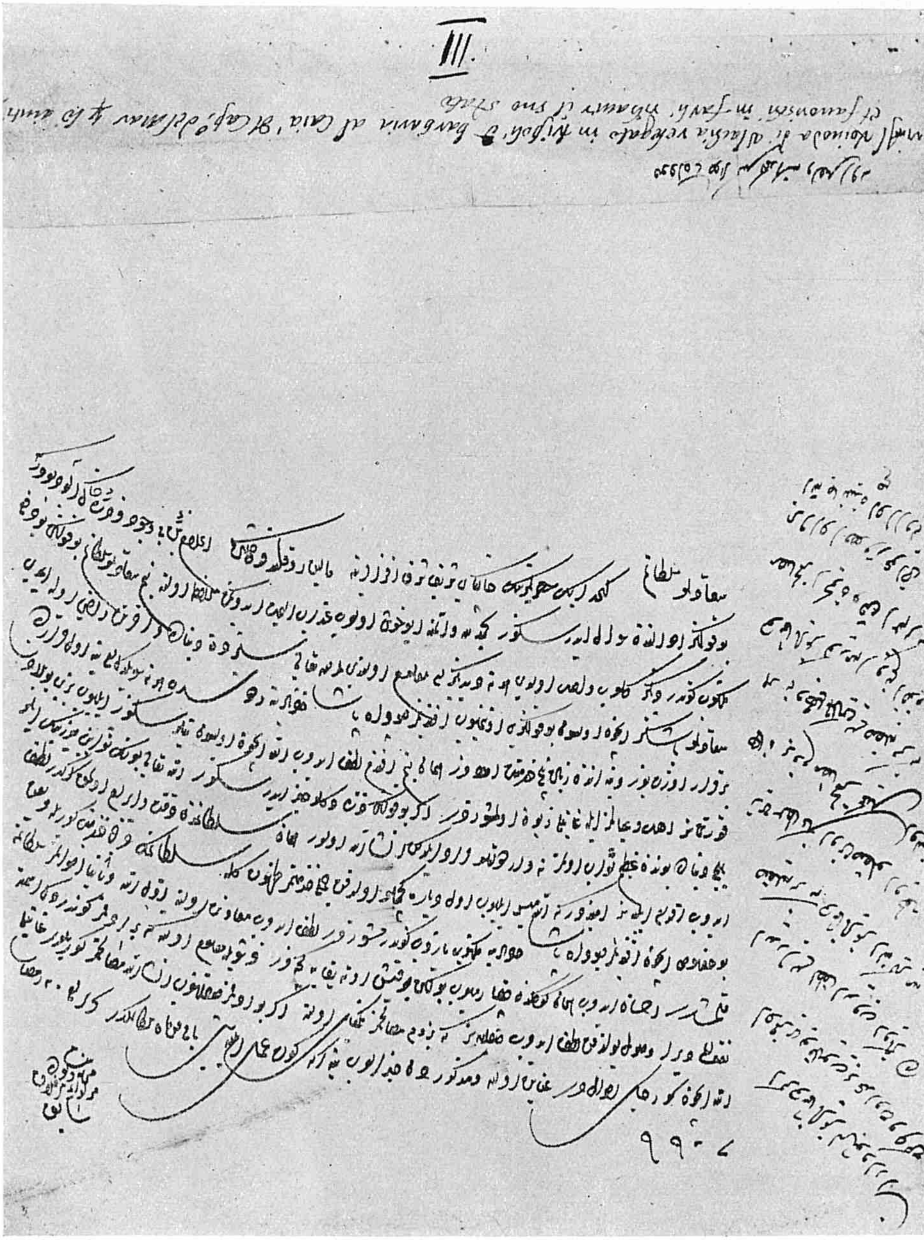
Robul
MIHNEA
fost Voevod
Guvernator
al Valahiei.

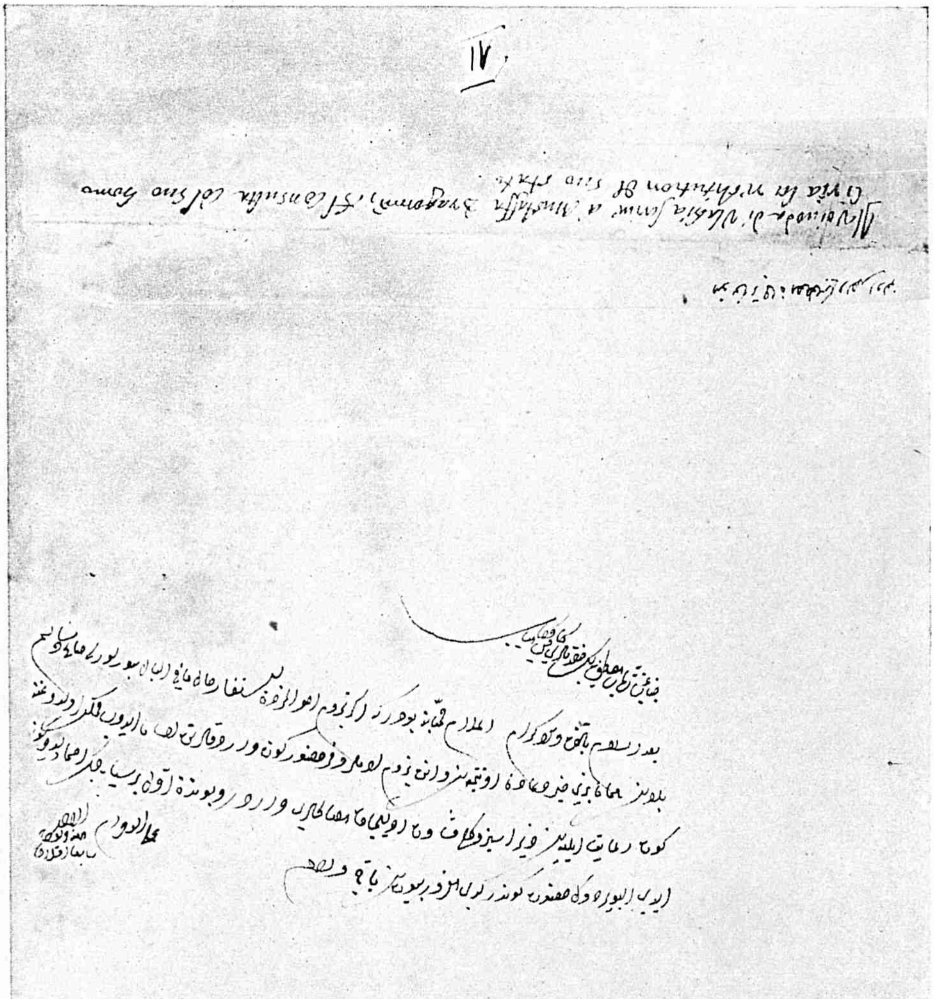
---

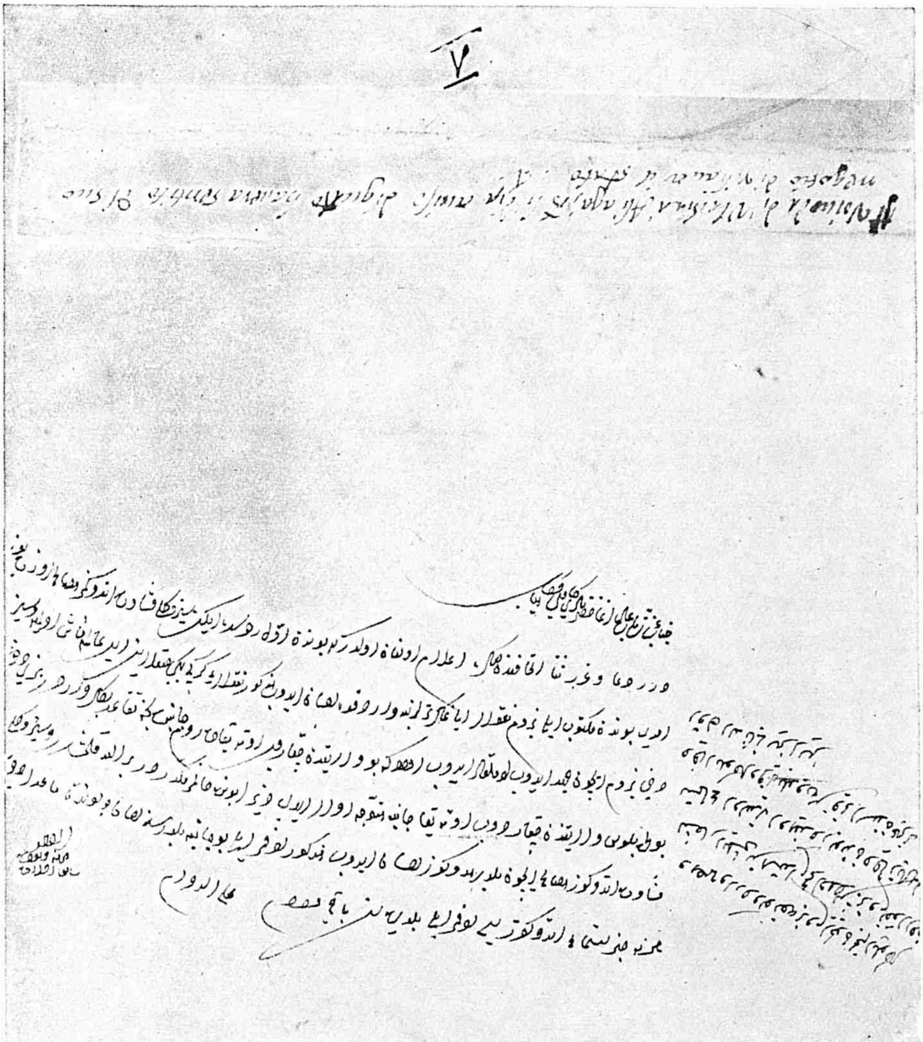
[1]) In colţ: «Către Maruf-Efendi, hoge al Vizirului în retragere Sinan-Paşa».

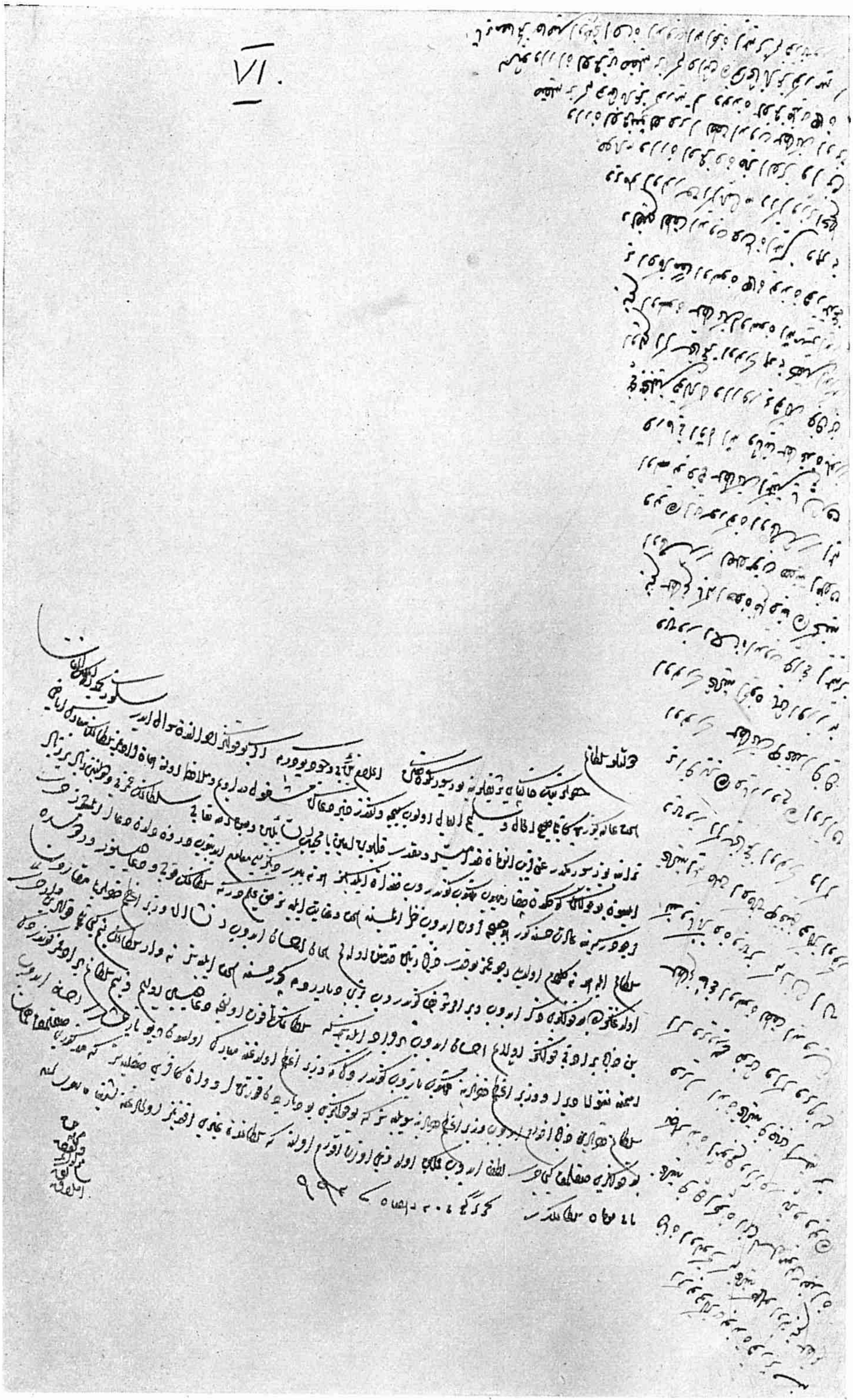


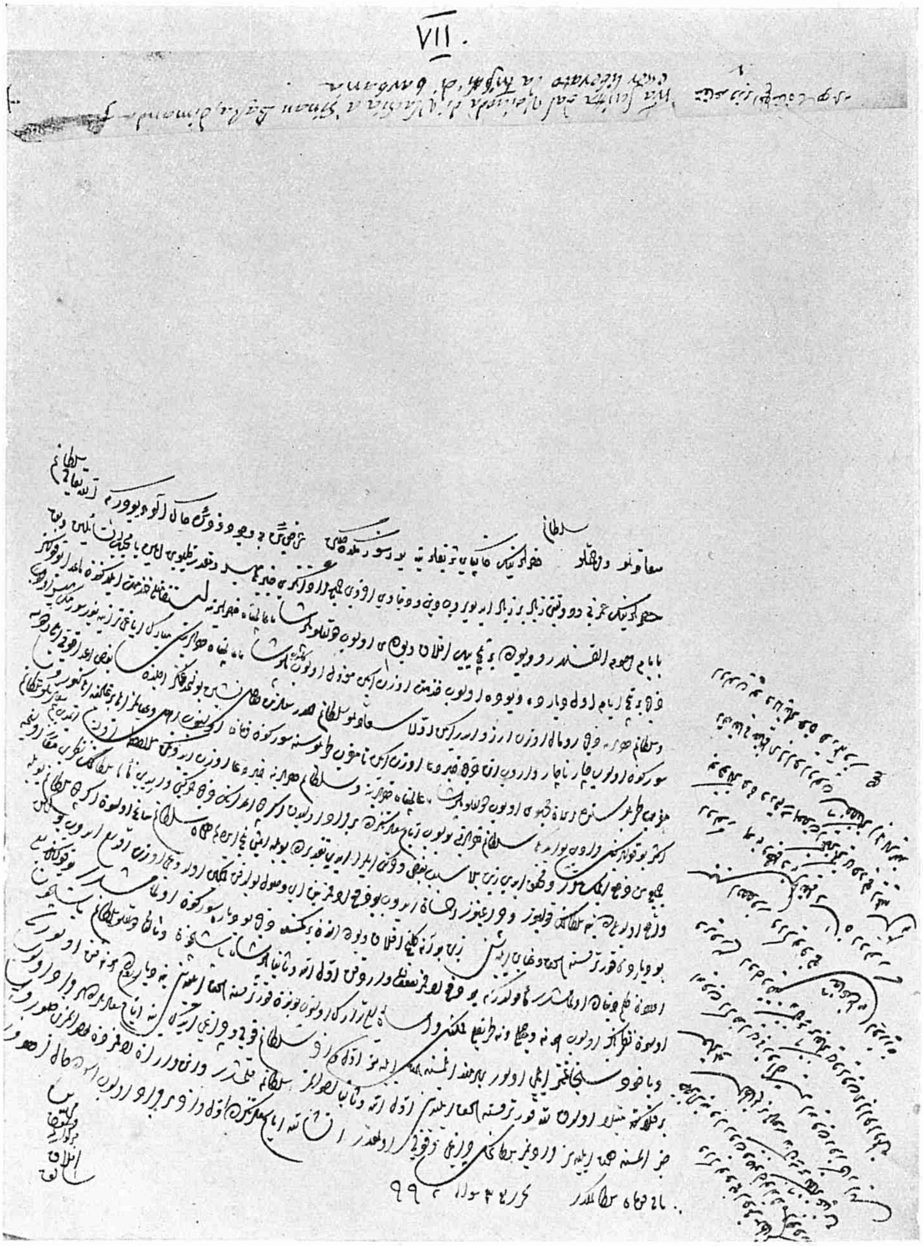


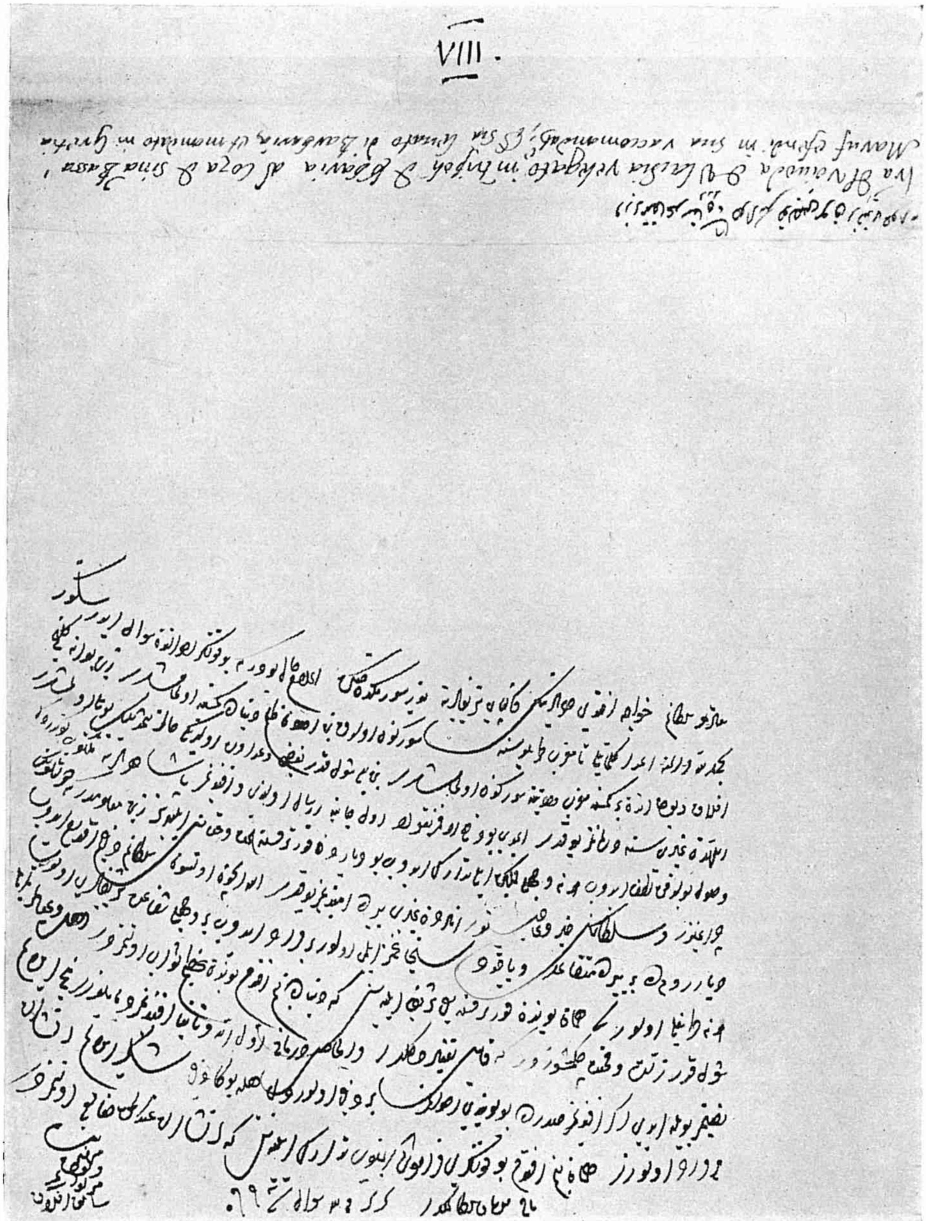












HARTA MOLDOVEI
DE
DIMITRIE CANTEMIR

DE
G. VÂLSAN
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa publică dela 6 Iunie 1924

I

Se credeà că harta însoţind de o sută cincizeci de ani *«Descriptio Moldaviae»* este, dacă nu chiar copia exactă a originalului lui Dimitrie Cantemir, cel puţin o interpretare destul de apropiată de original. Şi erà de mirare cum, lângă un capo-d'operă, dovedind tot atât de multă pricepere cât şi iubire de subiect, fostul Domnitor al Moldovei alăturase o schiţă care — lăsând la o parte multele greşeli, evident datorite reproducerii — se arătà stângace, insuficientă şi adesea fără raport cu textul. — De sigur o astfel de schiţă nu erà mult inferioară altora care însoţeau monografiile geografice obişnuite ale epocei. Dar dela mintea superioară a Domnitorului Moldovei, care reuşise să deà poate cea mai bună descriere geografică şi etnografică a vremei sale, erà de aşteptat o hartă mai apropiată ca valoare de textul pe care îi ilustrà.

Astfel de presupuneri făceau o nedreptate lui Cantemir. Astăzi suntem în măsură să lămurim această problemă şi să dovedim, fără posibilitate de îndoială, că harta anexată *Descrierii Moldovei*, dela ediţia Büsching până acum, nu este opera lui Cantemir, ci reprezintă cel mult o meschină reducere şi interpretare a hărţii adevărate, — care există, s'a tipărit, e infinit superioară celei cunoscute, poate stà cu cinste alături de *Descrierea Moldovei* şi alcătuieşte, până acum, cel dintâiu

document cartografic românesc[1]), de o importanță istorică și geografică neprețuită pentru noi.

Chiar înainte de aflarea hărții adevărate existau motive puternice de îndoială asupra autenticității hărții care a avut cinstea să stea atâta timp alături de opera marelui Voevod. In «*Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*» există un pasagiu semnificativ: «Cu doi ani mai înainte, toată hotărîrea Țării Moldovei *cu tabla gheografică, cu câtă osârdie și trudă s'au putut, deplin*, precum ni se pare, s'au șiruit». Aceste epitete de «osârdie», «trudă» și «deplin», dacă se potriveau textului, nu se potriveau de loc «tablei gheografice». Chiar în «*Descriptio*» sunt multe fraze referitoare la hartă, pe care harta lui Büsching nu le poate confirmà.

Capitolul II începe astfel:

«Moldavia in latitudine a gradu 44°54′ ad usque 48°51′ extenditur. Longitudinis ratio incerta; plerorumque tamen Geographorum sententia, occidentalis ipsius pars, quae Transylvaniam tangit in longitudinis 45°39′ collocatur, alteri extremitati, ubi prope Albam Iuliam, incolis Czetate Alba in acutum angulum desinit, gradus 53°22′, *ut ex tabula videri potest*, assignantur».

Se precizează deci longitudinea și latitudinea, și se descrie unghiul ascuțit pe care îl face Moldova la Cetatea-Albă, iar, pentru control, *cititorul e trimis la hartă*. Insă harta lui Büsching nu are nici meridiane nici paralele, iar unghiul ascuțit dela Cetatea-Albă e retezat de cadrul hărții, astfel că Moldova apare ciuntită. De aceia în textul german pasagiul «*ut ex tabula videri potest*» nu a mai fost tradus.

Descriind hotarul spre Sud Cantemir, dă următoarele preciziuni:

«Hodieque Prutum flumen ab ostio usque ad pagum Trajan, inde Trajani fossam, per Botnam amnem, et rectam lineam ad Bicul amnis ostium, ubi se in Tyratem exonerat, ductam habet terminos, *prout in delineatione clare patet*».

In harta lui Büsching nu există nici satul Traian, nici «șanțul lui Traian» și nici râul Bicul nu poartă nume. Și acì textul german uită

[1]) Intâia hartă românească, de care avem știri sigure, este o hartă a Valahiei a Stolnicului Constantin Cantacuzino, tipărită în Padova, la 1700. Originalul nu a fost descoperit încă, dar în Del Chiaro, *Historia delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718, avem o reproducere care pare destul de bună. Asemenea *Harta Ungariei* de d'Anville (v. planșa II de la sfârșitul acestei comunicări) are Valachia lucrată tot după harta Stolnicului Cantacuzino.

să traducă «*prout in delineatione clare patet*» («precum se poate vedeà clar în desemn»).

Pentru hotarul de Miază-Noapte, Cantemir scrie:

«Atque ita hodie *conjuncti inter se* amnes Tyras, Seraphinecz, Colaczin et Czirimusz, boreales Moldaviae limites, ubi provincia Campus Longus Ruthenus est, constituunt».

Nici una din aceste numiri nu se pot descifrà pe harta lui Büsching. Ele există însă *toate* pe adevărata hartă a lui Cantemir, unde Colacinul și Serafineț sunt desemnate ca eșind în sens invers din acelaș lac, Colacin, care e descris și la capitolul lacurilor cu aceiaș caracteristică [1]).

Hotarul spre Ardeal, Cantemir il arată ca «o linie dusă dela izvoarele râului Cirimuș prin izvoarele râurilor Suceava, Moldova, Bistrița și Trotuș, până la râul Milcov» («a fontibus amnis Czirimus, per origines fluviorum Suczava, Moldava, Bistriza et Totruss (Tortuss) usque ad fluvium Milcow linea»).

Așà se arată hotarul și pe harta adevărată a lui Cantemir. In harta lui Büsching hotarul tae toate aceste râuri, dintre care numai Moldova și Milcovul sunt numite, — ceia ce înseamnă poate că această modificare a hotarului a avut loc între 1716 și 1769.

La sfârșitul cap. II, Cantemir mai are următoarea frază:

«His limitibus circumscripta Moldavia, ambitu 237 horarum itineris vel 711 milliariorum italicorum continetur, *quem computum facile inire poterit, cuicunque adjectam huic tractationi mappam geographicam consulere libuerit*. Olim autem, cum Bessarabia nondum turcico, tartaroque milite esset firmata, horas 247, milliaria 822 in circuitu habebat».

Deci harta originală a lui Cantemir *aveà o scară în ceasuri și în mile italiene*, și autorul îndeamnă pe cetitor să controleze pe hartă. Harta lui Büsching nu are nicio scară, iar textul german omite și această frază referitoare la «calculul care se poate face ușor de pe hartă» (p. 41).

---

[1]) «Lacus *Colaczin*, in Poloniae confinibus, hac re potissimum notatu dignus, quod ex ejus boreali australique parte duo fluvii *Colaczin* et *Seraphinez* oriantur, Moldaviae Poloniaeque, inter Tyratem et Hierasum, limites describant» (pag. 9, ed. Acad.). In realitate, lacul Colacin este un lac ca multe altele pe platforma podolică și moldo-basarabeană și din el iese numai pârâul Colacin. Cantemir deci, cu ciudata lui slăbiciune pentru curiozități, înregistrează ca adevăr un basm, cum i se mai întâmplă și aiurea în «Descriptio Moldaviae».

Aceste motive, şi altele de aceiaş natură [1]), m'au făcut să urmăresc de mult, prin diferite biblioteci străine, harta lui Cantemir. Am descoperit-o în anul comemorării a două sute de ani dela moartea Voevodului, şi aproape în ziua morţii lui. M. S. Regele a cinstit această descoperire, menţionând-o în discursul Său, ţinut la Academie, asupra lui Cantemir.

Harta adevărată a lui Cantemir se află la Biblioteca Naţională din Paris, într'un singur exemplar, este catalogată, probabil cu puţin după 1832, şi a fost chiar semnalată într'o notă de trei rânduri, în studiul asupra geografului Joseph-Nicolas Delisle, publicat în 1915 de actualul bibliotecar principal al secţiunii hărţilor, d-l A. Isnard, care nu a bănuit că această hartă ar fi necunoscută şi atât de importantă pentru istoria cartografiei româneşti şi pentru opera lui Cantemir [2]).

V. A. Urechiă, prevenit de un pasagiu dintr'un studiu al geografului d'Anville, deschide cel dintâiu problema hărţii adevărate a lui Cantemir [3]). Dar, cercetând prea superficial colecţiile de hărţi ale Bibliotecii

---

[1]) De pildă în Cap. III, referitor la ape, textul lui Cantemir cuprinde nu mai puţin de 51 numiri pentru Siret şi afluenţii săi principali şi secundari. Harta lui Büsching notează numai Siret, Moldova, Berhecz şi Milcow! Textul se ocupă într'o jumătate de capitol numai de lacuri. Harta lui Büsching nu înregistrează decât Brateşul (fără nume). Cap. IV descrie amănunţit «ţinuturile» Moldovei. Harta lui Büsching nu dă nicio limită de judeţ. Harta adevărată a lui Cantemir înregistrează, afară de foarte rare excepţii, *toate* râurile, pârâele şi lacurile pomenite în text şi dă numele şi limita tuturor ţinuturilor. Cantemir lucrase această hartă cu gândul de a fi de un folos real cititorului, iar nu cu gândul de a adăogà un simplu apendice «geografic». Singura urmărire a capitolului privitor la ape, de o parte pe harta lui Büsching, de altă parte pe harta care formează obiectul studiului de faţă, e suficientă spre a convinge pe oricine că de astă dată ne aflăm în faţa adevăratei hărţi. *In concepţia lui Cantemir textul şi harta se întregesc reciproc: harta este localizarea clară a tuturor numirilor geografice din text, iar textul nu e decât un admirabil comentariu al hărţii.*

[2]) A. Isnard, bibliothécaire principal à la Bibliothèque Nationale, *Jos.-Nicolas Delisle, sa biographie et sa collection de cartes géographiques à la Bibliothèque Nationale* (Extrait du Bulletin de la Section de Géographie), Paris, Imprim. Nationale, 1915, p. 104.

[3]) V. A. Urechiă, *Chartografia română*, in «Analele Acad. Rom.», II, 2, 1881, pp. 414—425. Iată pasagiul, deosebit de interesant, care l-a făcut pe Urechiă să presupuie că principele Cantemir a lăsat o *altă* hartă de cât cea publicată de Büsching: «On ne me saura point mauvais gré d'avertir en terminant ce Mémoire, que ces pays de Transilvanie, de Valakie, de Moldavie, sont représentés d'une manière très imparfaite dans les cartes qui peuvent être entre les mains de tout le monde. Les morceaux particuliers de Géographie que j'ai eu la bonheur de rassembler sur ces objets, ont dû me

Naționale, trece pe lângă opera lui Cantemir fără să o găsească. Nu trebuie să mai insist asupra presupunerii lui A. Papadopol-Calimah care erà încredințat că harta Moldovei de Rigas, din 1797, ar fi însăși harta lui Cantemir [1]).

Subt acest titlu se mai aflau două rânduri, care ulterior au fost rase cu cuțitul [2]). Din rândurile rase, cu ochii liberi se pot distinge cu

---

convaincre de ce que j'avance. Une grande carte manuscripte de la Transilvanie, dressée dans le pays, m'ayant été communiquée, j'ai eu le loisir d'en faire une réduction, qui renferme ce que l'original contenait d'essentiel et de plus intéressant pour notre curiosité. J'ai connu par ce moyen, que dans la grande carte de Hongrie par Muller, il y avait beaucoup à redire sur la Transilvanie. Il existe une carte particulière de la Valakie, dont l'auteur porte le nom de Cantacuzène, et qui est dédiée à un Comnène, archevêque de Dristra. *Enfin, il m'a été permis par le prince Antiochus Cantémir, ambassadeur de Russie auprès du Roi, de copier en entier la carte de Moldavie dressée par Démétrus Cantemir son père, dans le temps qu'il gouvernait cette province en qualité de Hospodar ou de Voïvode.* Comme ces morceaux, ainsi que beaucoup d'autres, ne sont pas assujétis à une rigueur géométrique, j'ai senti qu'on ne pouvait les allier, pour ne composer un tout assez régulier sans y employer du travail et de l'intelligence. Mais il en résulteroit un morceau précieux pour la Géographie; et en représentant dans un coin de la carte les mêmes contrées réduites à ce qu'on connaît de position dans l'antiquité, cette carte pourrait être intitulée, Dacia vetus et nova. — *Nota.* L'auteur de ce Mémoire a fait usage des morceaux de Géographie dont il est parlé ci-dessus, en dressant la troisième partie de sa carte de l'Europe, publiée en 1761». (J. B. d'Anville, *Mémoire sur les Peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan,* în «Recueil de l'Acad. des Inscriptions et Belles Lettres», XXX, 1771, pp. 268—269). Urechiă, citând acest pasagiu, se întreabă: «ce muzeu sau bibliotecă fericită posedă acea prețioasă, din îndoite puncte de vedere, operă a Voevodului Moldav?». Harta se află aproape subt mânile sale. Urechiă adaogă: «Ne putem în parte consolà, căci înainte și mai corect de cum este în ediția germană a «Descrierii Moldovei», d'Anville a reprodus această hartă în partea a treia a cartei Europei, publicată de el în 1761, la Paris». E curios că, după această constatare — care dă de presupus că Urechiă a confruntat hărțile Büsching și d'Anville — autorul, care însoțește communicarea sa de multe planșe în culori, costisitoare, nu găsește de cuviință să reproducă *de atunci* și fragmentul din harta Europei de d'Anville, în care, cum recunoaște singur, se află o reproducere redusă a hărții veritabile a lui Cantemir, mai bună decât harta lui Büsching. E probabil însă că Urechiă a cetit numai nota lui d'Anville și nu i-a mai căutat harta (care se află în celebrul atlas d'Anville). Dacă ar fi reprodus-o, de acum cincizeci de ani ar fi dispărut confuzia între schița Büsching și harta adevărată a lui Cantemir.

[1]) A. Papadopol-Calimah, *Charta Moldovei lucrată de Rigas la 1797,* «Convorbiri Literare», XVII (1883), pp. 325 și urm.

[2]) Probabil de un anticar care vrea să vândă harta, trecând-o drept mai recentă. Astfel de cazuri sunt dese, mai ales în secolul XVIII, când moda cu privire la hărți cereà să se prețiuască mai mult o hartă nouă decât una veche.

greutate cifrele 17... Prin reproducere fotografică apare aproape clar data completă: 1737. Voiu arătà, mai departe, cum această dată s'a putut aflà și pe altă cale.

Harta adevărată a lui Cantemir poartă titlul:

PRINCIPATUS
MOLDAVIAE
nova & accurata
DESCRIPTIO
Delineante Principe
DEMETRIO CANTEMIRIO

Catalogul Bibliotecii Naționale, după titlu, dă dimensiunile în milimetri și numărul de înregistrare:

510 × 385, Kl. 953 [1]).

Toată harta e gravată în negru. O linie subțire, galbenă, însoțește limitele țării și județelor. «*Via Traiani*», valul lui Traian, în Covurluiu și în Basarabia până la Nistru, e colorat cu o linie roșie deschisă. Aceiaș nuanță colorează un singur punct în cuprinsul hărții: un semn de cetate, în cruce culcată, pe marginea Prutului, deasupra satului «Stanilesty», în dreptul pârâului «Lapuszna». Subt acest semn roșu stă scris: «*Hic Russi pugnarunt cum Turcis A⁰ 1711*». Semnul acesta, discret și impresionant prin gândurile pe care le evocă, este, el singur, o mică dovadă de paternitatea lucrării.

Chenarul hărții e împărțit în meridiane și paralele [2]). Trebuie semnalat, în această privință, un desacord între hartă și textul «Descrierii», care arată că dela ultima redacțiune a textului până la publicarea hărții,

[1]) Kl. înseamnă «colecțiunea Klaproth». E, de sigur, colecțiunea savantului orientalist francez Jules Klaproth, colaborator principal la «Nouveau Journal asiatique». Colecțiunea intră, prin cumpărare, la Biblioteca Națională din Paris, în anul 1832.

[2]) Cinevà le-a prelungit cu creionul în cuprinsul hărții, ceia ce arată că harta a fost în mâinile unui geograf cartograf care a încercat să utilizeze opera lui Cantemir pentru ridicarea hărților sale personale.

Cantemir a schimbat cadrul astronomic al hărții, deci și forma cartografică a țării.

Textul dă pentru latitudine 44°54'—48°51'. Pentru longitudine, Cantemir, semnalând nesiguranța determinărilor, rămâne la părerea celor mai mulți geografi (plerorumque Geographorum sententia) că Moldova ar fi cuprinsă între 45°39' și 53° 22' (subînțeles dela Ferro, care erà primul meridian, admis de toți geografii în epoca lui Cantemir). De unde a luat Cantemir aceste determinări, nu putem ștì. Nu a rămas însă la ele. Harta a corectat-o și dacă și-ar fi publicat singur opera, de sigur ar fi corectat și textul. Corecțiunea e importantă: latitudinea rămâne neschimbată, dar longitudinea pe hartă e 46° 52' — 52° 45'. Aceasta înseamnă că lui Cantemir i-s'a părut că geografii epocei exagerau prea mult lărgimea dela Vest la Est a Moldovei (9° 1', ceia ce dă aproape 700 km lărgime) și de aceia în hartă reduce această lărgime cu aproape un grad și jumătate (7° 37' adică cu vre-o 106 km). O astfel de modificare importantă, care schimbă toate raporturile de râuri, localități, forme de județe, e greu de admis că și-ar fi îngăduit-o altcinevà decât însăși autorul. El a putut cel mult primì sfaturi dela geografii «prieteni» de care vorbește în altă parte (vezi *Hronicul*, pp. 178—179). Chiar cu această modificare, Moldova apare exagerat de extinsă în lărgime. Hărțile moderne dau numai o lărgime de 5° 48° (42° 22' — 48° 10' dela Ferro, sau 22° 22' — 28° 10' dela Paris, deci 450 km). Nu numai în lărgime, ci și în lungime — în direcția Nord-Sud — Moldova lui Cantemir e mai întinsă decât o arată hărțile moderne. Cantemir dă pentru latitudine 44° 54' — 48° 51', pe când hărțile moderne arată 45° 15' — 48° 38'. Harta lui Cantemir deci întinde Moldova spre Nord cu vre-o 20 km, iar înspre Sud cu vre-o 40 km mai mult decât o arată cercetările de precizie ale vremii noastre. (Vezi harta comparativă dela Fig. 1.)

Cu acest prilej trebuie semnalat încă un fapt: Moldova, după harta lui Cantemir, apare greșit situată pe glob, fiind împinsă mult spre Răsărit (după datele textului cu aproape trei grade, după hartă cu peste patru grade). Pe o hartă modernă, Moldova lui Cantemir ar fi așezată *aproape în întregime la Răsărit de Nistru*; granița carpatică ar începe dela Chișinău spre Răsărit.

Bine înțeles, aceste greșeli nu trebuie să fie trecute pe seama lui Cantemir. Ele sunt greșelile *geografiei* din vremea lui Cantemir și apar în

toate hărţile sec. XVIII. Numai perfecţionarea instrumentelor şi progresele metodelor astronomice le-au putut înlătură.

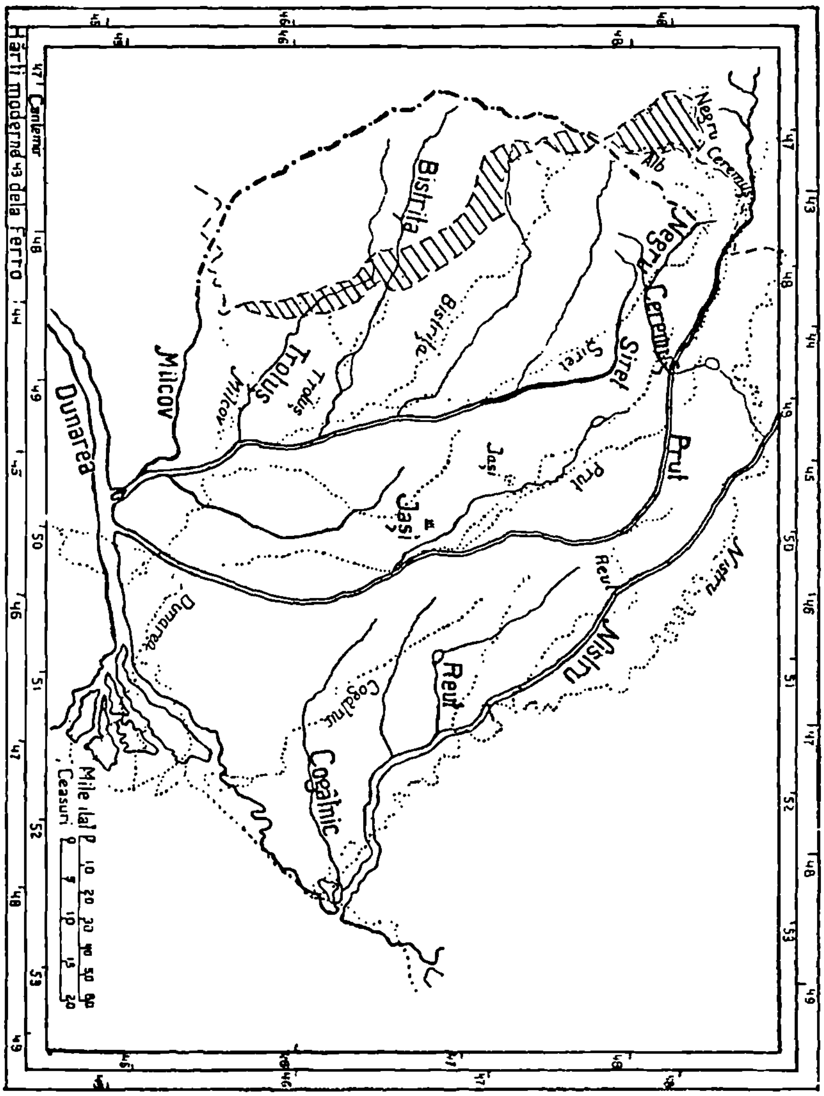


Fig. 1. — Harta comparativă a Moldovei, după Cantemir şi hărţile moderne. Forma modernă e redată prin puncte. Zona cu linii oblice arată regiunile răpite Moldovei pe hotarul vestic, după epoca lui Cantemir.

Titlul hărţii, aşezat în colţul din stânga, jos, se află închis într'un cadru semănând cu un cămin monumental. De-asupra, doi îngeri susţin o frumoasă coroană cu cruce, subt care se află un ecusson oval

şi *gol*, — ceiace în limbagiul heraldic înseamnă principe care şi-a pierdut tronul. In dreapta titlului stă aşezată o persoană încoronată şi îmbrăcată în hermină, cu capul uşor înclinat, ţinând în mână un sceptru şi având la spate un caduceu [1]). Alături, pe o coloană retezată, arde o inimă. La spatele acestei persoane, păzeşte un soldat roman în armură şi cu steag. Va fi având vre-o valoare simbolică această întreagă figuraţie?

In colţul din dreapta, jos, într'un cadru cu ghirlande de flori şi fructe se află două scări pentru măsurarea distanţelor, fără nicio indicaţie. O măsură întră de 60 de ori într'un grad, alta de 20 de ori. Cea dintâiu se referă la milă (italiană), cea de a doua la ceas (turcesc), cum arată şi textul (cap. II).

In locul gol rămas în colţul din dreapta, sus, se află roza vânturilor, cu direcţia Nordului.

Toate aceste amănunte: meridiane, paralele, scară, direcţia Nordului, care unui profan îi par cu totul lipsite de valoare, dar care alcătuesc fundamentele unei hărţi, sunt câteva semne, între multe, care se pot adunà din manuscrisele şi publicaţiile lui Cantemir şi care dovedesc o educaţie geografică foarte temeinică pentru vremea sa. In contact cu savanţii dela curtea lui Petru-cel Mare, Cantemir va fi folosit în multe privinţe. Dar o hartă de amănunţimea celei pe care o analizăm nu se poate face dela distanţă şi din simple amintiri. Cantemir trebuie să fi avut adunat un bogat material geografic şi cartografic, înainte de 1711. Aşà că data 1716, care se atribuie «Descrierii Moldovei» şi hărţii sale, trebuie înţeleasă numai ca anul terminării redactării complete a acestor lucrări. E de bănuit că proiectul unei hărţi a Moldovei s'a ivit în mintea lui Cantemir chiar din anul 1700, când a apărut harta Valahiei a Stolnicului Constantin Cantacuzino [2]). Că erà deprins mai de mult cu lucrări cartografice, avem dovada sigură în acel amănunţit «Plan al Constantinopolei», anexat la «Istoria Imperiului Otoman» (ediţiile engleză şi germană), plan care nu a putut fi lucrat decât în timpul şederii sale în capitala imperiului turcesc.

---

[1]) D-l Iorga crede că această figură reprezintă Moldova (Comunicare verbală). Pentru armele lui Cantemir vezi Bantiş-Kamenski (1812) tradus de Victor C. Gervescu, *Dimitrie Cantemir, Domnul Moldovei*, Buc., 1902 (planşe).

[2]) Amănunte în această privinţă în G. Vâlsan, *Opera geografică a lui Cantemir*, în «Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj», vol. II, 1926. Vezi şi *Cantemir ca geograf*, în «Revista Ştiinţifică Adamachi», 1925.

Să analizăm puțin cuprinsul hărții Moldovei.

Forma țării e exagerat de largă, mai ales între Siret și hotarul Transilvaniei. Ai impresia că D. Cantemir a diformat regiunile cu puține localități ale Moldovei spre a le face să între în cadrul prea larg de meridiane și paralele pe care probabil le imprumutà din alte hărți [1]).

Distanța dintre Prut și Nistru e prea îngustă în dreptul județului Dorohoiu. Cursul Dunării și Delta are un desemn sumar, ca în toate hărțile vremii. Râurile sunt foarte gros representate — conform unei mode din acea epocă. Bucovinei *i se alătură Câmpulungul rutenesc, până la Ceremușul negru*, iar hotarul de Apus al Moldovei e împins *până la cumpăna apelor* din Carpații răsăriteni.

Centrul țării, în deosebi regiunea dintre Siret și Prut, cursul Jijiei cu afluenții, cursul Bârladului, mulți din afluenții Siretului sunt mai bine indicate, chiar ca desemn, decât în multe hărți posterioare.

Spre a se vedeà marile deosebiri și nedreptatea care se făceà lui Cantemir atribuindu-i-se harta Büsching, e interesantă compararea între această ultimă hartă și adevărata hartă a lui Cantemir.

La Büsching *proporțiile* sunt aproape inverse. Harta lui Cantemir arată Moldova dintre Carpați și Prut de două ori și jumătate mai mare decât Basarabia, pe când harta lui Büsching arată Basarabia aproape de două ori mai mare decât restul Moldovei. Harta lui Cantemir exagerează mult în lărgime porțiunea dintre Carpați și Siret, pe când harta lui Büsching o strivește atât de mult, încât un râu de importanța Bistriței, însoțit de zeci de sate la Cantemir, pe harta lui Büsching nici nu e semnalat.

Tot așà de interesantă e compararea *reliefului*. Cantemir înregistrează numai munții, cari la el se termină pe linia M-rea Putnei-Baia-Neamțu-Piatra-Ocna-Odobești, ceiace nu-i departe de adevăr. In cuprinsul acestor munți nu notează în special decât: «*Mons Czachlou*», cu o siluetă imposantă, amintind colțul Panaghiei. In ținutul Vrancei schițează munți mai mărunți și pare că vrea să distingă prin desemn depresiunea Vrancei, cum arată și în Nord ținutul Câmpulungului moldovenesc, printr'un gol ocolit de munți. Harta lui Büsching nu respectă

[1]) Că a folosit hărți anterioare se poate ștì dintr'un pasagiu din cap. IV, I, 12 al «*Descrierii*»: «Superiora hujus provinciae versus septentrionem, aquae lignorumque penuria colere prohibent, adeoque illa unicum, quod in Moldavia est, sed non adeo magnum eremum constituunt, quae loci pars *in accuratioribus tabulis geographicis*, deserta inscribitur».

nimic din această figurare, asupra căreia Cantemir insistă și în «descriere» (cap. XVI). La Büsching, mușuroaiele de munți sunt presărate mai mult la întâmplare. Copia făcută de ediția Academiei după harta lui Büsching nu e exactă și exagerează mai mult aceste defecte. Regiunea Codrilor basarabeni apare ca un masiv mai înalt decât Carpații; în ținutul Hotinului se înșiră un adevărat lanț de munți, iar în șesul Basarabiei, pe linia vadului lui Traian se află un alt șir de munți și aceștia mai înalți decât Carpații. Astfel de greșeli în nici un caz nu puteau fi făcute de Cantemir, care accentuiază în text că «Basarabia [1]) e toată șeasă, nu are dealuri și păduri deloc» (Cap. IV, II).

Pădurile pe harta lui Cantemir sunt însemnate numai în afară de regiunea munților. In NV ele acopăr toată Bucovina și se întind până la o linie care trece prin Suceava-Botoșani-Dorohoi-Herța. Acest masiv se urcă în stânga Prutului în regiunea Hotinului și se coboară pe Siret, în tot lungul jud. Roman, care se întindeà până la gura Trotușului. Un alt masiv important începe la S de Iași, cuprinde tot jud. Vasluiu și Nordul jud. Tutova și Fălciu, făcând legătură cu centrul Moldovei dintre Prut și Nistru, care e tot împădurit, până la «*Gurabicului*». Pădure întinsă se află iarăș între Bistrița și Trotuș, apoi mai puțin întinsă la N de mănăstirea Adam și în ținutul Tighieciului *(Kigiecz)*.

Toate aceste figurări sunt exacte și corespund cu situația actuală sau cu știrile pe care le avem despre trecut. Intre greșelile hărții lui Büsching menționez numai faptul că înregistrează o întinsă pădure între Soroca și Moghilev, tocmai unde Cantemir înseamnă precis pe harta lui — cum accentuase și în text (cap. IV, I, 12) — *campi deserti!*

Cantemir dă *împărțirea în județe*, neexistentă pe harta lui Büsching, care nu dă de cât distincția: Moldavia superior și inferior. Această distincție — Țara de sus și de jos — probabil din lipsă de spațiu, nu se află pe harta lui Cantemir, deși există în text. Dar limita județelor e desemnată cu deosebită atențiune, astfel că harta lui Cantemir este și *prima hartă administrativă a Moldovei*. In acest loc numirile lor vor fi numai înșirate, rămânând ca descrierea amănunțită să se facă într'un alt studiu:

Districtus Czernaucii, *Chotini*, *Dorohoi*, *Soczaviae*, *Harlev*, *Sorocae*, *Nemcii*, *Kirligatura*, *Iasiorum*, *Orchei*, *Romani*, *Vaslui*, *Lapushae* (sic,

[1]) In înțeles restrâns, adică între Dunăre și Valul lui Traian.

evident o greșeală a desemnatorului), *Bacovii*, *Tecuc*, *Tutova*, *Falcii*, *Putnae*, *Cohurluii*, *Ismaili*, *Budzak sive Bassarabiae*. Ținutul delimitat în jurul Benderului, *alias Tigino*, nu poartă numele de district, ci numai cuvântul singur: *Bender*. De-alungul Mării, care e numită: *Pontus Euxinus*, *Moldavice Mare Niagra*, se află o fâșie îngustă, singură în afară de hotarele colorate în galben ale Moldovei, purtând însemnarea: *Ciliae Akkerman*, și cuprinzând orășelul *Tobak* și cetățile *Kilia olim Lycostomon* și *Czetate Alba nunc Akkerman olim Moncastron*, lângă care se află *Ovidy Lacus* [1]) și satul *Kusla* (Câșla sau poate Tusla), Cetatea *Braila*, pe atunci raià, e considerată și ea ca o unitate independentă în harta lui Cantemir și e așezată în mijlocul unui ținut puțin întins, ocolit de un chenar galben.

Dar importanța deosebită a hărții lui Cantemir se arată în *mulțimea numirilor de râuri, orașe, târguri, mănăstiri și sate*. Sunt înregistrate aproape 800 numiri, pe când harta lui Büsching nu are în cuprinsul hotarelor Moldovei mai mult de o sută. O astfel de bogăție nu întâlnim decât abia la sfârșitul secolului XVIII, în marile hărți ridicate de Statele Majore ruse și austriace, sau în hărțile inspirate de aceste ridicări. Niciodată însă, în cursul acestui secol, chiar în astfel de hărți lucrate de grupuri întregi de ofițeri, nu găsim numiri scrise atât de clar și de corect ca la Cantemir [2]). Pentru Bucovina, ținutul Hotinului și mai ales pentru Basarabia în înțeles restrâns — singurul pe care il cunoaște Cantemir — nu avem document cartografic mai vechiu și mai bogat spre a lămurì extensiunea și proporția elementului românesc în aceste provincii. In deosebi interesantă e regiunea grupului de raiale turcești de pe țărmul Mării Negre, între Nistru și Prut, cu multe numiri românești: *Gurabicului*, *Bulboca*, *Bender alias Tigino*, *Purcary*, *Gangura*, *Selcuza*, *Lagale*, *Causzeny*, *Albina*, *Szagalak*, *Tatarpunar*, *Beldipal*, *Bulboca*, *Andrey*, *Dolaky*, *Haidaresty*, *Pereny*, *Hedee* (sau *Nedee?*), *Solaczeny* pe părâul *Salcze*, *Deoke*, *Plop*, *Malurile*, *Tintul*, *Petriceny*, *Cepeny*, *Troian*, *Peliny*, *Brinza*, *Greczeny*, *Cusereny*, *Valeny*, *Bubuyodzy*,

[1]) Numire destul de veche în cartografie, fiindcă o găsim pe harta lui Reichersdorfer, dela 1541, subt forma *Vidouo lacus*. Despre el vezi «Descriptio», cap. III la sfârșit, și cap. IV, Ținutul Chiliei, nota.

[2]) Greșeli există și în harta lui Cantemir și ele sunt aproape inevitabile, dacă ne gândim că harta s'a tipărit în Olanda, de străini, la patrusprezece ani după moartea autorului. Cele mai multe din ele însă pot fi ușor lămurite, fiindcă sunt numai rezultatul unei citiri necorecte a caligrafului, iar nu rezultatul unei înregistrări insuficiente.

Kisla, Giurgulesty, Renii, Cartal, Satunou, Ismail, Tobak, Kilia, Kusla, Czetate Albă [1]).

Faţă de această hartă, ce rost are harta lui Büsching? Sigur e că, direct sau indirect, desemnatorul hărţii lui Büsching a cunoscut harta lui Cantemir. Dovada e în multele numiri care, când nu sunt prea scâlciate, au aspect românesc, cum nu se află pe alte hărţi străine ale epocei. Niciun străin nu ar fi scris *Finiria Domnii*, *Stephanestii*, *Renii* (cu doi *i*), numiri care se află întocmai şi pe harta lui Cantemir. Siguranţa vine mai cu seamă dela o greşeală, pe care desemnatorul hărţii lui Büsching o copiază întocmai: *Podul Sipcalinor* (în loc de Lipcani*lor*) se află identic pe ambele hărţi. Dar desemnatorul lui Büsching a fost neglijent. El a schimonisit numiri care sunt scrise corect la Cantemir. Astfel Causze*m* (Causzeny), Ada*ni* (Adam), Lafu*na* (Lafund), Szol*cl*ana (Szoldana), Ru*ssid* (Russul), etc. [2]). Probabil Büsching a avut harta lui Cantemir — cel puţin în copie sau în ediţia gravată în Olanda — dar pe semne a socotit-o prea veche, prea amănunţită şi deci prea costisitoare de reprodus integral. El a adoptat conturul şi vecinătăţile [3]) după o hartă nouă de dimensiuni reduse pe care o socoteà

[1]) Cantemir doreà să se ştie că Basarabia a rămas românească subt Turci. Vorbind în text despre Basarabia, «quae tertia olim erat Moldaviae pars», insistă: *oppida et pagi pleni sint moldava gente*», iar la *Renii* (sic, şi în hartă şi în text; de la *rènie*, pl. rènii = prundiş, dâmb de nisip pe marginea râului? Cuvântul se aude cu acest înţeles în ţinutul Brăilei) adaogă: «Ibi nullus Turca; praesidium christianis constat, qui *omnes natione Moldavi sunt*, ipsiusque praefectus» (IV, pp. 19 şi 22).

[2]) E interesant felul cum rezolvă Cantemir pe această hartă problema ortografiei cu litere latine. In genere, normele sunt următoarele: *ĭ* (scurt) = *y*, *i*: Mindresty, Toderesti; *â*, *î* = *y*, *i*, *a*: Cympullung, Kyndesty, Hirlau, Sirbeni, Pomarla; *ă* = *a*, *o*: Vladeny, Troisteny; *ţ* = *c*, *cz*, *tz*, *z*, *sz*: Pribacaucy, Niamcz, Solonetz, Cozmani, Szibanesty; *ş* = *ch*, *sch*, *ss*, *sz*, *s*: Botachanii, Plechesty, Cirimusch, Russy, Szoldanesty; *c (e, i)* = *cz*, *z*, *dz*: Czudiul, Tecuczi, Racazun Bubujodzy; *g* (*e*, *i*) = *dz*, *g*; Pars Dobrudziae, Giurgulesty; *f* = *f*, *ph*: Lafund, Stephanestii; *j*=*z*: Zizie, Adzudul. Consecvent însă nu e, nici chiar când repetă acelaş cuvânt. Astfel: Cympullung şi Kympullung, Czernaucii, Cernaucii, Czernaucy, Tecuczi, Tecuc.

[3]) La Cantemir, vecinătăţile sunt: *Pars Transilvaniae, Pars Poloniae, Pars Podoliae, Pontus Euxinus Moldavice Mare Niagra, Pars Dobrudziae, Pars Ungrovlachiae.* La, Büsching: Transilvania, Pokutia, Podolia, Lat. Braclaviensis, Tat. Crim., Mare Nigrum, Vallachia. In Pars Podoliae, pe ţărmul Mării Negre, Cantemir înregistrează o singură localitate: *Vozia*, numire pe care o dădeau numai Românii cetăţii Oceacovului, unde se duceau numeroase care moldoveneşti cu lemne, grâne, etc. D-l N. Iorga crede că această singură numire este una din dovezile cele mai puternice că harta de faţă este opera unui Român. Dar mai avem o altă dovadă, pe lângă cele semnalate,

mai corectă, mărginindu-se să presare interiorul cu ce i s'a părut mai de seamă din localitățile lui Cantemir, pe care un desemnator le-a copiat în mare parte greșit.

*

După cum s'a arătat la începutul acestei comunicări, sub titlul exemplarului descoperit al hărții lui Cantemir, se aflau două rânduri, scrise mărunt, care trebuie să fi fost rase cu cuțitul. Ele de sigur cuprindeau locul de editură și anul. Prin reproducere fotografică, data, care cu ochii liberi e imposibil de descifrat, apare, dar nu cu deplină certitudine. Așà că până la găsirea unui al doilea exemplar complet, din simpla analiză a hărții nu am puteà ștì nimic sigur în această privință. Se poate însă aflà și pe altă cale data și locul tipăririi, — și în acelaș timp din această cercetare vor ieșì elemente prețioase și asupra autenticității operei lui Cantemir, dacă cele spuse până acum ar mai lăsà cuivà o îndoială.

La Biblioteca Națională din Paris se află o importantă colecțiune de hărți și manuscrise, lăsate «Bibliotecii Regale» de geograful francez I. N. Delisle, care între 1726—1747 a trăit în Rusia și a adunat un bogat material geografic asupra acestei țări. Colecțiunea rămâne neatinsă între zidurile seculare ale celei mai mari biblioteci din lume, dela 1760 până la 1915, când, din fericire, d-l A. Isnard, bibliotecar principal la Biblioteca Națională, o clasează și publică un studiu asupra lui Deslile și colecțiunii sale de hărți[1]). Prin acest studiu am fost pus pe urma multor hărți interesante și a unui întreg dosar privitor la Principele Dimitrie Cantemir, purtând următorul titlu:

Copie de quelques mémoires du Prince Demetrius Cantemir, dernier hospodar de Moldavie, qui m'ont été communiquez à Petersbourg par M. Gross, par l'ordre du Prince Cantemir l'un des fils de Demetrius Cantemir, le 20 juillet 1726.

In această comunicare numai asupra hărții lui Cantemir, nu se pot da amănunte asupra cuprinsului celor 11 memorii, unele de valoare

---

că harta e a lui Cantemir. Mănăstirea *Mira*, pe Milcov, ctitorie cantemiriană, e scrisă cu litere mari și cu un semn important de mănăstire, cum nu mai e trecut niciun alt așezământ mănăstiresc.

[1]) A. Isnard, *Jos.-Nicolas Delisle, sa biographie et sa collection de cartes géographiques à la Bibliothèque Nationale*, «Bulletin de la section géographique», Paris, Imprimerie Nationale, 1915.

geografică şi etnografică, în parte cunoscute dar în parte necunoscute, cu toate că destul de importante mai ales pentru înţelegerea lui Cantemir ca geograf [1]). Menţionez numai însemnarea lui Delisle pe al XI-lea memoriu:

«*Copie du commencement de la description de la Moldavie, composée en latin par le prince Demetrius Cantemir, qu'il avoit intitulé: Dacia vetus et nova. Ce livre m'avoit été communiqué à Petersbourg, en 1726, par l'ordre de son fils*, avec une grande carte faite à la main; *mais je n'us pas le temps de prendre une copie de l'un ni de l'autre, mais seulement du commencement du livre... Depuis ce tems là* j'ay reçu d'Hollande une réduction gravée de la carte *de Moldavie du prince Cantemir. Voir mes cartes gravées, portefeuille no. 11, article 96.* Cette carte est datée de l'année 1737» [2]).

Inutil să comentăm prea mult acest citat. Delisle a avut în mână *harta manuscrisă, mare*, a lui Cantemir. Ulterior el primeşte din Olanda o hartă gravată la 1737, pe care *o recunoaşte ca o reducere a hărţii lui Cantemir.* Imi pare că prin această notă paternitatea hărţii aflate la Biblioteca Naţională e suficient stabilită, odată cu locul şi data publicării. Tot prin acest citat mai aflăm de un alt titlu pe care Cantemir îl înscrisese pe Descrierea Moldovei: *Dacia vetus et nova* — dacă Delisle nu face vre-o confuzie [3]). Asemenea mai aflăm că harta lui Cantemir a fost distribuită şi probabil pusă în comerţ. Ar fi de mirare ca într'un timp relativ scurt să fi devenit atât de rară. Probabil bibliotecile din Olanda, care nu au fost cercetate de Români, o au în colecţiunile lor de hărţi — şi poate se va fi găsind chiar la anticvarii din oraşele Apusului.

*

Cercetând imensul deposit de hărţi tipărite şi manuscrise rămas după urma geografului Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville, am

[1]) Vezi articolul amintit: *Opera geografică a lui Cantemir*, de G. Vâlsan, în «Lucrările Inst. de Geografie din Cluj», vol. II, 1926.

[2]) Păstrez intactă ortografia lui Delisle.

[3]) Interesant că şi d'Anville cunoaşte acest titlu. Din hărţile lui Cantacuzino, a lui Cantemir şi a unui nobil transilvan, el doreà, la 1771, să facă o singură hartă, «un morceau précieux pour la Géographie». La aceasta, adăogând într'un colţ aceiaş hartă, redusă, cu localităţile cunoscute în antichitate, să puie titlul «*Dacia vetus et nova*». Vezi nota dela p. 5.

adunat alte ştiri în legătură cu harta lui Cantemir, care nu sunt lipsite de interes.

D'Anville, cel mai mare geograf francez al vremii sale, care se distingeà prin rigurozitatea şi spiritul critic fin şi just întrebuinţat în scrierile şi hărţile sale, rămase şi acum cu o mare valoare documentară, şi care s'a ocupat de aproape şi cu simpatie de poporul nostru şi de ţările noastre, — a cunoscut, tot prin Antioh Cantemir, harta manuscrisă a lui Dimitrie Cantemir. A copiat-o în întregime şi a utilizat-o conştiincios în operele sale cartografice, considerate ca cele mai perfecte ale secolului XVIII. El o spune singur în «Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan», cunoscut şi de V. A. Urechiă şi de care s'a amintit mai sus. De acolo ştià Urechiă — fără să folosească această preţioasă ştire — că harta Europei tipărită de d'Anville, la 1761, e făcută, cât priveşte Moldova, după însuşi manuscrisul lui Cantemir.

In această privinţă se mai pot adăogà câteva lămuriri.

D'Anville foloseşte prescurtat manuscrisul lui Cantemir — vre-o 200 numiri din 800 — în prima ediţie a hărţii Europei, din 1761. Opera «Mémoire sur les peuples...», în care d'Anville nu cunoaşte decât tot acest izvor, apare în 1771. Peste opt ani însă, la 1779, apare o nouă ediţie a hărţii Europei, în care toată Moldova şi o mare parte din Valahia — aceasta lucrată după harta Stolnicului Constantin Cantacuzino — sunt complet schimbate ca formă şi ca numiri de localităţi.

Ce se întâmplase, ne lămureşte însuşi manuscrisul original al hărţii Europei, pe care l-am aflat în enormul material rămas dela acest învăţat. Pe original se vede lipită, peste desemnul după Cantemir şi Cantacuzino, corecţiunea nouă a Moldovei şi Munteniei până la Olt. Pe cadrul acestui original se află nota: «Correction faite de la Moldavie et Valachie presqu'entières, en mai 1779, d'après la carte russe de M. *Schmidius*».

Deci d'Anville, între 1771—1779, a intrat în stăpânirea unei hărţi ruseşti care-i pare mai bună decât ale lui Cantemir şi Cantacuzino, şi după care preface, în harta Europei, toată Moldova şi mai toată Muntenia. Acest fapt e interesant căci confirmă o hipoteză făcută aiurea [1]) că Ruşii, cam dela jumătatea secolului XVIII, au făcut cercetări originale cartografice în Principate. Faptul că harta lui d'Anville e schimbată numai până la Olt, dă de bănuit că harta lui Schmidius nu erà

[1]) G. Vâlsan, *Românii din Dobrogea (de pe o hartă din circa 1769—1774)*, «Analele Dobrogei», I (1920), p. 532 sqq.

superioară hărților anterioare decât dela această linie spre Răsărit. E posibil că însăși lucrările cartografice de amănunt pe care se sprijineà Schmidius să nu fi trecut linia Oltului — și aceasta ne-ar aduce la vremea când Austriacii nu se retrăseseră din Oltenia (1739).

Știm și care erà această hartă a lui *I. F. Schmidius* (probabil șef al serviciului cartografic rus, căci multe hărți oficiale ruse, din prima jumătate a sec. XVIII îi poartă numele — v. colecția hărților Delisle) Ea se numeà: *Principatuum Moldaviae et Valachiae tabula geographica generalis* și erà alcătuită din trei foi (dimensiunea unui grad: 34 linii, adică 76 mm 5). Aceste știri se pot aflà într'un inventar manuscris al colecției d'Anville, la No. 5321. D'Anville cu propria lui mână o notează ca «bonne carte». In acelaș inventar se află o știre mult mai prețioasă, asupra însuși originalului hărții lui Cantemir. Copia (care a dispărut din colecție), făcută în întregime de d'Anville, e catalogată la No. 5323. Erà alcătuită din o foaie mare. Gradul aveà dimensiunea de 55 linii, deci 124 mm. Așà că *întreaga hartă originală a lui Cantemir trebuie să fi avut aproximativ dimensiunile 850×650 mm.* Aceasta explică de ce Delisle, în pasagiul manuscris pe care l-am citat, notează că a primit din Olanda o *reducțiune* gravată a hărții lui Cantemir, căci în adevăr harta gravată în Olanda are dimensiuni mai reduse (510 × 385).

Harta lui Schmidius utilizată de d'Anville nu am găsit-o încă, precum nu am găsit nici copia originalului lui Cantemir lucrată de mâna lui d'Anville. Colecțiunea, care treceà de 10,000 numere, numai hărți, a fost în mare parte risipită. Dar din modificările pe care d'Anville le face după Schmidius, în ediția II a hărții Europei, se poate spune că în adevăr acest cartograf făcuse o hartă mai bună decât ale lui Cantemir și Cantacuzino, numai în ce privește conturul țărilor și cursurile râurilor. Ea e cu mult inferioară în privința numirilor de localități, înregistrate foarte alterat [1]). Astfel că d'Anville, adoptând pe acest Schmidius, cu desăvârșire ignorant în limba românească, capătă un contur mai corect al țărilor noastre, dar pocește, la rândul lui, mai toate numirile atât de bine scrise de Cantemir și Cantacuzino. Cum această

[1]) Câteva exemple: Argis, din prima ediție, devine Kordedeardy, Chimpina e schimbat în Kinkina, Buseo în Buzow, Braïla în Ibrail, Barlad în Birlat, Racova în Guracova, Tazleu în Tasloi, Totrusz în Tatruz, Skieie în Skicie, Stephanestii în Stephanowze, — pe lângă alte numiri inexistente, care apar numai în a doua ediție: Carolunga (în Brăila), Fromacy și Unczina (mănăstiri lângă București), Mangit, Orduk, Maktyn, Tieczu (în Basarabia), etc.

frumoasă hartă a Europei de d'Anville a fost celebră, nomenclatura țărilor noastre dela a doua ediție a suferit un mare regres — toți imitatorii au copiat de acum în hărți și atlase numirile greșite adoptate de d'Anville — și toată contribuția geografică românească în această direcțiune a fost pierdută pentru timp de un secol.

Harta lui Cantemir nu a fost utilizată de d'Anville numai în harta Europei. Există o hartă a acestui autor mult mai importantă pentru noi, în care Cantacuzino și Cantemir sunt folosiți în măsură mult mai mare decât în harta Europei. Aceasta e o proiectată «hartă a Ungariei» atât de frumoasă încât ajunge să privești originalul ca să afirmi că rar, chiar pe vremea noastră, se poate obține ceva mai frumos ca execuție. Trebuià să fie lucrată pe două foi. Avem norocul că d'Anville a terminat foaia orientală cu Transilvania, Moldova și Muntenia și a gravat-o. Auzind în timpul lucrului că la Nürnberg se prepară o hartă a Ungariei în patru foi, și fiind de o rigurozitate extremă în lucrările sale, a oprit gravura foii occidentale și nu a mai dat la lumină această admirabilă operă, care, deși gravată, are valoarea unui manuscris, fiindcă nu există decât în două exemplare la Biblioteca Națională din Paris [1]). Ea este posterioară primei ediții a hărții Europei, dar anterioară secundei ediții — deci dintre anii 1771—1779. V. planșa II.

Pentru noi e o hartă de mare valoare. Izvoarele ei sunt curat locale: pentru Țara-Românească, harta Stolnicului Constantin Cantacuzino, dedicată unui Comnen, arhiepiscopul Dristorului și tipărită la Padova în 1700, — până acum nedescoperită în original; pentru Transilvania o mare hartă manuscrisă a unui «nobil transilvan», pe care d'Anville o găsește mai bună decât vestita hartă a lui Müller și o copiază, reducând-o; pentru Moldova, harta manuscrisă a lui Dimitrie Cantemir. E întâia oară când țările românești dau, împreună, o însemnată contribuție de valoare științifică în domeniul geografiei.

Comparând harta Europei, ale cării izvoare le cunoaștem din «Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan», cu harta Ungariei și cu harta care poartă numele lui Cantemir și a fost

[1]) Amănunte asupra acestei hărți se pot cetì în M. de Manne, *Notice des ouvrages de M. d'Anville*, Paris, Impr. Delance, an. X (1802), p. 77, care pare a cunoaște copia originalului lui Cantemir din colecția d'Anville: «M. d'Anville avoit formé une collection de cartes, tant gravées que manuscrites, la plus complète et la plus précieuse qui ait peut-être jamais existé. Les Savans, les Voyageurs, les personnes éclairées de tout rang et de tout pays, *des Princes même*, s'étaient empressés de l'accroître...» (p. 38).

gravată în Olanda, nu mai poate rămâneà nici-o îndoială asupra paternității acesteia din urmă. Toate numirile din harta Europei se află în harta Ungariei, care cuprinde și alte multe numiri pe de-asupra. Toate numirile din cuprinsul Moldovei din harta Ungariei se află în harta gravată în Olanda, cu singura deosebire că ortografia e cevà mai simplificată la d'Anville. Deci autenticitatea hărții lui Cantemir este dovedită încă odată și pe această cale.

Cum a ajuns harta lui Cantemir în Olanda și dece s'a tipărit la 1737 sunt întrebări la care deocamdată nu se poate răspunde decât vag. Din biografia lui Cantemir, făcută de Beer la 1783, știm că Antioh Cantemir, numit ambasador la vârsta de douăzeci și trei de ani, a plecat la 1732 din Rusia la Londra și că în drum s'a oprit la Haga, unde proiectà să tipărească «Descriptio Moldaviae» a părintelui său. S'a făcut multă discuție în jurul acestui punct: dacă «Descriptio» s'a tipărit și la Haga. Fapt sigur este — din cele ce s'au văzut mai sus,— că cel puțin harta lui D. Cantemir s'a tipărit în Olanda, după cum certifică Delisle. Dacă s'a tipărit și «Descrierea Moldovei» în 4°,cum pretinde de Beer și Bantiș-Kaminski, care citează între operele lui Cantemir «Starea contimporană a Moldovei în limba latină, cu o hartă topografică a acestei țări, tipărită în Olanda» [1]), nu se va lămurì dacă nu se cercetează și bibliotecile din Olanda, *ceeace nu s'a făcut*. Căci și în această chestiune, ca și în altele, discuția s'a dus din cabinete, fără cercetări la fața locului, sau cu cercetări în fugă și fără sistemă, ca ale lui V. A. Urechiă. Un lucru rămâne câștigat: avem acum harta adevărată a lui Cantemir. E o datorie pentru noi ca această hartă necunoscută, cu care cultura românească se poate în deosebi mândrì, să fie cât mai perfect reprodusă și să înlocuiască cât mai repede, în Descrierea Moldovei, schița falsificată a lui Büsching care înjosește opera acestui Principe al științei românești.

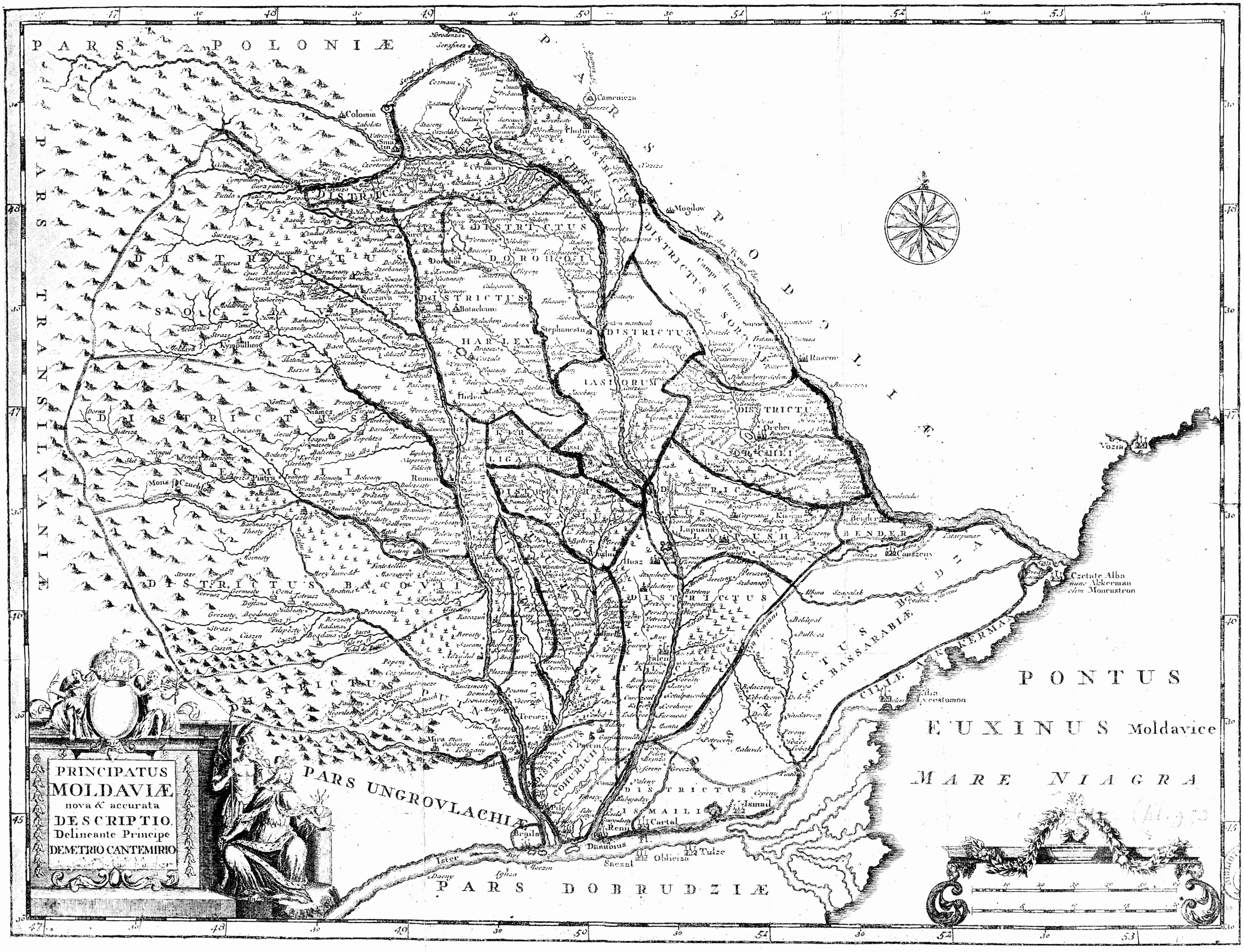
---

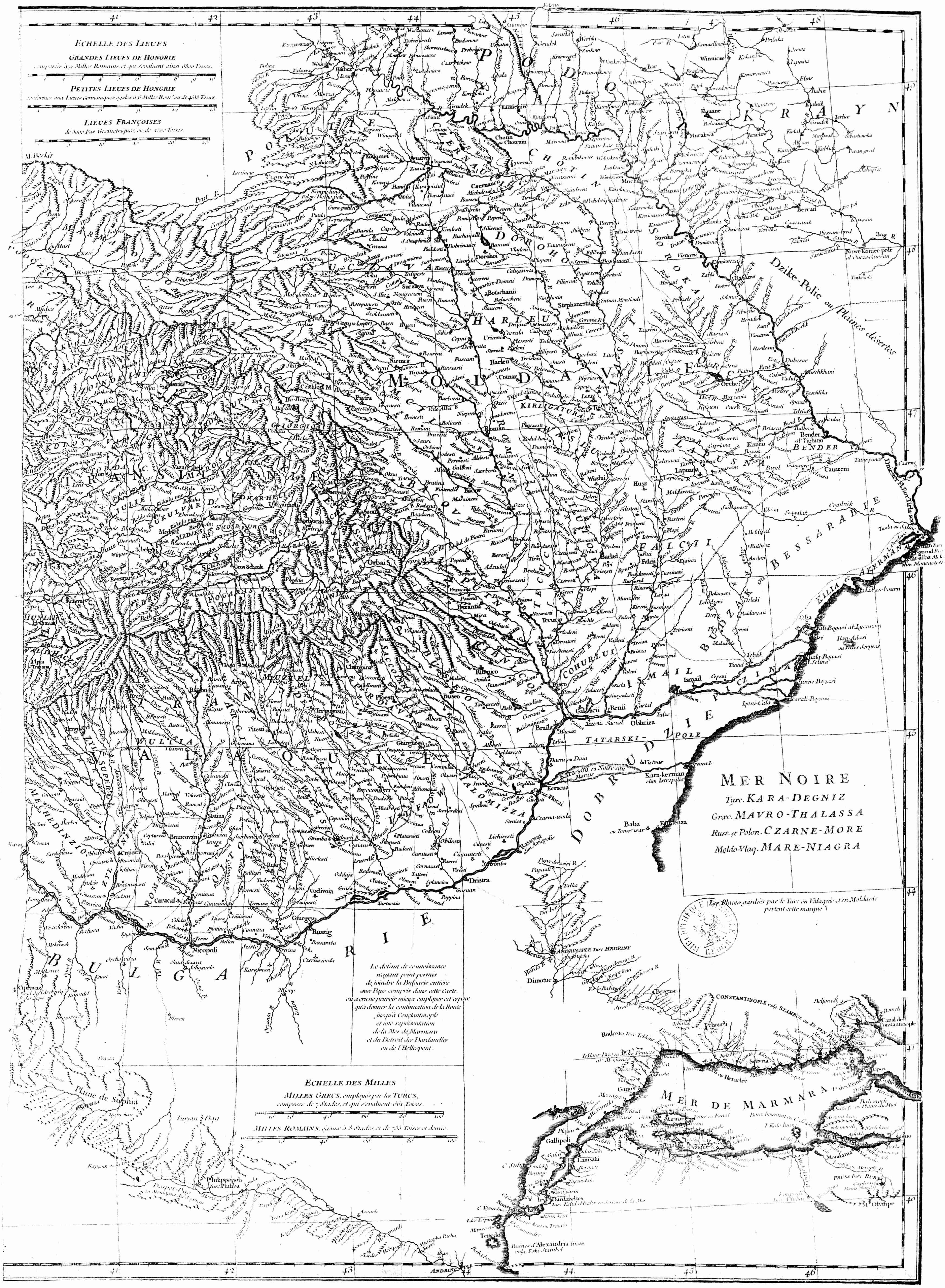
[1]) Citat după traducerea lui Victor C. Gervescu, o. c. Vezi în această privință amănuntele date de O. Densusianu, *Notițe asupra lui Dim. Cantemir*, în «Revista critică-literară», II, Iași 1894, pp. 62—68. De altfel, din titlul citat mai sus, «tipărită în Olanda» se referă poate numai la hartă, iar nu la text, și numai neclaritatea acestui titlu va fi făcut să se înțeleagă că și textul a fost tipărit în Olanda.

EXPLICAREA PLANŞELOR

PLANŞA 1. — Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir, după exemplarul tipărit în Olanda la 1737 şi descoperit la Bibliothèque Nationale din Paris. Reproducere micşorată după originalul, care are dimensiunile 510 × 385 milimetri.

PLANŞA 2. — Harta «Ungariei» (foaia orientală) de J. B. d'Anville, după originalul aflat la Bibliothèque Nationale, Paris. Izvoarele acestei hărţi, lucrată —între 1771-1779 şi gravată dar nepusă în comerţ, au fost: Harta Moldovei de D. Cantemir (planşa 2); Harta Valachiei de Stolnicul C. Cantacuzino, din 1700 (nedescoperită) şi o Hartă a Transilvaniei, manuscrisă, a unui «nobil transilvan» (nedescoperită).


PARS POLONIÆ
PARS TRANSILVANIÆ
PARS PODOLIÆ
PRINCIPATUS
MOLDAVIÆ
nova & accurata
DESCRIPTIO.
Delineante Principe
DEMETRIO CANTEMIRIO
PARS UNGROVLACHIÆ
PARS DOBRUDZIÆ
PONTUS
EUXINUS Moldavice
MARE NIAGRA
Camenieza
Chotin
Mogilow
Rascov
Orchei
Bender
Czetate Alba
nunc Akkerman
olim Moncastron
Vozia
Ismail
Cartal
Reni
Brraila
Danubius
Tulze
Obliciza
Husz
Lapusna
Iasiorum
Suczava
Roman
Botuchani
Stephanestii
Soroca
Colomia


Echelle des Lieues
Grandes Lieues de Hongrie
Petites Lieues de Hongrie
Lieues Françoises
MOLDAVIE
VALAQUIE
BULGARIE
TRANSILVANIE
PODOLIE
UKRAYNE
BESSARABIE
DOBRUDZIE
Dzike-Polie ou Plaines désertes
MER NOIRE
Turc. KARA-DEGNIZ
Græc. MAVRO-THALASSA
Russ. et Polon. CZARNE-MORE
Moldo-Vlaq. MARE-NIAGRA
Les Places gardées par le Turc en Valaquie et en Moldavie portent cette marque
MER DE MARMARA
Echelle des Milles
Milles Grecs, employés par les Turcs, composés de 7 Stades, et qui s'évaluent 661 Toises.
Milles Romains, égaux à 8 Stades et de 755 Toises et demie
Le défaut de connoissance n'ayant point permis de joindre la Bulgarie entière aux Pays compris dans cette Carte, on a cru ne pouvoir mieux employer cet espace qu'à donner la continuation de la Route jusqu'à Constantinople et une représentation de la Mer de Marmara et du Detroit des Dardanelles ou de l'Hellespont

FOAIA DE ZESTRE A UNEI DOMNIŢE MOLDOVENE DIN 1587 ŞI EXILUL VENEŢIAN AL FAMILIEI SALE

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 18 Iunie 1926

Sunt peste treizeci de ani de când cercetez rătăcirile şi suferinţile în prigonire şi înstrăinare ale familiei nenorocitului Domn al Moldovei Petru Şchiopul, refugiat în Tirol, unde i s'a isprăvit viaţa, ai săi apucând multe drumuri, dar mai ales al Veneţiei.

Aici i s'a stâns ginerele, Zotu Ţigară[1]), înmormântat în biserica San-Giorgio dei Greci[2]).

Testamentul lui Zotu e redactat la 1 Mart 1599 şi întărit la 2 April de obişnuitul notar veneţian. In pat, greu bolnav, şi de mult, acela care se intitulează cu mândrie «protospătar» al Moldovei, adecă al «răposatului Domn Petru Voevod, Domn al Moldovei», creiază întâiu, cu suma de 1.200 de galbeni, o mănăstire de maice în Veneţia: de-asupra uşii va fi numele său şi stema sa, iar la trapezărie va fi înfăţişat în genunchi înaintea Maicii Domnului, «aşà că, văzându-mă totdeauna, călugăriţele să poată zice: Dumnezeu să-l ierte». Să fie acolo şi un paraclis al Sfinţilor fără arginţi. Numai dacă nu se poate face ctitoria, în casa Grecului Cochini, să se trimeată suma la cele douăzeci de mănăstiri ale Sfântului Munte, unde mai orânduise o pomenire la Dionisiu. San-Giorgio dei

[1]) Un Panait Ţigară apare ca simplu staroste de negustori în Bucureşti la 1803 (Urechiă, *Istoria Românilor*, XI, p. 280).

[2]) Testamentul, în Sathas, *Bibliotheca graeca*, III, pp. XCV-VI. Il reproducem în adause.

Greci şi va aveà partea din moştenire, dacă testatorul va murì în Veneţia, mormântul puindu-i-se la poarta altarului sau «la mijlocul băncii unde stă epitropul» *(il gastaldo)*; altfel oase şi dar vor merge la mănăstirea Sf. Nicolae, zis Philanthropino, din patria lui, Ianina, lângă părinţi, şi se va vedeà el însuş şi ai lui îngenunchind în faţa Mântuitorului şi a Fecioarei, luminaţi de o candelă veşnică, precum erà vorba cînd li-a dat grădina maicii sale «la Ostida». Mormântul să fie ca al ctitorului, popa Ioasaf, iar banii să fie daţi la cele şase mănăstiri din insulă şi la un spital, de făcut din nou. Călugăriţele, preoţii din Ianina nu sunt uitaţi. In Veneţia se fac pomeni la maicele greceşti şi la spitale, la trei orfane de naţia lui, *della nostra natione*. In ce priveşte rudele, prietenii, slugile: Stamate Ţigarà va aveà numai 6 galbeni, fratele Panoson, cu altă mamă, 200 şi frăţiorul Apostol, *Postolin*, 400. Fetele, Păuna, Zamfira, Ruxanda, Isabela, au câte 4.000 de galbeni fiecare, «Doamna Maria», *Madonna, Donna Maria*, — care se şi poate măritȧ — fiindu-li tutoare şi având a păstrà «ce se află la mine, şi bani şi juvaiere, şi tot aşà pânzeturi, argintărie, proprietăţi, zapise *(scritti)* şi tot ce am». Dar pe fete «*să le mărite cu Greci, şi nu cu alt cineva*». Zestrea rămâne întreagă, după hârtia ce o are, iar ce lipseşte din bani să i se iea din averea lui, «pentrucă e ştiut lucru că eu am plecat din casa părinţilor miei băiat sărac şi m'am dus să mă ostenesc până mi-a ajutat Dumnezeu. Şi au venit fraţii şi rudele mele şi i-am ajutat în tot ce am putut»[1]).

Deci fraţii să nu-i supere soţia şi fetele. Primul servitor Ioan şi sluga Marta primesc ceva, dar Grecul Rizo va aveà o «spadă argintată» şi Grecul Stavro alta, iar un al treilea, Constantin, al său «*zamberluco morello*, de modă turcească, cu nasturi de argint», şi o *corvata* blănită cu *santuri* şi cu catifea veche. Arhiepiscopul de Filadelfia, Gavriil, capătă 60 de galbeni. Executori testamentari, «comisari», vor fi Apostol şi Constantin Paleologul [2]).

Domniţa Maria, rămasă văduvă, s'a măritat din nou cu un patrician, Polo Minio, fiul lui ser Scipione. A trăit încă un număr de ani, având din această nouă căsătorie un fiu pe care, cu gândul la

---

[1]) Relaţii de afaceri cu Balcanii erau dese în acest secol: în epoca lui Petru Rareş Iuraşco Vartic erà dator unui Evreu Iacob din Constantinopol (Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, II, p. 203). La 1638 o Greacă venià din acelaş oraş în Moldova pentru o datorie *(ibid.*, III, p. 318).

[2]) *Loc. cit.*

fratele mort tânăr (în 1603) [1]), la Innsbruck, l-a botezat Teodoro Stefano.

In 1903 puteam tipărì testamentul acestei pribege, al cării chip, cu fața rotundă și ochii mari negri sub căciula cu surguciu și fulie de pene, cu trupul plin în rochia de brocard, tivită cu blană, avînd pe piept îndoitul șirag de mărgăritare, se vede, lângă al mamei sale, sfios îmbrobodită în marama albă, în fresca, din nenorocire mâzgălită în vremi noi, dela Galata lângă Iași, ctitoria familiei [2]). La 19 Maiu 1609, trebuind să plece cu soțul venețian la Cefalonia, unde el aveà dregătoria de consilier, Maria-și dictează unui notar diata, în casa lui Constantin de'Medici, Grec și ortodox, ginerele ei. Neuitându-și originea și legăturile ei de familie, ea-și arată dorința ca trupul să i se așeze la San Maffio din Murano, mănăstirea refăcută de mătușa ei Mărioara Adorno Vallarga, sora Doamnei Ecaterina din Pera, care era soția lui Alexandru, fratele «Șchiopului», și anume în chiar cripta acestei călugărițe — astăzi mormintele ca și biserica însăși fiind amestecate cu pământul [3]). Celelalte maice vor zice rugăciuni pentru dânsa în schimb pentru o danie de cinci galbeni, făcută odată pentru totdeauna. Dintre fetele cu Zotu Țigarà, Păuna are un pat, acela în care doarme maică-sa; Zamfira primește o rochie, un covor *(carpetta)*, cingătoarea «de ambrachar», «simplă, fără aur», și toate *baccari* ale mamei; Ruxanda și Isabela se vor mulțumì fiecare cu trei cămăși, «șase părechi»... *(sic)* și «o păreche de cearșafuri». Tot o Româncă sau o Greacă e acea madonna Sultana căreia i se lasă apoi blana și două cămăși. Trei galbeni se dau unei persoane care figurează numai ca «madonna Anzola, madre de Piero». Dintre slugi, «muta de casă» are, cu «patul în care doarme», treizeci de galbeni și o pensie anuală de alți zece. Când se va mărità «Lucreția, care mă servește acum», va aveà cinci galbeni. Averea însă, aceia trece la fiii cu Minio. Executor testamentar e socrul împreună cu ginerele arătat mai sus, cari, trebuind să depuie la bănci «banii ce am de scos dela Măria Sa Impăratul», sunt răsplătiți fiecare cu o cupă de argint, în preț de cincisprezece galbeni. Notarul e însemnat și el cu douăzeci de galbeni, «ca semn de iubire [4])». Și, atrăgându-i-se atenția asupra datoriilor

[1]) Hurmuzaki, XI, p. 564, nota 1.

[2]) O reproduceam în fruntea volumului XI din colecția Hurmuzaki.

[3]) V. *Neamul Românesc* din Maiu 1926.

[4]) El se asigură prin mărturia negustorului Marcantonio de Avanzo, fost cu firma «a San Bartolomio», și a lui Zanantonio Giovan, băcan, «la Dogele». V. *Studii și documente*, V, pp. 644-5.

de filantropie, ea împarte câte cinci galbeni la casa pentru răscumpărarea sclavilor, la aceia pentru «săracii ruşinoşi», *poveri vergognosi*, şi la «călugăriţele greceşti».

Astăzi, după noi cercetări, pot aduce înainte însăşi foaia de zestre a Domniţei, încheiată de tatăl, obişnuit a-şi socotì pietrele scumpe şi mărgăritarele [1]), la 3 Decembre 1587.

Ea e înfăţişată în dublă traducere italiană, făcută din greceşte, de episcopul de Cerigo, cu prilejul procesului pe care i-l intentase Mariei după moartea lui Zotu, întâmplată în ziua de 11 April 1599 [2]), fratele acestuia, Apostol, cunoscut ca editor al cronicei lui Doroteiu de Monembasia. Am văzut testamentul fostului Spătar moldovean, al cărui chip fu introdus de Apostol Ţigarà în această operă, şi, cum se prevedeà un legat pentru «călugăriţele greceşti», Maria, răpede remăritată, încă din 1600, refuză să-l plătească. Ea aduceà înainte că zestrea nu-i fusese restituită şi de-aceea prezintà întregul catastif dela nuntă. Din partea lui, Apostol observà că văduva înstrăinase ea însăşi o parte însemnată din aceste juvaiere. După lungi prezentări de piese, tribunalul hotărî pentru Maria, supuind şi la o despăgubire pe reprezentantul călugăriţelor.

E păcat că n'avem forma, de sigur românească, a foii de zestre. Am putea-o comparà cu atâtea care ni s'au păstrat, începând cu veacul al XVII-lea [3]), şi cu alte însemnări de asemenea averi. Şi în traducerea italiană, dată în două versiuni, ea rămâne însă, prin natura obiectelor şi prin valoarea lor, de un mare interes.

Avem, pe lângă şiraguri de mărgăritare şi mărgăritare de gât, acea *corona zoielada con pietre pretiose*, în valoare de 5.000 de florini, care corespunde «coroniţei cu rubinuri» din Moldova la 1773 [4]), cum,

---

[1]) V. Hurmuzaki, XI, p. la 1594. Cf. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, catastiful Galatei.

[2]) Hurmuzaki, XI, p. 534, no. DCLXIV.

[3]) Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, 63, no. 71; *Studii şi documente*, V, p. 23 (1642); p. 308, no. 62 (1693); p. 318, no. 50 (1730); VI, p. 278, no. 516; pp. 545-6; VII, pp. 175 şi urm. (1678), 177 şi urm., 183 şi urm., 189 şi urm. (1735-6), 223, no. 64 (1762); XI, p. 266 şi urm.; XVI, p. 130, no. 39; N. Iorga, *Documente economice şi financiare* (din «Economia Naţională»), p. 166 (1777); *Uricariul*, XI, p. 224 şi urm. (1745); V. A. Urechiă, *Istoria Românilor*, II, pp. 481-2 (Ismail, sec. al XVIII-lea); Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, IX, p. 274 şi urm. (1760); X, pp. 53, 57 şi urm. Gherdănaşe, coboaie, *Studii şi doc.*, VII, p. 190. Un trahil de mărgăritar, 1772, *ibid.*, XI, pp. 267-8. V. mai ales, în Hurmuzaki, XI, lunga listă a juvaierelor lui Petru Şchiopul.

[4]) *Studii şi documente*, V, p. 225, no. 69.

dealtminterea, o «coronella con balassi» urmează. Apoi cruci cu pietre şi mărgăritare, lanţuri cu mărgăritare, galbeni prinşi în mărgăritare, inele, mânecare cu pietre scumpe, fruntare şi scufii de aur, despre una zicându-se că e ca în «Valahia», conduri împodobiţi, o rochie «rară», de modă leşească. După acest capitol în valoare de 14.000 florini vin arginturile: lighene, ceşti, tăiere, vase, năstrape *(manzapan)*, sfeşnice, în total o sumă de 97.000 de aspri. Al treilea capitol îl formează acum lingeria, «cearşafurile»: perne, prostiri, năframe, şervete, ştergare de cap, perinuţe, feregele cu soboli, cu brocart, cămăşi, care însumează 140.000 de aspri. O casă la Constantinopol, în preţ de 10.000 de aspri, o pădure de aceeaş valoare urmează la un loc cu vase de aur, cu covoare mari şi mici, cu furculiţe (?), geamantane, cu sabia de argint, haina de brocart, mânecarele dela bătrânul Domn, darul în bani dela mamă, calul de ginere.

Peste câteva zile, la 26 August, Maria prezintă «alte obiecte, începând cu acele «opt mici portrete de prinţi» a căror pierdere rămâne at t de regretabilă, pentru a trece la un pat de fier aurit cu toate cele de nevoie, între altele plapoma turcească, mindirul, «perna cea mare de brocart cârmuziu lucrată cu argint, cu unsprezece nasturi de argint», acoperemântul de leagăn din pânză lucrată cu mătasă roşie şi altele de-aceeaşi întrebuinţare, tulpane turceşti de brocard, de tabin cu şal, măntăli, fachioale, mâneci, rochii întregi, cearşafuri, cămăşi, covoare, sipete, arămuri, linguri, cuţite, ba chiar «cinci tablouri greceşti felurite», lângă «trei buţi de vin».

Se adaugă apoi 1000 de galbeni depuşi la o bancă, altă mie aiurea, plus încă 3.639 din lanţuri şi alte obiecte de aur topite la Zecca. La 30 August se mai aduce un rând de juvaiere: fruntare, cercei, etc. La 1 Septemvrie mai apar 4.580 ughi, 111 zecchini, un *scudo* de aur şi o jumătate. Un nou şir aduce obiecte de speţa acum cunoscută şi ceva bani.

Adaug câteva însemnări din Archivele bisericii veneţiene, o declaraţie a familiei lui Gheorghe Hatmanul, note despre testamentul Păunei, din 29 Mart 1612, care-şi lasă o parte din avere surorii măritate cu dei Medici, alta creând şcoala care poartă numele de Flangini, după soţul ei, Tommaso Flangini. Maria trăià încă atunci, la 1612, când Păuna-şi făceà testamentul. Dau şi forma latină, prescurtată, a diatei lui Apostol Ţigară [1]).

---

[1]) Zorzi Zigarà face testament la 7 April 1599.

Suflet bun și nobil, Apostol nu-și uită de cei de acasă, din Ianina, unde o *contrada* poartă numele familiei. Lasă deci mănăstirii Sfântul Nicolae a popei Ianoffo *τοῦ Σπανᾶ*, cu mormintele părinților, o sută de galbeni, și cincizeci la biserica Maica Domnului a Chiragiilor, *Kiragistitza*. Nu uită Patriarhia și biserica din Ierusalim, cele douăzeci de mănăstiri dela Sfântul Munte, Sfântul Gheorghe din Veneția, spitalele cele patru din Veneția, convertitele evreice dela Giudecca, prizonierii și «săracii rușinoși». Are grijă de Cronograf, care se va tipărì ori va fi depus, spre cetirea rudelor, la Sf. Nicolae din Ianina, și de tabloul lui Bassano cu cele douăsprezece hramuri mari ale anului. Intre rude pomenește pe răposatul Sebastian sau Bastian, rămas acasă, și pe fiul acestuia, Lambru, cu surorile, pe alt frate, încă în viață, Stavru, zis «Abrara», pe fiica fratelui mort Ioan. Pe lângă cele două fete ale amicului Iacob Bărbierul, însemnă cu o nesfârșită dragoste pe nepoatele, crescute și apărate de el, când mama întrase în altă societate. Avem astfel aspectul familiei la această dată de 1625: Casandra, cum prevestise, e moartă, dar trăiește Ruxandra, Isabela cu fiul Lorenzo și fetele Paulina și Graziosa; și răposata Zamfira a lăsat o Zamfiriță, Zafiretta.

Relațiile noastre cu splendida cetate se îmbogățesc astfel cu știri nouă.

Din notițele inedite se vede că Zotu, «gardian al bisericii», dela 1594, lăsà la 7 April 1599, 2.000 de florini, în vremea când se lucrau frumoasele mozaice, datorite deci munificenței lui, că, îndată după moartea lui Zotu, Maria și Gheorghe Hatmanul scoteau dela Zecca, din moștenirea lui Petru-Vodă, 100 de galbeni, pe cari acesta i-ar fi lăsat bisericii grecești, că Matei Basarab a dat bisericii grecești în 1642 700 de ocă de ceară pentru reparațiile ei, în schimb pentru pomenirea lui, a Doamnei și a rudelor, și că s'au strâns 1.060 de lire pentru această bună marfă românească. Pe lângă mențiuni interesante, ca vizita solilor Moscoviei și așezarea ca arhiepiscop a fostului Patriarh constantinopolitan Metodie, născut în posesiunile Republicei (1677-9), avem testamentul de filantrop al lui Nicolae Caragiani, agentul în Veneția al lui Vodă Brâncoveanu (1733). Ruda lui, Mihai, e «gardian» al bisericii în 1727-8. Și Panaioti Hagi Nico, cunoscut din acte românești [1]) ca negustor bucureștean pe aceiaș vreme, face o danie la Greci.

[1]) *Studii și documente*, IV; v. tabla.

Colegul nostru, d. profesor Demostene Russo îmi comunică o notiță din *Νέος Ἑλληνομνήμων* a lui Spiridon Lampros, XV, 1921 (pp. 304—6) și alta din revista ateniană *Ἁρμονία*, din 1900 (vol. I), în care se semnalează că în biserica Sf. Andrei de lângă cetate în Cefalonia o icoană prezintă pe Zotu, soția, fiica Ruxanda în rugăciune. Inscripția, din 1640[1]), arată că aceasta din urmă devenise acolo în insulă călugăriță Romila (Romula). Pe altă icoană e lipit chipul lui Zotu din Cronograf. Notele ce întovărășesc comunicarea arată că Zotu era din casa Kontodimis, care vine din satul Bradetos, în Zagora. Ruxanda a dat mănăstirii și odăjdii cusute cu mâna ei, în 1639.

I[2])

Die 17 Augusti 1600.

Illustris[sima] domina Maria Vaivoda, filia quondam Excellentissimi domini Petri, principis Moldaviae, relicta in primo voto quondam domini Zotte Cigara et ad presens uxor clarissimi domini Pauli Minio, filii clarissimi domini Scipionis, comprobavit de sua dote et repromissa cum suo contractu nuptiali sive scriptura dotale tradutta ex lingua greca in italico sermone huius tenoris:

1587, a 3 decembrio l'anno 7095, de Christo 1587, ai 23 de decembrio, nel nome del signore Iddio salvator nostro Jesù Christo, faciati, Signor, la tua misericordia sopra di noi.

L'accordo della dote della figliola del piissimo signore de tutta la Moldavia, nomine domina Maria, cioè oro, perle et argento et drapperie et altre robbe, sicome appar qui sotto scritto col nome et pretio di ciascheduna[3]) cosa, et prima:

Uno zogielo con diamanti, sono[4]) aspri . . . . . . a. 180.000
Una filza de perle che era [a]tacà[5]) al zoielo . . . . a. 10.000

---

1) *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ζώτου Ζυγαρὰ, ἅμα τῆς συμβίου καὶ τῆς θυγατρὸς αὐτῶν Ῥωξάνης τῆς διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος [μετονομασθείσης Ῥωμύλης μονα]χῆς, ϙχμ'.*

2) Tipărită după mici plăci fotografice.

3) Ciascuna, în versiunea 2.

4) Lipsește.

5) Attaccata.

Una corona zoielada con pietre pretiose fiorini 5.000 a. 120.000
Una coronella [1] con (il) ballassi et perle . . . . . a. 30.000
Una croce con pietre et con perle . . . . a. 15.000
Perle in zelosia *(sic)* da collo . . . . a. 15.000
Una cadena o filza de perle . . . . a. 15.000
Un paio de zechini, de balassi . . . . a. 120.000
Altri doi zecchini de perle, tondi e grandi . . . . . a. 10.000
Annelli otto d'oro con pietre basse . . . . a. 10.000
Una cadenna de perle con no. 100 . . . . a. 30.000
Una paio de monili zoieladi . . . . a. 30.000
Un altro paio detti . . . . a. 10.000
Un zoielo con pietre et perle . . . . a. 15.000
Un paio de monili d'oro aspri per ori cento 12.000
Un altro paio per ori 50 . . . . a. 6.000
Un altro paio per ori 50 . . . . a. 6.000
Un zoielo con cadene d'oro con pietre de diamanti . . a. 36.000
Un'altra cadena d'oro . . . . a. 32.000
Un'altra cadena d'oro . . . . a. 20.000
Un'altra d'oro detta . . . . a. 12.000
Un'altra d'oro detta . . . . a. 12.000
Un'altra d'oro per ori cento . . . . a. 12.000
Frontiere d'oro et con perle . . . . a. 17.000
Altre frontiere per ori cento . . . . a. 12.000
Et le perle tutte frontigie . . . . a. 10.000
Un paio de scarpe con un fazzuol per ori 10.000 . . a. 12.000
Una scufia con pietre . . . . a. 30.000
Altre quattro scuffie d'oro . . . . a. 20.000
Un mazzo d'arghioni d'oro con perle . . . . a. 12.000
Un cento d'oro con pietra verde . . . . a. 12.000
Una scuffia di Valachia de perle con cento . . . . . a. 10.000
Un piccandolo detta vesta con perle et oro, opera rara
de Lechia . . . . a. 30.000
Un paio de monili dai piedi per ori . . . . a. 6.000
Un monil d'oro da collo . . . . a. 3.000
Bottonecie quatro zoielade . . . . a. 10.000
Bottoni no. 9 d'oro . . . . a. . . . .

[1] Cadenella.

Doi piccandoli da testa con le perle della signora madre . a. 20.000
Una zemanetta d'oro in una vesta . . . . a. 70.000
Le contrascritte robbe et monili, perle, ori summano fiorini 14.000 per aspri 290.000, da 60 aspri il fiorino . 12.650

Da quì avanti sarano le arzenti.

Un bazzil grande detto ratizar de rame 400	a.	3.200
Un cain do. 400	a.	3.200
Un altro cain con fiorini dette 400	a.	3.000
Una bolsa do. 200	a.	1.600
Doi tazze ditte 200	a.	1.600
Un'altra tazza do. 200	a.	1.600
Un'altra de drame 200	a.	1.600
Un'altra tazza, cioè tazza de 200	a.	1.600
Uno. . . *(sic)* d'arzento dette 300	a.	2.400
Un'altro cavanal d'arzento drame 400	a.	3.200
Un paro de zallezze d'arzento	a.	2.000
Sei taglieri d'arzento, la tavola drame 2.100	a.	800
Un boccal d'arzento da lavar le man drame 800 . .	a.	640
Un altro bacil drame 2.000	a.	16.000
Un altro de lavare le man, drame 300	a.	24.000
Un manzapan d'arzento drame 800	a.	6.400
Doi candollieri d'arzento bianco 800	a.	62.000
Una tazza d'arzento drame 200	a.	1.600
Cinque piati drame 1.200	a.	9.600
Fa tutta la summa dell'arzento aspri	a.	97.000

De quì avanti comenza li drappamenti.

Doi maneghe reccamade d'oro con perle	a.	15.000
Cuscini 4 recamadi da raso rozzo	a.	10.000
Nenzuoli 4 lavoradi con seda	a.	20.000
Tavoleti di Venesia con argenti et oro	a.	10.000
Fazzoletti 16 con dell'oro	a.	10.000
Fazzuoli 7	a.	5.000
Fazzuolli quatro da lavarse la testa et 10 camise . .	a.	10.000
Una coltra de raso	a.	10.000
3 altre coltre rosse de raso	a.	10.000
Un ferezzè fodrà de zebelini	a.	20.000

Un ferezze fodrà de brocadello	a.	10.000
Una fodra de zebelin	a.	10.000
Summa i drappi	a.	140.000

Per conprarli una casa Constantinopoli	a.	10.000
Per conprarli un zardino	a.	10.000
A contadi	a.	300.000

Piati oro de peltre.
Caldiere 6.
15 tapedi picoli.
2 tapedi grandi.
5 caldiere con le sue casse.
5 felzade.
5 candellieri de laton.
2 forcini *(sic)* da campo.
2 valise.

De più che habbia da dar al povezzo aspri 50.000.

Un cavallo con tutti li suoi furnimenti.
Una spada d'arzento.
Veste d'oro doi.
Martori una pelizza.
Monili con diamanti et rubini.
Un paio dal suo padre.
Di più che mi hà dato sua madre in salvo . . . . . a. 1.000
Tutte queste sopradette cose hò rissevuto io Zotto Cigara.

Die 25 augusti

1600. Supradicta Illustris domina Maria Vaivoda pro comprobatione predicti vadimonii comprobavit etiam cum infrascripto processu firmato ad offitium Advocarie huius tenoris:

Intendendo io, Maria, figliola del quondam Illustrissimo signor Pietro, principe di Moldavia, relicta in primo voto del quondam Magnifico signor Zotto Cigara et al presente consorte del clarissimo signor Polo Minio, che il mio contratto di carte dotale sia da farsi traddoto dalla lingua greca in italiana et reconosciuti da testimonii la

sottoscrittione del quondam signor Zotto Cigara, mio consorte, hò presentato nelle mani del nodaro primario di Vostra Signoria Eccellentissima esso contratto sive carta dotale et insto che ne sia fatta traductione et recognitione della sottoscrittione sudetta. Petrus Arimondo, advocator communis, Bernardinus Bellegno, advocator communis, Iacobus Cornelio, advocator communis.

1600, 22 augusti, presens scriptura fuit presentata in offitio advocarie per virum nobilem dominum Paulum Minio uxorio nomine ... cum scriptura greca signata presentis diei, manu mei notarii, cartarum quatuor.

Die dicti li clarissimi signori avogadori de commun Rimondo et Bellegno ordinarno che sia fatto traddoto in italiano il sudetto contratto dal reverendissimo episcopo di Cerigo comme detto. Pietro, fante dell'officio.

(Copia della precedente).

Die 26 augusti 1600.

Illustris domina Maria Vaivoda, filia quondam Eccellentis domini Petri, principis Moldavie, relicta in primo voto quondam domini Zotte Cigara et ad presens uxor Clarissimi domini Pauli Minio, filii Clarissimi domini Scipionis, postquam comprobavit de sua dotte, et repromissa, ut constat eius vadimonio ellevato in presenti officio sub die 17 mensis instantis, presentavit leggi bona infrascripta.

Otto quadretti de retratto de principi.

Una lettiera de ferro dorada con sue coltrine d'ormesin zallo et vinado et sguardo con vinadi, con coverta de tella stampada.

Una coltra vecchia de doi collori alla turchesca.

Tre stramazzi de lana.

Un pagliarizzo.

Un cavazzal.

Un paro de linzuoli de tella.

Doi cussini con le sue intime.

Doi casse de noghera dorade.

Un paio de cavedoni de laton fornidi de bronzo con li suoi fornimenti.

Quattro tapedi da cassa cagiar *(sic)*.

Un tavolin d'albe[r]o con un... dorado.

Un fornimento da camera de cuori d'oro, de pelloni, numero ottanta sette, usadi.
Un pavion de brocadello et vinado, longo brazza 20 cinque, dei telli numero dodece, usado, con suoi banca. . .
Una coltra da cuna con del raso verde usado.
Una coverta da letto de tella chiara, lavorada con seda de diversi collori.
Un cusin grande de raso cremesin, lavorado con arzento indorado, con alquanti bottoni di argento.
Un'altro cusin de veludo a opera grande, pavonazzo et zallo, usado.
Un'altro cusin de veludo cremesin a opera d'oro et d'argento, con 15 bottoni d'argento.
Un'altro cusin de brocadello v.
Un linzuol de tella lavorado con seda cremesina.
Doi altri linzuoli de tella lavoradi de seda, de diversi collori vechij.
Una coverta da letto d'ormesin sguardo *(sic)* con cecami d'oro et di seda, vecchio.
Una coltra da brocadello bianco cremesin, con frisi verdi.
Una coltra de raso cremesin recamada d'oro, con frisi di raso verde, con doi suoi cusini, usado.
Una coverta da cunade tella lavorada de seda crem[esin].
Otto altri brazza de tella chiara con frisi rossi.
Una coverta da cuna de tela lavorada de seda de diversi colori.
Tre fazzuoli quadri, lavoradi de seda de diversi collori.
Doi intimelle lavorade de seda et d'oro vecchio.
Un'altro fazzuol de tella quadro, lavorado de seda de diversi collori, fodrà de bottana, vecchio.
Una intimella lavorada de seda de più collori.
Un fazzuol de dimito *(sic)* de seda zallo con frisi.
Una coverta da cuna d'ormesin lattà, recamada de seda de più collori.
Una ruba de velludo a opera turchin e bianco con fondi d'argento, fodrà d'o[r]mesino sguardo.
Un'altra ruba de veludo cremesin stampà, fodrà de u... de vecchio.
Un dulipan alla turchesca de brocado d'oro et arzento et diversi collori de seda, v[ecchi]o.
Un'altro dulipan de tabin vinado et d'oro fodrà de un zallo vecchio.

Un'altro dulipan de brocado turchin et d'oro.
Un'altro dulipan de brocado verde et d'oro.
Un'altro dulipan de brocardo d'oro et cremesin et altri collori, usado.
Un manto de buratto negro et d'oro et d'argento.
Un fassciol quadro d'ormessin roan lavorado de seda de più collori.
Un paro de manegie de raso cremesin lavorado d'oro con perlette da onza et dieci bottoni de perletta da onza.
Una coverta de tavola tonda de brocado cremesin et d'oro, usada.
Una vestura de raso, atta[ca]do *(sic)* alla forestiera usada.
Una coltra de brocado cremesin et bianco con pico de raso cremesin vecchia.
Un busto de brocado.
Un casso de brocado d'oro et cremesin con romane d'oro v[ecchi]o.
Un cusin de raso cremesin lavorado d'oro.
Doi altri de raso pavonazzo con recamo d'oro et d'argento.
Doi catronelle *(sic)* de tella de diversi collori.
Una coverta da cuna (da cuna) de cendo rosso con friso rosso et d'oro.
Una coltra de brocado con frisi verdi vecchij.
Una carpetta de brocadello sguardo et d'argento.
Un'altra carpetta de raso verde con tache tonde d'oro et argento.
Un'altra carpetta de tabin cremesin et d'oro con passaman d'argento.
Una ruba *(sic)* de veludo negro camufado, fodrà d'armelini.
Una crovada de tabin lado et d'argento fodrà de martori, vecchio.
Dodese carieghe de bulgaro alla pretina, usade.
Una credenza de noghera intagliada.
Un tapedo da tavola bianco, longo braza numero quattro.
Dodese vagni de voghera con suo prezzo.
Un paio de lenzuoli de tella chiara, lavoradi con seda de più collori.
Otto para de linzuoli de tella usadi et porte, vecchi.
Doi para et mezo de linzuoli de tella sottili.
Un pavion de stella chiara, vecchio.
Un'altro ninzuol de tella.
Una coverta da letto de tella lavorada de seda de diversi collori.

[1]) **Pare a lipsi un clișeu.**

Uno paio de ninzuoli de tella gottona.
Cinque camise dell'istessa tela, sessanda tovaglioli, usadi.
Cinque tapedi da cassa biancha.
Doi altri tapedi da tavola bianchi longhi, brazza quattro.
Un'altro tapedo a marche, longo brazza sette.
Una schiavina rossa.
Una carpetta tavola.
Razzi a figura, vecchi antiqui, alti brazza numero trenta otto.
Rasso roano da muro a brazza tre, longo brazza numero vinti.
Una spinetta.
Cinque pezzi de peltre, tra grandi et piccoli.
Diese secchij de rame.
Una refrescadora de rame.
Tre padelle de rame
Tre coverchi de rame.
Una voladora de salatto.
Un valdarivande de latton.
Cinque candelieri de latton.
Un secchio de latton.
Settanta pezzi de lattesini, tra grandi et piccoli.
Doi mezolete de peltre.
Doi stagna de rame.
Doi caldiere de rame grande et piccola.
Un altra caldiera de rame.
Una caderna.
Doi fessoie.
Doi trepiedi.
Doi gradelle.
Una tavola de noghera.
Un serttor de noghera.
Doi stramazzi de lana.
Doi pagliarizzi.
Uno paio de linzuoli de tela.
Uno cavazzal.
Una cuna de ferro dorada con suoi stramazzi.
Doi casse grande da marinari.
Cinque quadri grechi diversi.
Una cariega alta pretina fornida de veludo verde.

Vintiquattro camise da donna de tella, usade.
Trentasei fazzoletti da naso de mussolo.
Dieci fazzuoli da mar di letta, usadi.
Trē botte da vin.
Diese piatti doradi picoli, peso marche M-e 1165, quarti 5.
Un cadin d'argento con suo broco, però ma[r]che M-e. 12 m., 4 quarti.
Uno secchiello d'argento con cazetta et de sottocope, peso marche M-e. 9 m., 4 quarti.
Quattro candelieri d'argento con mocador, peso marche M-e. 6 m., quarti 2.
Dieci piati d'argento, peso marche M-e. 9, m. 3, quarti 2.
Tre bozze da canevetta d'argento, peso marche M-e. 15 m. et quarti 3.
Una vesella d'argento, doi salliere con coverchii, un gotto d'argento, un mastrapan d'argento, pesano marche M-e. 12, m. 1, quarti 2.
Un caraval et sepeto d'argento, peso marche numero M-e. 11, m. 6. q.—
Doi tazze d'argento, un bossollo, doi gotti bassi doradi, sei piatti d'argento, con l'arma dorada, peso marche no. M-e. 11, quarti 4.
Dodese piconi d'argento, 12 cucchiari d'argento, 12 cortelli con il manico d'argento, pesano marche Me. 5, m., quarti.

Que omnia supradicta bona mobilia et argentea extimata fuerunt per Angelum Caput Album, ministerialem palatii, auri ducatis duobus mille centum et quinquaginta pro parte sue dotis, d. 210.

Die 26 dicti.

Illustris dom[i]na Maria Vaivoda, filia quondam Ecc[ell]entissimi domini Petri, principis Moldavie, relicta in primo voto quondam domini Zotte Cigara et ad presens uxor clarissimi domini Pauli Minio, filii clarissimi domini Scipionis, pos[t]quam comprobavit de sua dotte et repromissa prout constat eius vadimonio in presenti officio ellevato sub die 12 instantis, ultra allia bona per eam legi presentata,

Presentavit etiam ducati mille existenti a cambio in mano delli magnifici Marini Zenovesi.

Ittem altri ducati mille existenti similmente a cambio in mano del signor Francesco Vrini Fiamengo.

Quos ducatos 2.000 sunt ex tractu mobilium ac iocalium de ratione predicti quondam viri sui pro parte sue dotis, d-ti 2.000.

Item presentavit ducatos mille sexcentos triginta novem retractos ex catenis auregijs et diversis aliis aureis reductis in virga in officio ceche de ratione predicti quondam eius viri, sunt in totum d. 3.639 pro parte dicte dotis, d. 3,639.

. . . .

Die 30 augusti 1600.

Illustris domina Maria Vaivoda, etc., postquam comprobavit de sua dotte et repromissa, ut constat eius vadimonio ellevato in presenti officio sub die 17 instantis, ultra alia dona per eam legi presentata presentavit et leggi iocalia infrascripta, de ratione predicti quondam eius viri.

Un frontal d'oro con zoglie, cioè balassi in lavoro, rubini conzi a fazette grandi, rubini piccoli a fazette, diamanti in tavola, tra grandi et piccoli, smeraldi in tavola et perle.

Un pendente d'oro con sofil azuro in tavola con quattro rubini et sei perlette.

Un paio de zecchini con doi ressi (?) smeraldi a fazette con doi perle.

Un zogielo in luna d'oro con diamanti tre grandi et piccoli con un rubin in cuogolo granzo, in mezo con uno balasso, doi smeraldi in pezi (?) foradi, taccadi sotto.

. . . .

Die primo septembris 1600.

Illustris domina Maria Vaivoda, etc., postquam, etc., presentavit legi bona infrascripta de ratione predicti quondam eius viri et eius dottis debitoris:

Ongari quattro mille cinquecento ottanta.

Ittem cechini cento e undesse.

Un scudo d'oro.

Un crosatto.

Un mezo scuodo d'oro.

Sunt in totum ducati 1.080, ₰. 1, 12, salvo errore, existentes in scrineo quod reperitur in cecha ad instantiam ipsius Illustris domine

Marie et cum bullo facto per presens officium ad eius instantiam, cuius scrinei claves reperiuntur in manibus clarissimi domini Laurentii Diedo, capserii presentis officii.

Item presentavit infrascripta iocalia existentia similiter in predicto, de ratione supradicti quondam eius viri et dottis predicte debitoris:

Un paio de manini stimati ducati d. 100.
Arma zoglia stimata ducati d. 35.
Uno simile con rosa de diamante stimato d. 50.
Uno simile stimato d. 50.
Uno simile d. 80.
Perle numero sesanta cinque per solo d. 130.
Un paro de manini d. 150.
Dette virtose d. 30.
Zecchini para doi d. 130.
Una corona d. 150.
Una simile d. 60.
Una scuffia d. 150.
Una centura d. 50.
Uno zogliello con uno cavollo d. 150.
Uno simille d. 25.
Una cosciuma d. 300.
Una maniza con doi picandi d. 50.
Sei pezzi de lavori d'oro d. 50.
Uno lavoro de perle d. 10.

Quos denarios, videlicet ducatos 7.580 d., 1, 12, salvo errore, dederunt et in solutum assignaverunt predicte Illustri domine Marie, tanquam bona de ratione quondam domini Zotte Cigalla, olim viri sui et debitoris dottis predicte, et similiter iocalia et aurea supradicta dedderunt et assignaverunt supradicte mulieri tamquam p[ti] quondam eius viri. Que iocalia et aurea domini iudices appretiaverunt ducatos mille septingentos septuaginta quinque, ut patet notta in dicto inventario, sunt in totum d. 9.340, 1, 12, salvo errore.

Non saprei vedere io, Maria, consorte del clarissimo signor Pollo Minio, relitta in primo voto del quondam Illustre signor Xotta Cigara, con qual ingiusto dissegno s'habbino mosso li signori asserti intervenienti over governatori delle monache de nation greca, come dicono, a nottar ingiustissimo interditto et dimandar taglio delli atti ingiustissimi

di vadimonio et pagamento per me ottenuto in questo eccellentissimo magistratto nelli beni de loro stessi confessati del mio debitore. Vado però vedendo che sono indebiti artificii per tenermi sempre occupata in litte et non permetter che possi giamai raver pace. Pensai però che, sicome non sono in alcuna maniera per riuscirli, così sempre saranno represi dalla giustitia, inanzi la quale devevo io deffendermi della machinatta loro dimanda; voglio che mi basti dirli che, sendo essa mancante d'ogni legitimo fondamento, io sia per giustitia et liberata et essi miei adversarii nelle spese condannai *(sic)*, salvis, etc.

. . . .

Se li asserti inconvenienti d'asserte monache di nation greccha si persuadono con macchinationi et artificii mettere in dubbio a me, Maria Vaivoda, fatta consorte del clarissimo signor Polo Minio, il credito della mia dote, et insieme il pagamento et satisfatione di quella nelli boni del mio debitore, sono in manifesto errore, nè lo sarà per alcun rispetto, nè per alcuno termine de raggione comportato in questa christianissima città et inanzi a questa giustitia, alla quale chi vuol persuadere che io non habbi credito o che di esso mio credito resti sodisfatta, altro ci vuole che giri di parole et vanni discorsi non appoggiati ad alcun legitimo o reale fondamento, come molto facilmente sarà discorso et dimostrato, nè vadano vanamente appoggiando ...[1]) ... restato con quello ch'è stato assegnato a mie figliole et quanto pare che sii stato esborsato, sebene che a mio cognato miscier Apostolo non assignai, nè pagai io alcuna cosa, ma lui con la sua auttorità tolse li danari descritti nel suo recever: non sodisfaciono li effetti predetti a gran giunta il credito, nè della dote mia, nè dell'importante credito mio contra mio marito, per quanto anco doppo il contratto li è capitato alle mani de mia raggione; il che, sarà rettamente considerato dalli adversarii miei, si avederano che non possono opera[r] che le succeda, sotto vano pretesto d'invenir in negotio passato per tante mani metter difficultà a uno povero gentilhomo afflitto, per ogni verso la satisfatione del legitimo credito suo cessino. Dunque da questo ingiurioso travaglio altrimenti Vostre Signorie Eccellentissime per giustitia conservandome quello che vuole il dover che resti alla ration mia, reiecte le loro cavilationi, mi libererano da questo suo debito esperimento non appoggiato ad alcun legitimo o possente fondamento, salvis, etc.

---

[1]) Lipsește un număr din clișeu.

(Risposta delle monache:)

Uno manile d'oro zoglielato da lei venduto alla bottega del signor Bernardin di Contenti et un mazzo di perle vendute ad'un Ebreo...

Si offerimo giustificar l'infrascritti capitoli:

Che la chiarissima signora Maria..., subbito morto il suddetto suo marito, si hà impatronito di tutti li beni et facoltà, scodendo et vendendo come li è parso et in particolar hà anco scosso doppo la morte del sudetto q. suo primo marito, avanti che passasse ad secunda vota, dalli signori Giacomo Testa, Giacomo Pantaleo et Zuane Pisini, baratari, d. 346, dieci, per tanti pellami venduti da esso q. suo marito ad essi baratari, vel prout, etc.

Che detta chiarissima signora Maria, essendo vedova, avanti che passasse ad secunda vota, hà venduto alla bottega del signor Bernardin de Consenti un manil d'oro zoglielato per ducati 600 in circa, et una filza de ballassi al clarissimo signor Zuane Gussoni per ducati 900 in circa et ad un Hebreo un mazzo di perle per ducati 300.

Che, al tempo che lei, chiarissima signora Maria, se maritò nel chiarissimo signor Polo Minio, si trovava aver ancora zoglie de diverse sorte per importantia de ducati 4.500 in circa, nel prò ut, etc.

Che li ducati venetiani da f. 6, 24 per ducato valeno aspri turcheschi no. 80 l'uno, nel prò ut, etc.

Conoscono li adversarii di me, Maria Vaivoda, consorte del clarissimo signor Polo Minio, che non possono di raggione sostentare di tagliarme il pagamento di quello si tratta, se non mostrano che in mia mano sii capitato somma di denaro che sii bastevole oltra detto pagamento alla satisfattione del credito mio, quale con tanti cavilosi artificii procurano ancora di mettermi difficultà, et perciò, con sommo studio informati et colludendo con quelli che, restati commissarii per l'ordine del quond. signor Zotta, primo mio marito, hanno sempre insidiato la mia sustantia, si son volti a dire et considerare che io habbi havuto et riscossi ducati 3.461, che, mette[ndo] insieme quello che hò ricevuto, et anco disposto et assegnato a mie figliole, non basta a gran lungo per la mia sodisfatione, mettendovi anco tutte le partite discorse et introdotte dalli adversarii miei, come pienamente sarà dimostrato et considerato alla giustitia; oltra che chi haverà

consideratione alle molestie et altri travagli che mi sono promessi (?) sopra li miei altri parlamenti, in somma importantissimi, si revederà se è de raggione, dinnanzi la sodisfatione della mia dote sii conveniente pagar legati de mio marito in quelle grave et importune somme che pretendino li adversarii, le quali mi restino sodisfare della mia sincerità et non habbino occasione di fabricare sopradubitanze che mostrano d'havere della mia fede, che però per alcun rispetto non può esser revocata in dubbio; seben senza bisogno, poichè chi ha certi fatti pensieri per altro vi à bisogno che li tratti. Hò però voluto dirli che li danari delli varatari de ragion de mio marito e obligati alla mia dote forono da me riscossi con la presentia delli commessarii, et forono cossì loro persuadendo per le insidie che havevano tese et tutt'hora tendevano alla mia simplicità per la maggior parte, come dalle scritture si vede riposto in scrigno dell'assueto deposito che d... d'usurparli, et che per voler de'l Signior Iddio frà hora mi è stato et mi sarà dalla giustitia osservato, et il resto se lo pigli il bon m. Apostolo, pagandosi da per se stesso del suo avere legato, che con il mezo della giustitia sarà però astretto a restituirmelo delli danari quì cavati dal manile, dalli balassi, delle perle et de altre cose vendute da me, per mezo deli commissarii, furono comprate le botteghe, una sul ponte da Rialto et l'altra sotto il portico, che fù poi per me consegnata a Rosana, mio figliola. Onde per ogni verso restano scoperte le sue accatezze, et se prendono da dover impristinarsi *(sic)* et risolte, quando, calculandosi, come hò detto, si vede che io resto grossamento scoperta delli legalissimi et privilegiatissimi crediti miei, come sarà considerato, quali non si credino già di poter offender con me cavillationi che affetti capitoli et machinare inventioni, per ciò che quì sarano sempre dalla giustitia havute et per insidie et trame con quali se procura vanamente confonder et metter in dubbio la chiarezza della verità che, comprobata legalmente et per le vie ordinarie di questo Eccellentissimo Magistrato, nepur sotto alcun cavilato pretesto, etc., combatuto. E, perchè in ogni sua parte restino le sue introdutioni scoperte, hò voluto dire che là dove dicono che restorno gioe al mio maritare per ducati 4.200, è vero, ma sonno esse state tolte da me in pagamento per danari doi milla cinquecento, non havendo io compresi li manili di vallore de ducati due mila che restano de mia raggione, non estimati nel mio contratto fatto con esso q. signore Xoto; quale, se leggerano, vederano che in me restano, non compresi nella somma, manini de mia madre mentionata de sopra, come hò detto, de

valore de ducati 2.000, sichè bon consiglio sarà il suo, per ogni via, si scoprono li loro equivochi d'asister da questa indebita resarcione alle Signorie Vostre Signorie Eccellentissime, per giustitia non comporterano che io vogli... si disegna pagar con le mio dote li legati de mio marito, giustitia a fare mio, salvis, etc.

(1601, 17 settembre la sentenza.)

II.

(Dal catalogo della chiesa di San Giorgio dei Greci).

Testamenti.

129. Zotto Zigarà, Spathario di Pietro Vaivoda, principe di Valachia, guardian del 1594 e testatore 7 april 1599, lasciò f. 2.000 da investire per la chiesa, monastero e commemorazioni; di questi la scola ne assunse f. 232, d. 9.

130. Zotto Spathario, guardiano 1595. In quest'anno si son fatte le pitture a mosaico.

(Dall'elenco dalla stessa).

212. Gio, Matteo Principe di Valachia mandò nel 1642 ocche 700 cera per far fronte alle spese di fabrica della chiesa con obbligo di commemorazioni per se, moglie e parenti ed investito nel 1645 il ricavato con l. 1.060, d. 12.

171. Apostolo Cigarà, quandam Giorgio da Gianina, testatore, primo ottobre, lasciò un capitale investito di f. 500 per commemorazioni.

228. Li ambasciatori dell'Imperatore di Moscovia arrivati in Venezia visitorno la nostra chiesa.

264. Monsignor Metodio Moroni, fù patriarca di Costantinopoli, egli, come suddito della Republica, dopo che fù in Costantinopoli deposto, essendosi ricoverato in questa città, fù, nel giorno 19 decembre 1677, elletto nostro arcivescovo, e morì li 3 settembre 1679. Con suo testamento, 27 agosto 1679, lasciò alla chiesa nostra tutti li suoi paramenti arcivescovili forniti di gioie e perle, compresa pure le corona, più lasciò f. 2.500 investiti per commemorazioni et altro, ridotti poi a f. 1.425.

Nicolò Caragiani [1]), guardiano 1724 e 1733, testatore, 20 decembre 1732, morto nel 1734, lasciò legato alla chiesa di f. 50 d., più p. 200 investiti all'arte dei Fruttaroli, e p. 7.250 parimenti investiti all'Ospitale de SS. Giovanni e Paolo, in favore il tutto di poveri, di ammalati e schiavi, nonchè per commemorazioni.

401. Michiele Caragiani, guardian 1727 e 1738.

1738, la Principessa di Valachia visitò la nostra chiesa.

452. Panagioti Hagi Nico di Bucharest, investito 23 settembre 1779 di f. 7.750 per sua esibizione in favor di legati diversi [2]).

III.

Si contentiamo noi Giorgio Cotmano e Maria, relicta del quondam signor Zotta Zigarà, che siano tratti del scrigno esistente in Cecha con le robe dela eredità del quondam Giovanni Pietro Vaivoda et quelle poste nelle mani di uno geromonacho dela chiesa di Santo Giorgio di la nation greca, che vadino cechini numero 100, con condicione che, giurando sacramento, testimonii degni di fede, nelle mani di Monsignor Reverendissimo Arcivescovo di Filadelfia ovvero di Monsignor Reverendissimo vescovo di Cerigo, che il quondam principe signor Giovan Pietro sopradetto habbi lasciato alla suddetta chiesa di Santo Giorgio della nation greca cechini 100, possi il guardiano d'essa chiesa far vendere la miglior via che a lui parerà esser.

IV.

1599, 2 Aprile. In nomine Dei eterni, amen. Anno ab incarnatione Domini nostri Iesu Christi milesimo quingentesimo nonagesimo nono, indictione duodecima, die vero mercurii, secunda mensis aprilis. Rti. Considerando il fragile stato della presente vita, io, Xoto Zigara, protospatario, quondam signor Zorzi, io però ritrovandomi sano della mente, benchè risentito del corpo, giacendo nel letto, hò fatto chiamar a me Andrea di Ercoli, nodaro di Venezia, al quale hò presentato la presente cedula scritta da aliena mano, et, essendomi quella

[1]) Agentul lui Constantin Brâncoveanu.

[2]) Intre menţiunile mai vechi, aceasta: «Migalo Duchessa e moglie del Serenissimo Imperatore di Constantinopoli (e vorba de Ana Notara, de sigur), lasciò nel 1540 *(sic)* una imagine della Beata Vergine fornita di reliquie, la quale nel giorno 26 luglio di detto anno fu tolta e levata dal sacro altare da persone ignote».

per esso nodaro di parola in parola stata letta, dissi in essa contenersi il mio ultimo testamento et ultima volontà, et però lo pregai che quella, in caso di mia morte, dovesse aprire, pubblicar, compir et roborar secondo l'uso di notari di Venezia, sicchè abbi forma di pubblico testamento, et, quanto a farme altra copia per andar la presente presentata in Cancelleria, dissi che presentasse questa, et, quanto alli lochi pii, dissi non voler altro ordinare.

Segue il tenor della sopradetta cedula.

In nomine Domini, amen. 1599, adì 14 marzo, in Venezia. Io, minimo servo di Dio, Zotto Zigara et olim Spatario del quondam d. Pietro Voivoda, prencipe di Moldavia, essendo che io m'attrovo sempre soggetto all'infirmità quì in Venezia, hò voluto primieramente a governare la mia anima et secondo la mia moglie et figlioli, secondo la consuetudine, così di richi, come di poveri. Et prima lascio per l'anima mia ducati venetiani correnti mille duicento, se sarà possibile comprar la casa del Cochini per farla un monasterio per abitatione delle religiose greche, sia messo sopra la porta del detto monasterio il nome mio e la mia arma, ch'è: Zotto Zigara della città di Ianina et primo spatario del signor quondam Pietro, prencipe di Moldavia...; et parimenti sopra della tavola che mangiaranno le monache sia dipinto l'imagine della Beata Vergine Maria et io stando inanzi lei inginocchiato, acciochè, vedendome sempre le monache, possano dire: Dio gli perdoni. Item, se parerà alle monache di edificare una capeletta in nome di Santi Anargiri. Et, se per sorte non sarà possibile comprar la sudetta casa, et non si concorderanno per far il detto monasterio, voglio che de quelli mille ducati vadino al Monte Santo, che si dividano fra venti di quelli monasterii, a cinquanta ducati per uno, però che sia obbligato ogn'uno di detti monasterii per una volta l'anno, nel giorno nel quale io haverò pagato il comun debito, mi debbano far l'esequie, et questo per fine dureranno i monasterii. Et, se per sorte mancassero dell'obbligo, possano render conto a Sua M[aes]tà, perchè son parimente in tutti venti monasterii; separatamente ovvero egli m'hà notato con papà domino Teona, igumeno de Santo Dionisio, aspri due mile per ogni anno, et fui scritto con i miei parenti; ma questi gli lascio acciocchè sia fatto l'esequie, come che hò antedetto. Item, se morirò quì a Venetia, lascio ducati quattrocento et gli altri restanti duicento, che summano ducati seicento, a Santo Giorgio di Greci, con questo patto però che colui che si troverà gastaldo debba metergli sopra i monti, a guadagno, et

che il prò di detti ducati che scoderanno ogni anno sia diviso in due parti, et che la metà resti alla chiesa, et l'altra metà sia data a i cappellani della detta chiesa di Santo Giorgio di Greci, con questo patto però che siano obbligati farmi un'archa et sepelirmi dentro il mio corpo, nel loco però della porta di Santa Santorum, ovvero per mezzo della banca che sta il gastaldo, et che i cappellani siano obbligati sempre ogni sabato dirmi sopra la mia sepoltura uno trisagio; et, se mancheranno per qualche sabato a non dire detto trisagio, a cappellani sia tolto il prò che gli appartenirà per quell'anno, et sia datto all'Hospitale dagl'Incurabili. Et, se non vorrano farmi l'archa nel loco ch'io hò nominato, siano raccolte le ossa mie et i ducati sopradetti, et siano mandati nel nostro monasterio nominato Santo Nicolao a Ioanina, dove sono sepolti anco i miei progenitori, et mi sepeliscano insieme con loro, et che facciano una sepoltura, et che dipingano di sopra il nostro Signor Gesù Christo et sua gloriosa Madre Vergine Maria et me con i miei parenti inanzi loro prostrato nelli loro piedi, et che sia messo una lampada, che non smorzi mai, come mi hanno promesso all'hora quando che gli avevo donato quell'horto che era di mia madre in Ostida; et, se di ciò mancaranno di non far quello che hò scritto, possino i miei comissarj disponer delli detti danari come che a loro parerà, et, se voranno, facciano loro un'archa al modo che quella del Papà domino Ioasaf, edificator di detto monasterio. Et gli sopradetti danari che i commissarj possano spender ducati trecento et far uno nosocomio, et gli altri trecento ducati vadino nelli sei monasterii che si trovano nell'istessa isola, cinquanta ducati per monasterio, et siano obbligati tutti soi congiunti ogni anno radunarsi insieme nel monasterio de Santo Nicolao cognominato il Filantropino, dove sono sepolti i miei progenitori, et farme l'esequie, et, mancando essi di detto ordine, siano obbligati render conto a Dio, sempre fino che dureranno i monasterii. Item lascio a quanti monasterii si ritrovano a Ianina delle reverende monache ducati sessanta per dispartirli frà loro, acciocchè possano pregare Iddio per me. Item lascio quaranta cecchini d'oro a quaranta preti de Ianina, acciocchè ogn'uno di loro mi dica quaranta messe per l'anima mia. Item lascio a Stamati Zigara ducati venetiani dieci. Item lascio a dona Feutra di Sermata ducati sei venetiani. Item lascio ducati trenta, che siano divisi in tre hospitali, dieci per ogn'uno, cioè a Santo Gio. Paulo, a' Santi Pietro e Paolo di Castello et all'Incurabili. Item lascio alle Reverende monache greche di Venetia ducati quindese, che gli debbino spartire fra loro.

Item lascio ducati quaranta cinque, che siano maritate tre povere orfane della nostra natione. Item lascio alla Marta che mi serve ducati venti. Item lascio a Zuanne, primo servitor, ducati cinque. Item lascio ducati cento acciò che mi debbano far le mie esequie di tutto l'anno secondo la consuetudine di tutti li cristiani. Item, delli danari contadi che mi ritrovo aver lascio alle mie quatro figliuole, cioè alla prima, nominata Pagona, ducati quattro mille, alla seconda, nominata Zafira, quattro mille ducati, alla terza, nominata Rosana, ducati quatro mille, alla quarta, nominata Isabella, ducati quatro mille, che summano in tutte quattro ducati sedese mille, et il resto di quello che mi si ritrova, così contadi, così di zoglie et così di draparie, argentaria, possessioni, scritti et tutto che io hò, secondo che parerà nelli miei scritti, che resteranno nelle mani di mia moglie Madonna Maria, similmente anco gli ducati che ho lasciato a'miei figliuoli, restino con essi figliuoli nelle mani di mia moglie Donna Maria, et debba governarli et maritarle come buona madre, et però che debba maritarle con Greci, et non con altra nazione, et faccia con i nostri figliuoli tutto quello ch'il Signor Iddio gli spirerà, perchè essa lascio patrona di far tutto quello ch'io [hò] scritto in tutte le mie facultà, se ben separatamente tutta la sua dotta integra et libera secondo che apar per carta della sua dotte; la qual dotte essa se ritrova haverla nelle sue mani, solamente che gli manca i denari contadi della sua dotte, per li quali debbia torre delli miei beni detta mia moglie. Perchè è manifesto al mondo come io mi son partito dalla casa di miei progenitori fanciullo povero, et mi andai a faticar, finchè il Signor Iddio mi hà ajutato, et sono venuto i miei frateli et parenti, et gli ho ajutati in tutto quello che hò potuto, dichiarando però che abbiamo fatto con i miei fratelli conti de i paterni beni, et ciò separassimo, che ben apar per istrumento di nodaro. Et con tutto ciò lascio à Postolin, mio fratello, ducati quattrocento et all'altro, nominato Panoson, fratello mio, mà con altra madre, lascio ducati duicento, con questo patto però che non debbiano molestar nè i miei figliuoli, nè manco mia moglie. Gli danari che hò lasciato a miei figliuoli, se per caso morisse alcun di loro, gli altri debbano partire trà loro la parte del defonto, et, se per sorte si maritasse qualcheduna di loro, et che morisse poi senza eredità, possa dare una parte per l'anima sua dove gli piacerà, et il resto vadi nelle sorelle sue, che si ritroveranno in essere. Et, se per sorte mia moglie Donna Maria non potrà sofrire le tribolationi del mondo, essendo giovane, et vorrà maritarsi, possano i miei figliuoli con la portione

deli suoi danari, come hò scritto, et li commissarj debbano metter li detti danari in uno interesse fin all'età di maritarle, et, se vorrà la madre loro ajutarle della sua dotte, o de quella facoltà che io gli lascio del mio, ciò che gli spirerà il nostro Signor Iddio, come buona madre, et anco voglia ricordarsi dell'anima mia con far qualche limosina. Item lascio a Riso una delle più belle spade argentade che mi ritrovo haver, et parimente a Stauro un'altra spada argentada come essa. Item lascio al signor Costantin il mio zamberluco murello fatto alla turchesca con i bottoni d'argento et la corvata fodrata con la pele santuri et con veludo pavonazzo vecchio. Item lascio al Reverendissimo et Illustrissimo Monsignor arcivescovo di Filadelfia domino Gabriel ducati venetiani sessanta, acciò preghi il Signor Iddio per me nelle sue orationi; ma, perchè, ritrovandosi mia moglie sola, lascio per miei commissarj il mio fratello nominato missier Apostolo et missier Costantin Paleologo, che possano tutti tre insieme, cioè et mia moglie, disporre in tutte occasioni che farà di bisogno, et mia moglie Donna Maria. Et che non possino fare cosa alcuna un senza l'altro, nelle cose però che appartengono a miei figliuoli, et nelli danari che lascio per l'anima mia. Nella roba che aspetta a mia moglie, sia essa patrona sola mia moglie, et, in caso che si vorrebbe maritare, all'hora possano i miei suddetti commissarj disponer delli danari de miei figliuoli il meglio, cioè metter in guadagno per fino il tempo del maritar delle mie figliuole.—Et qui è il fin della sopradetta cedula. Preterea plenissimam virtutem et potestatem do, tribuo atque confero suprascriptis meis commissariis post obitum meum, hanc meam commissariam intromittendo, furniendi, petendi, exigendi, in iudicio comparendi ac omnia alia necessaria faciendi, quemadmodum egomet testator facere possem, si viverem, et personaliter. Si quis igitur huic meo testamento et ultimam voluntatem intervenire presumpsisset, componat cum suis heredibus auri libras decem, et nihilominus presens testamentum semper sua permaneat firmitate. Signum suprascripti testatoris, qui hoc fieri rogavit.

Omisso signum notarii.

Ego Andreas de Herculis q. d. Ioseph, publicus venetaque auctoritatibus notarius, complevi et roboravi.

testes fuerunt { d. Hieremia diaconus, quondam d. Nicolai, Grecus.
Et d. Franc. Bartirati, quondam d. Angeli.

Die XI iunii 1599.

R.ta in Banco Iustissimo, il Polo Commissario Delatti m-to *(sic)*.

V.

La 29 Mart 1612, «Paona, moglie del signor Tomaso Filangini», declară că are 5.030 de galbeni și salinele dela Capo d'Istria, «de quali hó dato in dota al signor Tomaso, mio consorte». Lasă 35 de galbeni arhiepiscopului de Filadelfia, 50 mamei și 20 Casandrei dei Medici, 40 la «donna Maria di casa». Mai lasă lui Tomaso și 1.500 galbeni «di quelli che m'hà dato la chiarissima mia madre... Ma, se moro con eredi, lasso tuta la dota a mei figliuoli, con questo che il padre padroneza e governa lui fin che e viva» [1]).

VI.

1625, 1 ottobre, in Dei eterni nomine, amen. Non volendo io, Apostolo Cigara, quondam Zorzi della Janina, abitante a Venezia, morir senza testamento e così lasciar i miei beni senza ordine, però sano, gratia del Signor Iddio, di mente, capo et inteletto, sono andato al cancello di Fausto Dolion, notaro di Venetia.

(Din 500 galbeni «investiti nella Ceca o altro luogo seguro», dă 10 preoților dela San-Giorgio pentru două pomeniri pe an; nume: Apostol, Gheorghe, Gherasim, Păuna, Panaioti, Chirsachi, și restul Școlii de acolo, «con obligo di dar perpetuamente ogni anno alle monache greche mero uno d'olio per impiegar il cerendolo davanti il Signor Giesù Christo ...

Lasso alla mia patria nella Giannina, al monasterio di S. Nicolò Papa Ianoffo tu Spanà, dove sono seppeliti i miei parenti, ducati 100 correnti per l'anima mia... Lasso al monasterio della Madonna di Chiragistizza, pur nella Giannina, altri ducati 50... Lasso in Gerusalema in Patriarchia ducati 50... Lasso altri ducati 50 al monasterio di S. Salvador a Gerusaleme...

Lasso altri ducati 400 al Monte Santo, chiamato Agionoro, alli vinti monasteri che si trovano in esser sopra detto Monte Santo, cioè ducati 20 per ogni monasterio. Quali monasteri sono: Santa Laura, Caracala, Cutulmuci, Vatopedio, Eimeno (Esfigmeno), Chiglandario (Chilandario), o Agio Paulos, Soufuonemion *(sic)*, tu Grigoriu, Simopetra, Xyropotami, Xenofo, Russico, Bondiaria *(sic)*, Castamonita, tu Sografu, i quali patri che sono in detti monasteri, etc.

---

[1]) O còpie a acestui act se procurase cândvà și pentru Academia Română (v. *Literatura și arta română*, V, p. 177).

Lasso al fiol più piccolo maschio de mio zerman Seb[astian]o Cigarò, sta alla Giannina, ducati 50 per una volta tanto, qual si chiama per nome Lambro, e, in caso che lui fosse morto, sieno de sue sorelle. Lasso alli figli di Stauro Abrara, pur mio zermano, ducati 50, tra tutti loro per una volta tanto. Lasso alla fia del quondam Zuanne Cigara, fu mio zerman, ducati 20 pur per una volta tanto. Lasso a 15 preti della Giannina reali 15, quali sono real uno per una, per 40 giorni. Lasso quì a Venetia ducati 5 per una volta tanto... Lasso alli quattro ospedali quì a Venetia ducati 5 per uno, per una volta. Lasso a suor Anna Pezodera della Vignia ducati 5. Lasso alle due figliole di mio compare Giacomo Barbier, monache a San Zorzi dei Greci, ducati 5, tutte due per uno volta. Lasso a mia nessa Rosana ducati 10 ed a Isabella, seconda mia nesa, altri ducati 10, et suo figliolo Lorenzo ducati 10, et alla sua figliola Paolina altri ducati 10, et a quell'altra più picola che hà nome Gratiosa altri ducati 10 et a Zafiretta, figliola della quondam Zafira, mia nessa, altri ducati 10. Tutti per una volta tanto. Et le dette mie nesse sono in obligo pregare il Signore Iddio per me, perchè sempre mi hò faticato per esse ed allevatele da fantolline, con gran litte e disturbo, come è manifesto tutti che mi conosce.

Et dechiaro che non hò da far con nissuno che sia debiti con un soldo. (De nu se observă clauzele, iau moștenitorii lui Bastian Țigară, cari «faccino fabbricare per mia memoria una chiesa in la contrada di Cigarà, titolando essa chiesa il Pandocratore». Restul la «poveretti di Venezia e specialmente ai poveri vergognosi e prigionieri».) Lasso un libro che hò scritto a penna in lettera greca, intitolato Cronografo, cioè Cronaca, alla deta scuola di S. Zorzi, con questo che in termin d'un anno li debbi far mettere alla stampa con il mio nome, cognome e patria, et, non facendolo, voglio che detto libro sia dato alli padri di S. Nicolà Tospana alla Giannina che hò nominato di sopra, acciò i miei parenti lo possino leggere per mia memoria senza però levarlo dal monasterio. Alli quali lasso anche il mio quadro antico con pittura santa di dodeci feste principal, del Bassan. Lascio 5 ducati alle convertite della Giudecca [1]).

---

[1]) După altă cópie, rezumat românesc în *Literatură și artă română*, V, pp. 177-80. Se îndreaptă în textul nostru unele greșeli de cetire. Din articolul citat se vede că la 8 Novembre 1630 Apostol adăugià la executorii testamentari pe Ruxanda (pare a se cetì: «de sù notada», în loc de «desgletada» în copia rea) și că la 7 Iunie 1637 Apostol erà mort, așà că i se puteà deschide testamentul.

RĂZBOAIELE LUI RADU ŞERBAN (1602—1611)

DE

V. MOTOGNA

Şedinţa dela 21 Maiu 1926

INTRODUCERE [1]

In 20 Octomvrie 1600 începe în Muntenia domnia urgisită a lui Simion Movilă, pe care ţara îl consideră ca usurpator, câtă vreme trăì legiuitul domn, şi încă acela care se numià Mihaiu Viteazul. Noua stăpânire se răzimà pe sprijinul armatelor străine: Leşi şi Moldoveni, cari jefuiau mult încercata Muntenie, ca pe o ţară duşmană.

«După aceea s'a întâmplat cu schimbarea vremilor şi a Domnilor greutăţi ţării şi multe nevoi de Turci şi Tătari şi Leşi şi Moldoveni, şi au venit în ţară şi au ruinat-o şi au robit-o şi au stat Domn Simion-Vodă cu Leşi şi Moldoveni, ca să domnească Ţara şi multe năpaste şi moarte au căzut peste toţi sărmanii cu multe jafuri şi cu multe prădări», zice un hrisov al lui Radu Şerban [2]).

Ţara suferià în tăcere, fără să reacţioneze, până când Mihaiu Viteazul pribegeà pe la curtea lui Rudolf, cerând dreptate; dar, când,

[1]) Izvorul principal al acestui studiu, temelia pe care este clădit, o formează cartea d-lui N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria Românilor*, vol. IV, Prefaţa, pp. I - C; dela care trebuie să plece orice cercetare despre sbuciumata domnie a lui Radu Şerban. O spunem aceasta dela început, ca să fim dispensaţi de a o cità la tot pasul. In al doilea rând urmează al doilea volum din «Istoria Armatei Româneşti» de acelaş autor. Aceste două lucrări au fost călăuza, care ne-au condus prin labirintul izvoarelor, cari apar, cu atâta abundenţă, în primul deceniu al veacului XVII. Celelalte fântâni întrebuinţate le va aflà cetitorul indicate pe fiecare la locul său.

[2]) General P. V. Năsturel, *Luptele dela Ogretin şi Teişani*, în Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice, a. 1910, p. 851 şi urm.

după biruința dela Goroslău, boierii auziră că viteazul Domn se apropie de hotare, se îmbărbătară, luară armele și alungară pe Simion-Vodă, care fugì în Moldova, la fratele său Ieremia. Acest eveniment se petrecù la sfârșitul lui Iunie 1601. Chiar și lefegiii poloni trecură pe partea răsculaților. Dar Simion, primind ajutoare noi dela voevodul Moldovei, se întoarse ca să-și reocupe tronul împotriva voinței țării. La 15 August, Moldovenii și Tătarii lui câștigară o biruință asupra răsculaților la Buzău. Peste 4 zile capul lui Mihaiu Viteazul cădeà în țărână. După înlăturarea mișelească a lui Mihaiu, Basta se grăbì să tragă tot profitul, pe care îl ofereau întâmplările din Muntenia, încercând să pună în scaunul acestei țări pe un om devotat Imperialilor, anume pe viteazul Stroe Buzescul [1]). Insuș Basta ne spune părerea sa despre bogatul și puternicul boier oltean, pe care în 16 Oct. 1602, la trei zile după moartea lui, îl caracterizează astfel:

«Il Stroya morse tre giorni sono, d'una febbre supravenutali mentre si curava d'una ferita ricevuta nel combattere, che si fece con Tartari, della cui morte mi e dispiaciuto pur assai per haverlo sempre conosciuto fedelissimo a Sua Maiestà [2])».

Stroe nu primì sarcina, a cărei greutate, în împrejurările de-atunci, îi erà bine cunoscută, scuzându-se cu vârsta-i prea tânără. Turcii își aveau candidatul lor, pe Radu, tânărul fiu al lui Mihnea Turcitul, care în domnie a purtat numele de Radu Mihnea. Dar puternica partidă creștină, răsărită în vremile de glorie ale domniei lui Mihaiu Viteazul, nu voià să știe de un Domn impus de necredincioși. Astfel fu ridicat la tronul Munteniei unul dintre cei mai de frunte boieri ai ei, în următoarele condiții: Boierii câți au fost cu Mihaiu, după căderea acestuia, trecură munții și își așezară tabăra la Cârstienești, de-asupra Curții-de-Argeș, de unde căutară legătură cu cei cari alungaseră pe Simion-Vodă. Atunci, cu învoirea tuturor, fu proclamat voevod al Țării-Românești Șerban, fost Mare-Păharnic în Divanul lui Mihaiu Viteazul, unchiul după mamă al fraților Preda, Radu și Stroe Buzescul. Erà în vârstă, foarte priceput în meșteșugul războaielor, având cunoștință largă de oameni, câștigată printr'o lungă experiență. Spuneà despre sine că e nepot de fiu al lui «răposat Basarab» și în domnie a luat numele de Radu [3]).

---

[1]) N. Iorga, *Sudii și Documente.* IV, *passim; Istoria Armatei Românești,* II, p. 62.
[2]) Dr. A. Veress, *Epistolae et Acta generalis Georgii Basta* (1597—1607), II, p. 11.
[3]) Cronica țării, în *Magazinul istoric,* IV, citată la N. Iorga, *Stud. și. Doc.,* IV, p. VIII.

Iată ce spune hrisovul citat despre această alegere:

«Apoi, dacă au văzut atâta prădare a Ţării întregi şi jafuri, moarte rea care li s'a făcut, ei n'au putut suferì, ci toţi s'au ridicat, toată ţara şi toţi boierii, mici şi mari, asupra lui Simion Voevod şi l-au gonit din ţară. Şi s'au sculat toţi boierii întregei ţări, şi mari şi mici din Ţara Domniei mele şi sfat au făcut toţi şi, *cu voia cinstitului Impărat al Romei*, au ridicat pe Domnia Mea, ca să fiu tuturor Domn Ţării-Româneşti»[1]). Aşadară Radu Şerban a fost ales Domn cu ştirea şi aprobarea Imperialilor. Habsburgii, fiind în răsboiu cu Turcii, s'au convins că Ardealul nu poate fi păstrat în stăpânirea lor decât având pe scaunul Ţării-Româneşti un prieten şi aliat, precum tot asemenea şi Turcii înţelegeau că toate cuceririle lor din Banat şi şesul Ungariei nu sunt în siguranţă, câtă vreme cetatea de munţi a Transilvaniei se află în mânile Imperialilor; iar pentru Turci asigurarea influenţei asupra principatului ardelean nu erà posibilă decât numai *prin* şi *peste* Ţara-Românească. Astfel se explică sforţările celor două împărăţii de a atrage Muntenia în sfera lor de influenţă. Deocamdată, în vara anului 1601, partida erà câştigată de Impăratul creştin.

Istoria mai veche a Munteniei însă ne arată că la Domnii acestei ţări erà ca o dogmă credinţa că împotriva voinţei şi fără aprobarea Turcului, stăpân al Dunării, e cu neputinţă să se menţină pe tron. Când cineva, întâmplător, ajungeà la domnie cu ajutorul creştinilor, nu întârzià mult să cerşească bunăvoinţa Sultanului. Mihaiu Viteazul, cel dintâiu, a îndrăznit şi a isbutit să rupă cu umilitoarea politică turcească, dar a căzut jertfă firii bănuitoare şi pizmei lui Basta, atotputernicul general al lui Rudolf, reprezentantul voinţei imperiale în Ardeal.

Noul Domn al Munteniei a moştenit toate greutăţile şi primejdiile acestei politici creştine, pentru care a trăit şi murit Mihaiu Viteazul: duşmănia Turcilor şi a Polonilor sprijinitori ai lui Simion Movilă, care nu puteà uità tronul pierdut — şi, pe lângă acestea, slăbiciunea Imperialilor din Ardeal.

Radu Şerban n'a fost înzestrat cu geniul militar al lui Mihaiu Viteazul, dar a fost considerat de contemporani ca un căpitan foarte priceput în arta răsboiului. Soarta marelui său înaintaş l-a făcut prevăzător. Aveà totdeauna intuiţia limpede a împrejurărilor din ţările

[1]) General P. V. Năsturel, *o. c.*

vecine. Aceste calităţi l-au ajutat să treacă prin situaţii cari păreau desperate, până ce în sfârşit a trebuit să cadă sub greutatea evenimentelor pe care n'ar fi putut-o învinge nici un altul, cu puteri sufleteşti şi materiale mai mari decât ale lui. Domnia lui de zece ani, în care a câştigat biruinţe strălucite în lupte, pe cari el nu le-a căutat, formează una din paginile cele mai luminoase ale istoriei noastre, tocmai la începutul veacului al XVII-lea, care avea să cunoască atâtea umiliri şi dezastre.

LUPTELE PENTRU CONSOLIDAREA DOMNIEI.

Stăpânirea lui Radu Şerban erà ameninţată de mari primejdii. Simion Movilă, după biruinţa dela Buzău, înaintà spre capitala ţării, iar Turcii se apropiau de Dunăre cu pretendentul Radu Mihnea. Radu Şerban nu se puteà gândì să stea împotriva acestor rivali numai cu boierii şi puţina oaste de ţară şi mercenară, pe care o aveà în acel timp lângă sine. Toată nădejdea lui erà în Basta, comandantul trupelor imperiale din Ardeal. Dar acestuia situaţia din Ardeal nu-i îngăduià să dea Domnului muntean ajutoare îndestulătoare. Basta tocmai se pregăteà de luptă împotriva nestatornicului Sigismund, care, după ce-şi revenì din spaima pricinuită de înfrângerea dela Goroslău, îndrăznià din nou să spere un tron pe care-l lăsase să-i scape de atâtea ori din mâini. Pe când prietenul şi aliatul său, Simion Movilă, care-i sămănà în multe privinţe, câştigà o întâie biruinţă în expediţia de recuperare, Sigismund petreceà într'o mănăstire lângă Bacău, de unde căutà să intre în legătură cu credincioşii săi din Ardeal, prin scrisori şi agenţi, cari începură a cutreierà Ţara Săcuilor, promiţându-le acestora restituirea vechilor libertăţi. Săcuii şi Braşovenii răspunseră câte prin o solie [1]).

In 29 August 1601, el scrie din Trotuş judelui braşovean că soseşte cât de curând în Ardeal şi că are speranţă să i se alipească Săcuii; asemenea şi Ungurii. Are promisiuni dela Turci că Paşa din Timişoara va atacà pe Germani dela spate, în vreme ce ienicerii vor trece peste Dunăre în Ţara-Românească. Sigismund cerù în scrisoare dela Braşoveni 8.000 florini, din restanţa tributului, pentru plata oştirii sale.

[1]) Pentru încercarea lui Sigismund de a recâştigà tronul Ardealului, vezi mai pe larg Alexandru Szilágyi, *Erdélyi országgyülési emlékek*, V, p. 15 şi urm. Cf. *Chronicon Fucsio-Lupino-Oltardinum*, pp. 192, 193—5.

In 6 Septemvrie intră în Braşov, iar peste câteva zile Becteş-Paşa se unì la Deva cu pribegii lui Borbély, ca să-i vină în ajutor. Turcii reîncepură atacurile şi în Ungaria, la Alba-Regală şi Kanizsa. La începutul lui Octomvrie, Poarta trimite la Braşov lui Sigismund steagul de domnie peste Ardeal.

In astfel de împrejurări, Basta nu puteà nădăjduì să i se trimită trupe de pe frontul apusean, iar forţele sale nu erau nici pe departe îndestulătoare pentru apărarea şi menţinerea stăpânirii imperiale în Ardeal. O bună parte din ostaşii săi vagabondau, jăfuind prin ţară, iar restul deabià puteà ţineà în frâu pe cei dintâi. După toate acestea ce puteà aşteptà Radu Şerban dela Basta?

Totuş generalul, dându-şi bine seama ce înseamnă să aibă un aliat credincios pe tronul Munteniei, a încercat tot ce se puteà în situaţia dată şi a trimis lui Radu ajutoare, fireşte neînsemnate, cari însă nu putură împiedecà scoaterea lui din Domnie de către rivalul din Moldova. In 29 Septemvre, Simion Movilă, însoţit de Turci, Tătari şi Moldoveni, erà stăpân peste cea mai mare parte a Munteniei, iar boierii credincioşi lui Radu se aflau în cea mai mare strâmtorare, fiindcă din oastea puţină, câtă aveà, Radu trimisese o parte în ajutorul lui Basta, care-i făgăduise că la caz de primejdie va retrimite acest ajutor, împreună cu Deli-Marcu. Dar, înainte ca Basta să-şi fi putut împlinì promisiunea, Simion înfrânse într'o luptă necunoscută oştirea lui Radu; boierii dârzi, însă, nu se dară bătuţi, ci încercară să-şi adune din nou rândurile. Tătarii atunci se împrăştiară prin ţară, pustiind-o în mod îngrozitor. Luară, ca de obiceiu, prăzi multe şi nenumăraţi robi.

Zadarnic aşteptă Sigismund cetele prădalnice ale Tătarilor, ca prin ajutorul lor să ia lupta împotriva lui Basta; Muntenia, reţinând pe fiii pustiului, aduceà mari servicii cauzei imperiale, atât de ameninţate în Ardeal. Dar nici Basta nu-şi uită de aliaţii săi din Ţara-Românească, aflaţi la mare strâmtorare. Pe la mijlocul lui Octomvrie, Mârza-cel-Mare plecă din tabăra lui şi, trecând munţii în apropierea Turnului-Roşu, pe căi neumblate, străbătù în Muntenia, unde însă îl aşteptă o grea înfrângere. Ceata lui fu zdrobită de Tătari; mulţi au rămas morţi pe câmpul de luptă; cei scăpaţi cu viaţă, fugind îndărăt în Ardeal, nu departe de Sibiiu, căzură în calea trupelor lui Sigismund, fură măcelăriţi şi împrăştiaţi. In aşteptarea unor vremi mai bune, pentru el, ca şi pentru Imperiali, Radu Şerban, cu Buzeştii şi ceilalţi boieri credincioşi, însoţiţi de trupele lor, de toţi la 4.000 oameni, se ridicară şi

trecură munţii în Ardeal; străbătură ţara, de sigur cu multe peripeţii, până la Dej, unde aflară tabăra lui Basta.

La 6 Noemvrie 1601, Basta scrie din tabăra de lângă Dej împăratului Rudolf, aducându-i la cunoştinţă că Radu Şerban, încă în acea zi, a făcut jurământ de credinţă către Impăratul şi că a trimis în solie pe Stroe Buzescu, care are împuternicirea să trateze tot ce priveşte soarta viitoare a Domnului său şi anume despre subsidii de bani, cu cari să încerce recâştigarea tronului pierdut şi despre un castel, pentru cazul când această încercare ar da greş. In această scrisoare, Basta nu uită să arate Impăratului ce mare importanţă are alianţa Munteniei pentru stăpânirea Ardealului şi-şi exprimă părerea că ar fi bine să se ridice în această ţară, la un loc potrivit, o fortăreaţă cu o garnizoană germană puternică, care ar puteà preveni orice surpriză din partea duşmanilor [1]).

Astfel Radu Şerban, făcând jurământul de credinţă faţă de Impărat, şi-a legat soarta viitoare de norocul armelor imperiale în răsboiul ce se începuse cu Sigismund pentru stăpânirea Ardealului. E de interes deci să cunoaştem istoria acestor lupte, cari au avut loc în iarna anilor 1601-1602.

Cum am amintit, în 2 Octomvrie 1601, a sosit o pompoasă solie turcească, care aduceà lui Sigismund scrisoarea de recunoaştere ca principe al Ardealului, aşà numita «*athname*». Principele i-a ieşit în cale pe şesul din faţa Braşovului, însoţit fiind de magnaţii săi. In 3 Octomvrie i s'au predat, cu solemnitatea obişnuită, scrisoarea de întărire, sabia, sceptrul şi caftanul de domnie.

Scrisoarea sultanului cuprindeà iertarea trecutului şi, pentru cazul când Sigismund n'ar aveà urmaş, dreptul de liberă alegere a principelui. Dacă Ardealul ar fi atacat, ţările româneşti şi paşii din vecinătate îi vor sări în ajutor. Asemenea va fi obligat şi Ardealul să ajute la nevoie ţările româneşti. Voevozii români, cari vor deveni haini faţă de Inalta Poartă, nu vor primi adăpost în Ardeal.

După aceasta, Sigismund, lăsând la Braşov pe Csáky, ca să aştepte sosirea Tătarilor din Muntenia, a mers în calea lui Borbély şi a Turcilor, cari se apropiau de Alba-Iulia, părăsită de Basta, dar numai după ce a fost pustiită îngrozitor. Csáky, aducând cu sine Săcui, Tătari, Cazaci şi Poloni adunaţi în Muntenia, ajunse pe Sigismund la Mediaş,

[1]) Hurmuzaki-Bogdan, II, p. 271.

de unde se îndreptară împreună spre Uioara. Aici întâlniră pe Borbély şi pe Turci. Oastea întreagă plecă acum să asedieze cetatea Gerend.

Basta, într'aceea, trecând Mureşul la Radnot, luă calea peste Cluj la Dej, unde am văzut pe Radu Şerban la 6 Noemvrie. Sigismund trimise înainte pe Moise Székely, ca să asedieze Clujul, unde Basta lăsase o garnizoană, cu gândul să-l urmeze şi el în curând. Pentru ca să se asigure dela spate, începù tratative cu oraşele săseşti, cari, cu excepţia Braşovului, au rămas credincioase Impăratului. Sighişoara şi Mediaşul s'au arătat gata dela început să-i dea bani şi ostaşi în semn de supunere, dar Sibiiul, deşì nu aveà ţinută duşmănoasă faţă de Sigismund, totuşi nu voì să-şi deschidă porţile înaintea lui Csáky. Astfel Sigismund ar fi putut păşì cu toate forţele şi cu cele mai bune şanse de izbândă împotriva lui Basta, ca să-l alunge din Ardeal. Dar firea-i slabă şi nestatornică luă din nou stăpânire asupra lui. Când locuitorii Clujului, de care îl legau atâtea amintiri, l-au rugat să le cruţe oraşul, el oprì asediul, iar trupele turceşti şi tătare le trimise în cartierele de iarnă. Pe Moise Székely, din motive necunoscute, îl arestă, închizându-l în cetatea Făgăraşului.

Până la sfârşitul anului 1601, se mulţumì să-şi asigure posesiunea Sighişoarei şi Mediaşului, iar la începutul anului următor norocul îl favoriză să câştige o poziţie întărită în nordul Ardealului: la 7 Ianuarie 1602, Bistriţa s'a predat şi a primit de comandant pe Nicolae Vitéz, omul lui Sigismund. Basta însă, în luna următoare, luă cetatea sub asediu, dar nu putù înfrânge rezistenţa eroică a garnizoanei şi a orăşenilor. Dar, când sosì, la 24 Fevruarie, vestea că s'a încheiat armistiţiul, Bistriţa şi-a deschis porţile. De-acì Basta grăbì spre Satul-Mare, unde sperà să-şi poată sporì trupele pentru eventualitatea că armistiţiul, încheiat la 13 Fevruarie pe 2 luni, n'ar fi adus pacea aşteptată. Imperialii cunoşteau bine firea moale şi impresionabilă a lui Sigismund, mai ales când i se vorbeà de datoriile lui faţă de creştinătate. Când i se puse în perspectivă ducatul Oppeln şi Ratibor şi 40.000 fl., primì să înceteze ostilităţile şi să se înceapă tratativele pentru încheierea convenţiei.

Astfel situaţia Imperialilor în Ardeal devenì dintr'odată, neaşteptat de favorabilă [1]).

---

[1]) Al. Szilágyi, *o. c.*

Radu Şerban, care însoţià pe Basta, văzând întorsătura norocoasă a lucrurilor, cerù dela acesta cu stăruinţă să-i dea ajutorul făgăduit, ca să încerce din nou recuperarea tronului muntean [1]).

Basta îşi ţinù cuvântul, dând lui Radu toate trupele de care se puteà lipsì. Expediţiunea, care avù loc în Martie 1602, se află povestită amănunţit la Ciro Spontoni, în a sa «Historia della Transilvania» («Memoriile lui Basta»), pe care îl vom urmà fidel în expunerea noastră [1]).

Radu Şerban — ne spune Spontoni — văzând că asediul Bistriţei s'a terminat cu succes şi că deocamdată nu e nevoie de el în altă parte, hotărî să încerce a alungà de pe tron pe Simion cel urgisit de ţară. Rugă deci pe Basta să-i dea trupele necesare, ca să-şi poată recâştigà domnia. Se ţinură mai multe sfaturi asupra acestui lucru. In sfârşit generalul, convins că prin ajutorarea lui Radu slujeşte interesele Impăratului său, fiindcă Simion erà omul Polonilor, cedă, mai ales că împrejurările deveniseră prielnice. Sigismund s'a retras cu oamenii săi la Deva; deci din această parte nu aveà de ce să se teamă. Ba chiar se bucurà că puteà trimite în altă parte din ţara stoarsă trupele, de cari se puteà lipsì un timp oarecare. Dacă Radu izbuteà să ia din nou domnia, Basta aveà să-l îndemne să treacă Dunărea şi să producă o diversiune, care ar fi fost foarte bine venită în răsboiul cu Turcii, ce se purtà în Ungaria. Când Radu primì dela Basta ajutorul cerut, îşi şi puse planul în execuţie, mai ales că ostaşii unguri se arătau foarte nerăbdători. In câteva zile oastea de c. 15.000 oameni se puse în mişcare. Radu aveà şi 3.000 călăreţi, daţi de generalul Basta sub comanda căpitanului Boulet, om expert în meşteşugul răsboiului şi cunoscător al împrejurărilor

---

[1]) Insuşi Radu ne spune în hrisovul reprodus la generalul Năsturel, în studiul citat: «La aceasta Domnia Mea am socotit şi am alergat la aripa, la puterile cinstitului împărat al Romei şi m'am plecat supt aripa Impărăţiei sale. Şi, dacă am ieşit acolo, la locul Sact-Mariu, Domnia Mea am căutat în toate chipurile cum voiu puteà câştigà moşia Domniei Mele, Ţara-Românească, însă am căutat cu toţi diregătorii şi cu toţi boierii Domniei Mele pe care să-l alegem un credincios şi destoinic boier al Domniei Mele ca să-l trimitem la cinstitul împăratul nostru creştin. Şi la aceasta Domnia Mea şi cu toţi diregătorii Domniei Mele şi boierii Domniei Mele, am ales pe cinstitul diregător al Domniei Mele, răposatul jupân Stroe, fost mare stolnic, şi l-am trimis la cinstitul împărat creştin al Romei şi acolo cu multă stăruinţă s'au străduit, împreună cu cinstiţii diregători ai Domniei Mele, fraţii lui, jupân Radul Clucerul şi jupân Preda Marele Ban, pentru Domnia Mea. *O. c.*, p. 854.

[2]) *Historia della Transilvania, raccolta dal Cavalier Ciro Spontoni*, In Venetia, MDCXXXVIII, p. 189 şi urm.

din Muntenia. Ludovic Rákóczy cu avangarda înaintă orbeşte, dar cutezanţa lui fù aspru pedepsită de Tătarii lui Geezer-Paşa: pierdù 2.000 ostaşi şi 11 steaguri. Intr'aceea oastea ieşì din Transilvania şi, trecând munţii, se aşeză la «Enhe» (Năieni) într'o poziţie întărită, de unde începù să spioneze mişcările duşmanului, cu scopul de a-i cunoaşte intenţiile. Boulet alesese aceà poziţie indicată de configuraţia avantagioasă a terenului. Erà un câmp de formă triunghiulară, încunjurat din toate părţile de coline. Din acest câmp duceau trei ieşiri printre dealurile înconjurătoare. Cea care priveà spre Transilvania, având numai atâta lărgime, cât puteà trece un car, fu ocupată din porunca lui Boulet. Tabăra fu aşezată îndărătul acestei ieşiri, la o bătaie de tun. Celelalte două strâmtori erau libere, nefiind ocupate nici de duşmani.

Boulet, lucrând după instrucţiile primite dela Basta, se mulţumì la început să se ţină în defensivă, fiindcă observase că trupele lui Radu sunt inferioare celor moldovene, atât în ce priveşte numărul, cât şi disciplina. El înţelese că izbânda nu poate fi câştigată decât prin o abilă întrebuinţare a avantagiului oferit de teren, şi eventual prin un atac de surprindere asupra taberei inamice. Tabăra lui Simion se aflǎ de cealaltă parte a câmpiei descrise mai sus, la o depărtare nu tocmai mare, dar ca să ajungi la ea, trebuià să treci printr'o strâmtoare din cele trei. Tabăra inamică puteà însă fi apropiată şi pe altă cale — şi aceasta fu aleasă de Radu şi Boulet. O mie de archebuzieri primiră însărcinarea să străbată peste colinele din dreapta, sub scutul pădurilor, pe unde se puteau apropià de Moldoveni, până la distanţa de o milă, fără să fie observaţi. Mişcarea urmà să fie executată în cursul nopţii, iar în zorii zilei aveau să înceapă un atac vehement asupra duşmanului. In aceeaşi vreme, ceilalţi 2.000 călăreţi aveau porunca să-l lovească din faţă. Restul trupelor rămâneà în rezervă, spre a fi întrebuinţate, unde va fi nevoie în momentul oportun.

Un eveniment neaşteptat însă venì să încrucişeze acest plan bine chibzuit.

In ziua următoare, când erà să se producă atacurile proiectate, dintr'odată întră în câmpie, printr'o strâmtoare nepăzită, un număr foarte mare de Tătari, cari, după obiceiul lor începură să hărţuiască pe ai lui Radu. Călăreţii lui Boulet, neputând suferì provocările batjocuritoare ale păgânilor, împotriva voinţei comandantului, păşiră la atac, fără să se gândească că forţele principale ale inamicului nu sunt departe. Ei se aruncară cu sete asupra Tătarilor şi uciseră vreo 800 pe loc. Atunci

fiii pustiului se aruncară în goana cailor spre ieşire, grămădindu-se şi împiedicându-se unii pe alţii în aşà măsură, că uşor ar fi putut să fie tăiaţi toţi, dacă ai noştri nu s'ar fi oprit să despoaie pe cei căzuţi. Moldovenii, înfuriaţi pentru lovitura primită, hotărîră să se răzbune. Incepură să încunjoare colinele, care mărgineau câmpia din spre dreapta, cu intenţia să între prin cealaltă strâmtoare rămasă liberă. Radu şi Boulet de pe o colină observară această mişcare şi numai decât trimiseră 200 archebuzieri să aţină la strâmtoare calea inamicului. Dar atunci, spre marea lor spaimă, observară că şi soldaţii pe cari Boulet îi pusese să apere întâia ieşire, îşi părăsiră locurile, ademeniţi de prada celor ucişi. Situaţia devenià critică. Duşmanul aveà calea deschisă, căci archebuzierii cu muniţia pe sfârşite n'ar fi putut rezistà multă vreme. Soldaţii dornici de pradă părăsiseră rândurile, cari cu toate sforţările căpitanilor nu puteau fi restabilite, spre a puteà face faţă ofensivei duşmane.

Singura mântuire erà retragerea, care repede se prefăcù în fugă disperată. Şi foarte uşor s'ar fi prefăcut într'o catastrofă, dacă norocul şi precauţiunea lui Mârza-cel-Mare nu le-ar fi venit în ajutor.

Anume, Tătarii pe caii lor iuţi ca vântul ieşiră înaintea fugarilor, ca să le aţină calea la trecătorile dinspre Ardeal. Dar Mârza, care ieşise mai înainte în Ardeal, bănuind primejdia ce-i aşteaptă pe ai săi, s'a întors şi a ocupat pasurile. Tătarii fură respinşi şi astfel oastea lui Radu Şerban hălăduì în Ardeal.

Astfel expediţia aceasta, din Martie 1602, se sfârşì cu o dureroasă înfrângere.

Radu Şerban luă drumul spre Bistriţa, către tabăra lui Basta, dar la Târgu-Mureş fu ajuns de Moise Székely, care, ajutat şi de populaţia din acel ţinut, îl atacă şi-i ucise vreo 800 oameni din capătul coloanei. După ce sosiră şi raportară lui Basta cele întâmplate, acesta trimise pe căpitanul Boulet cu o parte din cavaleria românească, ca să dea foc Târgului-Mureş, ca pedeapsă, fiindcă locuitorii lui au dat ajutor lui Székely.

După aceasta Radu Şerban se retrase la Beiuş, unde aşteptă timpuri mai bune, când aliaţii săi, Imperialii, să-l poată ajutà cu mai mult succes la recâştigarea domniei.

Simion Movilă a zădărnicit nu numai atacul dinspre nord al lui Radu Şerban, ci şi altul îndreptat dinspre sud, cam în acelaş timp, de către pretendentul Radu Mihnea.

In 29 Fevruarie 1602, Sultanul, abandonând pe Radu Mihnea, a trimis lui Simion Movilă steagul de Domnie, de sigur la intervenţia

Polonilor. Fiul lui Mircea-Turcitul, văzându-se părăsit de ocrotitorii săi de până acum, fugì din cetatea Giurgiului şi, adunându-şi o oaste de Turci, Ardeleni şi Munteni, plecă spre Craiova, unde făgăduise să pună *ban* pe un Turc fruntaş, care primise să-l ajute în această aventură riscată. Pe drum oastea lui se sporì cu tot felul de elemente dornice de lucruri nouă, la câteva mii. Când Simion prinse de veste despre apropierea acestui tânăr rival, trimise o ceată de Poloni sub comanda Paharnicului de Cameniţa şi una de Moldoveni, în frunte cu Hatmanul Orăş şi Vornicul Ureche. Acest din urmă însă sosì numai după sfârşitul luptei. In 15 Martie dimineaţa, se începù bătălia, care se termină cu o straşnică înfrângere a oştirii lui Radu, care abià putù scăpà cu fuga. Două mii au rămas pe câmpul de luptă, iar alţii şi-au găsit moartea în râul Jiu. Radu Mihnea s'a întors la ocrotitorii săi în Giurgiu, cari n'au fost de sigur străini de tentativa lui. Nu încape îndoială că şi sultanul ar fi văzut mai bucuros pe tronul Munteniei pe un Radu Mihnea, decât pe omul Polonilor [1]).

Pe Radu Şerban îl aflăm în Beiuş şi prin Aprilie 1602. De-acì trimite el la Impăratul pe căpitanul Boulet, de sigur la sfatul lui Basta, care, cu toate bunele sale intenţii, nu puteà face nimic pentru Radu, dacă cei dela Viena şi Praga nu-i trimiteau bani pentru plata oştilor. Situaţia Imperialilor în Ardeal continuă să fie din zi în zi tot mai favorabilă. In jumătatea întâia a lui Maiu, sosì scrisoarea lui Rudolf, în care îmbie lui Sigismund, în schimbul renunţării la tronul Ardealului, ducatul Oppeln şi Ratibor, precum şi un apanagiu anual de 50.000 fl. Staturile Ardealului trimiseră o solie la Praga, care să trateze cu împăratul condiţiunile acordului.

Basta, care petreceà în Satmar, la 21 Maiu a dat un ospăţ, la care a luat parte şi Radu Şerban. Cu acest prilej el află cu bucurie din gura generalului că e gata să facă tot posibilul ca să-l reaşeze în scaunul Ţării-Româneşti, după ce va finalizà chestiunea cu Sigismund. In 29 Iunie aflăm pe Basta la Cluj, unde ratifică, în numele împăratului, condiţiunile formulate de State, cu privire la abdicarea lui Sigismund. După ce convenţia fu aprobată şi de Rudolf, e trimisă la Deva lui Sigismund, ca să o ia la cunoştinţă. Iar Basta, cu o oaste mică (de 4000 oameni), dar bine echipată, se îndreptă spre Alba-Iulia, ca să ia în stă-

[1]) Despre tentativa lui Radu Mihnea, vezi Hurmuzaki-Bogdan, II, passim, la data respectivă.

pânire țara câștigată fără multă vărsare de sânge. Când ajunse la Teiuș, primì vestea că Moise Székely stă cu o oștire la Sebeșul-Săsesc și nu vrea să știe de convenția încheiată, la ce-l îndemnà poate și Sigismund, care iarăși regretà pasul făcut. Basta, hotărînd să lucreze cu energie spre a sufocà mișcarea nemulțumiților, atacă pe Moise Székely nu departe de Teiuș, și-l bătù, împrăștiindu-i oștirea. Acesta, cu resturile trupei sale, însoțit de Gavril Bethlen, principele de mai târziu, scăpă pe teritoriul ocupat de Turci.

In felul acesta Ardealul erà curățit cu desăvârșire de dușmani. Erà în toiul verii, timpul cel mai potrivit pentru o nouă expediție de recucerire a Munteniei, care erà absolut necesară pentru păstrarea Ardealului în mânile Imperialilor.

Indată începură pregătirile pentru noua întreprindere, care aveà să fie încoronată de un succes deplin. Mai întâiu frații Buzești cu Mârza, în fruntea unei cete de haiduci, trecură pe la Turnul-Roșu în Muntenia ca să răscoale poporul credincios lui Radu din părțile nordice ale țării. Armata de operație se concentră în Țara Bârsei. In 17 Iulie sosì acolo avangarda, compusă din 300 haiduci, după cari, în ziua următoare, urmară alți 4.000. In zilele de 19—21 Iulie, trupele veniră necontenit, ridicându-se până la 20.000 oameni, cari se așezară în tabără pe câmpia dinaintea Brașovului, între localitățile Codlea, Feldioara și Sf. Petru, până la moara de hârtie. In 22 Iulie sosì Radu însuș cu câteva mii de oameni și-și puse cartierul din jos de moara de hârtie. In ziua următoare plecă oștirea întreagă spre Muntenia, dar la satul «Nyén» (unde sunt ruinele Cruceburgului, ridicat de Cavalerii Teutoni, la poalele munților) se oprește, ca să aștepte sosirea lui Basta. Acesta, plecând din Sibiiu, merse la Cârța, de unde stoarse dela Brașoveni 25.000 fl., drept pedeapsă pentru că au ținut cu Sigismund. Tot de-acì dete poruncă că Radu, a cărui oștire se ridicase la 25.000 oameni, să plece fără întârziere în Țara-Românească [1]).

Oștirea expediționară trecù, la începutul lui August, munții, fără ca Simion să poată aflà momentul și locul pe unde s'a întâmplat aceasta. Niciunul dintre cei 20.000 oameni, trimiși să spioneze mișcările lui Radu, nu s'a întors cu răspuns [2]). Postul așezat la Teleajen se văzù dintr'odată în fața dușmanului, fu înfrânt și o rupse la fugă, ducând

[1]) *Chronicon F.-L.-Olt.*, p. 209.
[2]) Documentele la Hurmuzaki-Bogdan, II, passim, la data respectivă.

lui Simion vestea îngrozitoare. Atunci trupele polone din Muntenia înaintară până lângă Ploeşti, dar, primind ştirea că duşmanul, ce se apropie, are forţe superioare, au început retragerea grabnică, care nu s'a oprit decât după trecerea Siretului. Radu Şerban urmări energic pe duşman, căci în 17 August trecuse şi el Siretul şi incendiase Tecuciul şi satele învecinate. Deşi se zvonià că Marcu-Vodă vrea să ia tronul Moldovei, totuş acestor incursiuni în Moldova nu le putem da altă importanţă, decât considerându-le drept demonstraţiuni, cu scopul de a împiedecà luarea ofensivei, cu trupe noi, din partea lui Simion. Radu Şerban nu aveà mijloace să încerce zdrobirea lui Ieremia, sprijinitorul rivalului său. Erà deci mulţumit să poată ţineà Muntenia, câştigată de astădată cu uşurinţă.

Dar pentru aceasta aveà nevoie de bani, ca să-şi poată susţineà armata gata de luptă. In 14 Septemvrie 1602, îl vedem scriind din Târgovişte, din scaunul său de domnie, Impăratului Rudolf, căruia îi aduce la cunoştinţă că cu ajutorul primit dela Maiestatea Sa a alungat din ţară pe Simion. Il roagă să-l ajute şi pe el, ca şi pe Mihaiu, cu bani, ca să-şi poată plătì ostaşii, cari îşi cer simbria. Altcum nu va fi în situaţia de a puteà slujì Maiestăţii Sale şi creştinătăţii întregi, căci primejdia, care-l ameninţă pe el, va lovì şi Ardealul şi creştinătatea.

In altă scrisoare, cu aceeaş dată, cere pentru sine cetatea Veciu, iar pentru Buzeşti: Egeres şi Boia [1]). Cum vedem, voevodul se gândeà la eventualitatea revenirii lui Simion, care nu vrea nicidecum să renunţe la tronul Munteniei. Radu Şerban presimţià primejdia, dar de fapt nu ştià că protivnicul său s'a hotărît la un pas decisiv: să ceară ajutorul Tătarilor. Ce l-a îndemnat să recurgă la sprijinul acestor păgâni sălbatici, cari erau deopotrivă de primejdioşi pentru duşmani, ca şi pentru aliaţi? La 8 Septemvrie, Simion scrià, din Târgul-Frumos, regelui polon, cerându-i ajutor, ca să-şi recucerească tronul. Polonii însă nu-i trimiteau trupe îndestulătoare, iar cele aflătoare în Moldova începeau să-l părăsească, fiindcă Ieremia-Vodă nu voià, ori nu puteà să le plătească simbria rămasă pe luni în urmă. Plata Tătarilor erà jaful liber şi Simion, mânat de dorul răzbunării, se mulţumià să ajungă şi pe tronul unei ţări pustiite. Ne putem uşor închipuì, cari erau sentimentele Muntenilor faţă de acest voevod, care aduceà asupra lor pe cruzii şi neînduraţii fii ai pustiului [2]).

---

[1]) *Erdélyi orsz.*, V, p. 35 şi 150.

[2]) Izvoarele istoriei luptelor cu Tătarii, în Septemvrie 1602, sunt: Colecţiunea

In 10 Septemvrie, Simion erà în tratative cu Tătarii, cari erau pe cale spre Ungaria. In 14 Septemvrie, el merge în tabăra Hanului însoţit de 300 Cazaci şi cu câteva tunuri, iar în ziua următoare stăteà lângă Focşani, la graniţa Munteniei, gata de plecare. Intr'aceea Basta dela Braşov se îndreptă spre pasuri, ca să fie mai aproape de aliatul său. Tătarii înaintară în Ţara-Românească, fiind vreo 40.000 călăreţi şi numai 1.300 infanterişti, şi se opriră la vreo 50 mile de tabăra lui Radu. Acesta aveà 8—10.000 pedestraşi şi ca la 6.000 călăreţi, cari în câmp deschis n'ar fi putut rezistà celor 40.000 Tătari, conduşi de însuş marele Han. Trimise deci în grabă o solie la general, prin care cerù noi întăriri de trupe şi mai ales un om expert în meşteşugul răsboiului din acel timp. Basta, înţelegând mărimea primejdiei, trimise în ajutorul lui Radu pe contele Tommaso Cavrioli cu o parte din cavaleria valonă şi 3 companii din Regimentul Flanz, cu un număr de c. 1000 oameni, având de gând să-i mai pună la dispoziţie şi alte trupe uşor înarmate, fără bagaje. Contelui îi puse la suflet să nu încerce niciun fel de luptă deschisă, ci, făcând tranşee şi folosindu-se de avantagiile terenului, să se mărginească la defensivă. Generalul ştià bine că Tătarii nu se vor puteà menţineà mult timp în Ţara-Românească, fiindcă erà stoarsă şi jefuită. Aveà însă motive şi de altă natură să-şi reţină trupele dela ciocniri cu duşmanul: nădăjduià anume să se ajungă la o înţelegere între Radu şi Simion, căci se începuseră tratative în această direcţie.

Contele Tommaso trecù munţii la 20 Septemvrie şi încă în aceà zi anunţă, prin o ştafetă, pe Radu despre sosirea sa. Voevodul îi ieşì în cale cu căpitanii săi, făcându-i o primire pompoasă. Contele îndată după sosire fu introdus în tabără, despre care constată că are remarcabile defecte. Intâiu de toate o află prea împrăştiată, lipsită de unitate şi de legătură între singuraticele sectoare. Fiind aşezată în câmpie, erà dominată de colinele împrejmuitoare.

Aveà un front prea lung, fiindcă oştirea lui Radu a căutat să ocupe toată câmpia aşezată între două coline. La început, contele erà de părerea să se ridice întreagă tabără şi să caute altă poziţie mai potrivită, dacă aceasta s'ar fi putut face repede, fără multă pierdere de vreme

---

Hurmuzaki (vol. IV, VIII), Cronicele săseşti; Spontoni, p. 206 şi urm., inscripţia de pe piatra de mormânt a lui Stroe Buzescul şi hrisovul citat al lui Radu Şerban — acestea două din urmă reprodusă la General P. V. Năsturel, *Lupta dela Ogretin şi Teişani* în «Analele Academiei Române», 1910. In ce priveşte izvoarele secundare cf. şi N. Iorga, *Studii şi Documente*, IV, p. XX.

şi fără a fi stingheriţi de inamic. Dar pe urmă, cumpănind mai bine lucrurile, hotărî să rămână pe loc. Duşmanul aveà, pe lângă multă cavalerie, infanterie puţină, fără experienţă în răsboiu şi artilerie neînsemnată. In felul acesta neajunsurile taberei nu ofereau avantagii, cari ar fi putut fi exploatate de Tătari. Contele adună întreagă oştirea între şanţurile taberei, dând poruncă să se complecteze fortificaţiile. In front, înaintea artileriei, erà un şanţ de c. 20—30 paşi. Il prelungiră până la 4 sute paşi, flancându-l cu patru redute, clădite din pietre, trunchi şi gunoaie. Transeele fură prelungite până la colinele păduroase, cari apărau laturile taberei, fiind inaccesibile cavaleriei. Observă apoi că la spatele taberei duceà, peste colinele din flanc, o trecătoare largă de 300 paşi, care ajungând în mâinile inamicului, foarte uşor ar fi putut pricinuì o catastrofă. O închise deci şi pe aceasta cu un şanţ şi puse să o apere pe Marcu Voevod cu 3.000 Săcui şi 1.000 lănceri din Transilvania.

Aceste măsuri, luate cu pricepere de un om iscusit în ale războiului, măriră curajul oştirii, care aşteptà acum cu încredere venirea Tătarilor. Luni dimineaţa, în 23 Septemvrie, apărură cele dintâiu cete de Tătari. Ele fură observate de Valonii din avangardă, cari îşi aveau corturile în depărtarea bătăii unui tun. Sentinelele, cari păziau drumul spre Târgovişte, văzură primii călăreţi ai pustiului, cercetând cu precauţiune zarea. Valonii, avizaţi de sentinele, în frunte cu cornetul, trecură un râuleţ şi loviră avangarda duşmană, punând-o pe fugă. Atunci Tătarii strigară: Allah, Allah, iar grosul armatei, care veneà în neorânduealǎ, înţelegând primejdia, se puse în şiruri de bătaie, ca să atace pe Valoni. Aceştia, hărţuind pe duşman, începură să se retragă spre tabăra lui Radu. Românii din tabără şi începură să se pregătească de năvală. Contele Tommaso vedeà intenţiunea Românilor, care erà protivnică planului lui de luptă şi care puteà să aducă primejdie asupra oştirii întregi. Tătarii doar atâta aşteptau: să iasă creştinii în câmpul liber, ca să-i poată nimicì pe rând. Rugă deci cu insistenţă pe Radu să nu permită Românilor să iasă din tabără. Dar aceştia, înfuriaţi de insultele ce le aruncau în faţă Tătarii, ieşiră din şanţuri, urmaţi de lăncierii unguri, nesocotind porunca voevodului, şi se aruncară cu sete de răzbunare asupra acelora, cari de atâta vreme erau blestemul Ţării-Româneşti.

Tommaso prevăzù sfârşitul acestui pas îndrăzneţi, luă deci măsurile dictate de împrejurări; dete poruncă fratelui său, Camillo, şi căpitanului

Varlain să ia pe Valoni și o parte din cavalerie și să se așeze dea-dreapta și stânga ieșirii. Ordinul erà să stea liniștiți, să nu atace pe inamic, dar să-l răspingă, dacă ar încercà să forțeze intrarea. Căpitanul Attilio Vimercati încă a ieșit din tranșee cu patru sute haiduci și se apucă de harță cu inamicul, suferind pierderi simțitoare, dar ale Tătarilor erau cu mult mai mari. Intr'aceea infanteria românească și lăncierii, cari ieșiră întâi din tabără, se încăeraseră strașnic cu dușmanul, în vreme ce patru tunuri, așezate în redutele ridicate la porunca lui Tommaso, trăgeau în tătărime, tot în plin, pricinuindu-i pierderi mari. Intre tranșeele creștinilor și poziția ocupată de Tătari erà o colină, care în toiul luptei a trecut, de mai multe ori, dintr'o mână în cealaltă. Tommaso vedeà zădărnicia acestor opintiri pentru ocuparea unui punct fără de nicio importanță strategică și se temeà de un lucru: nu cumva Tătarii, folosindu-se de învălmășala și confuzia produsă, să intre prin surprindere în tabără; ceeace n'a lipsit mult să se și întâmple.

La ora 4 d. m., tătărimea, formând o massă compactă, a pornit un atac puternic în direcția intrării taberei, punând pe fugă pe Românii și Ungurii din calea lor, iar dintre haiducii lui Vimercati fură tăiați jumătate. Ai noștri o luară la fugă spre intrare, iar alături cu ei veniau în goana cailor Tătarii, cari ar fi pătruns în tabără odată cu cei urmăriți, dacă, atunci, contele Camillo și căpitanul Varlain nu le-ar fi ațінut calea. Ei se aruncară cu furie asupra mulțimii ce se îngrămădeà și culcară la pământ pe mulți, nu numai dintre Tătari, dar și dintre Români și Unguri.

De trei ori se aruncară Tătarii asupra porții, dar fură răspinși cu pierderi sângeroase. Mai ales Valonii ținură piept, cu multă bravură, valurilor tătărești. Atunci se petrecù o scenă vrednică de un episod al Iliadei. Stroe Buzescul, acela pe care țara îl socotise demn să ocupe tronul lui Mihaiu-Viteazul, ieșì din șanțuri călare pe un mândru cal arăbesc și se îndreptă spre ginerele Hanului, care sfidà pe creștini, invitând pe oricine dintre ei la luptă vitejască de doi. Stroe, fire vitează și cavalerească, nu putù suferì să i se arunce în față învinuirea de lașitate și deci primì să se lupte cu păgânul, pecare-l lovì, luându-i capul, dar și el primì o rană în obraz, care-i aduse moartea.

Căderea fruntașului tătar a cauzat mare durere Hanului și oștirii întregi și a contribuit, nu în mică măsură, la descurajarea inamicului și la victoria creștinilor. Lupta a continuat cu îndârjire până seara; întunerecul nopții i-a pus capăt. Acum, în sfârșit, se convinse întreagă

oştirea că Tommaso a avut dreptate. Greşeala de a fi părăsit tabăra peste voia comandanţilor erà să fie foarte scump plătită; căci numai de un fir de păr a atârnat să nu intre inamicul pe poartă. Radu erà mâhnit că nu i s'au ascultat poruncile. Dete deci ordin să se ridice numai decât furci la ieşire, ca să vadă ce-i aşteaptă pe aceia cari ar dovedì, din nou, nesupunere. In ziua următoare, Tătarii începură, încă din zori, a repetà mişcările din ziua precedentă, în ferma credinţă că creştinii nu se vor puteà reţineà să nu iasă la harţă, dar se înşelară. Soldaţii dovediră, de astă dată, atâta disciplină, încât nu se mişcară din tranşee. Atunci Tătarii începură să urle turbaţi de mânie şi să provoace pe creştini cu înjurături şi insulte. Când însă văzură că apucăturile lor nu prind, se prefăcură că atacă în două rânduri, fără însă a se apropià de şanţuri. Cei mai îndrăzneţi, cari înaintară până lângă ai noştri, fură culcaţi la pământ; căci ordinul sunà: «numai picioarele sunt legate, dar mânile sunt libere».

Marele Han, văzând că totul e zadarnic şi că nu poate scoate pe inamic din dosul tranşeelor, încercă ultima apucătură. Plecă, luând drumul spre Târgovişte, dar, când trecù dincolo de locul unde cantonaseră Valonii, lăsă o trupă de iscoadă, iar el cu grosul armatei se aşeză la depărtare de o leghe. Sperà că astfel, creştinii, socotind că fuge de frică, îl vor urmărì. Dar Radu şi căpitanii săi nu se lăsară traşi în cursă. Hanul, plin de durere, înbălsămă cadavrul ginerelui său şi, acoperindu-l cu covoare scumpe, îl luă cu sine — trist trofeu. Radu, după depărtarea Tătarilor, lăsă să se numere pierderile: dintre ai săi căzuseră 400 oameni, dar dintre Tătari 5000 acopereau câmpul de luptă.

Amintirea luptelor dela Teişani ni s'a păstrat şi în două izvoare interne contemporane, mai scurte decât povestirea lui Spontoni, cu mai puţine amănunte. Unul e hrisovul citat a lui Radu Şerban, iar celalalt inscripţia de pe piatra de mormânt a lui Stroe Buzescul. Fiind ambele de un interes deosebit, le dăm în întregime.

«Apoi Simion Voevod au ridicat pe Hanul şi au adunat atâta mulţime de oştire de Turci şi de Tătari şi Leşi şi Moldoveni şi Cazaci, încât lăţimea lor şi lungimea lor nimeni nu puteà vedeà marginea oştirilor lor. Şi au venit asupra Domniei Mele. Iar, dacă am văzut aşà Domnia Mea atâta mulţime de oaste a lor, ne-am aşezat cu toate oştile noastre la un loc numit Ogretin, într'o zi Luni, Septemvrie 13 zile, şi au venit multă mulţime de oaste a lor asupra noastră a tuturora şi au năvălit

preste noi și au zvârlit atâta mulțime de săgeți asupra noastră, încât nu se putea vedea fața soarelui de săgețile lor. Și de atâta bătălie răsunau codrii și munții de bătălia lor și nu se puteau înțelege unul cu altul. Iar la aceasta cinstiții dregători ai Domniei Mele, mai sus ziși s'au străduit cu dreaptă și credincioasă slujbă și cu vărsare de sânge dinaintea feței Domniei Mele, și a tuturor diregătorilor și a boierilor Domniei Mele și întru nimic n'au fost necredincioși, nici vrăjmașilor n'au dat dosul. De nenumărate ori au vărsat sângele pentru Domnia Mea și creștinii Țării Domniei Mele, că putem cu adevărat să zicem pentru diregătorul Domniei Mele răposat, jupân Stroe, fost mare stolnic dacă au văzut atâta greutate și nevoie asupra capului Domniei Mele, el foarte mult s'a luptat cu vrăjmașii Domniei Mele, pentru Domnia și pentru legea creștinească și pentru moșia noastră, pentru ca să o scoată din mâna vrăjmașilor noștri. Și au fost rănit jupân Stroe, fost mare stolnic, din răsboiu și apoi au răposat în luna Octomvrie, 2 zile, Dumnezeu să-i ierte sufletul lui, pentrucă s'au străduit pentru Domnia Mea și pentru legea creștinească».

Iar piatra de pe mormântul lui Stroe, aflător în satul Stănești (jud. Vâlcea), glăsuește astfel:

«(Slavonește: In numele tatălui, al fiului și al sfântului Duh. Amin).

Această piatră pe groapa jupânului lui Stroe Buzescul, ce-au fost Stolnic la Mihaiu-Vodă și au fost la toate războaiele dimpreună cu Domnul său ca o slugă credincioasă Domnului său. Și la războiu dintâiu dobândi rană la mâna stângă de Turci. Și la războiul dela Giurgiu, când se loviră cu Hanu, se răni în ochiul stâng de săgeată. Și au slujit Stroe lui Mihaiu Vodă până pieri în Țara Ungurească. Deci se sculară boierii Țării și cu Buzeștii rădicară pe Radul-Vodă, iar Simion Voevod cu Turci, Tatari, Moldoveni, Leși mulți fără samă veniră din Țara Moldovei. Eșiră Buzeștii din țara lor la Țara Nemțească, iar atunce merse jupânul Stroe la Impăratul nemțesc, ca să ceară ajutor de eșiră la Țara-Rumânească cu Radul-Vodă. Și nu-i așteptă Simion-Vodă. Deci s'au ridicat cu Leși și Moldoveni și Hanul cu mare oaste de Tătari și eșiră de se loviră la gura Teleajenului la Teiușani în luna lui Septemvrie, 14 zile, ani 7110, Luni dimineața până seara, și făcură năvala Marți demineața de trei ori de toate părțile. Iar jupânul Stroe, atâta nevoe pe creștini văzând, stătu împotriva Tătarilor de se lovi cu cumnatul Hanului și-l junghiè pe Tatar. Și dintr'acel războiu se răni la obraz și peste 3 săptămâni se tâmplă moarte, în luna lu Octomvrie 2 zile, vleto

7110. Şi nu fu pre voe câinilor de Tătari. Dumnezeu îl erte» [1]. După această biruinţă, Radu Şerban a rămas Domn netulburat al Ţării-Româneşti. El ştià bine că fără ajutorul Imperialilor n'ar fi putut păstrà Domnia; nici n'a uitat recunoştinţa ce-o datora Impăratului creştin. In curând i s'a şi dat prilejul să-şi dovedească prin fapte această recunoştinţă.

RADU ŞERBAN ŞI MOISE SZÉKELY.

In 27 Septemvrie, după ce primì ştirea despre învingerea dela Teişani, Basta se întoarse în tabăra dela Prejmer, iar de aici, auzind despre pregătirile lui Moise Székely pe teritoriu turcesc, plecă spre Alba-Iulia. Aici însă se convinse că primejdia nu erà iminentă, fiind aproape iarna. Şi, fiindcă susţinerea armatei erà o povară uriaşă pentru Ardealul săcătuit, el propune Impăratului să retrimită jumătate din soldaţi, iar cealaltă jumătate să fie aşezată ca garnizoană prin cetăţi. In 15 Decemvrie 1602, generalul deschise o dietă la Alba-Iulia, care aveà chemarea să restabilească, după o lungă perioadă de tulburări, liniştea şi ordinea în ţară. Staturile cerură, între altele, ca trupele lui Marcu Voevod să fie scoase din ţară, fiindcă jăfuiau în mod îngrozitor, mai ales ţinuturile săseşti [2]. După ce a ascultat doleanţele şi dorinţele staturilor, Basta a făcut un raport amănunţit, în care propune Impăratului modalitatea cum s'ar puteà mai bine cârmuì Ardealul în noua fază a lucrurilor. Acest raport îl arată pe Basta ca un admirabil spirit organizator, care aveà intuiţia clară a împrejurărilor şi oamenilor din Ardeal. Dovedeşte clar că această provincie îl costà anual pe Impăratul la 360.000 taleri, în vreme ce toate veniturile ei se cifrau la 100.000 taleri. Dar această socoteală nu înseamnă — zice Basta — că Ardealul ar trebuì abandonat, ca o afacere nerentabilă. Dimpotrivă, posesiunea acestei ţări e absolut indispensabilă din mai multe motive. De-acì se pot ţineà în frâu rebelii din Ungaria; de-acì se poate asigurà prietenia Ţărilor Româneşti, peste cari apoi se poate exercità influenţă asupra Turcilor şi Polonilor. Trebuie însă căutat un mijloc de a o guvernà cu jertfe mai puţine. Basta propune, cu multă dreptate, să se lase provinciei autonomia, iar pentru ţinerea în frâu a nemulţumiţilor să se ridice, în mijlocul ei, o cetate — Gherla, bunăoară — şi acolo să se menţină o garnizoană puternică.

[1]) *An. Acad. Rom.*, *Mem. Secţ. Ist.*, 1910, pp. 846 şi 848.

[2]) *Erdélyi orsz. gyül. emlékek*, V, p. 158.

Sfaturile lui Basta însă n'au fost ascultate la Praga și Viena. Absolutismul habsburgic nu voià să știe de autonomii provinciale. Impăratul trimise în Ardeal comisarii, cari aduseră îndată la cunoştinţă celor interesați că stăpânul lor înțelege să guverneze prin «decreta et placita» şi nu se mulţumeşte nici decum a aprobà numai «articuli» votați de dietă, după Constituția veche a țării. Acest absolutism făţiş a nemulţumit țara, care şi aşà erà exasperată din cauza jafurilor comise de soldaţii împărăteşti neplătiţi. Statele Ardealului se întruniră din nou în 15 Ianuarie 1603, ca să asculte instrucțiile cu cari au venit comisarii imperiali. Aici se înfăţişă o solie dela Ieremia-Vodă, care, speriat de înfrângerea dela Teişani a fratelui său, îşi temeà acum scaunul propriu. Pretextul trimiterii acestei solii erà împlinirea unei datorii de recunoştinţă din partea lui Ieremia față de generalul Basta, care oprise pe Marcu Voevod de a năvălì în Moldova, deşì el o făcuse numai din considerare față de Poloni. Făgăduește prietenie către Impăratul și spune că nu are gânduri duşmănoase față de Ardeal ori Ţara-Românească.

Basta îi face aspre imputări pentru ţinuta lui de până acì. Nu numai că ar fi meritat să dea drumul lui Marcu Voevod, ci chiar să-l atace el însuş cu oştile imperiale. Căci oare nu Domnul Ieremia a fost acela care a ajutorat pe aceia cari s'au ridicat împotriva Impăratului la Goroslău, dar cari au fost pedepsiți straşnic de Dumnezeu? El a ajutat pe Unguri şi a smuls cu ajutor polon Muntenia. Acum de curând a adus în Ţara-Românească, pe lângă Poloni şi Moldoveni, și pe Tătari, dar au fost înfrânţi. Cu toate acestea, dacă Domnul Moldovei se va pocăì, va păstrà pacea cu Ardealul și cu toată creştinătatea, atunci nu va fi supărat în scaunul său. La aceasta solii scuzară pe Domnul lor: n'a putut lucrà altfel, fiindcă a avut poruncă dela Turci. Basta cerù o scrisoare de asigurare că Ieremia va păstrà credinţa făgăduită. Solii răspunseră că nu au împuternicirea să dea astfel de asigurări în scris; să ceară direct dela Voevod. Aceste tratative dovedesc că Simion Movilă şi fratele său îşi pierduseră nădejdea de-a puteà smulge lui Radu Ţara-Românească, împotriva voinții lui Basta.

Comisarii mai ţinură o dietă la Cluj în 28 Fevruarie 1603. Statele nemulţumite înaintară un memoriu la Impăratul. Şi, în vreme ce la Curtea imperială deliberau, lung și cu obişnuita trăgănare, asupra felului de cârmuire ce urmà să se dea Ardealului, factorii diriguitori de acì nici nu visau de primejdia ce se ridicà din spre apus, primejdie care ar

fi pus capăt din nou stăpânirii imperiale în Ardeal, dacă nu le-ar fi venit în ajutor Radu Şerban. Erà răscoala lui Moise Székely.

Pribegii ardeleni, cari după lupta dela Teiuş scăpară pe teritoriu turcesc, având în frunte pe Moise Székely, începură tratative cu Turcii pentru formarea unei armate, care să alunge din Ardeal pe urgisiţii Nemţi. Turcii se arătară gata să dea ajutorul cerut, fiindcă înrădăcinarea stăpânirii imperiale în această provincie şi întărirea influenţei habsburgice asupra Munteniei însemnà o permanentă ameninţare a cuceririlor turceşti din Ungaria. In cursul iernei 1602—1603, se făcură toate preparativele, ca odată cu sosirea primăverii să înceapă şi operaţiunile militare.

Singur Radu nu stăteà cu mâinile în sân. El ştià că o vecinătate paşnică cu Turcii nu e cu putinţă: dacă nu-i atacă dânsul, îl vor atacà ei. Afară de aceasta, oastea cu simbrie, neobişnuită a respectà proprietatea altuia, ţinută în nelucrare, erà o adevărată pacoste pentru ţară. Aceste consideraţii, precum şi exemplul marelui său înaintaş, îl îndemnară să treacă Dunărea şi să întreprindă un atac împotriva Turcilor, ca să-i ţină departe de hotarele ţării sale. Incă în Decemvrie 1602, ceruse arme dela Basta, cari i le dete, deşì în aceà vreme nutreà anumite bănueli faţă de credinţa şi statornicia lui Radu. Se întâmplase adică că la nişte Turci prizonieri s'au aflat scrisori prin cari Radu, Domnul Munteniei, roagă pe nişte fruntaşi turci să intervină la Sultan în favorul lui. Lui Basta nu-i veneà să creadă că aceste scrisori ar proveni dela Radu Şerban, lucru despre care se şi convinse, când sosì la el Preda Buzescul, care mergeà în solie la Impăratul [1]).

In Ianuarie 1603, armata lui Radu Şerban, având căpitani pe Marcu Voevod, Ionaşcu Moldoveanul şi pe Aloisio Radibrad, un agent diplomatic originar din Ragusa, a trebuit să steà gata de luptă, căci se lăţise zvonul că vin Tătarii, cărora Moldovenii, de voie de nevoie, le deschiseră drumul. A fost o iarnă grea, plină de suferinţe. In urma răsboaielor şi mai ales a necontenitelor năvăliri tătăreşti, locuitorii au avut să îndure nespus de mult. O parte din ei au fugit în Turcia, ori Moldova, unde tot aflau mai multă linişte şi siguranţă. Domnul Radu, om drept şi milos, nu îndrăznià să arunce biruri noi, fiindcă ştià că bieţii locuitori nu le puteau plătì. Atunci soldaţii străini, neplătiţi, se năpustiră, ca un stol de lăcuste, asupra nefericitei ţări, storcând-o atât de

[1]) A. Veress, *o. c.*, II, p. 124.

fără îndurare, ca un duşman. Trecuse astfel o bună parte din iarnă în mizerie şi lipsuri.

Din cauza frigurilor mari, soldaţii s'au retras, pentru iernat la munţi, rămânând la Dunăre numai Marcu Voevod şi Ionaşcu, cari erau mai obişnuiţi cu clima acelor ţinuturi, şi anume unul iernă la Giurgiu, iar celalalt la Bucureşti. «Fără de ei Ţara-Românească ar fi ajuns la marginea peirii», zice Radibrad.

La începutul lui Fevruarie 1603 [1]), luară hotărîrea de a trece Dunărea, fiind apele ei îngheţate încă. Zăpezile mari de-o parte, iar de alta lipsa de alimente pentru oameni şi furaj pentru cai întârziară atât de mult întreprinderea, încât abià trecură, şi ghiaţa începù a se topì.

Ajunsă pe ţărmul drept, oastea lui Radu se aruncă asupra cetăţii Silistra, care erà incunjurată cu un şanţ şi zid tare, iar înlăuntru aveà o garnizoană destul de puternică, compusă din Turci şi Tătari.

Creştinii dară asupra cetăţii un asalt atât de impetuos, încât necredincioşii nu îndrăzniră să opună rezistenţă, ci căutară scăpare pe poarta dinspre Dunăre. Aceştia ajungând pe Dunăre, ghiaţa fiind slabă, s'a rupt şi astfel şi-au aflat moartea în valuri. Unii însă scăpară cu fuga; printre aceşti din urmă erà şi Amhat-Paşa, ginerele Hanului tătăresc şi Radu Mihnea, pretendentul. Atunci soldaţii lui Radu, împrăştiindu-se care încotro, se aruncară la prada lăsată de păgâni, neascultând de ordinele superiorilor, în dauna disciplinei, fără care rămânerea pe teritoriu duşman puteà să devină primejdioasă. Afară de aceasta, apropiindu-se noaptea, erà teama să nu se pornească ghiaţa pe Dunăre. Când sosì apoi şi vestea că la hotarul din spre Moldova stă gata să năvălească un corp expediţionar de Tătari, Radu ordonă retragerea, după ce pustiì întreg ţinutul. La întoarcere totuş nu putură încunjurà întreagă primejdia. Rupându-se ghiaţa, o trăsură a lui Radu, încărcată cu argintărie şi haine scumpe, s'a cufundat, cu cai cu tot. Lipsa de alimente, de cari nu găsiseră nici în dreapta Dunării, erà atât de mare, încât drumul făcut la înaintare în opt zile, trebuiră, la retragere să-l parcurgă în trei zile, pierzând mulţi cai.

După întoarcerea în ţară, Radu îşi împărţì oştirea în mai multe pâlcuri, după locuri şi necesitate. Dădù apoi poruncă lui Gheorghe

[1]) Evenimentele din Fevruarie 1603, petrecute în Muntenia şi peste Dunăre cu prilejul expediţiei pe pământ turcesc, sunt povestite de un martor ocular, A. Radibrad. Vezi N. Iorga, *St. şi Doc.*, IV, p. 114 şi urm.

Raţ să treacă din nou Dunărea la Hârşova, în faţă cu Brăila. Aici au fost ridicat Turcii un mic castel, după ce Mihaiu cuprinsese şi arse Brăila. Oamenii lui Radu trecură cu bărci în Bulgaria şi luară prăzi de oameni şi vite. Când o ceată de 300 de spahii viteji («delii») voiau să atace pe neaşteptate pe ai noştri, fură surprinşi de ţăranii români din părţile locului, parte măcelăriţi şi parte înecaţi în Dunăre. In urma acestor înfrângeri, Turcii se speriară atât de tare, încât s'au retras la Bazargic, părăsind cea mai mare parte din Dobrogea. Dar, când cu alt prilej trecù din nou Dunărea o ceată mai mică, suferì o simţitoare pierdere, pricinuită de — fraţi Români. Această trupă, ajungând pe ţărmul dobrogean al Dunării, s'a îndreptat spre satul numit Dăieni. Aici locuiau numeroşi Români dintr'aceia cari au trebuit să fugă din Muntenia şi Moldova, dinaintea tiraniei Domnilor. Ai noştri se apropiară de sat, fără să le treacă prin minte că locuitorii de acolo nutresc gânduri duşmănoase faţă de ei. Cei din Dăieni însă se adunară într'un grup compact în apropierea satului şi, văzând că Muntenii sunt puţini, se năpăstuiră asupra lor cu atâta furie, încât aceia abià au apucat să sară în bărci, cari însă, fiind înguste, tăiate dintr'un singur trunchiu, se răsturnară; o sută dintre Munteni se înecară, iar restul fură ucişi. Abià se întoarse Radu Şerban în ţară, şi primì două veşti rele: una că au năvălit 3.000 de Tătari în ţară, iar cealaltă că Moise Székely e gata să intre în Ardeal şi prin urmare Basta are nevoie grabnică de ajutorul lui. Atunci s'a văzut limpede rostul expediţiei peste Dunăre. Turcii erau îndepărtaţi de hotarul sudic şi Domnul aveà mânile deslegate, ca să poată lucrà în altă parte. Alungă deci repede pe Tătari, apoi îşi îndreaptă privirile spre miază-noapte, unde se pregăteau evenimente importante, cari ameninţau greu stăpânirea prietenilor săi din Ardeal.

Am amintit că Moise Székely şi soţii săi, cari n'au voit să recunoască pactul încheiat între Sigismund şi împăratul, au avut sprijinul Turcului pentru smulgerea Ardealului din mânile Nemţilor. In primăvara anului 1603, «înainte de ce-ar fi ieşit mugurul», Moise Székely cu pribegii, însoţit de-o oştire turco-tătărească sub comanda lui Becteş-Paşa, porniră de pe teritoriul turcesc. Caransebeşul se predete, iar, în 11 Aprilie 1603, exemplul lui erà urmat de Lugoj. Din acest oraş, Moise Székely trimise înainte pe Gavril Bethlen cu 1000 Tătari şi 120 Unguri. Bethlen luă Orăştia, apoi, trecând prin strâmtoarea Porţilor de fier, se îndreaptă spre Alba-Iulia, pe care o asediè. La 15 Aprilie îl urmă Moise Székely, pe care Ardelenii, sătui de asuprirea Nemţilor,

îl primiră ca pe un mântuitor [1]). Pe atunci el eră om bătrân, dar încă plin de vigoare, care aveà îndărătul său o vieață de militar glorios. Luptase sub steagurile biruitoare ale lui Ştefan Báthory, regele Poloniei. A suferit pe urmă exil şi a fost iertat. Când Mihaiu Viteazul luă Transilvania, îl numì general şi-l încărcă cu donaţiuni de proprietăţi. Dar el, ca şi toţi magnaţii unguri, în loc de recunoştinţă, nutreà faţă de marele Voevod ură şi despreţ şi deaceea la cel dintâiu prilej binevenit, ridică armele împotriva lui. Acum apăreà pe pământul Transilvaniei ca un liberator al neamului său de sub jugul dominaţiunii străine. Ca fruct al ostenelilor sale nădăjduià coroana de principe al Ardealului, sub suzeranitatea Sultanului, care s'a grăbit să-i trimită «athname» şi iertarea tributului pe timp de zece ani.

Ajungând la Alba-Iulia, zorì asediarea cetăţii, care fu predată de comandantul ei, Spinoza, la 9 Maiu 1603. După acest prim succes mai mare luă şi oficial titlul de principe al Ardealului şi apoi se îndreptă spre nord, către Gherla, ca să dea faţă cu omul Impăratului, cu Basta.

Ce făcuse generalul din Octomvrie 1602, după ce a scăpat de grija expediţiei în Muntenia, ca să preîntâmpine primejdia care eră evident că se va deslănţuì în primăvara viitoare?

In toamna anului 1602, Basta s'a dus din Ţara Bârsei la Făgăraş, iar de-aici la Alba-Iulia, unde a petrecut restul anului, fiind ocupat cu afaceri administrative. Indată după Crăciun a înaintat un memoriu Impăratului, în care, între altele, cereà bani pentru plata oştirii, dar nu primì, fiindcă n'aveau de unde să-i trimită. De-aici apoi rezultară cele mai mari nemulţumiri în Ardeal. Soldaţii neplătiţi jăfuiau pe locuitorii paşnici, iar Basta, ca să pună capăt acestor stări de lucruri şi ca să ajungă la bani, storceà oraşele, pe cari, deşì locuite în cea mai mare parte de Saşi, le înstrăină cu desăvârşire de cauza imperială. Basta însuş vedeà situaţia atât de disperată, încât cerù împăratului să-l absolve de însărcinarea pe care o aveà în Ardeal şi să i se dea o comandă pe frontul apusean în Ungaria. Cererea însă nu-i fu satisfăcută, fiindcă împăratul nu se puteà lipsì de serviciile lui tocmai acum, în împrejurări atât de grele.

---

[1]) Pentru mişcarea lui Moise Székely, aceeaş introducere de Al. Szilágyi, la colecţia «Erdélyi országgyülési emlékek». Cf. *Szamosközy történeti maradványai* (1566—1603), publicate de Alexandru Szilágyi, în *Monumenta Hungariae Historica*, XXIX.

Dar cu mica oştire de care dispuneà nu se puteà gândi să iasă în calea năvălitorului. Se trase deci spre nord la Cluj, iar de-aici merse şi se închise în cetatea Gherlei. Aici venì, după cucerirea Albei-Iulia, să-l caute Moise Székely. Zidurile tari ale cetăţii mântuiră pe generalul împărătesc de ruşinea de-a cădeà prins în mâinile răsculatului, dar stăpânirea Impăratului asupra Ardealului nu puteà fi mântuită decât de un singur om, şi acela erà Radu Şerban. Basta din cetatea Gherlei a scris Domnului român să vină în ajutorul binefăcătorilor săi, aducând cu sine şi pe Săcui. Dar acesta încă se află într'o situaţie foarte grea. La răsărit îl ameninţau Tătarii, iar la Dunăre stăteà Hidir-Paşa, gata să treacă în Muntenia, ca să răsbune cutezanţa din Fevruarie. Oastea în ţară erà mică şi aceea slab plătită. O solie trimisă la Impăratul, prin care cereà ajutor de bani, nu se întorsese încă. Dar ce nădejdi se puteau legà de ea, când Imperialii nu erau în stare să-şi plătească propriile lor trupe în Ardeal? Radu Şerban a petrecut zile de grea frământare sufletească, până s'a putut decide să păşească cu toate puterile împotriva lui Moise Székely, căci îşi dădeà seama că-şi pune în joc tronul şi moşia.

Când primì scrisoarea dela Basta, trimise 1.400 oameni sub comanda lui Farkas Kis, un Sârb maghiarizat, şi a crudului Ioan Chonka («Mutilus»). Odată cu ei pleacă şi 300 Săcui, cari însă fură surprinşi pe cale de Tătari şi tăiaţi. Ajutorul lui Radu, neînsemnat fireşte, luă drumul spre Gherla. Aici Moise Székely, neavând tunuri, se opintì în zadar să cucerească cetatea. Şi, ca să nu piardă timpul fără niciun folos, lăsă o trupă care să ţină Gherla încunjurată, iar el însuş plecă spre ţinuturile Săcuilor, pe cari voià să-i câştige pe partea sa. La Dej primì vestea că cevà mai în jos, lângă Someş, se află o oaste ce vine în ajutorul lui Basta, în frunte cu fraţii Francisc şi Baltazar Kornis. Székely trimise împotriva lor pe Francisc Redey, care-i atacă la satul Căpălna şi-i bătù straşnic. Căpitanii imperiali fugiră şi nu se opriră până la Sătmar. Aici îi află Basta, care izbutì să frângă cercul care încunjurà Gherla şi să scape oastea lui, fără mari pierderi.

Moise Székely, auzind că ajutorul trimis lui Basta de Radu vine pe drumul ce duce dela Bistriţa spre Năsăud, trimise în calea lui pe Gheorghe Makó, luptător de-al lui Mihaiu Viteazul, pe Tătarii Ac-Mârza şi Cantemir. Lupul Kis, care se află în Dumitrea, când văzù pe inamic apropiindu-se, dete foc satului, ca să-i împiedice înaintarea. Oamenii lui Székely însă au aşteptat până s'a stins incendiul şi pe urmă, dând năvală, au împrăştiat pe soldaţii lui Kis şi Chonka; iar aceşti doi căpitani

se deteră prinși. Moise Székely i-a luat în slujba sa. Radu Şerban a mai trimis 200 oameni sub conducerea lui Dimitrie Mârza, cari pătrunzând până la Sighișoara, au fost atacați de dușman și împrăștiați [1]).

Erà evident că Radu Şerban, prin trimiterea acestor trupe neînsemnate, voià să câștige timp, ca să poată vedeà mai limpede situația.

Aceasta însă deveneà tot mai nefavorabilă pentru Imperiali.

Dela Sătmar, unde a mers după ce a scăpat de despresurarea din Gherla, Basta trimise pe contele Cavrioli la Săcui, ca să-i atragă pe partea sa; a fost însă prins de frații Bogáthy în cetatea Gheorgheni, ceeace fu o grea lovitură pentru Basta. In aceeaș vreme succesele lui Moise Székely sporeau. In 8 Iunie, Clujul și-a deschis porțile înaintea lui. Mai erau însă cetățile-Săsești, cari nu puteau fi abătute dela credința față de Impăratul nemțesc, decât prin puterea armelor. Şi Moise Székely credeà că cu forțele de cari dispune va puteà luà și aceste cetăți, încununându-și opera cu supunerea complectă a Ardealului. Se aruncă deci asupra Bistriței, pe care o și cuprinse în 19 Iunie. La vestea căderii acesteia, Sebeșul-Săsesc și Mediașul se supuseră de bună voie; mai rămâneau însă în sudul provinciei trei, adevărat că cele mai puternice cetăți săsești: Sighișoara, Sibiiul și Brașovul. După cucerirea Bistriței, el aveà de gând să pornească spre Sighișoara.

Se păreà că Ardealul e pierdut pentru Imperiali, cari nu aveau niciun mijloc să-l poată apărà. Rușinea de a pierde această țară creștină erà cu atât mai mare, cu cât trebuià să o cedeze de frica unei mici armate păgâne. Mântuirea venì dela Domnul Țării-Românești.

Toate izvoarele ne spun că Radu Şerban a stat mult la îndoială până să pășească împotriva lui Székely, procedând cu o extremă precauțiune, ceeace i-a adus, din partea aliaților săi, învinuiri de duplicitate și imputări de trădare. Dar în împrejurările de-atunci, el nu puteà face altfel. Ardealul erà în mânile răsculaților, cu excepțiunea celor trei cetăți, pe cari numai neîncrederea le reţineà să nu treacă în tabăra lui Székely. Cu acesta simpatizà cea mai mare parte din locuitorii țării, iar Turcii îi erau aliați. Sultanul tocmai în acest timp dăruise scaunul Munteniei, din nou, lui Simion Movilă. Şi față cu atâția dușmani nu aveà niciun prieten, căci Basta erà departe la Sătmar, așteptând înzădar ajutoare din Ungaria. Domnul Țării-Românești nu puteà obțineà

[1]) Szamosközy, p. 74.

prin solia trimisă la Impăratul nici barem promisiunea unui adăpost sigur în ţările aceluia, pentru cazul că, aruncându-se în gura primejdiei, şi-ar fi pierdut tronul. Toate aceste împrejurări explică întârzierea de a luà o decizie, pe care însă n'a mai putut-o amânà, când apărù la Târgovişte solia lui Stanislav Kracker. Saşii din Sighişoara, prinzând de veste că Moise Székely vine să ocupe oraşul lor, au trimis pe acest diplomat de origine polonă la Radu Şerban, ca să-l determine să vină în Ardeal în ajutorul Imperialilor. Acesta merse în Muntenia şi se prezintă la Curtea din Târgovişte, în calitate de delegat al Impăratului, deşì nu primise dela nimeni acest titlu. Expunând lui Radu starea lucrurilor din Ardeal, Kracker îl înştiinţează să grijească nu cumva incendiul să treacă şi în Muntenia. Ii aduse aminte de binefacerile primite dela Impăratul, fără al cărui sprijin n'ar fi azi pe tronul Ţării-Româneşti. Mai puţină crezare va fi întâmpinat solul, când spuneà că oastea lui Székely e de proastă calitate şi prin urmare poate fi uşor zdrobită; apoi că Săcuii sunt gata să se scoale împotriva năvălitorului, iar Basta de-abià aşteaptă, cu o oaste concentrată la Sătmar, să se amestece în luptă. In această privinţă, Domnul Munteniei îşi aveà înformaţiile sale mai sigure. Răspunsul fu că nu poate da ajutorul cerut, fiindcă vistieria e goală şi armele lipsesc cu desăvârşire; iar Simion stă gata să năvălească, îndată ce va ieşì Domnul din ţară. Cronicarul Szamosközy spune că, atunci când văzù Kracker că nu poate convinge pe Radu, a intrat în vorbă cu Deli-Marcu şi Gheorghe Raţ, cari se lăsară repede înduplecaţi să meargă în Ardeal, în contra voinţii Domnului, care, de teamă să nu fie părăsit, îşi dete ulterior învoirea.

Noi însă credem că totul s'a făcut cu ştirea şi aprobarea lui Radu. In felul acesta dânsul se puteà scuzà faţă de Turci că armata a lucrat, fără să-l asculte. Dealtcum cronicarul ungur se contrazice singur, când spune mai la vale că Domnul s'a bucurat de plecarea oştirii, fiindcă scăpà ţara de jaful ei [1]).

In fruntea celor 3.000 de oameni: Munteni, Moldoveni, Sârbi şi haiduci unguri, fu pus Gheorghe Raţ, având ca sfetnic pe Moise Radibrad, Attilio Vimercati, căpitanul Mârza şi Stanislav Kracker. Domnul poruncì lui Raţ să evite orice ciocnire cu duşmanul, aşteptând să sosească dânsul cu grosul trupelor. Nu încape îndoială că Radu voià să mai temporizeze, ca să vadă cât sprijin sunt aplecaţi Turcii să dea

[1]) *Idem*, p. 177.

lui Moise Székely. Şi, ca să adoarmă bănuelile acestuia, intră cu el în tratări prin Ştefan Halmágyi, care se prefăcù că fuge dela Radu în tabăra duşmanului. Moise Székely, luând înţelegere cu Becteş Paşa, trimise la Domnul Ţării-Româneşti pe omul său, Szalánczy, care, după Szamosközy, şi-a expus solia în următoarele: Moise Székely aduce aminte lui Radu că Germanii nu sunt în situaţia să-l ajutoreze, pe când Turcii şi Tătarii pot aduce mare năpastă asupra Ţării-Româneşti. Să nu uite care a fost răsplata lui Mihaiu Viteazul pentru credinţa lui statornică faţă de Impăratul. Săcuiul se arătă gata să capete pe sama Domnului iertarea şi graţia Sultanului.

Radu, după ce ţinù sfat cu boierii, ca răspuns la această solie, trimite la Moise cu două scrisori, una a sa şi cealaltă a boierilor şi cu o diplomă de credinţă [1]). In ea îşi pleacă fruntea înaintea Puternicului Impărat, recunoscându-i suveranitatea, dar în aceeaş vreme pune o mulţime de condiţiuni. Anume, Becteş-Paşa să dea poruncă aspră lui Simion Movilă să înceteze de a uneltì împotriva Munteniei şi a stăpânirii lui, căci astfel Radu nu va mai fi obligat să observe această învoeală, încheiată cu Moise, de care lucru să ferească Dumnezeu (!).

Asemenea să fie opriţi dela năvăliri în ţară Tătarii din Bugeac. Dacă Moise Székely va dobândì toate acestea dela Turci, atunci el este gata să păstreze faţă de el prietenie şi bună vecinătate. Boierii în scrisoarea lor îşi scuză alianţa cu Imperialii prin faptul că în alt chip n'au putut scăpà de Domnia urgisită a lui Simion.

In vremea aceasta, Raţ, cu oamenii săi, plecând pe Valea Teleajenului, ajunse în Ţara Bârsei, la 5 Iulie 1603 [2]).

Mârza îşi aşeză tabăra lângă moara de hârtie, iar Gheorghe Raţ la Prejmer, dar, când se zvonì că se apropie Tătarii, se uniră şi, plecând, luară poziţie lângă Feldioara. Aici veniră să se alăture 3.000 de Săcui, cari au rămas credincioşi Impăratului. Kracker aduse dela Braşov nişte steaguri imperiale şi jură din nou întreagă oştirea; apoi cumpără, pe cheltuiala proprie, arme şi muniţii dela Braşoveni, căci vedeà că soldaţii sunt foarte defectuos înarmaţi. Duşmanul nu se apropiè, şi atunci soldaţii fără ocupaţiune începură să-şi plece urechile la tot felul de zvonuri. Se vorbeà că între Moise Székely şi Radu s'ar fi încheiat o învoială, că acestui din urmă i s'ar fi promis în schimbul neutralităţii nişte

---

[1]) *Idem*, p. 179.

[2]) *Chronicon F.-L.-Olt.* p. 222.

cetăţi. La aceste veşti, soldaţii începură să părăsească tabăra şi să plece pe la vetrele lor. A fost nevoie de toată energia şi puterea de înduplecare a căpitanilor ca să poată restabilì ordinea şi încrederea armatei.

Cum Radu, ca să-şi ascundă intenţiunile, continuà schimbul de ambasade cu Moise Székely, Raţ, temându-se să nu se demoralizeze armata, a început să deţină pe solii munteni. Atunci Moise Székely, intrând la bănuealǎ, hotărî să atace trupele din Ardeal ale lui Radu, înainte de a fi sosit Domnul însuş. Spre acest scop trimise, din tabără de lângă Mediaş, în Ţara Bârsei o oştire de 3.000 de călăreţi aleşi, în frunte cu căpitanii Gheorghe Makó şi Mihail Imecs, dându-le în ajutor şi 500 de Tătari cu Ac-Mârza şi Balad Sultanul. El însuş aveà de gând să-i urmeze curând cu întreaga oştire.

Comandanţii primiră poruncă să nu risce vreo ciocnire cu inamicul, până nu va ajunge şi el în apropiere, spre a le puteà sărì în ajutor la caz de nevoie. Gheorghe Makó însă nu ascultă de ordinul stăpânului său. Ajungând în faţa avangardei lui Raţ, alcătuită din Săcui şi condusă de Mârza-cel-Mare, o atacă. Mârza, sub cuvânt că nu are încredere în fidelitatea Săcuilor, nu primì lupta, ci se retrase spre munţii de graniţă din spre Muntenia. Dar, când a prins de veste că Săcuii susţin atacul lui Makó cu vitejie, trimise îndărăt pe Mârza-cel-Mic în ajutorul lui Gheorghe Raţ. Acesta, când a văzut retragerea lui Mârza-cel-Mare, începù să-şi întărească tabăra, legând care unele de altele în jurul ei. Makó cu ai săi se aruncă asupra taberei lui Raţ cu toată furia, dar cei din lăuntru răspinseră atacul cu bărbăţie. Lupta îndârjită ţinù dela amiazi până seara. Atunci oastea lui Makó, obosită de opinteli zadarnice, se retrase la o depărtare de 7000 paşi. In acel moment sosì şi Mârza-cel-Mic cu 300 oameni odihniţi.

Makó erà sigur de biruinţă; de aceea se grăbì a trimite lui Moise Székely cele două steaguri smulse dela avangarda inamicului. Evenimentul descris avù loc într'o Vineri. Sâmbătă, în ziua următoare, se pregătiră ambele părţi de o nouă luptă. Intr'aceea sosì răspunsul lui Székely: îi vesteà lui Makó că a pus pe cale un ajutor de 2.000 de oameni şi-i porunceà ca, înainte de sosirea acestei trupe, să nu cuteze a atacà pe inamic. El însuş trebuià să mai întârzie, fiindcă aşteptà să vină dela Dej Polonii lui Kraminsky, cari, părăsind pe Rudolf, au fost intrat în simbria lui. Duminecă dimineaţa, Raţ se ridică, fără de veste, cu întreagă tabără şi se retrase până la satul Crâstian. Făcù aceasta manevră determinat de două motive: de-o parte voià să ocupe o poziţie mai favorabilă,

iar de alta căutà să fie mai aproape de Ţara-Românească, de unde aşteptà să primească întăriri. Makó, interpretând mişcarea după dorinţa sa, a crezut că duşmanul său, simţindu-se slab, se pregăteşte să fugă peste munţi şi deaceea se hotărî să-l atace fără întârziere, uitând de porunca lui Moise Székely. Raţ, îndată ce ajunse la Crâstian, îşi întărì poziţia cu care legate. La spate erà apărat de o pădure deasă, iar în faţă aveà un pârâu, a cărui trecere puteà fi uşor împiedecată. Makó se aruncă orbeşte asupra taberei lui Raţ, dar valurile năvălitorilor fură răspinse cu pierderi mari. Săcuiul, care sperase o victorie uşoară, văzând că oştirea-i decimată se clătinà şovăind, ordonă retragerea, în credinţa că aceasta se va puteà executà fără primejdie, ca şi la Feldioara, dar s'a înşelat amar. Raţ, om iscusit în meşteşugul războiului, când a văzut că duşmanul obosit începe a da îndărăt, a luat ofensiva. Soldaţii lui odihniţi săriră peste şanţuri şi printr'un atac fulgerător puseră inamicul pe fugă. Urmă un măcel îngrozitor. In scurtă vreme, întreg drumul ce duce dela Crâstian la Codlea erà acoperit cu cadavre. Periră dintre duşmani ca la 1500 de oameni [1]). Makó, rănit, fu prins, iar Imecs a rămas mort pe câmpul de luptă. Rédey, cu trădătorii Farkas Kis şi Ioan Chonka, a scăpat cu fuga. Şefii Tătarilor, pe caii lor iuţi, sosiră întâiu în tabăra lui Székely şi-i aduseră trista veste. «Principele» plecă spre Ţara Bârsei ca să răsbune această ruşinoasă înfrângere, dar îi fu dat să cadă jertfă unei catastrofe şi mai mari, ca răsplată că a trădat pe Mihaiu Viteazul.

Raţ, după biruinţa dela Crâstian, plecă şi ocupă o nouă poziţie, între munţi, în apropierea Branului. De-acì Aloisio Radibrad se duse în Muntenia ca să determine pe Radu Şerban să vie cu oastea în Ardeal, aşà cum făgăduise şi, ca să-l poată convinge, luă cu sine dovezi grăitoare: capul lui Makó şi a lui Imecs. Domnul Ţării-Româneşti a înţeles că situaţia s'a limpezit şi că deci nu mai e niciun motiv de întârziere. Se hotărî de plecare, cu toate că împrejurările erau încă de tot grele. Şi nimic nu arată mai bine nesiguranţa zilei de mâne, ca faptul că, plecând, şi-a luat cu sine familia, averea mobilă şi boierii credincioşi, fiindcă uşor se puteà întâmplà, ca la întoarcere să găsească pe altul în scaunul domnesc dela Târgovişte. In fruntea oştirii, care se ridică la 8.000 de oameni, trecù prin părţile Rucărului în Transilvania, ca să dea lovitura de moarte duşmanului Imperialilor. Acesta în 8 Iulie

[1]) Szamosközy, p. 190.

se află în satul Apaţa, de unde provocă pe Braşoveni să i se supună, depunând jurământul de credinţă, căci altfel va da drum liber Turcilor şi Tătarilor să prăde Ţara-Bârsei. Saşii din cetatea Braşovului, cu toată simpatia lor pentru Impăratul nemţesc, ar fi rămas mai bucuros în neutralitate şi de-aceea, ca să împace pe Moise Székely, îi trimiseră tunuri şi 150 oameni, iar, cât priveşte jurământul de fidelitate, se arătară gata a-l depune, după ce se va supune şi Sibiiul, centrul Săsimii în Ardeal [1]).

Intr'o luptă cu Radu Şerban, pentru Moise Székely, biruinţa nu apăreà de loc sigură. O bună parte din oştirea sa o pierduse în nenorocita luptă dela Crâstian; mulţi soldaţi erau împrăştiaţi de pază prin cetăţile cucerite, cei 2.000 de Poloni cu Albert Nagy şi Ungurii săi se aflau la Dej, iar Gavril Bethlen şi Valentin Török tocmai la Deva.

Concentrând toate aceste forţe, ar fi putut luà lupta cu mai mulţi sorţi de isbândă, dar aşteptarea ar fi putut devenì primejdioasă, căci ar fi dat putinţă lui Radu să se unească cu generalul Basta, care plecase încoace dinspre Satu-Mare. Tactica cea mai elementară cereà să încerce a învinge pe cei doi duşmani pe rând. De-acea se decise să se lovească cu Radu, cât mai neîntârziat.

La rândul său, Domnul Munteniei a încercat să trăgăneze lucrurile până la sosirea lui Basta. Spre acest scop a trimis în tabăra lui Raţ pe Dan Logofătul şi Constantin Cârnul, prin cari îl invità să evite orice conflict cu duşmanul, fiindcă se urmează cu el tratative de pace. Când auziră despre aceasta soldaţii lui Raţ, se năpustiră asupra solilor şi-i uciseră pe loc, apoi aduseră la cunoştinţă lui Radu că ei vor luptà singuri cu duşmanul şi, dacă vor biruì, vor şti să pedepsească pe aceia cari trădează cauza creştină. Radu pricepù că orice tergiversare e spre dauna lui şi a cauzei pentru care venià în Ardeal. La 12 Iulie 1603, el erà în apropierea Braşovului. Moise Székely, auzind despre sosirea lui, îşi puse armata în ordine de bătaie, între Hălhiiu şi Braşov. Aripa dreaptă se răzimà pe Valea Bârsei, iar cea stângă pe Valea ce trece prin Stupini. In centru erà o pădurice, iar în coastă moara de hârtie. El încunjură întreagă oştirea cu zid de care legate unele de altele cu funii. In faţă erà un pârâu mocirlos pe alocurea, dar care puteà fi uşor trecut de călăreţi, ca şi de pedestraşi. Becteş-Paşa, care aveà comanda la aripa dreaptă, cu Turcii şi Tătarii săi, nu primì să rămână

[1]) *Liber Annalium raptim scriptus per Michaelem Veyss*, p. 157.

între zidurile de care, ci se așeză în șesul deschis, spunând că soldații sunt cuprinși de frică când se văd închiși ca într'un staul. Sfătul să facă astfel și Székely, care însă nu se lăsă convins. Ba încă puse pe Rédey cu 300 călăreți afară de care, dându-i porunca să ucidă pe oricine ar fi voit să fugă din tabără. El mai încercă o împăcare cu Domnul, trimițând pe Halmágyi, pe care Radu, la cererea soldaților, nu-l mai lăsă să se întoarcă.

Radu Șerban, după ce trecù munții, poposì două zile, iar Miercuri 16 Iulie, merse de se așeză între Brașov și Vâlcan, care sat din urmă fu incendiat de Români. In cursul nopții următoare 320 Săcui, părăsind pe Moise, trecură pe partea lui Radu. In zorii zilei de 17 Iulie 1603, Radu Șerban plecă să atace pe dușman, după ce își puse armata în ordine de bătaie. Aripa dreaptă, compusă din călăreți și comandată de Gheorghe Raț, înaintă dela Râșnov și Crâstian pe sub poalele munților către Brașov. Pedestrimea din aripa stângă, în frunte cu Mârzeștii, se îndreptă pe apa Bârsei în spre Turcii și Tătarii lui Becteș-Pașa, iar centrul cu haiducimea, ca la 6.000 de oameni, erà condus de Radu însuș. Apropiindu-se de Brașov, Domnul trimise iscoade să vadă dacă nu cumva se ascund dușmani prin suburbiile Brașovului. După ce se convinse că nu are de ce se teme din această parte, pornì spre tabăra întărită a dușmanului [1]). El observă numai decât că pârâul din față nu se poate trece ușor cu cavaleria, dete deci ordin să se pedestrească toți călăreții. Lăsând un număr dintre ei pentru paza cailor, dete poruncă pedestrimei și cavalerilor pedestriți să se arunce cu toată puterea asupra centrului dușman, în vreme ce Mârzeștii aveau să țină pe loc pe Becteș-Pașa, hărțuindu-l.

Când Moise Székely văzù trupele lui Radu pornind la atac, slobozì cele cincizeci de puști ale sale, al căror tunet asurzitor oprì pentru o clipă valurile năvălitoare. Dar, când observară că focul tunurilor e rău îndreptat, strigând numele Sfântului Niculae, săriră asupra zidului de care, pe când Moise, cu ai săi, pregătindu-se de apărare, invocau numele Fecioarei Maria. In fruntea asaltatorilor se afla Deli-Marcu, tânăr viteaz și îndrăzneț ca un leu, care cu soldații din jurul său începù a lovì îngrăditura de care, sfărâmând-o cu securi, ciocane și alte instrumente, iar pe cei dinlăuntru, cari încercau să-l împiedice, îi culcà la pământ.

---

[1]) Descrierea luptei după Szamosközy, p. 210 și urm. Intre altele cf. Iulian Marțian, *Bătălia dela Brașov*, în *Gazeta Transilvaniei*, Fevr.-Mart. 1900.

Fu lucru de o clipă ca acei uşor înarmaţi să pătrundă înlăuntrul taberei şi să se ia la luptă piept la piept cu duşmanul. Moise Székely alergà dintr'un punct într'altul, înbărbătând pe ai săi. Mult timp lupta a rămas nedecisă. Dar la urmă Românii au sfărâmat îngrăditura din front, deschizând căi largi spre interiorul taberei, prin care, apoi, intră întreagă haiducimea lui Radu. Atunci oastea lui Székely, văzând că s'au năruit zidurile de care, în care şi-au fost pus nădejdea apărării, şi-a pierdut tot curajul şi a început a alergà care încotro, ca să caute ieşire. Ai noştri începură să-i măcelărească ca «pe o turmă închisă într'o peşteră», cum spune cronicarul. Mai ales suliţele Românilor şi ale haiducilor lucrau îngrozitor în lumea îngrămădită, căci străbăteau şi prin trei trupuri de-odată. In învălmăşala produsă mulţi au murit călcaţi în picioare de propriii lor soţi de arme. Când Becteş-Paşa s'a convins că sfârşitul luptei nu mai poate fi îndoielnic, cu Turcii şi Tătarii lui, a dat pinteni cailor, lăsând pe Moise Székely să scape cum va şti, după ce n'a voit să-l urmeze, răspingând cu demnitate această propunere nevrednică de un viteaz încărunţit în războaie. Turcii nu s'au oprit până la Timişoara [1]).

Dar şi Moise Székely, după ce a văzut că totul e pierdut, a căutat să se smulgă din mijlocul prăpădului, sărind cu calul peste ruda unui car şi îndreptându-se spre Braşov. L-a zărit însă Gheorghe Raţ şi s'a luat după el cu o ceată de călăreţi. In goana calului, când a ajuns la distanţa de unde puteà fi auzit, Raţ i-a strigat să se predeà. El însă, ajungând la un pârâu şi văzând că urmăritorii sunt pe punctul de a pune mâna pe el, se oprì, pregătindu-se de apărare, hotărît să moară, luptându-se ca un erou. Se apără întâiu cu o bâtă, apoi cu hangerul, când fu împuşcat cu o flintă de un luntător. Raţ, văzându-l că se clatină să cadă de pe cal, îi răteză capul [2]).

Şi cronicarul Szamosközy recunoaşte că Românii au luptat cu vitejie, împinşi de setea de răzbunare pentru trădarea şi uciderea lui Mihaiu Viteazul. Cei cari au scăpat cu vieaţă din tabără, ajungând în pădurea «dracului», au fost măcelăriţi de ţăranii români din părţile locului.

Tătarii împrăştiaţi fugiră către hotarul Munteniei şi Moldovei, mulţi însă fură ucişi de Săcui prin strâmtorile munţilor [3]). Cronicarii spun

---

[1]) Szamosközy, p. 215.
[2]) Această variantă se găseşte în fragmentele ungureşti ale lui Szamosközy, p.199.
[3]) Szamosközy, *ibid.*

că au căzut dintre ai lui Székely peste 4.000 de oameni. Cei mai străluciți nobili ai Ardealului și-au aflat aici mormântul. Treizeci și două de steaguri au fost luate dela dușman, pe cari apoi Radu le trimise cu Radu Buzescu și Radibrad la Basta și de-acolo la Impăratul.

Basta erà la Majthény, când a primit știrea despre strălucita biruință a lui Radu, care îl nemulțumì pe ambițiosul general.

In 29 Iulie îl aflăm la Dej, de unde scrie învingătorului dela Brașov, plin de trufie: «Am auzit că ai învins pe Moise Székely și i-ai luat capul. Iți poruncesc să te întorci în țara ta, pe care să o aduci în rând». «In Ardeal o să isprăvesc eu cu dușmanul, căci am oștire destulă pentru aceasta» [1]).

Italianul știà că nu are a face cu un Mihaiu Viteazul, deaceea întrebuințà acest ton umilitor față de Radu, căruia dealtcum nici nu-i trecea prin gând să rămână în Ardeal, după ce și-a împlinit datoria față de aliați. Basta plecă dela Dej, ca să împiedece o eventuală concentrare a celor scăpați din lupta dela Brașov. La 31 Iulie erà la Cluj, la 5 August la Teiuș, iar la 7 August îl aflăm în tabăra de pe Câmpul Pânii. De-aici trimite el Arhiducelui Mathia o scrisoare, în care își descopere sentimentele, pe cari le nutrià față de urmașul celui ucis la Turda [2]).

«Valahul după învingere a jăfuit Brașovul și, ce e mai rău, a lăsat să fie dați pierzării mulți dintre rebeli, ceeace n'a fost lucru cuminte. Procedura lui nu-mi place, că între scrisorile lui Moise s'au aflat acte, din cari apare că între ei a existat un acord; e știut că și Voevodul a luptat numai silit de amenințările haiducilor și Sârbilor. Sunt și alte indicii că a jucat un rol dublu, ba încă a intrat în tratative și cu Turcii».

Iar în «*postscriptum*» adaugă următoarele:

«Aseară a sosit căpitanul Attilio Vimercati, ca să mă roage să intervin în favorul Voevodului la Impăratul. L-am întrebat privitor la credința Voevodului și el m'a asigurat că totul a fost numai o apucătură, ca să câștige timp și că nu e nici un motiv de neîncredere».

Și sfârșește cu următoarele vorbe semnificative:

«Cunoscând pe Vimercati drept om de bine și credincios Maiestății Sale, nu mă îndoiesc în vorbele lui. Dacă aș fi avut timp să scriu altă epistolă, n'aș fi amintit nimic despre acest lucru».

---

[1]) Veress, *o. c.* II, p. 262.

[2]) Veress, *Epistolae et acta*, etc., II, pp. 267—268.

Noi însă ne îndoim de sinceritatea afirmaţiunii ultime a generalului. Mai probabil e că a voit să trezească germenul bănuielii în sufletul Arhiducelui, fiindcă invidià gloria lui Radu Şerban, şi se temeà să nu aibă prea multă trecere înaintea Impăratului, căci în cazul acesta el n'ar mai fi fost considerat atât de indispensabil aici la hotarul răsăritean al împărăţiei. Scrisoarea citată şi mai ales mărturia lui Vimercati e o preţioasă dovadă despre buna credinţă a lui Radu Şerban. De-altcum Italianul n'ar fi ezitat să înlăture din cale pe Domn, dacă ar fi observat că nutreşte gânduri asemănătoare cu ale lui Mihai Viteazul. Aceste gânduri însă erau departe de dânsul. Fu mulţumit că a înlăturat din Ardeal primejdia ce-l ameninţà pe el şi pe aliaţii săi; plecă deci numaidecât în Muntenia, mai ales că auzise despre uneltirile unui pretendent la scaunul ţării.

In Ardeal lăsă pe Gheorghe Raţ cu 2.000 oameni, cari continuară să pustiască ţara Săcuilor. Basta îl chemă pe acesta la sine, voind a-l trimite pe frontul apusean. Rebelii scăpaţi din lupta dela Braşov se concentrară în număr mare în apropierea Orăştiei, unde îşi aleseră de comandant pe paraliticul Borbély şi se uniră cu Cazacii lui Kraminski şi cu Ungurii lui Nagy Albert. Borbély, neputinciosul, se gândì un moment să înfăptuiască el aceea ce n'a putut Moise Székely. Chemă la Orăştie o dietă parţială a Statelor ardelene, la care nu se prezintară, afară de pribegi, decât puţini nobili din Zarand şi Huniedoara. Au trimis o solie la Turci după ajutor, dar când auziră că Basta se apropie de Alba-Iulia, dieta se împrăştiè, iar pribegii, în frunte cu Borbély, apucară spre hotarul turcesc. La Lipova voì să le ţie drumul Duval, generalul împărătesc, dar fu bătut. Când însă le ieşì în cale la Porţile de fier Ludovic Rákóczy, îi înfrânse straşnic şi-i împrăştie. Rămăşiţele scăpară pe pământ turcesc la Timişoara, iar Borbély, cu câţiva tovarăşi, se stabilì la Caransebeş. Intr'aceea sosì în tabăra lui Basta comisarul imperial Krauseneck, cu care plecă la Deva, unde erau convocate Statele Ardealului. Generalul se folosì de acest prilej ca să pedepsească pe nobilii părtaşi în răscoala lui Moise Székely şi ca să bage groază în ceilalţi. Când venì vestea că Becteş-Paşa se apropie de hotar, îi ieşì în cale, dar Turcul îşi făcù calea întoarsă, fie că nu voià, ori se temeà să ia lupta. Atunci pribegii, pierzându-şi orice nădejde în ajutor străin, cerură şi primiră iertare şi permisiunea de a se întoarce în patrie.

Prin Septemvrie 1603, nu mai erà nici un picior de dușman în Ardeal. Pretutindeni la hotare, ca și înlăuntrul țării, erà liniște deplină.

Un an de zile Imperialii se bucurară de o pace, pentru care n'au vărsat sânge, nici n'au cheltuit bani, căci ea a fost câștigată prin vitejia soldaților lui Radu Șerban. Tocmai pe la mijlocul acestei luni sosì și solia lui la curtea imperială, ducând vestea biruinții dela Brașov și cele treizeci și două steaguri luate dela dușmani. La 21 Septemvrie se ținù la Curte un *Te deum*, ca mulțumită lui Dumnezeu pentru aceà învingere. A doua zi steagurile fură purtate în vederea împăratului, prin curtea Palatului, iar soliile fură zugrăviți într'un frumos *Conterfey*. Urmă o audiență solemnă, în care se prezintă Impăratului frumosul buzdugan de iasp, luat între prăzi. Rudolf în schimb trimise aliatului o amuletă cu chipul lui și un serviciu de argint, frumos sculptat. Dar Radu Șerban erà în drept să aștepte mai mult dela aceia pentru cari luptase și jertfise atâta. Tocmai peste o lună se redactă diploma prin care Impăratul recunoșteà stăpânirea lui Radu în Țara-Românească, cu dreptul de moștenire în linie bărbătească. I se acordă și un ajutor anual de 120.000 taleri, din care însă i se făcură tot felul de rețineri pe anul în curs [1]). Dar acest ajutor întârzià să i se plătească și Domnul, ca și țara întreagă, se aflà la mare strâmtorare. La 4 Octomvrie 1603, boierii scriu către solia ce petreceà la Praga, următoarele: «Niciodată n'a fost în țară o mizerie mai mare decât acum. Prostimea dorește mai bine moartea, decât să ducă o vieață ca aceasta. Dacă vrea Impăratul peste tot să dea ajutor, să-l trimită acum, până nu e prea târziu. Altfel, neputând plătì soldații, țara rămâne fără apărare împotriva Tătarilor și atunci și ei, boierii, vor trebuì să-și ia lumea în cap». Radu în scrisoarea sa spune că Tătarii năvălesc necontenit și pustiesc țara mai rău decât pe vremea lui Sinan-Pașa. Cu toate aceste stăruinți solia nu se întoarce cu răspunsul decât în Ianuarie 1604.

Nu e mirare că în astfel de împrejurări, Radu a căutat și alte căi prin cari să poată procurà puțină liniște mult zbuciumatei sale țări. A intrat în tratative cu Tătarii, deșì știà bine cât de problematice erau șansele legăturilor de tratate cu fiii nestatornici ai pustiului, cari socotiau drept virtute să poată înșelà buna credință a ghiaurilor. Totuși trimise soli la Hanul Tătarilor, oferindu-i tribut, ca în schimb să

---

[1]) A. Veress, *o. c.* II, p. 319.

contenească cu năvălirile în Muntenia. Intreprinse acest pas cu ştirea lui Basta, de unde se poate vedeà că nici prin gând nu-i treceà să trădeze cauza creştină, ci voià să asigure câteva zile de linişte pentru locuitorii nefericiţi, ca să-şi poată reface gospodăriile ruinate şi pustiite. Incă în Decemvrie 1603, venì la Târgovişte trimisul Hanului pentru încheierea acordului. Radu cunoşteà lăcomia nesăturată a păgânilor, de-aceea dădù Tătarului, pentru Domnul său, 5.000 de galbeni şi două caftane. Invoiala se făcù aşà, ca Tătarii să nu mai atace ţara, în schimbul unui tribut anual de 15.000 galbeni. Cu acest prilej venì şi un sol turcesc. Domnul Munteniei, fireşte, doreà mult pacea şi cu Turcii, dacă s'ar fi putut încheià cu aprobarea aliaţilor săi creştini. Erà o chestie de înţelegere a situaţiei în care se aflà ţara, de a căutà să împace în ceva chip şi pe Sultan, fiindcă erà ştiut că Imperialii nu l-ar fi putut apărà, dacă Turcii s'ar fi hotărît să trimită, cu o armată mai mare, în ţară pe Radu Mihnea. El a întreprins aceste tratative, fără niciun gând ascuns, ceeace se vede şi de acolo că a cerut voie dela comisarii imperiali din Ardeal să primească dela Turci un semn de supunere — un steag ori un buzdugan de argint —, rămânând pentru aceea cu credinţă neclintită faţă de Impăratul creştin. Prietenii lui creştini însă nu voiau să înţeleagă strâmtorarea în care se sbăteà el şi deaceea începură să-l bănuiască de legături ascunse cu necredincioşii şi trebuì să le arate noi dovezi de credinţă.

In Martie 1604 [1]), în sfârşit, sosì în tabăra lui Basta o solie din Praga, care aduceà pentru Radu un steag cu o scrisoare, prin care generalul erà invitat să-l trimită, cu un om de frunte, la Domnul Ţării-Româneşti. Această misiune fu încredinţată contelui Camillo Cavriolo, care, plecând numaidecât pe la Sibiu, trecù munţii şi luă calea spre reşedinţa domnească. După ce ajunse în ţară, primì ştirea că voevodul s'a retras la Câmpulung de frica Tătarilor, cari năvăliră din nou în Ţara-Românească, cam la 3.000, în butul tuturor legăturilor încheiate cu Hanul, prădară şi luară un număr mare de robi. Atunci contele Camillo Cavriolo se oprì locului şi trimise un caporal din garda sa ca să ia contact cu Domnul refugiat. Intr'aceea Tătarii au început să se retragă spre Dunăre şi Radu şi-a trimis cavaleria ca să-i urmărească şi să le smulgă ce vor puteà din pradă şi prizonieri. Ajungând caporalul la Radu, îl vestì despre sosirea contelui şi despre misiunea lui. Domnul

[1]) Predarea steagului dela împăratul, la Spontoni, p. 245 şi urm.

trimise numai decât un fruntaș în calea lui, care să-l însoțească și să-l conducă până la dânsul. Omul lui Radu l-a găsit numai cu greu, fiindcă apucase alt drum de frica Tătarilor. Contele fu rugat apoi să poposească la o mânăstire («a Dealului») trei zile pentru ca să aibă timp să se avizeze cavaleria, ca să se întoarcă, căci fără de ea n'ar fi putut face Domnul o primire vrednică inaltului oaspe, care erà reprezentantul Impăratului și-i aduceà un dar atât de scump. După ce se făcură toate pregătirile și sosì momentul plecării, contele dete poruncă să se desfășoare steagul și-l predete locotenentului spaniol, Domenico d'Erasso. Steagul erà de damasc roșu, țesut cu flori de aur, cu două vârfuri, pe el cu acvila imperială, încoronată cu o diademă împărătească și ținând în ghiare un crucifix. De altă parte erà emblema Casei de Austria, simbolizând toate țările aparținătoare. Ceremonia primirii grandioase e descrisă cu un mare lux de amănunte de către Spontoni. O dăm în întregime, căci e un foarte interesant amestec de obiceiuri vechi, păstrate la curtea domnească și de moda nouă, introdusă de căpitanii lui Radu, veniți din țările occidentale.

După plecare, la câțiva pași le ieșì în cale, ca să-i întâmpine în numele Domnului, «majordomul» lui Radu cu sfetnicii săi.

Coborîră într'o câmpie, unde văzură în față o mică pădurice. De o parte și de alta a aceleia observară pe Attilio Vimercati cu 500 de pușcași, călări, în frunte cu șase cornete, înaintând, în cea mai perfectă ordine, ca la luptă. Companiile salutară stindardul, plecându-și cornetele până la pământ. Vimercati așeză apoi trei cornete de-a dreapta și trei de-a stânga steagului. Contele mergeà alăturea cu stindardul, iar Valonii în urmă formau un lung cortegiu. Atunci se văzù Radu însuși, venind între două șiruri de 400 de pedestrași, călare pe un cal de rassă și urmat de un mare număr de fruntași și boieri, ca la 300 călăreți. Când Domnul ajunse aproape de steag, se coborî de pe cal și îngenunchè, exemplul lui fiind urmat de toți însoțitorii. Contele îi întinse steagul și Domnul sărută de trei ori crucea de aur. Ii predete apoi steagul, adresându-i o cuvântare, la care răspunse Domnul, aducând mulțumiri Maiestății Sale și asigurându-l de credință până la moarte. Se formă apoi cortegiul pentru intrarea în Capitală: pedestrimea mergeà înainte în șiruri de câte patru; urmau apoi două steaguri ale țării; unul de damasc alb, având zugrăvit pe el corbul cu crucea dublă, iar celălalt, de culoare «roșă purtând chipul unei fecioare în vârstă, cu ieroglife». Intre aceste două fu așezat steagul împărătesc. Veniau apoi tot felul

de instrumente muzicale sgomotoase, ca tambure, tromboane, castaniete, iar la oare care distanţă alte instrumente: flaute, citere, buciume, etc. După muzicanţi urmà Domnul însoţit de solul împărătesc. Puşcaşii lui Vimercati, cari înaintau pedeştri, dădură trei salve, la cari s'a răspuns cu tunul din cetate. In această ordine făcură, pe drumul de câmpie, o cale de aproape 67 mile italieneşti, până la Târgovişte. Intrând în cetate, se opriră în piaţă, unde descălecă toată lumea. Aici se repetă încă odată ceremonia din câmpie, recepţionându-se steagul din partea guvernului politic, după ce acolo fusese salutat şi primit de puterea militară. Aici steagul fu dat în grija majordomului («logofătului») spre păstrare. Apoi contele, descoperindu-se, salută pe principe în numele lui Basta şi al căpitanilor oştirii imperiale. Principele îi strânse mâna cu afectuozitate, iar după aceea se retrase în palatul domnesc. Contele mai rămase în piaţă, unde-i făcură reverenţă toţi boierii. Apoi intră în palat, unde fu primit cu aceeaş ceremonie, în calitate de ambasador şi unde se întreţinù cu voevodul timp mai îndelungat. După aceea, însoţit de întreagă boierimea, se duse la locuinţa care-i erà destinată. Solul Impăratului petrecù aici opt zile. In fiecare dimineaţă, când plecà, erà încunjurat de un impunător cortegiu. Luă parte la felurite jocuri voiniceşti şi la vânătoare. In a noua zi s'a dat un mare ospăţ la Curte, care a ţinut dela trei după amiază până la trei dimineaţă. Cu acest prilej Domnul îi dăruì un minunat cal arab, cel mai frumos pe care-l aveà, cu scule de aur şi argint, şi un paloş frumos [1]).

După ce a scăpat de primejdia Tătarilor, Radu a căutat să aibă o întâlnire cu Basta. Trebuià să-i mulţumească pentru darul primit dela Impăratul şi apoi să-i arate personal motivele cari l-au îndemnat să intre în tratative cu păgânii, căci presimţià de sigur că Italianul are bănuieli faţă de el. Basta chiar se temeà de cursă, când merse la întâlnirea fixată pe ziua de 10 Martie 1603, la Braşov, şi deaceea luă toate măsurile de precauţiune. In 12 ale acelei luni sosì şi Radu, însoţit de 150 oameni; ambii fură ospătaţi de Braşoveni. Radu izbutì să-l convingă pe general despre gândurile sale drepte faţă de Impăratul. Discutară împreună asupra situaţiei din acel timp şi asupra mijloacelor de apărare împotriva duşmanilor comuni. La cererea lui Basta, Braşovenii trebuiră să dea lui Radu arme şi praf de puşcă, iar Voevodul dăruì generalului un cal frumos turcesc. Pe la 15 Martie, Domnul erà întors

[1]) *Liber Annalium*, etc., p. 169.

în țară. In 27 Martie 1604, sub impresia celor petrecute la Brașov, Basta scrie Impăratului următoarele: Voevodul i-a motivat pentru ce a tratat cu Turcii și cu Tătarii. N'a fost alt chip să asigure un răgaz locuitorilor țării, ca să-și poată reclădi satele distruse de atâtea războaie și năvăliri; dar nici decum nu intenționează să se abată dela credința datorită Impăratului, sub a cărui ocrotire dorește să trăiască și să moară. El l-a făcut să jure din nou credință împăratului; acum nu are nici umbră de îndoială față de el. I se poate da deci ajutorul în bani, pe care l-a cerut. Comunică împăratului și următoarea știre auzită cu acest prilej dela Radu: «In Moldova și Muntenia a apărut un Cilician care se ziceà a fi episcop grec, cu un tânăr care susține că ar fi moștenitorul legitim al celor două țări. Prin cuvântările lui a izbutit să câștige mulți aderenți, cari încep a privì pe acel tânăr ca îndreptățit la tron. Radu, temându-se de o revoltă, prin o apucătură a ademenit pe pretinsul episcop și pe tânăr la sine, i-a prins, i-a aruncat în închisoare și celui din urmă i-a tăiat nasul» [1].

La cererea lui Basta, voevodul a trimis în Ardeal pe cei doi prizonieri. Tocmai atunci s'a întâmplat să vină vistiernicul Damian dela Ieremia-Vodă, ca să asigure pe general despre intențiunile pașnice ale Domnului său. Acesta cerù pe episcop și pe pretendent ca să-i ducă în Moldova. Basta i-a împlinit cererea, ceeace l-a supărat mult pe Radu Șerban. Dela Brașov, Basta s'a întors peste Făgăraș la Cluj. Erà liniște complectă în Ardeal. Se păreà acum, că sub greutatea atâtor lovituri locuitorii țării nu mai erau capabili să reacționeze. In dieta ce se ținù la Cluj în cursul lunei Fevruarie 1604, nobilii s'au arătat supuși și plini de umilință. După dietă, el deținù pe mai mulți dintre ei, fără nicio vină, ca să-i intimideze pe ceilalți, să nu îndrăznească a se mișcà după ce se va depărtà el. Căci Basta erà hotărît să părăsească Ardealul. Clujenilor le-a spus că merge în Maramureș, ca să se instaleze în scaunul de comite al județului, dar că peste două săptămâni se va întoarce, ceeace însă nu s'a mai întâmplat niciodată.

Astfel s'a depărtat din vecinătatea țărilor românești omul care a jucat un rol atât de important în istoria lor, vreme de peste trei ani; într'un timp atât de turbure, cum erà începutul veacului al XVII-lea. Oricât de urgisită ar fi figura lui pentru uciderea mișelească a lui Mihaiu

---

[1]) Veress, *Epistolae et acta*, etc. p. 421

Viteazul, nu putem să nu-l admirăm pentru calitățile lui de militar și organizator. Căci a fost într'adevăr nevoie de însușiri excepționale ca să se poată menține în Ardeal, în mijlocul atâtor primejdii cu mijloace atât de slabe. Ajunse la Hust cu sănătatea zdruncinată. Aici primì știrea că Impăratul voește să-l trimită din nou în Ardeal, dar el imploră pe cei dela Viena să-l scutească de această sarcină, căci nu are nici atâția soldați cu câți să-și poată apără propria-i persoană. El știà încă de pe atunci că, cu forțele de cari dispuneà, Ardealul nu se va puteà ținea mult timp și deaceea se temeà ca nu cumva acum la bătrânețe să-l ajungă soarta tragică și rușinoasă a lui Moise Székely. Imperialii îl cruțară de un atare sfârșit, numindu-l comandant suprem al trupelor imperiale din sudul Ungariei, unde îl aștepta un rol mai glorios decât în Ardealul atât de depărtat și neglijat.

RADU ȘERBAN ȘI ȘTEFAN BOCSKAY.

Plecarea lui Basta din fruntea Ardealului nu puteà fi nicidecum plăcută lui Radu Șerban. Generalul erà om iscusit în meșteșugul războiului și unul care erà pe deplin pătruns de importanța pe care o aveà alianța Munteniei pentru păstrarea Ardealului. De-aceea tot timpul a fost prietenul și susținătorul lui Radu, l-a ajutorat în primejdie, când l-au îngăduit împrejurările, și a fost sprijinitor cald al cererilor lui la Impăratul. După plecarea generalului, în Ardeal au rămas comisarii, oameni neputincioși și lipsiți de energie, cari, când a sosit pericolul, și-au pierdut capul; nu s'au putut ajutà pe sine singuri. Numai aceste considerații au putut determinà pe Radu Șerban să caute o apropiere cu dușmanul său de moarte: Ieremia-Vodă și fratele acestuia Simion, încercând, de sigur, să-i convingă că dușmănia dintre cele două țări surori folosește numai păgânilor, în deosebi Tătarilor, cari pustiau deopotrivă Moldova, ca și Muntenia. Acest rost îl vor fi avut desele ambasade schimbate între ei, în cursul verii 1604, cari țînteau să afle vreo modalitate pentru a puteà pune capăt năvălirilor tătărești. Radu a încercat în aceste tratative să atragă și pe Imperiali, cari, oricum, puteau insuflà mai mult respect Tătarilor. Ahmed-elebì, solul tătăresc din anul trecut, venì la Radu, iar acesta îl trimise la comisarii împărătești în Ardeal, dându-i de însoțitori pe comisul Leca, căpitanul Attilio Vimercati și secretarul domnesc Antonio Vorsi, prin cari Domnul cereà permisiunea să încheie pace cu Tătarii, fără să i se impute ca infidelitate,

precum și cetatea Chioarul ca loc de refugiu. Ajungând la comisari, Ahmed-celebì expuse condițiile Hanului: Să i se plătească, pentru Țara-Românească, 20.000 galbeni și în schimb Tătarii nu vor neliniștì aceste provincii, nici alte țări ale Impăratului. Pretindeà însă cu Impăratul să ofere printr'o solie pacea, fiindcă Tătarii, dacă-i vorba, sunt puternici și nu au nevoie de nimeni. Aceste cereri ajunseră apoi la curtea împărătească, unde s'au înglodat și n'a mai venit niciun răspuns, spre marea supărare a lui Radu, care-și vedeà din nou țara expusă jafului și pârjolului.

Tocmai pe atunci, Toctamiș, fiul Hanului, plecase cu o oștire tătărească, ca să meargă în ajutorul Turcilor în Ungaria. Ei se abătură prin Moldova și numai cu daruri multe îi putù înduplecà Ieremia-Vodă să-i cruțe țara. Merseră de-aici în Dobrogea, de unde să pregăteau să treacă în Muntenia. Domnul cerù ajutor dela comisari, pe cari îi vedem scriind Săcuilor din scaunul Odorheiului să țină gata 350 pedestrași și 350 călăreți, pe cari să-i trimită în ajutorul Muntenilor, îndată ce va sosì scrisoarea voevodului [1]). Acest ajutor erà neînsemnat, când însă sosì din Ardeal Gheorghe Raț cu 1.000 Săcui, cu haiducii și Polonii din Timișoara, cari în Ardeal nu-și primeau solda, Domnul se mai liniștì, căci cu aceste forțe puteà așteptà mai sigur o nouă vizită a Tătarilor. Ei însă, atingând numai într'un punct țara, au plecat mai departe. Dar, în Iulie 1604, se abătù altă primejdie asupra țării. Țăranii și haiducii din părțile Hațegului, folosindu-se de stările anarhice cari stăpâneau în țară, au început să prăde bunurile nobilimii.

Din districtul Hațegului au trecut și în Oltenia, care erà lipsită de apărare. Aici jăfuiră casele lui Radu Clucerul, ale lui Preda, banul Craiovei, și ale altor boieri bogați. Duseră cu sine haine multe și argintării. Zadarnic ridicară boierii plângeri la comisari; aceștia nu erau în stare să apere ordinea nici în țara lor proprie.

La 26 Iulie 1604, a murit marele vizir și în locul lui a fost numit Lalà Mohammed, comandantul trupelor din Ungaria. Acesta doreà să facă epocal începutul domniei noului sultan Ahmet I, copilul care luase tronul la sfârșitul anului 1603. Hotărî deci să continue cu mai multă energie războiul din Ungaria, unde puteà seceră laurii de cari aveà nevoie el și tânărul său stăpân. Și, pe când în fruntea afacerilor turcești ajungeà acest om dornic de fapte mari, Ungaria se sbăteà

---

[1]) *Erdélyi országgyülési emlékek*, V, p. 275.

sub conducerea unor oameni slăbănogi, vrednici reprezintanţi ai unui împărat nebun. Rudolf, în loc să mulcomească spiritele întărâtate, începù prigonirile religioase împotriva protestanţilor. Acestea nemulţumiră ţara în aşà măsură, încât n'aşteptà decât conducătorul potrivit ca să prindă armele şi să se răscoale. Nesocotinţa Imperialilor s'a îngrijit să se afle acest conducător în persoana lui Ştefan Bocskay.

Bocskay s'a născut, la 1557 în Cluj, dintr'o familie străveche. A fost mai întâiu pârcălabul Orăzii-Mari şi comite al Bihorului. A devenit apoi consilierul intim al nepotului său, principele Sigismund Báthory, pe care el l-a sfătuit să încheie alianţă cu Rudolf împotriva Turcilor. La sfatul lui a renunţat Sigismund în 1597 la tronul Ardealului, dar, când a văzut că Imperialii nu-şi ţin promisiunile, s'a alăturat la răsculaţii, cari l-au readus pe tron. Tot el fù întrebuinţat ca sol la curtea imperială în 1599, în vreme ce Sigismund cedă tronul vărului său, cardinalul Andrei Báthory. Noul principe însă îl exilă şi-i confiscă averile. Atunci Bocskay rămase la curtea din Praga, ca sfetnic al lui Rudolf în afacerile ardelene. La începutul anului 1604, şi-a recăpătat proprietăţile din Ardeal, pe cari a venit să le viziteze. Cu prilejul acestei călătorii a cunoscut starea de nenorocire în care erà cufundat Ardealul, de urma răsboaielor şi a jafurilor pricinuite de armatele mercenare, cari storceau poporul până la măduva oaselor. Ani răi aduseră foametea îngrozitoare, când, după spusa cronicarilor, se vindeà carne de om. Prigonirile religioase, pornite şi aici împotriva protestanţilor, au amărît şi mai mult sufletele. Poate atunci a încolţit în sufletul lui gândul să se pună în fruntea nemulţumiţilor şi să smulgă ţara de pe marginea prăpăstiei. Spre acest scop a intrat în corespondenţă cu pribegii de pe teritor în turcesc. Cu prilejul unei ciocniri fură prinşi nişte pribegi, şi la ei s'au găsit scrisori compromiţătoare pentru Bocskay, cari au ajuns în mâna lui Barbiano Belgioioso, căpitanul cetăţii Caşovia, duşman neîmpăcat al Ungurilor. El chemă numai decât la sine pe Bocskay, cu gândul să-l dea pierzării şi astfel să pună mâna pe întinsele lui moşii. Dar acesta, ştiind ce-l aşteaptă, nu ascultă de poruncă, ci chemă haiducimea la lupta pentru libertate, întărindu-şi cetăţile cu armată. Atunci Belgioioso începù a-şi concentrà forţele, chemând în tabăra sa dela Adorjan pe Dampierre, Cavriolo, Pezzen şi trupele puţine câte erau în Ardeal, după sosirea cărora aveà să plece împotriva rebelului. Dar Pezzen, înainte de a se puteà unì cu generalul, fu bătut straşnic de răsculaţi, în lupta dela Almosd, în 4 Octomvrie 1604. Pe Belgioioso îl sperià

această înfrângere atât de tare, încât, retrăgându-se la Orade, propuse pace lui Bocskay. Dar, când acesta nu primì condițiunile propuse, Italianul se îndreptă spre Cașovia, care însă își închise porțile dinaintea lui. El plecă deci mai departe și nu se oprì până la Szepesváralya.

Astfel părțile nord-estice ale Ungariei, fără multă vărsare de sânge, ieșiră de sub stăpânirea Impăratului, trecând sub ascultarea lui Bocskay. La vestea acestor succese, pribegii de pe teritoriul turcesc proclamară pe Bocskay principe al Ardealului, ceeace marele vizir aprobă, trimițându-i cea dintâi «athname», în 19 Noemvrie 1604.

Auzind despre biruințele lui Bocskay, comisarii imperiali din Ardeal își pierdură cumpătul. Krausenek, «după ce își umplù bine punga», părăsì țara, rămânând acolo numai Imhoff și Hoffman». Numai atunci le venì la loc inima, când auziră că Bocskay a mers la Cașovia, unde a intrat cu triumf, în 11 Noemvrie 1604. Prin 2 Noemvrie, își făceau singuri curaj, scriind lui Kornis că: «Unii își pierd capul la auzul unor zvonuri mincinoase, dar dracul nu e așà negru pe cum se crede. Noi suntem siguri că Maiestatea Sa are grije de apărarea acestei țări. Basta e pe drum cu toată puterea lui și Radu Voevod, încă se îmbiè cu întreagă oștirea, vrând să slujească Impăratului și țărilor sale» [1]).

Radu-Vodă nu se prea îmbià, fiindcă peste o săptămână îi scrie Rudolf, rugându-l să vină împotriva lui Bocskay, căci prin aceasta va face mare serviciu Impărăției și creștinătății [2]). S'a părut un moment că Imperialii vor ieșì și deastădată superiori, căci marele vizir a plecat la Constantinopol, asemenea se depărtară de lângă Bocskay Pașa de Agria și cel de Timișoara. Insă erà prea mare amărăciunea țării împotriva Nemților urgisiți și forțele Imperialilor prea neînsemnate. Cetățile Fülek și Satul-Mare căzură în mâinile răsculaților. Când în 12 Decemvrie, Bocskay invită pe Ardeleni să prindă armele, comisarii împărătești, simțind că li se clatină pământul sub picioare, se mutară dela Cluj la Sibiiu, între Sașii credincioși Impăratului. Garnizoana Inăului, care erà cheia Ardealului, ucizând pe Nemți, predete cetatea lui Bocskay. Atunci trupele răsculaților pătrunseră în Ardeal. Nădejdea comisarilor erà în Săcui, cari însă întârziau să ia armele, din motive pe cari le vom vedeà mai la vale.

La sfârșitul anului 1604 și începutul anului următor, supravenì pauză în operațiunile militare, din pricina anotimpului de iarnă; Basta

[1]) *Ibid.*, p. 358.

[2]) *Ibid.*, p. 359.

chiar propuse pace lui Bocskay, care cerù Ardealul cu părţile anexe, ca principat neatârnat pe seama lui, şi aşà tratativele s'au rupt.

In cursul iernei, oastea lui Bocskay cuprinsese Lipova, Caransebeşul şi Chioarul şi asedié cetatea Gherla. Pentru mântuirea acestui punct important, comisarii rugară pe Săcui să ia armele şi să dea ajutor grabnic. Dar aici în Săcuime le pregăteà o ultimà şi cea mai mare decepţie Ioan Petky, căpitanul Odorheiului. Convinse pe Săcui să treacă de partea lui Bocskay, cu care aveà legături vechi de prietenie. In 21 Fevruarie 1605, Săcuii ţinură o adunare la Miercurea Mureşului, în care recunoscură pe Bocskay ca principe al Ardealului, fapt care fu hotărîtor pentru soarta acestei revoluţii. Drept recunoştinţă, Bocskay numì pe Ioan Petky general al Săcuilor. Cu toate acestea mai erau doi factori puternici cari ar fi putut zădărnicì mişcarea lui Bocskay, dacă s'ar fi pus în calea ei cu puteri unite: Saşii din Ardeal şi Voevodul Ţării-Româneşti.

Dar cei dintâi nu prea aveau motive să se însufleţească pentru menţinerea stăpânirii imperiale. Oraşele săseşti încă avură să sufere foarte mult, cerându-li-se mereu bani pentru plata oştirilor mercenare. Dacă mai păstrau credinţă faţă de împăratul şi nu se declarară pe faţă pentru Bocskay, o făceau, fiindcă nu credeau în izbânda lui şi se temeau mai curând că va aveà acelaş sfârşit ca Sigismund Báthory şi Moise Székely. Când Saşii se convinseră că acum cumpăna se pleacă în favorul lui Bocskay, nu ezitară să treacă pe partea lui, părăsind pe Impăratul de cari îi legau slabe sentimente de origine comună.

Astfel am puteà spune că întreg Ardealul aşteptà pe Bocskay ca pe un mântuitor, mai ales că se bucurà, mai mult ca înaintaşii săi, de sprijinul puternic al Turcilor. Puteà, în astfel de împrejurări, Radu Şerban să facă politică de sentiment şi, condus numai de recunoştinţa datorită Imperialilor, să se arunce într'o aventură, al cării sfârşit se puteà uşor prevedeà? La început, a stat în expectativă, cu toate că în Decemvrie 1604 şi în primele două luni ale anului 1605, mereu l-au cercetat solii trimişi de comisari. Deocamdată nu puteà luà o decizie definitivă, pentru orice eventualitate, însă, în Decemvrie 1604, primì steag de domnie dela Turci.

Când însă în primăvara anului 1605 se limpezì situaţia: Ardealul întreg se ridică alăturea de Bocskay, iar Imperialii nu puteau pune nimic în faţa acestei puternice revolte, Radu Şerban a înţeles că a

sosit ceasul să revizuiască politica creştină pe care a slujit-o până atunci cu credinţă, fără ca aceasta să i se poată imputà ca trădare şi nestatornicie. Dimpotrivă ar fi fost o adevărată nebunie să-şi puie în joc viitorul său şi al ţării, încercând să mântuiască o situaţie pierdută. In Ardeal nu stăteau, decât cetăţile săseşti, nu apărate de oştiri, pe cari nu le aveau, ci scutite de zidurile lor tari. Turcii lui Lalà-Mohammed, dorind să slăbească pe Habsburgi, erau decişi să ajute pe răsculaţi în măsură mai mare ca în trecut. Pentru Radu Şerban, strâns în cercul de fier al duşmanilor, singura mântuire erà să se apropie de Turci.

Dar, pe cât erà de uşor pentru o minte luminată să înţeleagă necesitatea acestei schimbări de front, pe atât de greu fu să o realizeze. Radu Şerban fusese ridicat la tron cu ajutorul creştinilor, împotriva voinţei Turcilor, al căror duşman statornic de patru ani erà. De atâtea ori cutezase el să le înfrunte mânia şi să le zădărnicească planurile de răzbunare. Şi cu toate acestea, excepţionala-i isteţime diplomatică şi banii, pe cari nu i-a cruţat, şi a căror putere nu da greş la Constantinopol, i-au câştigat bunăvoinţa Inaltei Porţi, al cării semn erà steagul primit în Dechemvrie 1604.

Dar cu atâta primejdia nu erà nicidecum înlăturată, căci Simion, nelipsitul său rival, izbutise să câştige pe partea sa pe Ştefan Bocskay. Apropierea Movileştilor de Bocskay erà foarte firească. Ei ştiau bine că Radu Şerban s'a putut susţineà pe tronul Munteniei mulţumită împrejurării că în Ardeal erau stăpâni prietenii lui, Imperialii. Acum, văzând că Bocskay tinde să cuprindă Ardealul, se grăbiră să-i ofere serviciile lor, cerându-i în schimb să intervină în favorul lui Simion la Poartă, unde ştiau că noul principe are mare trecere.

Erà deci o alianţă întemeiată pe o perfectă comunitate de interese. Bocskay, la rândul său, de nimeni nu se temeà mai rău decât de Radu, acest vechiu şi încercat prieten al Imperialilor. Mai ales când la sfârşitul lui Fevruarie 1605, Gheorghe Raţ, trimis de Domnul Munteniei, năvălì în Ardeal cu cetele sale prădalnice de Nemţi, Sârbi şi haiduci, Bocskay nu mai aveà nicio îndoială că Radu Şerban a primit steag de Domnie dela Turci numai din prefăcătorie, ca să-i adoarmă bănuielile şi să poată păşì pe neaşteptate, ca să-i pregătească o soartă asemănătoare cu cea a lui Moise Székely. Aceea nu-i venià lui să o creadă că Domnul muntean, din înalte consideraţii de Stat, şi-ar fi schimbat ţinuta de până acì şi ar căutà o apropiere sinceră de Turci şi chiar de el.

In această convingere hotărî el să facă tot posibilul, să scoată din Domnie pe Radu Şerban, şi spre acest scop căută să obţină încuviinţarea

Sultanului. Mai multe scrisori de ale lui Bocskay, trecute cu vederea de istoricii noştri, ne dau putinţa să întrevedem sforţările pe cari acesta le-a făcut la Inalta Poartă, pentru înlăturarea lui Şerban [1]). Astfel în 25 Martie 1605, el scrie lui Lalà-Mohammed, marele vizir, că supunerea lui Radu Şerban nu e sinceră. El a fost crescut în şcoala lui Mihai Viteazul şi nu aşteaptă decât momentul oportun ca să devină hain faţă de Puternicul Impărat. Dimpotrivă Ieremia Movilă, Domnul Moldovei, a rămas în toate împrejurările credincios faţă de Inalta Poartă şi aşà va fi şi fratele său Simion-Vodă. Deaceea ar fi bine să se dea acestuia Domnia Ţării-Româneşti. El, Bocskay, dacă i se va permite lui Simion să plece în Moldova, e gata să-l ajute din Ardeal.

Tot din aceeaş zi mai avem o scrisoare către Ieremia-Vodă şi alta către Simion. Şi lor le comunică că a trimis scrisori la Poartă şi a dat poruncă solilor săi să sprijine cauza lui Simion. Dă Movileştilor sfatul să ia contact cu generalii săi din Ardeal, Gyulafy şi Petky, cari au primit îndrumarea să ajute pe Simion, dacă ar începe din spre Moldova expediţia de recuperare a tronului. Ca răspuns la aceste scrisori, Ieremia-Vodă trimite în 18 Aprilie pe căpitanul Procopie la generalul Petky, ca să se înţeleagă privitor la măsurile militare ce urmau să se ia, de comun acord, împotriva lui Radu. Bocskay a continuat să stăruie la Poartă pentru alungarea lui Radu şi prin Maiu 1605 [2]).

Intr'aceea, Statele Ungariei, la 20 Aprilie 1605, aleseră pe Bocskay principe al Ungariei şi Ardealului, în adunarea dela Szerencs. Şi tot odată invitară Statele Ardealului să purceadă la fel, ceeace se şi întâmplă, la 8 Maiu, în dieta din Târgul-Mureşului. Aici opera lui Bocskay fu încoronată prin aceea că el fu proclamat principe, iar Gyulafy recunoscut ca guvernator. Şi, ca să se pună capăt răsboiului civil, au fost invitate să se prezinte oraşele săseşti şi Clujul, care nu se supusese încă.

Dar abià s'a deschis dieta, când sosì un dezertor din tabăra lui Gheorghe Raţ, aducând vestea că acesta vrea să atace Oşorheiul şi să-l aprindă din 3 părţi. Atunci Gyulafy sfătuì Statele să se mute în satul Kelementelke, mai aproape de tabăra lui. Aici apoi aduseră hotărîri importante: recunoscură pe Bocskay principe al Ardealului, declarară infidele orăşele săseşti, afară de Sighişoara, care şi-a trimis delegaţii la dietă. După

[1]) Aceste scrisori ale lui Ştefan Bocskay le vom da în original şi traducere, cu altă ocaziune.

[2]) Scrisoarea lui Ieremia-Vodă voiu publica-o cu altă ocazie.

disolvarea adunării, Gyulafy merse în tabăra sa dela Ibaşfalău, unde venì Mihail Weiss, judele Braşovului, cu hotărîrea adusă în adunarea Saşilor dela Sibiu, care căutà o modalitate de împăcare cu celelalte State ale Ardealului. Intr'o cuvântare caldă, Mihail Weiss arătă pentru ce n'au putut Saşii rupe cu Imperialii şi expuse condiţiile în cari ei ar fi înclinaţi să recunoască pe Bocskay principe al Ardealului.

Delegaţii saşi plecară apoi, cu răspunsul primit dela Gyulafy, acasă. Indată după indepărtarea lor, în noaptea spre Joia Verde (19 Martie), Raţ, care primise trupe auxiliare din Muntenia, atacă, pe neaşteptate, tabăra dela Ibaşfalău, din partea unde nu erau santinele, ucizând întreagă pedestrimea, în vreme ce călăreţii scăpară cu fuga.

Această lovitură a întărâtat şi mai mult pe Bocskay împotriva lui Radu Şerban. Ca urmare începù a stăruì şi mai tare, pentru înlăturarea lui Radu la Inalta Poartă şi a strânge legăturile de prietenie cu Movileştii. Dela Ibaşfalău, Gyulafy a fugit la Şard, de unde a dat poruncă nobililor să se adune în tabără, a chemat din părţile apusene pe Ludovic Rákoczy şi Gavril Bethlen şi în aceeaşi vreme a cerut ajutorul Moldovenilor şi al Turcilor. Când îşi văzù oştirea din nou întregită, plecă la Sighişoara şi-şi aşeză tabăra la Fehéregyháza. Făcù nesocotinţa să stoarcă bani dela Saşii din Sighişoara şi atunci aceştia chiamă pe Gheorghe Raţ.

Bătrânul căpitan a lui Radu Şerban izbutì să intre în Sighişoara, fără să-l poată împiedecà Gyulafy. In schimb, oamenii lui Bocskay avură şi succese. Clujul şi Gherla s'au supus şi a sosit ajutorul Moldovenilor şi Turcilor, ca la patru-cinci mii de oameni.

Locuitorii din Sighişoara se săturară în curând şi de prietenia lui Gheorghe Raţ. Saşii s'au convins în sfârşit că nu este altă scăpare decât să se supună lui Bocskay, care aveà în mânile sale aproape întreg Ardealul. Trimiseră deci, sub conducerea aceluiaş Weiss, o nouă deputaţie la Gyulafy în tabăra dela Fejéregyháza, unde după tratative de o săptămână se încheiè acordul, la 4 Iulie 1605. Saşii se obligară a depune jurământul de credinţă lui Bocskay, în termen de două luni; vor trimite acasă pe Raţ cu trupele sale; nu vor da alimente garnizoanelor din Deva şi Făgăraş, cari nu voiau să se predeà; asemenea vor trimite acasă în Austria pe comisarii imperiali. Gyulafy, în numele lui Bocskay se obligă să respecte privilegiile Saşilor şi să-şi ducă oştirea de pe pă mântul săsesc.

Dar pacea tot nu s'a putut încheià. Raţ n'a voit să predeà Sighişoara şi, de altă parte, Sibiiul nu şi-a deschis porţile dinaintea trupelor lui Bocskay. In urma acestei stări echivoce mai mult a avut să sufere Braşovul. Când s'a întors Weiss din tabăra dela Fejéregyháza, la 11 Iulie 1605, a găsit în ţara Bârsei pe Alì-Paşa cu oştire turco-moldovenească; deaceea, de-abià întors acasă, trebuì să grăbească în tabăra lui Alì-Paşa, ca să-i arate că Braşovul s'a supus lui Bocskay, şi prin urmare cere să nu fie tratat ca o cetate inamică. Dar Turcul primì rece pe Mihail Weiss, ceeace se explică prin faptul că aveà lângă sine pe Simion Movilă, care se va fi grăbit să-i aducă la cunoştinţă că judele este prietenul lui Radu Şerban, ca şi cetatea în numele căreia venià. Dar Braşovenii cunoşteau mijloacele prin cari se poate îmblânzì păgânul şi aliaţii săi. In 13 Iulie, Cârstea Vornicul primì două păhare de argint, o caleaşcă, şase şale şi stofă de Braşov, iar Ştefan Vornicul altă caleaścă, acoperită cu postav roşu[1]). Peste câteva zile sosì şi Gyulafy, ca să se sfătuiască cu Braşovenii asupra unei chestiuni foarte importante: cum ar puteà fi atras Radu Şerban de partea lui Bocskay. Gyulafy petrecù trei zile aici în Braşov, iar de-aici a mers în tabăra dela Feldioara. Acolo l-a urmat şi Weiss, la a cărui stăruinţă s'a luat hotărîrea de a se trimite la Domnul Munteniei o deputaţie, compusă din Haller, Kálnoky şi Mihail Weiss. Aceştia au mers la Târgovişte, unde, cunoscându-se scopul venirii lor, au fost primiţi cu mare bucurie. Prin aceasta, lucrurile au luat, pentru Radu, o întorsătură neaşteptat de favorabilă. Câtă muncă câtă abilitate diplomatică şi, de sigur, câţi bani a trebuit să cheltuiască el ca să-şi poată păstrà bunăvoinţa Turcilor, împotriva tuturor opintirilor pe cari le făceà, pentru răsturnarea lui, un om cu influenţă atât de mare la Inalta Poartă, cum erà Bocskay! De altă parte Voevodul nostru a strâns tot mai mult legăturile de prietenie cu Saşii, cari aveau nevoie de alianţa lui ca să stoarcă condiţiuni cât mai favorabile cu prilejul supunerii lor faţă de Bocskay. Rodul acestei politici înţelepte şi prevăzătoare fu că tocmai adversarii săi veniau să-i propună pace şi alianţă.

Când s'a întors dela Feldioara la Braşov, Weiss a aflat în Ţara Bârsei aceeaş situaţie tristă, căci Turcii nesăţioşi cereau mereu alimente şi

[1]) Ce priveşte relaţiunile Ţării-Româneşti cu Braşovul, între anii 1604—1611, cf. escelenta monografie: «*Veiss Mihály, egy szász államférfiu a. XVII századból*, irta Mika Sándor», Budapesta 1893 («Mihail Veiss, un bărbat de Stat sas, din veacul XVII de Alexandru Mika»). Aici p. 80.

alte lucruri. Li s'au dat 500 câble ovăz, 282 câble de grâu, 325 potcoave și mai multe sute de lănci, apoi 2 butoaie de vin, unul lui Alì-Pașa și altul lui Simion-Vodă. In zadar căută Weiss să folosească un ton mai energic față de păgân, tot numai darurile fură acelea cari l-au convins să iasă din Țara Bârsei, în primele zile ale lui August. Pe atunci delegația erà plecată, încă dela 27 Iulie, alăturându-se și Schonkenbonck, intendentul orașului Brașov.

Radu de mai multe ori trimisese soli, în Iunie și Iulie 1605, la Brașov și în tabăra lui Gyulafy [1]). Nu-i exclus, după cum crede istoricul Mika, că Radu a fost acela care a convins pe Sași să se supună lui Bocskay, pentru ca schimbarea sa de front să se poată face cu atât mai nestingherită. Dacă este autentică și vrednică de crezământ expunerea lui Farkas Bethlen, încă în Iulie, la sfatul unui Turc prieten, care îi spuneà că-și pune în joc Domnia și vieața, dacă nu se împacă cu Bocskay, Radu Șerban a trimis o solie la Gyulafy. In această solie Domnul își descopere situația grea în care se află, cu cea mai deplină sinceritate, care încă e o dovadă despre firea dreaptă și loială a acestui înțelept domnitor. Nu încercă să-și renege ținuta din trecut. După cronicarul ungur, Radu recunoaște că a fost credincios lui Rudolf, și i-a făcut servicii, la ce erà îndatorat, fiindcă Impăratul l-a ajutat să ajungă pe tron. Când însă a văzut că Imperialii nu se mai pot țineà în Transilvania și că Ardelenii chiamă pe Bocskay să domnească asupra lor, atunci s'a îndreptat la Sultan și a cerut steag de Domnie, iar pe boierul Stoica l-a trimis capuchehaie la Constantinopol. Mărturisește deschis că Hidir-Pașa stă de multă vreme gata să treacă Dunărea în Țara-Românească. Roagă deci pe Bocskay să intervină la Turci ca să cruțe țara, căci el, Domnul, și-a licențiat o parte din lefegii, în semn de supunere. Se pare că acest glas plin de sinceritate a făcut pe Bocskay să-și schimbe părerea despre Radu și, ceeace e și mai important, să abandoneze pe Movilești. Astfel opera săvârșită de Weiss și soții săi n'a fost grea. Voevodul i-a primit bine și s'a arătat gata să depună jurământul de credință, el și boierii. Tratatul de alianță s'a încheiat la 5 August 1605, cu următoarele condițiuni:

1. Radu și boierii săi depun jurământul de credință;

2. Când va ieși în tabără Bocskay personal, atunci și voevodul va fi obligat să meargă în persoană, iar, când principele va fi

---

[2]) Mika, *o. c.*, p. 84. In ce privește tratatul cu Bocskay. W. de Bethlen, *Historia*, etc., Sibuii, 1793, p. 322 și urm.

înlocuit printr'un general, şi Radu îşi va trimite omul său cu ajutoare;

3. Privitor la armele luate dela Moise Székely, Radu se va înţelege personal cu Bocskay;

4. Radu şi boierii se obligă a scoate din Ardeal, cât mai curând, pe Gheorghe Raţ cu oamenii săi.

Iar solii lui Gyulafy au juruit din partea Domnului lor următoarele:

1. Cearta dintre cele două ţări, începută încă de pe vremea lui Mihaiu Viteazul, va fi uitată, restabilindu-se raporturile de bună vecinătate, cum au fost şi mai înainte.

2. Dacă Simion Movilă ar încercà din nou să năvălească în Muntenia, ei vor fi datori să se năzuiască a-l abate dela acel plan; ba solii speră să poată convinge pe Bocskay ca într'un atare caz să dea ajutor lui Radu.

3. Dacă Turcul ar vrea să scoată din Domnie pe Radu Şerban, atunci Ardelenii vor intervenì la Poartă, cu tot dinadinsul, ca să-i lase lui Domnia până la moarte şi speră că şi Bocskay va fi aplecat să facă o astfel de intervenţie.

4. Dacă totuş ar fi alungat de pe tron, el şi boierii săi credincioşi vor primì un adăpost în Ardeal.

La 8 August, solii s'au întors la Braşov, împreună cu diacul domnesc Nicolae, care duceà la Sighişoara, lui Gheorghe Raţ, ştirea despre încheierea alianţei şi invitarea să predeà cetatea lui Bocskay. Raţ n'ar fi fost împotrivă să asculte de porunca lui Radu Şerban, dar se opuneau Cazacii şi Nemţii din garnizoană, cari cereau să trateze stipulaţiunile capitulării cu Bocskay însuş.

In vremea cât s'au petrecut cele povestite mai sus, în Ardeal au avut loc evenimente importante. In ziua următoare, după plecarea soliei, la 28 Iulie 1605, murì Gyulafy la Köpecz. Sub zidurile Sighişoarei sosì Alì-Paşa cu Simion Movilă, şi aşà oastea împresurătoare devenì atât de puternică, încât cetatea nu se mai puteà ţine multă vreme. Apărarea se mai făceà numai ca să se poată stoarce condiţiuni favorabile de predare. Bocskay numì în locul lui Gyulafy pe Csáki; iar pe la mijlocul lui August sosì şi el în Ardeal şi intră cu triumf în Cluj. Aici venì, la 21 August, o solie a lui Ieremia-Vodă, în frunte cu Nistor Ureche, care aveà misiunea să convingă pe principe despre perfidia lui Radu. Domnul Munteniei însă se grăbì să trimită şi el pe vornicul Nica. De-aici

Bocskay merse la Mediaş, ca să poată conduce mai de-aproape tratativele cu Gheorghe Raţ, care, în sfârşit, la 9 Septemvrie 1605, predete Sighişoara, iar după aceasta se întoarse cu trupele sale în Muntenia.

La 15 Septemvrie, Bocskay deschise dieta Statelor ardelene, aici în Mediaş. Fu proclamat cu însufleţire mare principe al Ardealului şi încă în aceeaş zi depuse jurământul că va respectà constituţia ţării.

Erà de faţă şi trimisul Sultanului, Husein-bey, care-i predete insigniile Domniei: steag şi sceptru, precum şi «athname», scrisoarea de întărire; un punct important al desbaterilor l-a format chestiunea Ţării-Româneşti. Ieremia Movilă poate nu ştià nimic despre tratatul încheiat la Târgovişte, în 5 August 1605, căci la 23 August îl vedem rugându-se într'o scrisoare de generalul Petky, ca să intervină la Bocskay în interesul lui Simion. Vornicul Nistor Ureche prezintă dorinţa Domnului său înaintea dietei dela Mediaş, amintind serviciile pe cari Moldovenii le-au adus lui Bocskay, dar solii lui Radu aduseră o scrisoare semnată de toţi boierii ţării, în care, provocându-se la alianţă încheiată, declarau că ei sunt gata mai bine să moară cu toţii decât să se mai supună urgisitului Simion [1]). Solia lui Radu, compusă din douăzeci şi patru oameni, înainte de-a sosì în Mediaş, trecuse prin Braşov, unde ceruse sprijinul Braşovenilor. Delegatul acestora, Mihail Weiss, apără cu atâta căldură cauza lui Radu şi tratatul dela Târgovişte, încât Bocskay sfârşi prin a-l acceptà şi ratificà [2]).

Dieta dela Mediaş, după ce a adus mai multe hotărîri importante, a sancţionat dispoziţia principelui prin care numià, pe timpul cât va fi el departe, pe Sigismund Rákóczy general şi guvernator al Ardealului.

RADU ŞERBAN ŞI SIGISMUND RÁKÓCZY.

Adevăratul cârmuitor al Ardealului de-aici încolo va fi Sigismund Rákóczy, căci Bocskay pe la sfârşitul lui Septemvrie se depărtă din ţară, mergând în Ungaria, de unde se mulţumì să exercite drepturile de suveran şi să dea directivele generale.

In 10 Noemvrie 1605, pe câmpul Rákos, marele vizir Lalà-Mohammed, în numele sultanului, i-a pus pe cap lui Bocskay o coroană de aur, i-a încins sabia şi în mâni i-a dat sceptrul regal. Sosiră şi delegaţii

---

[1]) *Ellenör*, 1877.

[2]) *Erdélyi orsz. emlékek*, V, p. 395.

Ardealului, cari îi aduceau o altă coroană, lăsată aici de un despot sârbesc. El însă se mulţumì cu titlul de principe şi cu dragostea supuşilor săi. După atâtea războaie şi răsturnări fu restabilită pacea, ordinea şi siguranţa vieţii şi averii în Ardeal. Inţeleptul principe începù apoi tratative cu curtea din Viena, cari la începutul lui Iulie 1606 conduseră la pacea numită de la Viena. Impăratul Rudolf renunţă la Ardeal, recunoscù pe Bocskay de principe al acestei ţări, cedându-i şi comitatul Tokai, Bereg şi Ugocea, iar pentru Ungaria de sub stăpânirea habsburgică promise respectarea vechilor libertăţi constituţionale şi libertate confesională protestanţilor. El se strădui şi în sfârşit izbutì să înduplece pe cei doi împăraţi să încheie pacea dela Zsitvatorok, în 11 Noemvrie 1606. Cu aceasta şi-a încoronat opera sa, care este epocală în istoria poporului unguresc.

Odată cu cârmuirea înţeleaptă a lui Bocskay în Ardeal, s'a întors şi în Ţara-Românească liniştea şi siguranţa publică. Ţăranii începură a lucrà din nou ogoarele, fără teamă că nu vor ajunge să culeagă roadele. A fost o epocă de prosperitate tihnită, care a ţinut cinci ani, cu excepţia unei trecătoare vizite a Tătarilor. Cei doi împăraţi se împăcară şi din motivul că erau chemaţi de alte mari griji; cel nemţesc se pregătià în vederea marilor războaie religioase, iar cel, turcesc aveà de lucru cu Persanii.

Astfel în timpul cât a domnit Bocskay, a fost deplină linişte la hotarul dinspre Ardeal. Izvoarele vremii vorbesc numai despre aranjarea paşnică a unor incidente de frontieră. Şi în timp de pace se întâmplà că năvăleau singuratici dintr'o ţară pe teritoriul celeilalte, răpind vite şi lucruri. Atari cazuri erau tranşate de comisiuni mixte, cari însă, în cursul vremilor tulburi, nu s'au putut întrunì. Acum, după ce s'au restabilit relaţiunile de bună vecinătate, toate aceste chestiuni pendinte trebuiau să fie regulate, ceeace s'a şi întâmplat, în ce priveşte Muntenia, fără de nicio dificultate [1]).

Odată totuş erà să fie răsturnată pacea între Ţara-Românească şi Ardeal, în urma machinaţiunilor curţii din Viena. Curtea lui Rudolf nu se puteà împăcà cu gândul să piardă aşà de repede Ardealul; de-aceea, în vreme ce pe faţă se arătà gata de-a încheià pace cu Bocskay, lucrà în ascuns la Constantinopol pentru aruncarea în disgraţie a ace-

[1]) *Erd. orsz. emlékek*, V, p. 313.

luia, ba, cum se crede, a recurs și la un mijloc criminal: a mituit pe cancelarul Kátay ca să-l otrăvească. Imperialii începură apoi să producă agitații între Săcuii cari, după experiențele din trecut, nu prea aveau încredere în principii ardeleni. Nu încape îndoială că, pentru răsturnarea lui Bocskay, Rudolf sperà să poată obțineà și sprijinul lui Radu Şerban. Sigismund Rákóczy chiar primì o scrisoare de următorul conținut: «Voesc să aduc la cunoștința Măriei Tale că oamenii lui Radu-Vodă, și ai lui Radu Clucerul umblă prin Săcuime ca să cumpere cai, dar mi-e teamă că au în gând și alte lucruri. Aici oamenii sunt foarte vicleni și n'ar strică să fii precaut Măria Ta, fiindcă, după cum aud, Nicola, un zugrav român, care locuește în Cluj, în timpul din urmă a fost la voevod» [1]. Iar prin 8 Iunie 1606 i se scrià lui Petky: «avem știre sigură că Radu adună iarăși oștiri nouă și cine știe ce se va mai întâmplà» [2].

De fapt Raț agità prin Ardeal, dar e mai probabil că el erà unealta curții din Viena și Radu Şerban nu erà amestecat în aceste afaceri. Nu erà el omul care să tulbure pacea, pe care o așteptase și o căutase atât de mult. In urmă Gheorghe Raț fu prins și aruncat în fiare. Că Domnul Munteniei n'a avut intențiuni dușmănoase se vede și din o scrisoare a lui Sigismund Rákóczy, din 19 Iulie, în care scrie (lui Petky): «Lasă de-o parte toate lucrurile și chestia lui Radu, fiindcă de-acolo nu ne amenință nicio primejdie».

La 30 Iunie 1606, a murit și Ieremia Movilă. Tronul lui fu ocupat de Simion și, ca urmare, Radu scăpă de cel mai dârz rival al său. Toate aceste întorsături norocoase păreau că vor aduce cu sine timpuri mai bune și că Radu Şerban va aveà un sfârșit liniștit, pe tronul câștigat și păstrat până atunci cu atâtea jertfe și suferinți. Providența însă îi hărăzise altă soartă.

In 29 Decemvrie 1606 s'a stins Ştefan Bocskay, în vârstă de cincizeci și nouă ani, ucis de otrava pusă de dușmanii săi, după ce în testament, pe lângă multe sfaturi înțelepte, a lăsat Statelor ardelene și dorința ca în scaunul de principe să fie ridicat Valentin Homonnai, comitele județelor Zemplen și Maramureș și ginerele lui Sigismund Rákóczy. Dar alăturea cu el se ridicară și alți pretendenți. Astfel erà Gavril Báthory,

[1] *Erd. orsz. emlékek*, p. 314.

[2] *Ibidem.*

descendent al acestei glorioase familii a Báthoreştilor care numără între strămoşii săi şi pe Ştefan, regele Poloniei. Acesta începù să înarmeze garnizoanele cetăţilor sale şi să primească în simbrie pe haiduci. Homonnai a crezut că în cortegiul care avea să ducă rămăşiţele lui Bocskay în Ardeal vor puteà îngloba atâţia soldaţi, încât cu ajutorul lor să se poată impune principe al Ardealului, chiar şi împotriva voinţii Statelor. S'a grăbit însă să ceară şi insigniile domniei dela marele vizir. Statele însă, văzând că Homonnai vrea să se impună de domnitor peste voia lor, chemară în grabă dieta la Cluj, pe 8 Fevruarie 1607, şi acolo aleseră de principe pe bătrânul guvernator Sigismund Rákóczy (11 Fevruarie 1607), luând totodată măsuri pentru apărarea stăpânirii celei noi. S'a hotărît între altele să se ceară bunăvoinţa şi ajutorul celor două ţări româneşti.

Pe Rákóczy, după alegere, îl aşteptà rezolvirea unor grele probleme: să câştige aprobarea celor doi împăraţi şi să mulcomească pe cei doi pretendenţi mai serioşi: Homonnai şi Gavril Báthory. Inaintea celui dintâiu trimiseră o solie, care-l întâmpină la Goroslău, unde-i aduseră la cunoştinţă că, dacă nu-şi licenţiază oştirea, va fi aşteptat ca un duşman, cu oştire. Atunci el se întoarse, lăsând altora sarcina de-a însoţì corpul neînsufleţit al lui Bocskay până la lăcaşul de veci. Cortegiul funebru ajunse la Cluj în 18 Fevruarie, iar peste trei zile în Alba-Iulia, unde la 22 Fevruarie avù loc îmmormântarea, cu mare pompă. Solii lui Homonnai, întorcându-se dela Poartă cu insigniile de domnie, la Orăştie auziră că altul a câştigat domnia. Atunci Paşa care însoţià solia fu înduplecat să radă din «athname» numele lui Homonnai şi să pună în locu-i pe al lui Sigismund Rákóczy. Acesta şi primì insigniile, în credinţa că lui i-au fost destinate. Pe Baltazar Szilvási îl trimise la Radu în Muntenia şi la Simion Movilă în Moldova, ca să înoiască legăturile încheiate pe vremea lui Bocskay [1]). Dar bătrânul principe s'a înşelat când a crezut că ginerele său se va împăcà aşà de uşor cu pierderea tronului, pe care îl ţineà sigur. Homonnai scrie marelui vizir despre falsificarea diplomei, pe care Paşa vinovat o expiè cu pierderea capului, dar nici socrul său n'a stat în nelucrare. Trimiţând daruri bogate la Poartă a descoperit legăturile lui Homonnai cu curtea din Viena şi în felul acesta obţinù aprobarea alegerii din 12 Fevruarie. Atunci Homonnai, cu banii moşteniţi dela Bocskay, îşi adună

[1]) *Ibid.*, p. 331.

oștire și cucerì Chioarul și Hustul. Convocă Statele Ungariei de-sus la o dietă, în 19 Aprilie, și arătă că Poarta ține cu el și că o armată turcească stă gata să năvălească în Ardeal. Sub impresia acestor știri, Statele trimiseră o solie la Rákóczy, prin care îl provoacă să-și dea demisia în favorul lui Homonnai. Atunci Rákóczy trimise două solii, una sub conducerea lui Mihail Weiss la Poartă, iar alta constătătoare din Pangratiu Sennyei și Baltazar Kemény la curtea din Praga. Statele Ungariei nord-estice se întruniră din nou la Cașovia și provocară pe Homonnai să se liniștească, căci altfel va fi declarat trădător. Atunci tânărul pretendent se împăcă cu socrul său și renunță la tronul pe care nu erà să-l câștige niciodată.

Dar, pe când ajunse Sennyei la Praga, Imperialii aveau în secret un alt pretendent la tronul Ardealului: pe Gavril Báthory. Cu o viclenie neașteptată la vârsta lui, Báthory, care în adâncul sufletului lui erà calvin, a știut să convingă cercurile catolice din Ungaria, și în special pe Sigismund Forgách, că el va restituì în drepturile sale biserica catolică din Ardeal, care fusese adânc jignită de Ràkóczy prin alungarea Iezuiților. Imperialii, hotărînd înlăturarea lui Rákóczy, au tot reținut pe Sennyei cu vorba, până în Noemvrie 1607, fără să-i dea un răspuns decisiv. Ca de obiceiu, Curtea imperială ar fi voit să ajute pe noul protejat la tron, dar fără cheltuieli și vărsare de sânge de aceea s'a mulțumit să provoace pe Rákoczy să-și dea demisia. Norocul însă îi venì lui Báthory din altă parte.

Pe la sfârșitul lui Octomvrie 1607 izbucnì, probabil la instigație turcească, o revoltă a haiducilor. La început ei proclamară pe Valentin Homonnai rege al Ungariei, mișcarea lor fiind deopotrivă de primejdioasă pentru Rudolf, ca și pentru Rákóczy. Pe urmă însă lucrurile luară altă întorsătură. Gavril Báthory, care, la început, temându-se de jafurile haiducilor, voià să ia armele împotriva lor, la sfatul Turcilor intră la înțelegere cu ei, ca să-l ajute să ia tronul Ardealului. Istețul tânăr, care câștigase simpatia imperialiștilor, arătându-se catolic fervent, făgăduì haiducilor cu jurământ că va rămâneà până la sfârșitul vieții în credința cea adevărată (calvină) și va nimicì pe papistași și alți eretici. A promis că va trăì în pace cu cei doi împărați; pe Andreiu Nagy îl numì căpitan al haiducilor, iar pe Ioan Elek de vice-căpitan. Când oastea haiducilor stà gata la hotarele Ardealului, Báthory provoacă pe Rákóczy să-i cedeze lui locul, în schimbul alor

două cetăţi. Acesta convoacă Statele Ardealului şi în 5 Martie 1608 îşi înaintă demisia. Gavril Báthory fu proclamat principe al Ardealului. Astfel a ajuns la domnie omul care aveà să aducă atâta nenorocire asupra Ţării-Româneşti [1]).

RADU ŞERBAN ŞI GAVRIL BÁTHORY.

In vremea aceasta, avură loc mari schimbări şi în Moldova. In Septemvrie 1607 a murit Simion Movilă şi la 23 a aceleiaş luni fu ales voevod al Moldovei fiul său, Mihăilaş, care în luna următoare a fost alungat de Constantin, fiul lui Ieremia. Nu peste mult fu şi acesta înlocuit de Mihăilaş, iar între 16-19 Decemvrie reveni din nou Constantin, alungând în Muntenia pe rivalul său nevârstnic. Mihăilaş, cu fraţii săi şi mamă-sa Marghita, văduva lui Simion, aflară adăpost — ce joc al sorţii! — la Radu Şerban, care astfel ajunse, dela început, în duşmănie cu noul Domn al Moldovei. Radu chiar îşi mărită o fată a sa după Mihăilaş, care însă murì şi fu înmormântat la mânăstirea Dealului. Prin capuchehaiaua sa din Constantinopol, Radu Şerban stăruì la Poartă să pună pe al doilea fiu al lui Simion, pe Gavrilaş, în locul lui Constantin-Vodă. Acesta însă se bucurà de sprijinul puternic al ambasadorului englez şi al lui Gavril Báthory, noul principe al Ardealului. Cu suirea pe tron al lui Báthory, se sfârşì scurta epocă de linişte şi pace de care se bucurară, împreună cu Ardealul, şi cele două ţări româneşti. Acest ambiţios nebun a stârnit furtuna, care mătură de pe tron pe Radu Şerban, aruncându-l în pribegia care ţinù până la sfârşitul vieţii.

Cine erà Gavril Báthory?

Politica catastrofală, ce avù drept urmare, între altele, şi căderea lui Radu Şerban, a izvorît din firea acestui principe. El a fost nepotul lui Ştefan Báthory, marele rege al Poloniei. Când a murit tatăl său, erà numai în vârstă de doisprezece ani. De creşterea lui s'a îngrijit Ştefan Báthory de Ecsed, om închis şi posac, calvin incarnat, care a crescut pe fiul său adoptiv, născut catolic, în ură faţă de papistaşi. Pe patul de moarte, îi lăsă o avere uriaşă şi îndemnul să apere credinţa părintelui

[1]) Pentru politica internă a lui Gavril Báthory se poate consultà cu mult folos studiul lui Dávid Angyal, profesor la Universitatea din Budapesta, publicat în revista Századok, 1896, subt titlul: Báthory Gábor uralkodása (Domnia lui Gavril Báthory). Acolo se află citate izvoarele.

său crescător. La 7 Martie 1608, când a fost proclamat principe al Ardealului, încă nu împlinise nouăsprezece ani. Aveà o înfățișare superbă de zeu tânăr și frumos, cu o forță fizică excepțională. Erà darnic, și prin aceasta și-a câștigat multe simpatii, pe cari nu le-a pierdut nici atunci, când a început să se manifeste firea-i de tiran. Aveà o inteligență ageră și pătrunzătoare. Dar alăturea cu aceste calități erà stăpânit de mari scăderi. Erà sensual peste măsură, neavând niciun respect pentru cinstea familiară a altora. Nu erà femeie frumoasă care să poată scăpà de răul lui. Dar mai ales erà dominat de o ambiție care treceà toate marginile și care îl făceà să piardă cu desăvârșire simțul realității. Visà să ajungă Domnul unei țări mari, care aveà să cuprindă între hotarele sale, nu numai Ardealul și țările românești, dar chiar și Polonia, în care stăpânise marele său bunic. El însă, deocamdată, nu se simțeà domn, cum ar fi dorit, nici chiar al propriei sale țări. Firea lui absolutistă nu se puteà împăcà cu formele constituționale ale Ardealului și mai ales cu privilegiile orașelor săsești, cari îl stinghereau în zborul după țintele chimerice ce urmăreà. Voind să distrugă aceste privilegii, a făcut din puternicii și bogații Sași dușmanii săi de moarte.

Gavril Báthory știà că pentru ajungerea scopurilor sale, are nevoie de alianța unuia dintre cei doi împărați, de sprijinul celui mai puternic dintre ei. Cu o pătrundere neobișnuită la vârsta lui, el a înțeles că, dintre cei doi, deocamdată tot Turcul e cel mai tare și de-aceea, când a sosit momentul oportun, n'a stat nicio clipă la îndoială să părăsească pe Imperialii cari l-au ajutat să câștige tronul și să intre în apele politicei turcești.

La început nu și-a dat gândurile pe față: a ținut legături corecte cu unii ca și cu ceilalți. In August 1608, a trimis pe Imreffy și Kornis la Cașovia, ca să intre în tratative de alianță cu Imperialii, al căror delegat erà Palatinul Illésházy. Acesta erà un patriot maghiar însuflețit, care se bucurà că Ardealul a ajuns la neatârnare și prin urmare primì în numele Impăratului o învoială, care conțineà stipulațiuni foarte avantajoase pentru Báthory.

I s'a cerut să promită că nu va rupe Ardealul de sfânta coroană a Ungariei, că va respectà stipulațiunile păcii dela Viena și că, în sfârșit, va ajutà pe Impăratul împotriva oricărui dușman, cu excepțiunea Turcilor. Acest adaos — «cu excepțiunea Turcilor» — erà un mare câștig pentru Báthory, care, cum văzurăm, doreà o cât mai grabnică apropiere de Turci, în vederea realizării visurilor sale de mâne.

Statele Ardealului acceptară acordul, iar Báthory îl întări prin jurământ. Sfetnicii germani, dar chiar şi Maghiarii catolici, cari acum observară trădarea lui Báthory, desaprobau condiţiile învoielii dela Caşovia. Atunci văzù şi Illésházy că a făcut o greşeală, lăsând lui Báthory mână liberă în ce priveşte pe Turci, căci foarte uşor se puteà întâmplà că el să se arunce cu totul în braţele Turcilor, nimicind şi umbra de influenţă pe care Imperialii o mai aveau asupra Ardealului. In Noemvrie 1608 sosì, după o lungă lipsă, dela Constantinopol Gavril Bethlen, care aduceà lui Báthory daruri, «athname» şi iertarea birului pe timp de trei ani.

Căldura cu care Turcii îmbrăţişară cauza lui Báthory a pus pe gânduri pe Germani. Insuş Illésházy Palatinul, binevoitorul principelui, erà de părerea că e nevoie să se ia ceva măsuri ca garanţie că acela nu va intrà cu totul în sfera politicei turceşti. In primăvara anului 1609, el trimise o solie la Báthory, prin care cereà ca învoiala dela Caşovia să se întregească printr'o clauzulă, în înţelesul căreia alianţa e obligatorie şi împotriva Turcilor, ori cel puţin să promită acest lucru cu graiul viu. Să se oblige apoi a trimite în fiecare an, ca semn al vasalităţii, câte un cadou, precum şi un ajutor de 10.000 oameni, în caz de războiu; în schimb, Impăratul va recunoaşte dreptul de liberă alegere a principelui.

Dar principele nu voià să audă de modificarea convenţiei dela Caşovia. Turzó, urmaşul în Palatinat al lui Illésházy, hotărî să aibă o întrevedere cu el, sperând să-l poată determinà. Din acestea se poate vedeà că Báthory ar fi fost bucuros să trăiască în pace, chiar în prietenie cu Habsburgii, dar cu o singură condiţie: să nu-şi lege mânile în ce priveşte pe Turci, fiindcă pe sprijinul turcesc îşi clădise el planurile mareţe.

Deocamdată n'ar fi cerut decât îngăduinţa de a puteà cucerì ţările româneşti, ca şi Sigismund Báthory, dar nu ca să le răscoale împotriva Turcilor, ci ca să-i servească de bază la operaţiile cari aveau să-l conducă la tronul regesc al Poloniei.

Báthory erà destul de ager ca să vadă că cea mai mare piedică în calea aspiraţiunilor sale e Radu Şerban. Ştià că el a fost acela care a smuls Ardealul din mânile lui Moise Székely şi că însuş înţeleptul şi viteazul Bocskay nu şi-a putut consolidà stăpânirea asupra acestei ţări până ce nu şi-a asigurat prietenia lui prin un tratat de alianţă. Ambiţiosul principe al Ardealului nutreà însă nădejdea că Turcii se vor bucurà, dacă va izbutì să

alunge pe Radu, care se întorsese iarăşi la vechii săi sprijinitori, Imperialii, cum dovedeşte o scrisoare a lui Rudolf, din 19 Ianuarie 1608[1]).

Lui Báthory i se păreà oportun timpul pentru o astfel de întreprindere şi din motivul că între Impăratul Rudolf şi fratele său Matiaş erà un mare antagonism, aşà că Radu Şerban, în caz de primejdie, de-aici nu ar fi putut aşteptà niciun fel de ajutor.

Cu toată firea-i impulsivă, la început Báthory a lucrat cu destulă precauţiune. Inainte de a păşì la acţiune, ţinù să asculte sfatul unor oameni, cari cunoşteau împrejurările şi dificultăţile ce s'ar fi putut ivì în calea unei atari întreprinderi. Spre acest scop, noul cancelar al principelui, Kendy, scrie, la 10 Aprilie 1608, lui Mihail Weiss, cel mai bun cunoscător al referinţelor din Muntenia, că Domnul său vreà să alunge din Domnie pe Radu Şerban şi-i cere părerea în această chestiune. Mihail Weiss ne-a lăsat răspunsul în ziarul său: «E mai bună o pace sigură decât o victorie îndoelnică. Afară de aceasta Radu Şerban e om bogat, viclean şi foarte priceput în meşteşugul războiului».

Răspunsul acesta nu va fi fost pe placul lui Báthory, cu toate acestea nu renunţă la planul său, ci pregătì terenul, căutând alianţe pentru înfăptuirea lui. Ţineà la sine un pretendent —, de sigur numai ca să câştige simpatia pribegilor duşmani lui Radu — pe Mihail Cămăraşul, care petreceà prin suburbiile Braşovului de vreo cinci—şase ani. Cunoscând duşmănia ce despărţeà pe Radu de Domnul Moldovei, trimise la acesta din urmă pe Blasiu Piskoti, ca să-i arate intenţiunea sa de-a detronà pe cel dintâiu şi de a-i oferì alianţă. Constantin Movilă, care nu bănuià gândurile Principelui, primì cu bucurie mâna ce i se întindeà, arătându-se gata să-l ajute din toate puterile, ba se grăbì să trimită lui Mihail Cămăraşul 4.000 floreni şi alte daruri [2]). Când văzù Báthory că poate contà pe sprijinul Domnului Moldovei, încercă din nou să câştige aprobarea sfetnicilor pentru un răsboiu împotriva lui Radu. Chemă Consiliul secret, integrându-l cu câţiva oameni de vază, cum erà Mihail Weiss, judele Braşovului, pe ziua de 10 Maiu 1608.

A fost un noroc pentru Domnul Munteniei că Mihail Weiss erà de faţă la acest «Consiliu de Coroană», căci a găsit argumente puternice şi convingătoare împotriva acestui războiu. El a vorbit nu numai ca un vechiu prieten al lui Radu Şerban, dar şi fiindcă erà convins că aşà cer

---

[1]) *Erd. orsz. emlékek*, V, p. 570.

[2]) *Liber ann.*, p. 204.

interesele Braşovului, care vedeà în alianţa cu Domnul muntean o garanţie împotriva despotismului lui Báthory, care încă de pe atunci a început să-şi arate ghiarele. După o lungă deliberare s'a ajuns la hotărîrea de a trimite lui Radu Şerban un fel de ultimat, prin care să fie provocat să se declare dacă e aplecat să respecte tratatul încheiat cu Bocskay şi să jure credinţă noului principe. Principele, deşì doreà atât de fierbinte războiul, n'a îndrăznit să lucreze împotriva părerii unanime a sfetnicilor săi. Se alese deci o deputaţie compusă din Sigismund Sarmasághy, Ioan Gaspar, Ioan Imreffy, primul consilier al domnitorului şi Mihail Weiss. Ei găsiră la mânăstirea Argeşului pe Radu, care i-a primit foarte bine, făcând tot ce i s'a cerut.

La 31 Maiu 1608, atât el cât şi boierii, au jurat din nou că vor ţineà tratatul încheiat cu Bocskay. Din partea sa, după cât se pare, a pus o singură condiţie: să fie înlăturaţi domnişorii cari petreceau în Ardeal. După ce se întoarse solia cu răspunsul, Báthory, de sigur ca să adoarmă bănuielile lui Radu Şerban, i-a împlinit cererea, a lăsat să fie deţinuţi: Pătraşcu, fiul lui Mihaiu Viteazul, Stoichiţă Logofătul, Mihail Cămăraşul şi alţii, pe cari îi extrădă lui Radu, cu excepţia celor doi dintâiu.

La 9 Iulie 1609, principele a făcut o vizită Braşovului cu 700 însoţitori, dar n'a prea cauzat multă bucurie Saşilor, purtându-se la petreceri în mod scandalos faţă de nevestele şi fetele lor. Voevozii români trimiseră aici solìi, cari să-l salute.

Dar se vede, că în mijlocul ocupaţiunilor, ca şi al petrecerilor, nu-şi uità de ţinta pe care o urmăreà. Pentru a răsturnà mai de grabă pe Radu Şerban, a intrat în legături mai strânse cu Domnul Moldovei, încheind, după tratative îndelungate, o alianţă cu el, în Noemvrie 1608. Cei doi Domni îşi jurară credinţă reciprocă în numele propriu şi al supuşilor lor. Işi făgăduesc ajutor unul altuia, împotriva oricui. Fiecare va fi prieten prietenilor, duşman duşmanilor celuilalt. Işi vor descoperì intrigile ce le-ar pregătì duşmanii [1]). Principele provoacă şi pe Saşi să semneze tratatul de alianţă, dar ei se codiră, ştiind bine împotriva cui se îndreaptă ascuţişul aceluia. Dar când fură ameninţaţi cu represalii, trebuiră să asculte.

Nici Moldovenii însă nu întârziară să afle cu cine au de-a face. Cu prilejul încheerii tratatului, Constantin Movilă a făgăduit lui

[1]) Mika, *o. c.*, p. 101.

Báthory, ca semn al vasalităţii, un dar de 8.000 florini, pe care însă nu l-a plătit, probabil, fiindcă nu aveà de unde. Dar, când darul nu fu plătit nici la al treilea termen, principele se înfuriè şi scrise, la 14 Iulie 1609, lui Mihail Weiss, poruncindu-i să ducă voevodului moldovean tratatul de alianţă şi să ceară îndărăt scrisorile de credinţă date aceluia. Mihail Weiss nu fu bucuros de loc de această însărcinare şi deaceea încercă să decline dela sine această cinste, dar nu izbutì. La 7 Iulie erà la Iaşi, iar peste patru zile fu primit în audienţă, unde îşi prezintă solia-i neplăcută în termenii cei mai moderaţi. Voevodului nici nu-i treceà prin gând să rupă alianţa; se scuză deci cu lipsa de bani. Dar Weiss, ca să-şi împlinească misiunea, se mai prezintă odată, la 14 Iulie, în faţa voevodului, îi aduse aminte de binefacerile de cari l-a împărtăşit principele şi pe urmă, lăsând tratatul de alianţă pe masă, a plecat.

In Noemvrie 1609, venì la Alba-Iulia un sol al lui Constantin Movilă şi aduse lui Báthory nişte câni de vânătoare şi 2.000 lei din darul promis. Principele primì cânii, dar răspinse banii, iar pe vistiernic, cap al delegaţiunii, îl aruncă în prinsoare, până ce i se vor trimite scrisorile cerute. In 27 Decemvrie, prizonierul a fost trimis la Braşov, de unde nu scăpă decât la 13 Martie 1610. In felul acesta şi-a înstrăinat un prieten, dela care puteà să aibă mult sprijin. Aceasta dealtcum fu un noroc pentru Radu, ca şi pentru Constantin, căci, văzând primejdia comună ce-i ameninţă din partea descreieratului principe, au început a se apropià, până când încheiară o sinceră prietenie, care, în vremile de restrişte, le-a fost de mare ajutor şi mângâiere.

Dar Báthory, prin faptele-i nesocotite, şi-a creat duşmani de moarte şi printre propriii săi supuşi; prin vieaţa-i desfrăbălată a jignit greu cinstea familiară a unor nobili, iar, prin călcarea în picioare a privilegiilor lor, a întors împotrivă-i pe toţi Saşii din Ardeal.

E vorba, în cazul întâiu, de conjuraţiunea lui Kendy. Cronicarii spun că Báthory a început să urmărească cu o curte insistentă pe frumoasa, dar virtuoasa soţie a lui Baltazar Kornis. Acesta, dealtcum, fiind catolic înfocat, urà pe principe, şi fiindcă nu-şi ţinuse cuvântul că va fi apărătorul catolicismului, ci înclinà acum pe faţă către calvinism. Mai erau apoi şi alţi nemulţumiţi, din aceleaş motive, în fruntea cărora s'a pus însuş Ştefan Kendy, fire despotică şi neastâmpărată, care râvneà tronul domnului său. Báthory îl încărcase de binefaceri, numindu-l cancelar şi dăruindu-i cetatea Gherlei. Kendy a călătorit la începutul anului 1610 prin Ungaria, de unde şi-a adus mireasă. Aici a luat contact cu catolicii

din Ungaria, cari asemenea, neputând suferì pe Báthory, îl îndemnară pe tânărul cancelar să-și răstoarne stăpânul, făgăduindu-i ajutor. După întoarcere organiză o conjurație, care hotărî să piardă pe Báthory; și anume cu prilejul călătoriei sale la dieta din Bistrița, care erà convocată pe ziua de 25 Martie 1610. Spre acest scop Kendy merse în Sibiiu la principe și-l invită cu stăruință, ca, trecând în drum spre Bistrița, să se abată pe la Gherla, unde să-i facă cinstea de a-i fi oaspe. Lui Imreffy, vicleanul sfetnic al lui Báthory, îi părù suspectă această stăruitoare invitare, și de-aceea sfătuì pe Domn să nu meargă pe la Gherla, ci dela Cluj s'o ia direct spre Bistrița, pe calea ce duce prin orașul Cic. Atunci Kornis și Kendy hotărîră să-și execute planul în noaptea pe care aveà s'o petreacă acesta în Cic. Mai întâiu, printr'un pretext bine tâlcuit, au convins pe Báthory să-și trimită înainte partea cea mai mare a trupelor însoțitoare, rămânând lângă el numai 50 dărăbanți și 30 tineri nobili. Insuș Kendy fu trimis să aranjeze cartierul prințului în Cic. Acesta firește a întocmit totul în așà fel, că, dacă victima ar strigà după ajutor, să nu poată fi auzit. La 24 Martie 1610, principele își făcù intrarea în Cic. In cursul nopții, Kendy și Kornis și-au adunat oamenii și i-au ținut gata. Au trimis apoi un soldat, ca să spioneze împrejurările casei, unde dormeà principele, dar acela nu se mai întoarse. Tot așà s'a întâmplat cu al doilea și al treilea spion. Conjurații au început să se neliniștească. Sosì un om cu porunca dela principe, că Kendy și Kornis să meargă la el, fiindcă, fiind aproape ziua, e timpul de plecare. Atunci înțeleseră că au fost descoperiți și o luară la fugă. Ce se întâmplase? Un slujitor domnesc a văzut trupa conjuraților și a spus stăpânului său, care, înarmându-și însoțitorii, a stat gata și astfel a prins pe spioni, dar pe conjurați nu i-a putut înșelà să vină în fața lui. Numai decât se începù urmărirea fugarilor. Baltazar Kornis fu prins rănit, fratele acestuia, Gheorghe, împreună cu alți mulți fu ucis, iar Kendy scăpă cu fuga. La dieta din Bistrița s'au luat apoi crunte măsuri de răzbunare.

Și mai mare greșală politică a comis Báthory atunci când a călcat în picioare privilegiile și autonomia de mai multe ori seculară a Sașilor.

După dieta dela Bistrița, unde se aduseră legi prigonitoare împotriva catolicilor, Báthory merse la Alba-Iulia, ca să se odihnească. Nu-i scăpă faptul că conjurațiunea dela Cic a fost alimentată și de dușmanii săi din Ungaria, și de-aceea își adună oștire, pregătindu-se pentru orice eventualitate. Ca de obiceiu, își ascunse gândurile, lățind vestea că pleacă în contra lui Radu, căci iată ce scrià la 2 Maiu 1610: «Radu-Vodă

vreà să se lupte cu noi, deaceea ne pregătim să mergem în persoană la el [1])». In realitate își adună oștirea ca să poată păși cu mai multă vază la întâlnirea pe care o avù, la 9 Iunie 1610 în Tăsnad, cu Palatinul Thurzó, în chestia modificării textului învoielii dela Cașovia. Báthory se întoarse mânios dela întâlnire, care nu avù niciun rezultat, și în 4 Iulie decapită pe nenorocitul Baltazar Kornis, fiind de față, în Cluj, solii munteni și cei moldoveni.

Cu acest prilej se restabilì pacea între el și Constantin Movilă. Auzind despre această împăcare, curtea din Viena credeà că principele voește să-și pregătească calea la tronul Poloniei, dar alta erà ținta lui mai apropiată. Voià să aibă mânile libere, fiindcă Palatinul chemase Statele Ungariei la dietă, ca să ia măsuri împotriva domnului din Ardeal, despre care se vorbeà că are de gând să-și întindă hotarele până la Tisa. Báthory, la rândul său, încă se pregăteà de răsboiu. A cerut împrumut dela Sași 100.000 fl.; dar nu primì decât un dar de 14.000 fl. și 32 care. Invită pe cei doi voevozi să-i vină în ajutor, dar aceștia intenționat întârziară. Prin 11 August, când stăteà gata de plecare, primì propunerea de pace a Statelor ungare, care și fu încheiată, pe baza condițiunilor convenției dela Cașovia. Numai atunci, cam pela 15 August, sosì și ajutorul moldovenesc și cel muntean — vreo 300 oameni, cari își așezară tabăra la Prejmer. Dar Báthory, ne mai având nevoie de ei, îi trimise acasă.

Trupele sale însă nu le licențiè, ci le împărțì prin județe, ca la momentul oportun să le aibă la îndemână. Convocă apoi o dietă pe ziua de 6 Septemvrie, care ratifică pacea încheiată cu Statele Ungariei, depunându-se jurământul de credință. Trimise apoi pe Erdélyi și Pechy la Impăratul, ca să ratifice și el acest tratat, dar, când ajunseră solii la curtea imperială, acolo se hotărîse detronarea lui Báthory. Erà numai vorba cum să se execute acest plan. Curtea trimise pe agentul diplomatic Cesare Gallo, la Sigismund Forgách spre a țese un plan de răsturnare a tânărului tiran din Ardeal. Până atunci purtară cu vorba pe solii Ardelenilor, pretextând că tratatul trimis spre ratificare diferă de cel încheiat la Cașovia.

Báthory află ce se petrece în tabăra potrivnicilor săi, dar nu se temeà, fiindcă știà că nu prea au mijloace să-l atace, căci combinațiile lor se răzimau, în rândul întâiu, pe sprijinul lui Radu Șerban. Toate

[1]) *Erd. orsz. emlékek*, VI, p. 35.

aceste consideraţii vorbeau pentru o păşire grabnică împotriva Domnului Ţării-Româneşti, căci, prin înlăturarea acestuia, Báthory credeà să scape de singurul duşman care-i puteà fi, în adevăr, primejdios.

Ştià oare Radu Şerban despre gândurile negre ale neastâmpăratului său vecin dinspre miazănoapte? Se pare că da, căci încă prin Martie 1610, el căutase să cumpere un castel în Polonia, unde să-şi poată adăpostì imensa-i avere şi familia. Tot teama de Báthory şi de Turci îl făcù să caute din nou, prin Maiu 1610, prietenia Imperialilor. El cere ajutorul Palatinului din Ungaria, sau, dacă acesta nu i se poate da, cel puţin să i se permită a-şi cumpără un castel în Ungaria. In scrisoarea sa spune viteazul domn că, dacă va fi nevoit să-şi lase tronul, înainte de a părăsì ţara, va mai încercà, cu câte forţe are, să se măsoare cu Necredincioşii. El, ca şi Constantin Movilă, ţinù legături şi cu pribegii Kendy şi Sarmasághy, duşmani ai lui Báthory, cari, scăpând de răzbunarea tiranului, agitau pretutindeni ca să ridice împotrivă-i pe toţi duşmanii din afară.

Raportul dintre Báthory şi Radu Şerban, în această vreme, e caracterizat bine de Mihail Weiss prin vorbele: «eratque alter de altero non in parvo timore et metu [1])». Vina însă o purtà numai principele, pe care-l împingeà, nedându-i linişte, ambiţia-i nesăţioasă. S'a întâmplat că Sarmasághy, trădând pe Kendy şi ceilalţi pribegi, s'a întors în Ardeal şi a obţinut iertarea lui Báthory. Şi, cum acest trădător fusese în solie pe la Radu, va fi descoperit principelui gândurile şi planurile aceluia,

Btáhory erà hotărît să atace pe Radu, ne mai având decât o singură nedumerire: ce va zice Turcul? Dar primì unele veşti, cari interpretându-le după dorinţa sa, îl liniştiră şi din această parte. Anume aveà el la Constantinopole un prieten ceauş, care îi trimeteà ştiri optimiste, şi solul său trimis la Poartă a fost bine primit. E adevărat că, atunci când acest sol a amintit despre înlocuirea celor doi voevozi români, i s'a răspuns că această afacere e lăsată în grija lui Hasan-Paşa dela Buda. Dar acest Paşă erà mai mult decât binevoitor principelui, căruia, cu un prilej, i-a scris: «Ştim că Măria Ta eşti fiul dulce al Preaputernicului şi Neînvinsului Impărat».

Nu-şi puteà închipuì că Poarta să nu vadă cu ochi buni alungarea Domnilor români, dintre cari unul erà creatura Habsburgilor, iar celălalt a Poloniei. Atât erà de convins că a întocmit lucrurile în chipul cel mai luminat, încât la Curtea lui se vorbeà despre locurile pe unde

[1]) *Liber Annalium*, pp. 216—217.

vor intrà în Polonia, iar petrecerile se ţineau lanţ ca o anticipaţie a triumfului pe care aveà să-l secere «neînvinsul» Báthory. Icoana magică a coroanei polone îl ameţise până într'atâta, încât nu vedeà că e încunjurat de duşmani, din toate părţile. La aceşti numeroşi inamici externi el a mai adăugat alţii interni: pe Saşi.

Oricât ţineà el de sigură victoria asupra lui Radu, totuşi se gândeà şi la eventualitatea de a se întoarce bătut şi în cazul acesta s'ar fi putut întâmplà foarte uşor ca Saşii, aliaţii fireşti ai Curţii germane, să deà mâna cu duşmanii lui, ca să-l răstoarne. Afară de aceasta, cum am arătat, firea lui despotică nu puteà suferì îngrădirile pe cari le puneà domniei lui absolutiste autonomia Saşilor. Inainte, deci, de a face o întreprindere atât de grea, el voià să spargă cetatea clădită din privilegii a Saşilor şi să le ia acestora posibilitatea de a lucrà împotrivă-i. Pentru acest scop îi erà destul, cum obişnuià el să zică, să aibă în buzunar «cheile Sibiiului». A făurit, în ascuns, un plan, de care n'a ştiut decât un singur om: Imreffy. La 11 Dechemvrie 1610 a cucerit prin surprindere Sibiiul, pe care l-a declarat reşedinţă domnească, după ce a nimicit toate privilegiile Saşilor şi a pus în el o garnizoană. La 17 Decemvrie, a convocat la dietă Statele, înaintea cărora şi-a justificat această faptă cu aceia că Sibienii au pactat cu Radu Şerban şi au făgăduit lui Kendy 30.000 fl., ceeace însă erà un neadevăr. Statele, fireşte, au aprobat lovitura dată de principe. Se începù apoi goana împotriva orăşenilor, trebuind să plătească lui Báthory 50.000 fl., iar lui Imreffy 2.000. Fură adunate toate armele şi clădite înaintea palatului domnesc. Ce a suferit cinstea familiară a Sibienilor din partea lui Báthory şi a soldaţilor săi, nu-i nevoie să o mai spunem.

Săsimea întreagă se cutremură la vestea acestei nelegiuiri. Centrul ei politic devenì acum Braşovul, condus de agerul Mihail Weiss. Nesocotinţa lui Báthory a mânat pe Saşi şi mai mult în braţele lui Radu Şerban. După aranjarea situaţiei din Sibiu, principele s'a îndreptat spre Braşov, ai cărui locuitori văzură limpede mărimea primejdiei ce-i aşteaptă. La rezistenţă armată nu se puteau gândì, căci principele se apropià cu o oaste de 20.000 oameni. Braşovenii, în frunte cu Mihail Weiss, au recurs la alt miljoc: cumpărară pe Imreffy cu 6000 fl. ca să intervină la domnul său pentru cruţarea oraşului; primì şi Báthory

[1]) Cronica lui Sutoris, in *Quellen*, IV, etc., p. 16

4500 galbeni [1]). Banii şi faptul că prin cucerirea Sibiiului făcuse pe Saşi inofensivi l-au determinat să lase în pace Braşovul. Cu o perfidie rară, în ajunul plecării, trimise pe Gheorghe Raţ în solie la Radu, ca să-l asigure de prietenia sa. El a sosit în Ţara Bârsei în 26 Septemvrie şi până la sfârşitul lui Decemvrie a stors dela Braşoveni sumedenie de provizii şi iarbă de puşcă.

In sfârşit, la 29 Decemvrie 1610, şi-a dat gândurile pe faţă plecând spre pasul Branului. In primele zile ale lui Ianuarie 1611 a trecut graniţa în Muntenia şi de-aici a trimis pe Gavril Bethlen cu o ceată de călăreţi aleşi ca să-l prindă pe Radu Şerban. Şi acesta ar fi căzut în mânile duşmanilor, dacă Mihail Weiss nu i-ar fi dat de ştire prin un curier secret. A avut deci atâta vreme cât să-şi adune comorile de aur şi argint şi, luându-şi familia, a fugit spre hotarele Moldovei. Bethlen l-a urmărit, dar nu l-a putut ajunge pe voevod, a prins însă pe mama aceluia cu o parte din sculele cele scumpe. Bethlen a urmărit pe Radu până la «Pelea», când acesta a trecut frontiera Moldovei. Viitorul voevod al Ardealului s'a întors îndărăt de-aici şi a pustiit ţara spre sud, până la Dunăre. Principele a intrat în Târgovişte, unde, la 26 Ianuarie 1611, îl vedem purtând titlul de principe al Munteniei şi Ardealului [1]).

Oricât de îngâmfat erà Báthory, totuşi ştià, că fără aprobarea Turcilor, noua stare de lucruri nu puteà fi definitivă în Ţara-Românească. Trimise deci o solie la Inalta Poartă spre a raportà că a alungat pe Domnul hain şi să ceară tronul Munteniei pe seama sa. Până la sosirea răspunsului, el rămase cu întreaga oştire în ţara cucerită. Grozăviile pe cari le-a săvârşit acest nebun şi oastea sa întrec orice închipuire. Iată ce spune Mateiu al Mirelor [2]):

«Căci Gavril Báthory, domnul Ungurilor, om foarte fără de ruşine şi lacom de sânge, ca unul ce se bucurà de ucideri, gătind oaste, asemenea cu dânsul în numele cel rău, ridicându-se pe neaşteptate împotriva noastră, prădă toată ţara Ungrovlahilor. Şi pe Radu l-a gonit în Moldova, nefiind gata de luptă, căci erau prieteni între ei şi legase pace cu jurământ; pe acestea răzimându-se, nu erà gata să se lupte cu vrăjmaşii. Şi înşelătorul acesta, căzând, cum zice Scriptura, în adâncul relelor şi neţinând în seamă cele spuse de Domnul: vei da soco-

[1]) *Tört. Lapok*, I, p. 690.

[2]) *Anal. Ac. Rom.*, *Mem. Sect. Ist.*, 1897—1898, p. 246.

teală lui Dumnezeu de jurămintele lui, ci trecând cu vederea legiuitele tractate și desprețuind și desfăcând jurămintele, gemând de amenințare și omor, a năvălit cum am zis. Căci inima fără credință și nelegiuită nu se domolește cu jurăminte și nu se întemeiază pe dânsele.

Deci s'a luat de către dânsul Ungrovlahia, și câte ticăloșii și vărsări de sânge și profanări de biserici și jafuri de mânăstiri s'au făcut, nu se poate spune cu de-amănuntul; multe fiind și mai presus de orice măsură; căci, fiind neamul acesta neomenos, cu neomenie și mare cruzime se purtà cu cei ce aveà în mână; prădau, ardeau, chinuiau, puneau cărbuni pe pântecele oamenilor, scoteau ochii, tăiau mânile, jupuiau pieile de pe genunchi. Și mai ales se aprindeà mânia lor împotriva monahilor și preoților, pe cari cu multe chinuri și încercări îi ucideau; și a vedeà plângeri și tânguiri, erau vrednice fapte atunci pentru dânșii. Iar desfrânări și lucruri rușinoase se făceau multe, căci, foarte nerușinată fiind oastea, foarte nerușinate erau și cele săvârșite de dânsa, căci, nu numai că rușinau fetele și femeile frumoase ci și babele îmbătrânite și pe acelea înaintate în zile, îngrămădindu-și pe capete focul cel nestins. Și, năvălind ca hoții în mânăstirea noastră, furând toate giuvaierele, câte le căpătase, și sfărâmând mormintele Domnilor și stricând lespezile bisericei, crezând să afle bogății de aur, puindu-și numele de furători de lucruri sfinte și de scormonitori de morminte, s'au întors chemând asupra lor dreapta pedeapsă a lui Dumnezeu. Au sfărâmat și Mitropolia dela Argeș, cea foarte scumpă, și toate sfintele mânăstiri, și mânăstirile de călugărițe și bisericile le-au distrus. Iar el s'a ridicat la atâta înălțime prea mare a furiei sau mai curând a nebuniei și a uitării de Cel Prea Inalt, încât, gonind și tăind, de călare, cânii, se făceà de râsul tuturora».

Iar, dacă ar învinuì cineva pe Mateiu al Mirelor că exagerează cruzimile și fărădelegile armatei lui Báthory, n'are decât să citească cronica săsească, unde se descriu în acelaș chip [1]: «De multe veacuri n'a căzut asupra Țării-Românești o catastrofă și o pustiire, ca și aceasta. N'au fost cruțate locurile sfinte, bisericile, mânăstirile, cari, nu numai că au fost jefuite de tot aurul și

[1]) *Brevis Consignatio*, la Trausch, pp. 241—242. Pentru expediția în Muntenia și evenimentele ce-au urmat cf. și *Gasparis Böjthini Pannoni de rebus gestis magni Gabrielis Bethlen*, în *Monumenta Ungarica*, p. 282 și urm.

argintul, ce se află în ele, dar au fost descoperite chiar şi de plumbul acoperişului. Au fost deschise mormintele şi cadavrele morţilor au fost despuiate de aurul, argintul şi pietrele scumpe, cu cari credinţa superstiţioasă a poporului le împodobise. Soarta cea mai tristă a avut-o poporul de jos, oamenii fără apărare, femeile şi copiii, cari, fugind în păduri în puterea iernii, au fost pustiiţi de frig şi foame. Asupra sătenilor, pe cari i-au aflat acasă, au comis cruzimi mari, au fost chinuiţi cu felurite instrumente de caznă, de către soldaţii unguri şi săcui, ca să-şi descopere banii şi averile; iar după aceea ucişi. Cu femeile au făcut cruzimi îngrozitoare, de necrezut, multora le-au tăiat sinurile, etc. Românilor de pe lângă Dunăre le-a servit de scăpare vecinătatea râului. Trei luni a ţinut ocupată ţara, principele».

Intr'aceea Keresztes, solul lui Báthory, a ajuns la Constantinopole, unde şi-a expus solia, conform instrucţiilor primite, în următorul cuprins: Radu Şerban, urmând pilda înaintaşilor săi, în special a lui Mihaiu Viteazul, care a răpus pe Andreiu Báthory, plănuià în înţelegere cu nişte pribegi din Polonia o răscoală împotriva lui Gavril Báthory, ca să-l răstoarne, aşà cum făcuse şi cu Moise Székely. Dar principele i-a descoperit planul şi, prevenindu-l, l-a alungat din domnie. Solul cereà acum pentru domnul său două lucruri. Să se deà lui Báthory steag de Domnie pentru Ţara-Românească şi, în cazul când Radu Şerban ar venì, cum se zvoneşte, cu ajutor polon, sultanul să deà poruncă Beglerbegului din Silistra şi Hanului tătăresc, ca să-i vină în ajutor.

Dar Poarta n'a primit cu bucurie cele relatate de Báthory, nici n'a încuviinţat cererile lui. Cercurile diriguitoare din Constantinopol nu puteau aprobà planurile aventuroase ale acestui tânăr nebunatec, căci ele ascundeau în sine primejdii nebănuite pentru Turci. Afară de aceasta nici Radu nu a stat cu mânile în sân, ci a căutat mai întâiu să zădărnicească uneltirile lui Báthory, prin aceea că a trimis daruri bogate lui Alì-Paşa din Buda şi lui Hasan, beglerbegul de Timişoara, pe cari izbutì să-i convingă cu daruri şi vorbe că dreptatea e de partea sa. Aceştia apoi se grăbiră să informeze Inalta Poartă despre planurile lui grandomane, pe cari le ţese în paguba ţărilor vecine. Paşii, prieteni ai lui Radu, întreprinseră un lucru şi mai eficace în interesul aceluia: anume trimiseră trupe de jaf în ţara haiducilor, cari începură să prade, să ardă şi să ia pe oameni ca robi. Când auziră despre aceasta haiducii, părăsind oastea lui Báthory, grăbiră spre casă, ca să-şi apere căminurile ameninţate.

Răspunsul, pe care-l primì solul ardelean dela Inalta Poartă, fu cât se poate de nefavorabil. I se dete lui Báthory să înțeleagă în mod neîndoielnic că în zadar se ostenește să distribuie cele două țări românești, fiindcă Turcii își au candidații lor, și anume: în Moldova deocamdată nu doresc nicio schimbare, iar Muntenia va fi dată vechiului pretendent, lui Radu Mihnea. Tulburările pricinuite de Báthory erau cu atât mai rău venite pentru Turci, cu cât ei tocmai în acest timp aveau de lucru și cu Perșii.

Până la întoarcerea soliei, principele și-a petrecut vremea, la Târgoviște, în îmbuibări și fărădelegi. Luă averile boierilor fugiți și le împărțì noilor membri ai Divanului său, sperând că în felul acesta își va asigurà tronul Țării-Românești. Scrià prietenilor săi din Constantinopol, lăudându-se cu strălucirea familiei din care se trăgeà și arătând că toți înaintașii săi au fost credincioși Preaputernicului Impărat. Dar toate acestea erau zadarnice, fiindcă Turcii nu erau aplecați să-și pună în joc, pentru vorbe umflate, hegemonia la Dunăre.

Amară fu desiluzia, când sosì Ibrahim Ceaușul și-i aduse la cunoștință că are poruncă să așeze în scaun pe Radu Mihnea, care nu voì să intre în Capitală, până când Báthory nu va, eșì din țară. Cu inimă grea, dar trebuì să asculte de porunca turcească, plecă din Muntenia, după ce avuse aici o stăpânire de urgie, care ținù două luni și jumătate. La plecare, lăsă pe Gavril Bethlen, cu o parte din Săcui, ca să salute pe noul Domn, iar el trecù munții.

Atunci el scrise o epistolă sultanului, învinuindu-l de nerecunoștința față de familia lui, care și-a câștigat atâtea merite față de Inalta Poartă, fapt cu care înstrăină mai mult pe Turci.

Dela Radu Mihnea cerù 40.000 scuzi, ca despăgubire pentru cheltuielile avute cu alungarea lui Radu Șerban. Ceaușul Ibrahim cerù, atunci, instrucții dela Constantinopol, unde i se răspunse să meargă la Báthory și să-l facă a înțelege că lucrul cel mai bun ar fi să plece.

La 17 Martie, Báthory intră în Brașov, iar peste cinci zile intră în Târgoviște noul Domn pus de Turci, Radu Mihnea.

Ce făceà în vremea aceasta Radu Șerban?

După ce a ajuns la adăpost în Moldova, făcù întâiu încercare la Turci, deșì erà sigur că rezultatul va fi negativ. La 19 Ianuarie apărù la Inalta Poartă un sol de frunte al lui Radu Șerban, care aduse, din partea

Domnului, la cunoştinţa puternicului Impărat că Gavril Bethlen a năvălit în Ţara Românească cu vreo 7.000 de oameni şi a prădat-o în modul cel mai îngrozitor. Radu ar vreà să ştie că oare cu învoirea şi aprobarea Puternicului Impărat s'a întâmplat acest lucru, fiindcă el nu are cunoştinţă să se fi făcut vinovat cu ceva faţă de Inalta Poartă.

Nu cere ajutor, dar ar vreà să ştie ce va zice Sultanul, dacă şi-ar adunà oştire şi ar atacà pe năvălitor. Cunoaştem răspunsul. Sultanul a trimis Domn în Ţara-Românească pe Radu Mihnea. Dar el erà hotărît să-şi recâştige Domnia împotriva voinţii Turcilor. Intorsătura evenimentelor îi impuneà din nou apropierea de Imperiali, cari tocmai atunci şi ei căutau prietenia Domnului muntean. Incă prin Dechemvrie 1610 fusese trimis Cesare Gallo la cei doi Domni români, pentru încheerea unei alianţe împotriva lui Báthory. Acesta în zadar ar mai fi căutat pe Radu în Muntenia, unde erà acum stăpân principele Ardealului; merse deci în Moldova. Aici luă fiinţă o alianţă între Impăratul şi cei doi voevozi, la 20 Fevruarie 1611.

Radu Şerban aveà să atace Ardealul dinspre răsărit, în vreme ce imperialii vor înaintà dinspre apus; pentru ratificarea acestui tratat, Radu trimise doi soli la Praga, cari însă, cu toate stăruinţile, nu se întoarseră decât la sfârşitul lui Maiu.

Radu nu erà omul care să piardă timpul, când ştià că numai acţiunea repede îi poate aduce biruinţă; hotărî deci să lucreze cu forţele proprii. Am văzut că Báthory, întorcându-se din Muntenia, a intrat în Braşov, la 16 Martie 1611, unde fu primit cu mare cinste de către orăşenii înspăimântaţi, cu strigăte de bucurie prefăcută. Aici a stat trei zile, pe cari le-a petrecut la oaspeţe şi distracţii. Adusese cu sine patru tunuri, luate dela Radu, pe cari le lăsà să le sloboadă de câte ori goleà paharul, şi cronicarul spune că aceasta îl desfăta mai mult decât orice muzică. Aceste patru tunuri, la plecare, le dăruì Braşovenilor, ca să-i lingușească şi ca să-şi ascundă intenţia de a-i surprinde şi pe ei, într'o bună zi, cum făcuse cu Sibiienii.

A fost un semn al pedepsei dumnezeeşti că el erà să fie cel dintâiu duşman, împotriva căruia se vor îndreptà aceste tunuri. De-acì plecă la Sibiiu, şi apoi convocă, pe ziua de 13 Aprilie, o dietă, spre a-i votà cele trebuincioase pentru o nouă expediţie, care, după cum credeà el, aveà să fie îndreptată împotriva Moldovenilor, dar în calea lui se pune de astă dată Radu Şerban.

După ce își adună o oaste considerabilă, compusă din Poloni și Moldoveni, trecù, la începutul lui Maiu, hotarul țării sale, îndreptându-se spre Târgoviște. Țara îl primì cu bucurie, iar Radu Mihnea luă calea spre Giurgiu, ca să se ascundă sub aripa ocrotitorilor săi. De această întoarcere nu se bucurà numai Țara-Românească, ci și prietenii dela Brașov. Brașovenii știau că Báthory le pregătește aceeaș soartă ca și celor din Sibiiu; de-aceea începură o intensă acțiune diplomatică, ca să ridice împotrivă-i pe toți dușmanii, spre a-l răsturnà înainte de a-și puteà pune în aplicare planul. Trimiseră plângeri la Poartă și în aceeași vreme cerură ajutor dela curtea imperială, unde detronarea lui Báthory erà un lucru de mult hotărît și Sigismund Forgách începuse a adunà armată. Lui Báthory nu-i scăpară aceste pregătiri: deaceea trimise și el soli la Poartă, plângându-se de întoarcerea lui Radu Șerban și de acțiunea ostilă a Imperialilor. Turcul însă se mulțumì să deà poruncă Pașei din Buda să steà gata la caz de nevoie.

Báthory nu erà omul care să-și piardă capul la apropierea primejdiei; adună în jurul său pe nobilii credincioși, pe Săcui și haiducii împrăștiați prin județe, hotărît să prevină atacul inamicilor. Și, precum înainte de expediția din Muntenia pusese mâna pe Sibiiu, așà și acum credeà că prin o lovitură grabnică și bine îndreptată va luà Brașovul, cheia Ardealului sud-estic și cuibul dușmanilor săi cei mai neîmpăcați. A alergat din nou la o cursă, care însă a dat greș, fiindcă lipseà elementul principal, care ar fi putut garantà succesul, anume: surprinderea.

La 11 Iunie 1611, trimise pe Andreiu Nagy, căpitanul haiducilor, cu vreo 10.000 oameni, în Țara Bârsei. El însuș cu 50 însoțitori a fost găzduit în Brașov. Mihail Weiss știà că Nagy are misiunea ascunsă de a cucerì orașul prin surprindere; de-aceea întărì paza zidurilor, iar cetățenilor le legă la inimă să stea, în orice moment, gata. Haiducii ocupară mahalaua «orașul vechiu» și o prădară. In ziua următoare, Andreiu Nagy încercă să ocupe orașul prin înșelăciune. Iși ascunse oamenii în orașul vechiu, prin case aproape de poarta principală, iar altora le dete porunca să steà în câmp afară gata călări și la semnul dat să alerge numai decât într'acolo pentru a ocupà podul și a forțà intrarea. Planul erà următorul: In aceeaș zi, Duminecă la amiazi, când cea mai mare parte a păzitorilor va fi acasă la mâncare, trăsura căpitanului va cere să fie lăsată să intre pe poarta principală. Când însă va ajunge pe pod, slujitorii vor oprì-o, prefăcându-se că tocmesc ceva la ea și prin aceasta vor ținea poarta deschisă și podul lăsat în jos. Dar

acest plan n'a izbutit, fiindcă oamenii lui Weiss au observat de pe ziduri mulţimea ascunsă, care aveà să pătrundă în cetate şi au închis poarta, iar trăsura căpitanului a fost lăsată să intre pe altă poartă, unde nu-şi aveà oamenii săi la îndemână.

Astfel cursa întinsă de Andreiu Nagy a fost zădărnicită prin vigilenţa lui Mihail Weiss şi a oamenilor săi, dar primejdia tot nu erà înlăturată definitiv, căci se apropià acum Báthory cu grosul armatei. Şi el grămădise înainte, într'o pădure din vecinătate, tunuri, mortiere, pulbere şi gloanţe, cari au fost aflate acolo după lupta dela Braşov, ceeace dovedeşte că erà decis să asedieze cetatea, dacă n'ar fi putut s'o cuprindă prin înşelăciune. Mihail Weiss, care cunoşteà bine aceste lucruri, neavând deocamdată sprijin de nicăiri, a aflat de bine să împace mânia lui Andreiu Nagy, cu daruri. In ziua următoare Braşovenii îi trimiseră o trăsură frumoasă cu şase cai, vase de argint şi câteva sute de galbeni. Aceste daruri avură un efect mai mare decât se aşteptà: Nagy, auzind că Forgách se pregăteşte să atace ţara haiducilor, s'a ridicat cu toţi oamenii săi din Ţara Bârsei şi, părăsind slujba principelui, s'au îndreptat spre sălaşurile lor de lângă Tisa.

După această dezertare neaşteptată erà de prevăzut că Báthory va face tot posibilul să ia Braşovul, înainte ca Radu Şerban să-i poată venì în ajutor. Atunci văzù Mihail Weiss că nu este timp de pierdut şi în urmare, fără să aştepte imputernicirea compatrioţilor săi, luă cu sine pe Ioan Benkner şi plecă la Târgovişte, de unde aşteptà mântuirea patriei sale greu ameninţată. Aici va fi arătat fruntaşul Braşovenilor marea primejdie ce ameninţă Braşovul şi Ţara-Românească din partea tiranului şi va fi adus aminte lui Radu, că el a fost acela care l-a scăpat dela o moarte ruşinoasă, în Dechemvrie 1610. Domnul Ţării-Româneşti nu uită de-aceia cari-i erau binefăcători şi prieteni; afară de aceasta vedeà limpede ce-l aşteaptă, dacă Bàthory pune mâna pe puternica cetate a Braşovului. Delegaţia, după ce se înţeleseră asupra tuturor chestiunilor, plecă, lăsând la Târgovişte călăuzele cari aveau să conducă armata lui Radu Şerban peste munţi.

Intr'aceea Báthory, plecând dela Sibiiu spre Braşov, a ajuns la Făgăraş, unde primì ştirea despre plecarea lui Andreiu Nagy; grăbì deci să ajungă mai curând la ţintă; la 20 Iunie erà la Codlea. Aici avù prilejul să se convingă despre sentimentele schimbate ale Braşovenilor; nimeni nu venì să-l întâmpine cu salut de bun-sosit. Atunci trimise

pe Imreffy cu 200 călăreți ca să cunoască mai bine intențiunile lor, dar, când acesta ajunse aproape de zidurile Brașovului, îi ieși în cale un curier, care îi aduse la cunoștință că nu va fi lăsat să intre în cetate fără ca Brașovenii să se declare dușmani pe față, până ce va fi sosit Radu Șerban.

Báthory își așeză tabăra între Codlea și Hăltăveni, dar, când primì vestea că Munteanul vine împotrivă-i, s'a retras la Prejmer. El nu științ dincotro să aștepte pe Radu Șerban, fiindcă spionii îi aduceau știri foarte contradictorii. Trimise deci trupe de acoperire la pasul Branului și al Timișului. Dar Domnul Munteniei nu venì pe căile cunoscute, ci străbătù peste munții dintre cele două trecători, pe cărări umblate numai de păstori, având să lupte cu greutăți și piedici uriașe.

La 7 Iulie 1611, trupele de acoperire ale principelui văzură, nu cu puțină mirare, pe Radu Șerban, cu oștirea sa, coborît jos în vale la poalele munților. Trimiseră în grabă o ștafetă la Báthory, prin care-l sfătuiau să atace acum fără întârziere pe Domn, înainte de a-și pune acesta în ordine armata, dar principele nu erà în situația să poată urmà acest sfat înțelept, fiindcă el, ca să se răzbune împotriva Brașovenilor, dase frâu liber soldaților săi să prădeze Țara Bârsei. Oastea se împrăștiase prin țară, jefuià, tăind și pomii din rădăcini. Sașii priveau de pe ziduri la nenorocirea satelor dimprejur, dar se prefăceau că nu observă, ba chiar au trimis daruri principelui. Tiranul cerù dela Brașoveni o mare sumă de bani, pe care o primì, dar, când mai pretinse și 600 oameni purtători de arme, aleși, 1000 de puști și 80 tone de pulbere, fu refuzat. Erà evident că vrea să ia orașului mijloacele de apărare, ca să-l poată cuprinde mai ușor.

Intr'aceea Voevodul trecuse prin Săcele, ajunsese sub dealul Tâmpa și și-a fost așezat tabăra în suburbiul Blumăna. Când Brașovenii văzură apărând cele dintâiu cete muntene, avură o surprindere dintre cele mai plăcute și răsuflară mai ușurați. Senatorii umblară din casă în casă și adunară alimente pentru oastea, care le aduceà mântuirea. Radu Șerban sperà să-și poată odihnì soldații cari făcuseră un marș de două zile, prin locuri neumblate, îndurând oboseli uriașe, ca să aștepte și sosirea altor trupe cari veneau în urmă [1]). Dar nu se putură odihnì mai mult de două ceasuri, fiindcă sosì știrea despre apropierea lui

[1]) Sutoris ne spune că cea mai mare parte a oștirii lui Radu Șerban a venit numai după aceea; p. 19.

Báthory. Acesta primì vestea despre sosirea lui Radu în tabăra dela Prejmer, de unde și pornì numaidecât, ca să-l împiedece de a intrà în Brașov, dar erà prea târziu.

Radu Şerban şi-a trecut armata prin Brașovul vechiu în fața dușmanului și s'a așezat pe câmpia ce se întinde spre Sâmpietru. Atunci și Báthory a luat poziție în față, pe aceeaș câmpie, între Brașov și Sâmpietru. Armata ardeleană e cifrată de Boythi la 15.000, de Banfi la 22.000, iar de Sutoris-Benkner la 20.000 — în orice caz erà aproape de două ori mai mare decât cea munteană.

Conducerea aripii drepte erà încredințată lui Gavril Bethlen, având lângă sine pe haiducii rămași cu Ioan Elek, pedestrimea curții și nobilimea cu căpitanul Baltazar Ördög, la aripa dreaptă erà Gheorghe Raț, intrat acum în slujba lui Báthory, iar centrul erà comandat de principele însuș, încunjurat fiind de magnați și având patru tunuri. Șesul care se întinde între Brașov și Sâmpietru nu erà neted ca astăzi, ci presărat cu movile, acoperite cu spini și brăzdat de multe șanțuri, pe alocurea acoperit de mocirle, cari puteau împiedecà mult înaintarea și retragerea cavaleriei. Bethlen chiar exprimase părerea că ar fi bine să părăsească această poziție spre a căutà alta mai potrivită, dar erà prea târziu, căci se vedeau ieșind din Brașov trupe de-ale lui Radu și îndreptându-se spre Moara de hârtie în partea dinspre Vidombac.

Boythi socotește armata lui Radu ca la 12.000 oameni; oricum, erà numai pe jumătate cât a lui Báthory. Pedestrimea erà alcătuită din țărani munteni și moldoveni, iar cavaleria din Unguri și Poloni. Dintre acești din urmă, 2.000 de călăreți aleși fură așezați în dosul Morii de hârtie, unde nu puteau fi văzuți de dușman, ca rezervă [1]).

Atacul fu început la ora trei după amiazi, de pedestrimea lui Radu, care lovì aripa stângă a inamicului, unde stăteau Săcuii. Aceștia la început susținură năvala pedestrimii muntene cu bărbăție, răspingând-o, apoi trecură ei la contra-atac cu o putere așà de mare, încât sub loviturile lor furioase retragerea Muntenilor se prefăcù într'o fugă din ce în ce mai

---

[1]) Cea mai detailată descriere a luptei dela Braşov, din 17 Iulie 1611, o aflăm în cronica lui Michael Seybriger, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, III. p. 440 şi urm.; iar datele cele mai precise privitoare la expediţia din Muntenia şi întâmplările ce-au urmat se află în cronica lui Paul Sutoris, în aceleaşi *Quellen*, IV, p. 15 şi urm. In biblioteca liceului săsesc din Braşov se mai află un manuscris, care consună foarte mult cu cronica lui Sutoris şi e intitulat: «*Chronicon sive historia Iohannis Benknerii*»,

desordonată, răpind cu sine și pe Radu cu înconjuriul său. Când văzù Radu că aripa dreaptă și centrul fug îndărăt în plină debandadă, crezù că totul este pierdut, dete pinteni calului și nu se oprì până în centrul Brașovului, în piața cea mare, care în curând se umplù cu călăreții lui, iar pedestrimea urmărită de Săcui a căutat adăpost îndărătul zidurilor și prin șanțurile cetății. Tunarii brașoveni, și ei, nu putură trage asupra inamicului decât o singură dată, căci fură târîți de mulțimea ce fugeà îngrozită îndărăt. Báthory, văzând cât de favorabil se desfășoară lupta a strigat, plin de bucurie: «Dumnezeu a dat nouă biruința».

Dar bucuria principelui s'a dovedit prematură. Soldații lui, siguri acum de victorie, începură a părăsì ordinea de bătaie și a jăfuì pe cei căzuți, uitând de orice disciplină; chiar și rândurile Săcuilor se desfăcură în focul urmăririi. In acest moment critic și hotărîtor, cei două mii de călăreți poloni ieșiră din ascunzișul lor, de după moara de hârtie, și îndreptară un atac furios asupra oștirii lui Báthory, căzând asupra ei ca un trăsnet din senin. Efectul fu fulgerător; dușmanul fu aruncat într'o confuzie desăvârșită, căci căpitanii nu mai erau în stare să refacă rândurile, sub loviturile îndrăznețe ale cavaleriei polone odihnite. Pedestrimea curții, pușcașii își isprăviseră muniția și în beția biruinței au fost uitat să se aprovizioneze cu muniția nouă, ori poate că nici nu aveau alta. Şi poate că atacul Polonilor n'ar fi adus izbânda definitivă, dacă Domnul refugiat în interiorul Brașovului n'ar fi văzut imediat, care e situația și n'ar fi intervenit în momentul cel mai oportun.

Radu, înainte ca oastea lui Báthory, să se poată reculege de lovitura dată de cei 2.000 de Poloni și să-și refacă rândurile desfăcute, și-a adunat oamenii și cu o gloată puternică a pornit din nou la atac împotriva Săcuilor, cari se crezuseră un moment biruitori. Acum aceștia și-au pierdut capul mai întâiu și au început a strigà: «fusson, a ki futhat», — *să fugă cine poate*, aruncându-și armele. Intr'o clipă dușmanul fu pus pe fugă desperată, socotindu-se înfrânt, fără scăpare.

Se începù o goană turbată după fugari peste șanțuri și tufișuri, în cari curtenii și Cazacii lui Radu măcelăriră pe inamic, fără milă. Mândrul Báthory, cu coif fluturător și cu pene de vultur la umeri, fugì, asemenea, dar fu zărit de un ofițer polon, cu numele Sifka, care începú să-l urmărească de-aproape, gata să-i dea o lovitură, când un însoțitor al principelui culcă pe Polon la pământ.

Probabil că acesta e ofiţerul polon despre care un cronicar sas spune că a fost înmormântat în biserica cea mare din Braşov şi un preot polon a ţinut la sicriul lui o cuvântare latinească.

Báthory şi-a aruncat armele şi coiful, ca să nu fie cunoscut şi nu s'a oprit până la Cohalm, unde a fost foarte bine primit de judele de acolo; i se dete un cal, cu care apoi ajunse la Sibiiu. Goana se continuă mai ales în spre Săcuime şi din citadela Braşovului se văzură până târziu noaptea flăcările cu cari ardeau cele douăzeci de sate săcuieşti, incendiate de ai noştri.

Cronicarii braşoveni socotesc numărul celor căzuţi ca la 7—10.000 oameni. Căzù şi blestematul Imreffy, duhul cel rău al lui Báthory, călcat în picioare de caii însoţitorilor şi urmăritorilor săi; cadavrul lui fu găsit peste o lună şi înmormântat de Mihail Weiss. Aici îl ajunse sfârşitul şi pe bătrânul Gheorghe Raţ, acest tip reprezentativ al lefegiului schimbător de stăpân, al cărui cap fu ţintuit de-asupra «Porţii mânăstirii». Ioan Elek şi Baltazar Ördög fură prinşi şi decapitaţi apoi în piaţa Braşovului, din porunca lui Radu Şerban. Pierderile Muntenilor încă fură foarte grele în retragerea dinaintea Săcuilor. Foarte mulţi fură răniţi şi aduşi după luptă în Braşov, unde muriră, în chinuri îngrozitoare, din lipsa de chirurgi.

Radu nu află prudent să urmărească rămăşiţele oştirii lui Báthory prea departe, fiindcă trupele sale aveau nevoie de odihnă, după munca supraomenească pe care o săvârşiseră.

In ziua următoare, — erà Duminecă — Radu Şerban şi senatorii Braşovului ieşiră călări ca să inspecteze locul bătăliei, care erà acoperit cu leşuri, iar lăncile aruncate de Săcui erau atât de multe încât călcau pe ele ca pe un pod de lemn.

Când a văzut urmele groaznice ale măreţei sale biruinţe, înălţându-şi gândul către Acela de unde vine fericirea şi pedeapsa deopotrivă a exclamat: «Dumnezeu din cer a dat aceasta, căci eu sunt prea slab pentru a săvârşi».

Cronicarul Sutoris, care dă povestirea cea mai amplă a evenimentelor din anul 1611, încheie astfel:

«Au fost adunate de pe hotarul Braşovului ca la 10.000 trupuri de ale celor căzuţi, fără de-aceia cari au căzut în alte părţi.

Şi a fost lupta în acelaş loc unde s'a întâmplat şi cu Moise Székely, şi peste trupurile celor căzuţi s'a ridicat o movilă pentru veşnică pomenire. A lăsat Şerban-Vodă să se pună acolo şi o frumoasă cruce de

lemn împodobită cu frumoase colori, pe care a lăsat să se taie în limba românească vorbe din cari se puteà cetì foarte frumos tot ce s'a petrecut în aceà luptă; dar fu stricată de blăstămații Săcui».

Radu Şerban a recucerit un tun din cele luate de Báthory; a cerut îndărăt și cele patru pe care Principele le-a dăruit Brașovenilor, dar n'au voit să i le dea.

Báthory, după strașnica înfrângere dela Brașov, fugì și se închise în cetatea Sibiiului și adună în jurul său toți credincioșii, gata să se apere cu ultima energie. Incetineala cu care au lucrat dușmanii săi l-a mântuit.

Radu Şerban petreceà timpul fără rost la Brașov, de unde înștiință pe Impăratul din Viena despre biruința câștigată asupra inamicului comun, așteptând să vină și Imperialii asupra principelui, care puteà fi ușor scos din domnie.

Impăratul Mathias a trimis, ce e drept, pe Sigismund Forgách, cu trupe, la cari s'au alăturat și haiducii cari au părăsit pe Báthory. Când oastea lui Forgách a sosit la Szalaz, ajunse acolo și știrea despre biruința dela Brașov, dar nu produse mare însuflețire, fiindcă Ungurii, peste tot, mai curând s'au întristat, temându-se că nu cumva Radu Şerban să devină al doilea Mihaiu Viteazul [1]). Oștirea lui Forgách înaintà încet, astfel că numai la începutul lui August ajunse lângă Sibiiu.

Impăratul Mathias erà sigur de rezultat din două motive; întâiul erà faptul că haiducii, cu Andreiu Nagy, părăsind pe principe, au trecut de partea lui, iar al doilea motiv erà strălucita biruință a lui Radu Şerban. Poate că proporțiile acestei biruințe au ajuns cam exagerate la urechile Impăratului. In 14 Iulie 1611, îl vedem pe Radu Şerban scriind din tabăra dela Brașov palatinului Thurzó că în 10 (!) Iulie, cam la ora trei după amiazi s'a ciocnit cu oastea lui Gavril Báthory și cu ajutorul lui Dumnezeu a câștigat o învingere strălucită asupra lui, tăind dintre fugari până la 10.000 oameni.

In curând va trimite la rege un sol; roagă deci pe Palatin să-i sprigine cauza la curte. Il sfătuește să se îngrijească de cârmuirea viitoare a Ardealului [2]) [3]).

---

[1]) N. Iorga, *St. și Doc.*, IV, p. XCIV.

[2]) *Történelmi Tár*, 1899, pp. 712—713.

[3]) In Arhivele Statului din Budapesta, *Acta Thurz.*, fasc. 94, No. 13, cf. *Hadtörténelmi Közlemények*, IX, p. 281.

Thurzó, în numele stăpânului său, a şi început să facă planuri cu privire la guvernarea Ardealului. Aveà de gând să anexeze din nou la Ungaria Oradea-Mare şi «Părţile». Iar, cât priveşte pe viitorul domnitor, acela va fi un voevod, numit de Matiaş dintre trei-patru candidaţi propuşi de dieta ţării.

Thurzó îşi descopere gândurile într'o scrisoare adresată Statelor ardelene, tot la 14 Iulie 1611.

El spune că stăpânul său Craiul a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să menţină pacea şi să cruţe sângele creştinesc. Dar voevodul Báthory a nimicit liniştea Ardealului, afară de aceasta a pustiit cu fier şi foc Polonia, *Moldova şi Ţara-Românească.* De-aceea Craiul a hotărît să le scape de tirania lui Báthory şi să le ia sub ocrotirea lui părintească. Roagă deci Statele să nu vadă nimic în expediţia lui Sigismund Forgách, ci să se înţeleagă cu el în interesul propriu. Craiul lasă Statelor dreptul de liberă alegere a domnitorului, cu o singură condiţiune: cel ales să nu poarte titlul de principe, ci numai de voevod, şi să recunoască pe faţă atârnarea de Craiul. Birul să se plătească, şi mai departe, Turcului, ca să nu strice ţara [1]).

Imperialii credeau că Báthory, în urma înfrângerii suferite lângă Braşov, nu e capabil, mai mult de rezistenţă, mai ales după ce l-au părăsit şi haiducii. Cu atât mai rău se temeau de Radu Şerban, despre care ţineau că se pregăteşte, în înţelegere cu Polonii, să ia Ardealul în stăpânirea sa. Aceasta apare din două scrisori ale Palatinului Thurzó, date în 17 Iulie 1611. In scrisoarea întâia Palatinul trimite Craiului epistola lui Forgách şi Czobor, cu ştirea că Radul a bătut pe Báthory, care a căutat scăparea în cetatea Sibiiului. Va trimite, fără întârziere, pe Forgách în Ardeal şi pe Cesare Gallo la voevozi, ca nu cumva *Românii şi Polonii să cuprindă ţara.*

Ar fi bine ca regele să explice pricina acestei expediţii: că oastea imperială nu urmăreşte cucerirea Ardealului, ci ca să smulgă ţara din mânile lui Báthory, înainte ca Polonii şi Românii să-şi stâmpăre setea de răzbunare, pentru multele neajunsuri ce-au suferit din partea principelui [2]).

Al doilea act cuprinde instrucţiile lui Forgách pe seama lui Cesare Gallo:

---

[1]) Arhivele Statului din Budapesta, facs. 94, No. 17, din actele Thurzó.

[2]) *Ibid.*, facs. 94, No. 15.

«Lucrul cel mai important e că voevozii să se înțeleagă cu Forgách, să fie cu ochii în patru, ca Báthory să nu fugă la Oradea ori Eced și să nu turbure liniștea și libertatea Ardelenilor. *Să atragă atențiunea lui Radu că nu are niciun drept la Ardeal și că e dator să-l cedeze Craiului.* Credința cetăților să o asigure, pe seama lui Matiaș, cu jurământ. Ardelenii să trimită solie la sultan, pe care să-l asigure că nu vreau să se desfacă de Poartă, dar că, ne mai putând suportà tirania lui Báthory, vreau să-și aleagă alt voevod.

Dacă Ardealul se va supune — lucru despre care nu încape îndoială — atunci județele mărginașe și Oradea, împreună cu celelalte cetăți mărginașe, se vor alipì iarăș la Ungaria. Viitorul domn nu va mai purtà titlul de «principe», va jurà Craiului credință, pentru adeverirea căreia va trimite delegați în dieta ungară. Oștirile Craiului vor fi plătite din veniturile minelor de aur, argint și de sare [1]).

Intreaceea Forgách înaintà victorios prin Ardeal. La 15 Iulie Clujul erà în mânile lui. Și-au deschis pe rând porțile Alba-Iulia și Sas-Sebeșul [2]).

Thurzó, Palatinul, scrie regelui din Cașovia la 30 Iulie că în această zi a primit știrea despre cucerirea Clujului. Felicită pe rege pentru înțelepciunea sa, căreia e a se mulțumì că Ardealul a fost cucerit fără vărsare de sânge. Pentru toate eventualitățile adună trupe de sârg, pe cari le transportă la Nir-Bator. Prinzând de veste că doi căpitani de haiduci strâng oaste pe seama lui Báthory, a dat poruncă lui Toma Bosnyak, căpitanul din Fülek, să-i alunge. Nobilimea nu vrea să prindă armele, provocându-se la legea care spune că nu sunt datori a o face decât atunci când și regele sau Palatinul încă se află în tabără; deaceea până acum n'a putut trimite lui Forgách ajutor mai considerabil. Cesare Gallo zace bolnav în Sătmar, n'a putut merge mai departe. El, Palatinul, i-a trimis un medic din Cașovia» [3]).

Dar bucuria Palatinului și a Domnului său a fost curând turburată de intervenția, în favorul lui Báthory, a Turcilor, cari nu puteau suferì ca Ardealul să cadă ca un fruct copt în poala Habsburgilor.

Thurzó primì dela Pașa Ibrahim o scrisoare din 3 August. Pașa îi face aspre imputări că, deșì pacea s'a încheiat pe douăzeci de ani la (Zsitvatorok), totuși Ungaria a început a se înarmà. La început a făcut pe Turci

[1]) *Ibid.*
[2]) N. Iorga *o. c.,* p. XCV
[3]) *Ibid.*

să creadă că se adună oştire pentru înfrânarea haiducilor, dar aceasta a fost pretext numai, fiindcă e limpede că se ridică împotriva Puternicului Impărat şi a vasalului său. Acum toţi Paşii au primit ordin că, lăsând la o parte orice altă întreprindere, să grăbească în ajutorul lui Báthory, care n'a greşit nimic şi de-aceea împăratul îl va ocrotì [1]).

«Dacă Gabriel Báthory a avut ceva neînţelegere cu Radul Vodă, aceste două ţări trebuie să asculte de Puternicul Impărat şi El le-ar fi liniştit».

Iar Paşa din Agria scrie astfel Palatinului:

«Ardealul este ţara şi moştenirea Puternicului Impărat, ca şi celelalte ţări cari îi sunt mai iubite. Dacă se scoală cineva asupra acestei ţări şi a locuitorilor ei, împotriva voinţii Puternicului Impărat, fie Radul Vodă, fie, din voinţa Măriei Tale, Sigismund Forgách, noi, ascultând de porunca Puternicului Impărat, am dat şi vom da şi mai mult ajutor pentru apărarea Ardealului» [2]).

Pe când trupele lui Forgách ajunseră în vederea Sibiiului, la 5 August 1611, Thurzó încercă să înlăture primejdia turcească, care ameninţà să zădărnicească planul Imperialilor, tocmai când aceştia se vedeau mai aproape de ţintă.

El scrie Paşei, răspunzând la o scrisoare a aceluia, din 16 Iulie, următoarele:

«Lucrul stă aşà că, după ce am înfrânat şi liniştit pe haiduci, tocmai când eram gata să lăsăm la vatră trupele Maiestăţii Sale, au venit la noi prietenii noştri din Ardeal şi ne-au dat de ştire cele ce urmează:

«Gavril Báthory s'a sculat împotriva Polonilor şi a altor ţări vecine, pricinuindu-le mari năcazuri. Atunci a venit asupra lui, cu oşti nu puţine, Radul Vodă şi, lovindu-se cu el, a bătut straşnic oştirea lui Báthory. Deaceea erà mare primejdie ca nu cumva *Ardealul şi Ţara-Românească* să se alăture la regatul polon, ceeace ar fi produs multe încurcături, primejdii şi stricăciuni.

«Ne-au rugat deci ca să-i apărăm, cu oştile noastre, gata de luptă, împotriva acelora. Ba ne-au arătat, cu inima întristată şi cu lacrimi în ochi, câte nenorociri şi necazuri a adus asupra lor Báthory. A necinstit femeile multora, le-a luat averile şi sculele, a pustiit oraşe, pe mulţi i-a aruncat în robie, iar pe alţii i-a omorît cu moarte îngrozitoare, şi cu

---

[1]) *Ibid.*
[2]) *Ibid.*

firea lui neliniștită, pe de-asupra, a mai adus atâția dușmani pe capul lor. Neputând sta împotriva acestora și neputându-se apărà, se tem că vor ajunge la peire totală. De-aceea e absolut cu neputință să mai rămână sub stăpânirea lui, ci vreau să-și aleagă alt principe, care să-i cârmuiască după dreptate, să-i ocrotească și să țină cu credință hotărîrile dela Zsitvatorok. Să nu se abată dela credință față de Puternicul Impărat, ci să caute voia Puterniciei Sale și a Vizirilor dela Sublima Poartă».

Văzând deci că au dreptate, când vreau să mântuie Ardealul, le-a trimis oștire în ajutor, dar cu aceasta n'au greșit împotriva tratatului de pace. Roagă deci pe Pașă să nu mai trimită ajutoare lui Báthory, ci să lase pe Ardeleni să-și aleagă un astfel de ocrotitor, care va fi de folos și Inaltei Porți [1]).

Pentru ce arătau Turcii atâta zel întru apărarea cauzei lui Báthory? Pe lângă că interesele turcești cereau îndepărtarea Imperialilor de Ardeal, Báthory, prin trimișii săi, făceà mari promisiuni la Poartă. Se vorbeà de o epistolă trimisă sultanului, în care ar fi scris că: «se face turc, trecând la credința Puternicului Impărat. Dă pe mâna lui Ardealul, Țara-Românească și Moldova; ba încă se va și tăià împrejur [2])».

Trupele turcești plecară în ajutorul lui Gavriil Báthory, dar, înainte ca oastea să se fi amestecat în luptă, se întâmplă un eveniment, care coborî cumpăna în favorul celui asediat în Sibiiu. Andreiu Nagy, căpitanul haiducilor, văzând slăbănogia Imperialilor și temându-se de răzbunarea lui Báthory, ajutat de Turci, repede își trădă pe noii săi aliați.

Evenimentele ce-au urmat le aflăm descrise în raportul pe care Thurzó l-a trimis regelui cu data de 18 August 1611:

Iată cuprinsul acestui raport:

Pe urma imprudenței lui Sigismund Forgách, s'a iscat mare primejdie. Nu numai că a lăsat liber pe Andreiu Nagy, dar l-a pus chiar și în fruntea oștirii. Acest om hain a căutat numai prilejul să poată jăfuì și face pagubă. A fugit la Báthory în cetatea Sibiiului și, întorcându-se de-acolo, în grabă mare, a cucerit cetatea Bajom. Apoi și-a adunat laolaltă haiducimea și cu ajutorul ei a împrăștiat pe vitejii cetăților mărginașe la 15 August. O parte dintre ei s'a alăturat la Báthory. Pricina tuturor

---

[1]) *Ibid.*

[2]) Arhivele Statului din Budapesta, Acta Thurz. fasc. 88, No. 13.

acestora e Sigismund Forgách, căci, dacă nu păşeà cu violenţă faţă de Ardeleni, ci, oprindu-se la Cluj, se sfătuià cu Statele ţării, ţara s'ar fi supus de bună voie. Greşeala cea mare a fost că s'a lăsat tras pe sfoară de Andreiu Nagy. Acum ostaşii părţilor mărginaşe s'au împrăştiat, în cetăţi nu este garnizoană, banii şi alimentele s'au isprăvit, nobilimea nu vrea să ia armele, haiducii au trecut de partea duşmanului, ajutoarele turceşti sunt pe cale. In urma acestora Palatinul sfătueşte pe rege să renunţe la Ardeal, căci altfel se va întâmplà ca pe vremea lui Bocskay: ţara va pierì[1]).

Forgách şi Radu nu îndrăzniră să aştepte şi sosirea Turcilor; de-aceea începură retragerea. O scrisoare, trimisă de Luca Kis lui Thurzó, din Satul-mare, ne arată, care erà situaţia la 14 Septemvrie:

Kis scrie: A sosit vestea că oştirea lui Forgách s'a retras în Săcuime şi sub Sibiiu a rămas numai *Pătraşcu-Vodă*, dar nu mai continuă cu supunerea Săcuilor, fiindcă au năvălit haiducii în Ardeal. Forgách şi-a pus tabăra la Mediaşul-Săsesc, împreună cu Radu şi cu Ştefan Kendy, care s'a alăturat cu oştirea compusă din 3.000 Cazaci poloni. Andreiu Nagy, din Alba-Iulia, chiamă la sine pe Báthory, fiindcă haiducii, neprimind leafa, au început să fugă. Dar Báthory i-a răspuns că nu poate lăsà Sibiiul gol, pentrucă orăşenii uşor s'ar puteà întâmplà să taie pe cei 5—600 oameni ai săi. Se zvoneşte că Báthory ar fi intrat în pertractări cu Sigismund şi cu Radu-Vodă. Dacă ar şti haiducii ce se pregăteşte împotriva lor în Ţara Ungurească, ar alergà într'un suflet să-şi apere femeile şi copiii[2]). Peste 4 zile, Cesare Gallo scrie lui Thurzó (Satul-Mare, 19 Septemvrie 1611): Andreiu Nagy şi-a pus tabăra lângă Sebeşul-Săsesc: are vreo 800 Turci şi Tătari cu el. Báthory a aruncat, fără milă, bir asupra Sibiienilor. Forgách, Radu şi Kendy petrec în Braşov. Andreiu sileşte nobilimea să jure credinţă lui Báthory. Pe Nagy l-ar puteà face inofensiv, dacă ar arde locuinţile haiducilor, iar femeile şi copiii lor i-ar târî în prinsoare. Atunci repede s'ar cărà din Ardeal, iar Statele s'ar supune regelui. Dar aşà ei zic: Ce putem face? Forgách s'a închis în Braşov şi nu-şi mai bate capul cu noi. Şi Radu se găteşte să meargă acasă, fiindcă Turcul are de gând să atace Ţara-Românească.

---

[1]) *Ibid.*
[2]) *Ibid.*

6*

Forgách și Radu trecură strâmtorați de dușman în Țara-Românească. Hărțuiți de Tătari și de oamenii lui Radu Mihnea, ei merseră în Moldova, la prietenul lor Constantin Movilă, la 23 Septemvrie 1611. Ajunse de oastea Tătarilor în pădurea Bacăului, trupele lor fură împrăștiate. Atunci Forgách se afundă în munți spre a găsì ieșirea spre Țara Ungurească. Iar Radu Șerban, luându-și familia dela curtea Domnului moldovean și vistieria golită, plecă spre Polonia. Din această nouă pribegie n'aveà să se întoarcă decât osămintele lui spre a găsì odihna veșniciei în pământul sfânt al țării.

GLI SCAVI DI POMPEI
ED IL TESORO DI MAHDIA

OSSERVAZIONI DEL SOCIO ONORARIO
ETTORE PAIS

Şedinţa dela 7 Maiu 1926

Illustre signor Presidente, onorandi Colleghi! Mentre vi ringrazio delle benevoli accoglienze, sento che le vostre cordiali parole, più che ai modesti miei meriti, sono inspirate a quel senso di fraternità imperitura che lega le nostre due nazioni comuni d'origine e che comuni hanno gli intenti percorrendo la grande via segnata dalla civiltà Latina.

Nel rivolgervi la parola, mi onoro ringraziarvi anche a nome della R. Accademia dei Lincei delle splendide pubblicazioni che la nazione Romena fa in lingua italiana, dell'interesse che essa prende per tutto ciò che è Storia, arte Romana e Italiana.

Io sono certo che la nostra buona alleanza scientifica gioverà a portare frutti sereni nel mondo turbato da lunghe guerre ed io penso che opera precipua delle Accademie e degli Istituti scientifici sia quella di ricondurre l'oggettiva serenità degli animi fra gli studiosi di tutto il mondo, intenti solo a ricercare la verità e la giustizia.

Se domani i vostri Carpazi e le nostre Alpi saranno di nuovo minacciati dal nemico, si lasceranno i libri e şi riprenderà la spada; ma per il momento, ora che siamo riusciti vincitori della lotta, stendiamo la mano nel campo del sapere a coloro che ci furono avversari, e aţtendiamo a diffondere il pacifico resultato della Scienza.

* * *

Venendo a questioni più particolari, vi dirò che oggi intendo intrattenervi alcuni istanti a proposito di monumenti Pompeiani.

Offro anzitutto la riproduzione di tre piccole teste di marmo che rinvenni nei magazzini del Museo di Napoli nel periodo in cui io ne attendevo al riordinamento (1901—1904). Provenivano da località ignota di Pompei, in cui facevano parte di tre monopodi pure di marmo.

Io vi riconobbi subito le caratteristiche di ritratti d'età ellenistica, dirò meglio, di principi di quella epoca, come il gorgoneion sulla corazza mi fece sospettare al primo sguardo. Anzi le corna caprine di cui egli sono adornati mi palesavano che noi avevamo dinanzi l'effige di re Macedoni. Ne dirò tosto le ragioni.

Tratti caratteristici del viso del naso della bocca richiamavano in particolar modo il bel busto erma d'Ercolano, in cui si riconosce il ritratto di Pirro l'Epirota. In quanto alla terza testa, che pure appartiene al medesimo periodo, si raffigura un malinconico principe Macedone. Forse si tratta di qualche rivale di Pirro, Antigono Gonata o Lisimaco? In ogni modo sono da escludere Filippo V e Perseo di cui conosciamo le fattezze.

Devo a un mio recente viaggio scientifico in Tunisia se dopo lungo intervallo, oggi ritorno sulla dimenticata questione delle tre teste Pompeiane. Infatti l'opportunità di visitare il ricchissimo Museo del Bardo presso Tunisi, in cui si conserva il cosidetto Tesoro di Mahdia, mi fecero toccar con mano gli evidenti contatti tra i vari oggetti che in quel museo si contengono e altri di somigliante arte rinvenuti in Pompei. Insieme mi balenò alla mente la ragione per cui i tre piccoli ritratti di personaggi ellenistici vennero ritrovati tra le rovine della città Pompeiana.

* * *

Nel busto Erma di Ercolano, e ciò non rechi meraviglia, il re Epirota è incoronato di quercia, la quale figura in molte monete di quella regione e dello stesso Pirro [1]. La quercia era l'albero sacro dell'oracolo di Giove Dodoneo.

Nelle due teste pompeiane il principe Macedone è rappresentato con gli attributi propri dei re Macedoni. Noi sappiamo da Plutarco [2]) che Antigono Gonata portava un elmo ornato appunto di corna caprine.

Livio inoltre racconta che quando Filippo V fu sconfitto nel territorio di Sicione, ebbe spezzato un corno dell'elmo nel fuggire, avendo urtato contro un albero. Codesto corno ritrovato da un Etolo, fu riconosciuto come appartenente all'elmo reale [3]). Filippo V è poi rappresentato nei numi dei due monetali Q. Marcius Philippus e L.

[1]) Head, *Hist. Num.* II ed. p. 523 sgg.

[2]) Plut., *Pyrr.* II.

[3]) Babelon, *Monn. d. l. Rép.* II p. 186 sgg.

Marcius Philippus. In ambedue i tipi di monete si scorgono distintamente le corna emergenti sopra l'elmo [1]).

Simile foggia di elmo era comune nell'antichità, ad esempio fin dal V Secolo a. C. fra i Tracì [2]).

Come spiegare ora in Pompei e in Ercolano la presenza di ritratti di Pirro?

Ragioni d'arte bastavano a far comprendere come ricche ville della Campania si adornassero di bei ritratti di notì e celebri personaggi. Io poi dava a me stesso la spiegazione, sebbene non ne fossi molto soddisfatto, che il ricordo delle guerre sostenute da Pirro contro i Romani e la presenza dello stesso Pirro in Campania potè suggerire l'idea di perpetuare la memoria del celebre guerriero. Ma l'esame del cospicuo materiale ripescato nella marina presso Mahdia dette ai miei pensieri un corso del tutto diverso.

E' ormai a tutti noto che in diverse esplorazioni, fra il 1907 e il 1911, fra i bassifondi presso Mahdia, palombari Greci riuscirono a ripescare il carico di una nave ivi naufragata. La nave conteneva non solo statue e altre preziose opere d'arte in bronzo, insieme a molte colonne di marmo: erano spoglie di alcuni edifici del Pireo. Inoltre dall'esame stilistico degli oggetti resultò che la nave era salpata dal porto di Atene al principio del I sec. a. C. circa. Valorosi eruditi si erano occupati con molto zelo del problema: S. Reinach, R. Cagnat, A. Merlin, L. Poinssot.

I venti avevano fatto deviare il corso della nave diretta verso l'Italia, ed il carico delle colonne mal distribuito aveva cooperato al naufragio.

Sappiamo che una eguale sorte era capitata ad un'altra nave che, come ci dice Luciano, recava altre prede fatte da Silla, naufragata nell'oltrepassare il temuto Capo Malea.

Depredazioni di edifici greci furono frequenti nell'età Romana e vennero continuate, sia pure sotto differente aspetto, anche durante l'Impero.

Fra gli oggetti d'arte industriale io notai, e me lo fece giustamente osservare anche il Prof. Poinssot, direttore dello splendido Museo del Bardo, ve ne erano alcuni che rivelavano la stessa arte di quelli di Pompei. Mi balenarono allora alla mente una serie di fatti relativi a questa città e che fino allora io non avevo preso in considerazione.

[1]) Herod. VII 76.

[2]) Plin., *N. H.* 36 45.

Chiunque abbia fatto un po' di pratica di antichità pompeiane non può non essere colpito dalla enorme quantità di marmi, che adornavano la piccola città di provincia, preziosi e colorati di provenienza greca, giallo, verde antico, fior di pesco, ecc. Un' indagine su questo argomento varrebbe a confermare l'ipotesi che Pompei sia venuta in possesso di questo materiale per effetto di spogliazioni di città greche.

Per quanto Pompei fosse il porto marittimo di Nocera Alafaterna e di altre città della valle del Sarno, non era poi un centro di cosi grande importanza da possedere per effetto di solo commercio tanti oggetti di arte così squisita e marmi così varii e preziosi. Tutto ciò si spiegherebbe piuttosto, ammettendo che Pompei sia stata una delle città d'Italia arricchita con l'immenso bottino della Grecia depredata.

E' noto, per tacere dei numerosi esempi che si potrebbereo addurre, che Silla sottopose Atene e il Pireo a terribile devastazione. Si asportarono, come ci insegna il tesoro di Mahdia, intere colonne di templi. E' naturale supporre che, al pari di Mummio, lo spietato vincitore di Corinto, sia stato largo di preda verso le milizie che con lui tornavano dall' Oriente. Silla del resto, adornò il tempio di Giove Capitolino con colonne tolte da un edificio ateniese [1]).

Pompei fu una colonia di Silla. Ivi si stabilirono i suoi veterani in determinati quartieri. In seguito la città ebbe novello arricchimento di preda, oltre che da Pompeo Magno, anche da Augusto dopo la battaglia d'Azio (31 a. C.).

Non poteva essere così splendidamente adornata la Pompei dell' età Sannitica con le sue case di tufo.

Anche la ricchezza della vicina villa di Ercolano si deve spiegare in tal modo.

Il territorio delle due città Campane fu rallegrato senza dubbio, sul finire della Repubblica e durante l'Impero, da ville di doviziosi Romani, i quali per mezzo di più o meno lecito commercio ebbero modo di procurarsi parte delle insigni opere d'arte di marmo e di bronzo che si ammirano nel Museo di Napoli. Non è tuttavia esclusa l'ipotesi che una parte dei tesori di Ercolano e di Pompei, come i ritratti del re Pirro e in generale di principi dell' età ellenistica, non rappresentino il frutto di spogliazioni fatte da generali e ufficiali romani a cui si accordarono terre nella fertile Campania.

---

[1]) V. le mie «*Dalle guerre puniche a Cesare Augusto*» I, p. 227.

Se questi ipotesi che enuncio hanno qualche valore, se Pompei ed Ercolano furono arricchite di preda di oggetti e di edifici portata dall' Oriente, è più facile comprendere le giuste dichiarazioni di Polibio sulla cattiva fama che i Romani si procacciarono con il saccheggio di Corinto.

Il carico della nave naufragata presso Mahdia, partita dal Pireo, ci aveva in ogni modo già fatto comprendere il valore delle parole di Strabone, allorchè egli ci parla dell'orribile distruzione che Silla fece di Atene e del Pireo.

Le tre teste pompeiane, secondo la mia ipotesi, apparterrebbero a quei monopodi che dal tempo di L. Scipione Asiatico e di Cn. Manlio, trionfatore dei Galleci, mercanti e milizie vittoriose avevano trasportato in Italia, cimeli preziosi, divenuti indispensabili per i Romani.

I monopodi erano adornati assai variamente. Destinati spesso a sopportare calici e vini, rappresentavano il giovane Bacco allevato da Sileno; altra volta reggevano armi e trionfi ed ancora imagini di duci vincitori. Le tre teste pompeiane appartenevano a monopodi di tal natura.

Dall' insieme delle cose sin qui dette, a me par chiaro che in esse si debba riconoscere il ritratto dell' Epirota Pirro che fu re di Macedonia e di un ignoto principe del medesimo paese.

La presenza di questi oggetti, al pari di tanti altri monumenti scoperti fra le rovine di Pompei, appartiene alla serie infinita di quelli che soldati e mercenari romani trasportarono dalla Grecia e dall' Oriente.

Se le mie conclusioni fossero giuste, si aprirebbe una nuova serie di investigazioni per i cultori delle antichità pompeiane. Elementi architettonici, opere della grande arte, oggetti d'arte industriale che si considerano d'età romana o riproduzioni d'originali greci, potrebbero risultare, se non originali, copie importate dalla Grecia lontana.

* * *

Poichè ho l'onore di parlare degli scavi di Pompei, mi si permetta di presentare un documento curioso, del quale non è stata ancora data una spiegazione e che sotto un certo punto di vista può considerarsi inedito.

Nel 1913 nel tempo in cui io presiedeva il Museo Nazionale e gli Scavi di Napoli e Pompei, attesi a scavare una casa posta di fronte a quella assai famosa dei Vettii. I resultati vennero pubblicati qualche

anno dopo nelle Notizie degli Scavi. L'edificio venne designato con l'appellativo di Casa degli Amorini. Essa è degna di nota per gli oscilla e varii altri motivi archittetonici marmorei che adornavano i giardini e i peristili. E' pur nota per i notevoli frammenti di decorazione su stucco che, raccolti e ordinati dietro mio consiglio dall' egregio architetto Cozza, furono da lui mirabilmente ricomposti in disegni pieni di grazia e di venustà.

Fra i vari particolari di quegli Scavi, che meritano di essere specialmente messi in rilievo, v'è il seguente: in un angolo del porticato apparve un larario ben conservato. Alle due estremità v'erano i lares, nel centro figuravano le statuette di tre divinità sedute, Giove, Minerva, Giunone. A sinistra di Minerva, in proporzioni maggiori del doppio, era una statuetta di Mercurio in piedi, presso cui posava un calamaio. Evidentemente era il dio precipuamente onorato dal padrone della casa. Il padrone stesso, secondo ogni probabilità, era un uomo dedito al commercio e al lucro.

Ancor più notevole è il fatto, non ancor ben chiarito nel resoconto ufficiale degli Scavi, che nella parete di fronte al Sacrario, nell' angolo del porticato, v'erano dipinte varie riproduzioni di divinità egizie, come Anubi. Come si spiega la presenza di un larario di divinità greche e romane proprio accanto a divinità di carattere schiettamente egizio?

La piena spiegazione al tempo dello scavo era fornita da i segni evidenti che mostravano che il larario egizio era anticamente nascosto da pareti di legno. Queste polverizzate avevano tuttavia lasciato traccia della loro esistenza nei punti del muro in cui erano originariamente infisse.

Evidentemente, il proprietario della casa e del larario era un egizio, il quale ufficialmente e alla presenza di tutti onorava le divinità ufficiali greche e romane; ma in luogo occulto, nascosto alla vista dei profani, prestava onore e culto alle divinità del patrio Egitto. E' discutibile se prima del I sec. a. C. fossero penetrati in Pompei riti egizi, mentre non ne sono scarse le tracce per l'età successiva ad Augusto.

Tutti sanno, particolarmente dopo le ricerche dell' Helbig e del Mau, che in seguito alla conquista dell' Egitto fatta da Augusto, riti egizi si diffusero in Occidente.

Basti citare la Sardegna e Nemausus nella Gallia Narbonense. Il larario delle divinità greche e la parete dipinta egizia vengono a confermare l'esistenza di *advenae*, di *incolae* orientali, i quali pur

tributando culto alle divinità di Roma, pur mostrandosi conquistati dalla civiltà ellenica e romana, nel fatto rimanevano affezionati alle patrie divinità.

Raccogliendo accuratamente varii indizi di questo genere a Pompei, come in Siria, in Egitto, sulle coste dell' Africa punica noi potremmo meglio sorprendere le vie e i modi per i quali i culti occidentali e romani, fra loro in origine del tutto distinti finirono per associarsi e talora fondersi, preparando la via ai varii e ibridi culti, che vennero alla fine spezzati dal trionfo del Cristianesimo.



Erma di Ercolano.



Decorazione di monopodio pompeiano (Museo Nazionale di Napoli).





Decorazione di monopodi pompeiani (Museo Nazionale di Napoli).

SCRISORILE MISIONARULUI BANDINI DIN MOLDOVA

(1644—1650)

DE

DR. ANDREI VERESS
PROFESOR

Ședința dela 22 Ianuarie 1926

Dintre toți misionarii catolici cari au trăit în Moldova, lucrând în via Domnului — precum se zicea pe vremuri — Bandini e cel mai cunoscut în literatura română și aceasta pentru motivul că raportul său despre vizita bisericească întreprinsă în Moldova, intrând în proprietatea Academiei Române, a fost publicat în anul 1895 de răposatul V. A. Urechiă. Dar editorul i-a dat greșit numele de «Codex Bandinus» căci acela nu e un codice (cu toate că e legat și are 198 pagini), ci un simplu *raport final* oficial, care cuprinde amănuntele vizitațiunii înaltului prelat, făcute între 19 Octomvrie 1646, data plecării din reședința sa din Bacău, și sfârșite în ziua de 20 Ianuarie 1647, în casa parohială din Iași, unde ajunsese după ce a perindat toate comunitățile catolice cari aparțineau provinciei eclesiastice Moldova, încredințate lui spre conducere [1]).

Raportul lui Bandini e important și unic în felul său: 1) pentrucă e prima descriere autentică a celor treizeci și trei de sate și orașe din vechia Moldovă, locuite de catolici [2]), păstrându-ne până și numele celor 1122 de

[1]) Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierei lui Bandinus dela 1646, urmat de text, însoțit de acte și documente. De V. A. Urechiă. Tomul XVI din Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice. București, 1895 în 4⁰ p. 335.

[2]) Dealtfel posed «vizitațiuni moldovene» inedite și mai vechi, așà de pildă pe aceea a lui Fr. Petru Deodat *Baksich* din 1641, a lui P. Bartolomeu *Bassetti* din 1643, precum și a Iezuitului ungur din Iași P. Paul *Beke* din 1644 și raportul lui Fr. Benedict Emanoil *Remondi* din 1636, cari, împreună cu materialul mieu de două — trei volume privitor la istoria cultului catolic în țările române, așteaptă (gata pentru tipar) să apară undevà pentru folosul obștesc.

familii [1]) unguresti în majoritate, vizitate de el și 2) pentrucă autorul ne face o descriere detaliată și credincioasă a întregii țări, cu datinele poporului, și a tot ce văzuse și auzise în cursul călătoriei sale și în Curtea domnească dela Iași, unde umblase de mai multe ori în timpul cât a stat în Moldova, unde a și murit.

Aceasta este cauza pentru care așà-numitul «Codice Bandini» a făcut senzație în lumea literară (cu toate lipsurile și slăbiciunile edițiunii) și pentru care el se poate folosì și azi ca izvor de frunte pentru istoria cultului catolic din Moldova, precum și pentru geografia și etnografia Moldovei vechi, despre care multă vreme nu mai posedăm o descriere analoagă acesteia, rămasă după un biet preot străin.

Relațiunea lui Bandini erà cunoscută dealtfel și mai înainte în literatura ungară, fiind publicată încă în anul 1838 în extras (după exemplarul din Cluj) de părintele Alexe Gegő [2]), care în toamna anului 1836, făcând o călătorie de studiu printre Ciangăii din Moldova, află de existența ei tocmai dela unul dintre misionarii franciscani de acolo, Ungurul Alexandru Papp din Trotuș [3]). Ediția lui Gegő a fost imediat recenzată în literatura română ardeleană într'un larg extras [4]), aflat și retipărit pe urmă (după cincizeci și trei de ani) și la București [5]), manuscrisul originalului din Cluj fiind folosit apoi de contele Iosif Kemény în studiul său despre istoria mănăstirii Bacăului [6]). Mai cunoșteam și cele

---

[1]) Acesta este numărul exact al familiilor (şi caselor) catolicilor din Moldova descrise în vizitaţiunea lui Bandini, unde însă numărul e dat greşit cu 1020.

[2]) Töredékek a' moldvai kat. anyaszentegyháznak két század előtti állapotjáról és a' moldvánok némelly szokásairól, Scopiai P. Bandin Mark' sz. Ferencz szerzetebeli bosnyák provincia' tagja, Mysia- és Bolgárországban martianopoli érsek, dorostori, Scythiában thomisvári és moldvai püspökihelyettes útazása 's 1648-dik évi latin kézirata után. In cartea lui P. Gegő Elek cu titlul «A' moldvai magyar telepekrő'l» (Buda, 1838) pp. 127-166.

[3]) P. Gegő îl semnează numai cu litera P, zicând că s'a folosit apoi de copia din anul 1781 a relaţiunii lui Bandini aflătoare în biblioteca Franciscanilor din Gyöngyös, făcută după originalul păstrat în arhiva aceluiaş Ordin din Cluj (l. c., pp. 128 şi 166) unde eu însă la 18 Iunie 1903 nu am găsit-o la loc.

[4]) Insemnări asupra călătoriei P(ărintelui) A. Gegő în Moldova. In «Foae pentru minte, inimă şi literatură» anul 1839 No. 43—46 (Braşov, 22 Octomvrie—12 Noemvrie 1839).

[5]) Retipărit întreg în revista bucureşteană «Buletinul Societăţii Geografice Române» anul 1892, pp. 56—73.

[6]) Graf Josef Kemény, *Ueber das Bisthum und das Franziskanerkloster zu Bakov in der Moldau*, în «Magazinul» lui A. Kurz, II (Braşov, 1846), pp. 3—82.

scrise de către profesorul Wilhelm Schmidt[1]) și contele Iulian Pejacsevich[2]) împreună cu publicațiunile de documente ale părintelui franciscan Eusebiu Fermendžin[3]), cum și actele răzlețe privitoare la misiunea lui în Moldova și astfel posedam tot materialul istoric, când, trimis (la începutul anului 1901) întâia oară la Roma pentru studii arhivistice, mi-a fost dat să pot face cercetări asupra lui Bandini în bogata arhivă a Congregațiunii de Propaganda Fide. Lucrând acolo și cu prilejul reînoitelor mele petreceri din Roma, am reușit să culeg treizeci și trei de scrisori inedite ale lui Bandini *scrise din Moldova*, pe cari le prezint acum istoriografiei române spre a fi folosite după valoarea lor de toți cei cari se ocupă cu istoricul cultului catolic din țările române. Numărul acesta de scrisori pare a fi mic pentru timpul de cinci ani și jumătate, cât a petrecut Bandini în Moldova, însă nu trebuie uitat că multe din scrisorile lui nu au ajuns niciodată la destinație și că Arhiva Propagandei la început — tocmai în epoca lui Bandini — prezintă multe lacune. Aceste lacune sunt cu atât mai regretabile, cu cât Bandini erà un om conștiincios, care scrià regulat ori de câte ori i se ivià vreo ocazie de a trimite scrisori la Roma și că ele sunt pline de date interesante și folositoare pentru cunoașterea vremurilor în cari trăià.

Dintre scrisorile lui Bandini referitoare la istoria Românilor[4]) pe cari le prezentăm acì, șase sunt din anul 1644, șaisprezece din 1645, câte patru din 1646 și 1647, iar câte una din 1648, 1649 și 1650. Evident că multe ne mai lipsesc, fiind pierdute ori rătăcite prin cine știe ce volume, cu toate că le-am răsfoit de repețite ori la fiecare ocazie când aveam fericirea să lucrez în vastele arhive ale orașului etern. Nădăjduiam mereu să-mi mai întregesc colecțiunea cu vreo scrisoare încă necunoscută de mine; alții mai norocoși poate vor mai puteà aflà vreo scrisoare a meritosului cleric; eu însă mă mărginesc acum a publicà pe acestea, culese de mine,

---

[1]) Guilielmus Schmidt, *Romano-catholici per Moldaviam episcopatus et rei romano-catholique res gestae* (Budapest, 1887) pp. 79—82 despre Bandini.

[2]) Graf Julian Pejacsevich, *Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel (1612—1674)* Viena, 1880 (Extras din «Archiv für österreichische Geschichte» vol. 59). Scrie despre Bacău și misiunea lui Bandini pe pp. 353—364.

[3]) P. Fr. Eusebius Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica* (Zagreb, 1887) și *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (Zagreb, 1892), formând volumele XVIII și XXIII din publicațiunea Academiei Croate cu titlul «Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia».

[4]) Subliniez acest lucru, căci scrisorile lui Bandini din Moldova, privitoare la Bosnia și Bulgaria le public aiurea.

cari completează cunoştinţa mai intimă a misiunii lui Bandini, precum şi amănuntele vieţii de la Curtea domnească din Iaşi şi ale evenimentelor înregistrate de acest misionar catolic în decursul petrecerii sale în Moldova.

Scrisorile le-am dat la tipar îngrijite după normele paleografice obişnuite şi tot aceste norme le-am urmat şi atunci, când — din economie de spaţiu şi bani — am omis titulaturile dela început şi frazele de smerenie dela sfârşitul lor, dând din ele ca exemplu textul întreg al primei şi ultimei scrisori pentru ca, astfel, cetitorul să aibă o ideie precisă despre forma acestor scrisori italiene (şi câteva latine), de pe la mijlocul veacului al XVII-lea. Scrisorile le-am înzestrat apoi cu note explicative, corectând însă în ele — tot după cerinţile paleografice — micile erori de ortografie, cu atât mai vârtos, cu cât autorul scrisorilor nu erà Italian[1]), sau inconsecvenţele observate în ele, mai cu samă în scrierea numelor proprii străine, neavând, în concepţia mea, niciun rost a se tipărì: *Zaimoschi*, *Zamoschi*, *Zagnoschi* ori *Zamoischi* în loc de *Zamoyski*; *Becche* în loc de *Beke*, *Foxan* în loc de *Focsan*, *catholici* şi *chatolici* în loc de *cattolici*, *Io* în loc de *io* sau *Vallachia* şi *Valacchia* în loc de *Valachia*, precum găsim amestecat în scrisori. Observ în sfârşit că Bandini, ca aproape toţi misionarii răsăriteni din acea epocă, se foloseşte des de calendarul vechiu — aflat în Moldova — cu toate că de multe ori uită să menţioneze aceasta.

I

Fratele Marcu Bandini erà de origină bosniac din Skoplje (Scopia), care aparţineà provinciei Bosnia şi semnà mult timp «Bandulaevich» precum îl întâlnim în vara anului 1628, ca misionar al Ordinului Franciscanilor minoritani în Caraşevo şi Belgrad, iar pe urmă (dela începutul anului 1630) în Caransebeş, unde fusese chemat de credincioşii de acolo. Mergând în primăvara anului 1640 la Roma, a fost trimis la Olovo şi apoi la Velica şi Foiniţa şi iarăş la Caraşevo, făcând între timp multe excursiuni de interes religios, ori de câte ori se cereà undeva vreun misionar energic şi bun pentru săvârşirea vreunei misiuni sau însărcinări mai delicate. Bandini erà foarte potrivit pentru

[1]) Şi aşà trebuie menţinută de către editor (cu toate normele paleografice), în multe locuri forma veche a ortografiei italiene, care scrie: *doppo* (în loc de dopo) *descacciato* (discacciato), *forsi* (forse), *fussi* (fosse), *obedientia* (obbedienza), *obligo* (obbligo), *oltra* (oltre), *orecchia* (orecchio), *placere* (piacere), *republica* (repubblica), etc.

astfel de misiuni și așà se întâmplă că, fiind vorba, pe la sfârșitul anului 1642, ca provincia să se despartă în două, rămânând partea de jos a Dunării, cu Banatul, Dalmația, Bosnia propriu, zisă și Bulgaria, în păstorirea arhiepiscopului din Sofia (Sardica), iar țările române (Țara-Românească și Moldova) ca o dieceză separată cu un prelat deosebit, Bandini fu recomandat de către superiorul său, arhiepiscopul Deodat, Curții papale, ca unul care cunoșteà și limba română vorbită în Moldova, pe lângă cea ilirică (slavonă) și ca un om virtuos, inteligent și cu studii făcute în Italia [1]), care astfel va puteà face mari lucruri, dacă va fi numit, căci așà îl îndeamnă la această recomandație — zice zelosul Vlădică — însuș Dumnezeu [2]). După astfel de rânduri, nu se puteà ca Bandini să nu fie numit, și mare i-a fost bucuria arhiepiscopului Deodat, când, pe la sfârșitul lui Iulie 1643, aflà din Roma că Papa și-a și dat consimțimântul (placet) pentru Bandini [3]), fiind numit prin bula dela 16 Decemvrie 1643 cu titlul de «arhiepiscop ales de Marcianopol» [4]), oraș din Moesia veche, numit de Bulgari Preslav, mult timp reședința țarilor bulgari; iar de către Turci Eschi-Stambul [5]), înființându-se această nouă episcopie «in partibus infidelium» direct pe seama lui.

Bandini, pregătindu-se pentru marea călătorie care o aveà de făcut, se grăbì mai întâiu spre Sofia, ca să se înțeleagă acolo cu arhiepiscopul Deodat în privința limitelor activității lor și totdeodată să-și facă rost de odăjdiile bisericești, de cari aveà nevoie, mai cu samă că auzise, că Mitropolitul dela Iași merge întotdeauna în trăsură cu alaiu mare și pompă la audiență la Vodă și astfel onoarea Bisericii catolice nu permiteà ca el să se prezinte în Moldova mai puțin ornat.

In ce privește jurisdicțiunea lor eclesiastică, cei doi arhierei au încheiat în ziua de 6 Fevruarie 1644 în Chiprovaț un contract prin care archiepiscopul Sofiei și-a menținut administrația Bulgariei și a Munteniei până la Milcov cu orașul Focșani, iar Moldova (până la Siret) și Dobrogea (Tomi), cu partea de jos a Dunării, dela râul Isker (Osma), care se varsă lângă Nicopol în Dunăre, până la Muntele Em și Marea

[1]) In relațiunea vizitatorului provinciei bulgare, Petru Baksich Bogdan (Deodatus) de Chiprovaț, arhiepiscop al Sofiei; Fermendžin: *Acta Bulgariae*, p. 137.

[2]) Recomandat din nou la 20 Maiu 1643; *ibid.* p. 143.

[3]) Din scrisoarea numitului arhiepiscop dela 22 Iulie 1643; *ibid.* p. 147.

[4]) Bula originală cu data citată se află în Arhiva Franciscanilor din Cluj; cistula 39.

[5]) După Pejacsevich, *l. c.*, p. 353, zicând că orașul îș are numele latinesc după Martia sora împăratului Traian.

Neagră (afară de Filipopol) a rămas în grija arhiepiscopului de Marcianopoli După vizitațiunea recentă — chiar din 1643 — a arhiepiscopulu. Deodat (care umblase în țările române), Bandini aveà în împrejurimea orașului Nicopol vreo 14 comune cu 4.160 de suflete catolice și răslețiți prin țară peste 3.700 de așà numiți Pavlicheni, iar în Moldova peste 4.000 de catolici, pe când se auzià chiar că numărul lor întrece 12.000. Cu toate astea Bandini erà foarte mâhnit că a trebuit să cedeze Țara-Românească («Valachia») arhiepiscopului din Sofia — contrar tratativelor sale cu Roma — aflând că în Câmpulung trăiesc 500, în Târgoviște 100 și în București 10 catolici, negustori italieni și raguzani cu stare, dela cari puteà aveà mai mult venit decât dela credincioșii săteni de prin Moldova, cale de douăzeci de zile dela Sofia [1]).

Procurarea odăjdiilor a fost anevoioasă, întrucât Bandini nu găsì nici în mănăstirea din Chiprovaț, nici aiurea nimica, așà că a fost silit să scrie pentru ele Congregațiunii, cerând și un «viatic» corespunzător, deoarece își cheltuise toți banii în diferitele sale călătorii și în misiunea sa din Caransebeș. A trecut însă toată vara fără să primească ceva, așà că trebuì să se mulțumească a fi consacrat de episcop în ziua de 21 August 1644 de trei episcopi, adunați cu greutate mare la un loc (și, de frica Turcilor, în taină) în mănăstirea din Chiprovaț, conform dorinții Papei și prescripțiilor bisericești, trebuind să fie trei împreună. După această sfințire, Bandini a plecat la Belgrad, cu nădejde să afle acolo veșmintele bisericești și între ele «paliul» cu care trebuie să slujească un arhiepiscop, dar, negăsindu-le, s'a întors din nou la Carașevo, unde puteà aşteptà mai fără griji și cheltueli. Insă, sosit acolo, primì o scrisoare plină de jale a misionarului Giovanni Lillo, trimis înainte ca «vicar al Moldovei», prin care erà rugat să vie în grabă, fiind mare nevoie de el și fiind așteptat de popor, ca Isus Hristos de Sfinții Părinți [2]).

Bandini, neavând bani, nici cele trebuincioase pentru noua sa misiune, se simțià — precum se exprimà — ca un corp fără duh, vieața fără inimă, un inel fără fericire și un pârâu fără izvor; dar, convins de adevărul celor scrise de către Italianul sus numit, s'a hotărît să plece din Scelesna,

[1]) Din vizitațiunea Bulgariei dela 1643 a lui Deodat, unde se află și harta delimitării celor două provincii; Fermendžin, *Acta Bulgariae*, pp. 136—8, și pe baza scrisorilor lui Bandini, anexate memoriului nostru, sub no. 4 și altele.

[2]) Scrisoarea misionarului Lillo din Cotnari, 17 Maiu 1644 stil vechiu. (Copia ei în colecțiunea mea.)

unde se aflà, în ziua de 3 Septemvrie spre Moldova, cu toate că nu și-a putut dobândì decât un singur preot, pe bulgarul don Pietro Parcevich, sfințit de arhiepiscopul Sofiei în grabă [1]), angajând și doi servitori de cari aveà nevoie. Știm — chiar din relațiunea sa tipărită — cu câte greutăți ajunse Bandini până la Dunăre și de acolo fu dus de un negustor milos până la Târgoviște, unde, întrând în audiență la Matei-Vodă Basarab, fu primit de el cu toată cinstea cuvenită unui prelat și găzduit bine câteva zile, rânduindu-i și cărușe cu cari și-a putut continuà drumul în spre Moldova. De acì înainte însă observăm oareșcare divergență a datelor relațiunii, scrisă firește posterior evenimentelor notate și scrisorilor sale — publicate în anexă — făcute supt impresia vie a lucrurilor, cari astfel ne dau date mai sigure. Așà de pildă, conform relațiunii, Bandini ar fi sosit la 21 Octomvrie la Iași, pe când prima sa scrisoare e datată 3 Noemvrie 1644 din Bacău [2]), de unde plecând în sus, ajunge la Iași, fiind primit a doua zi — la 5 Noemvrie — de către Vasile-Vodă Lupu în audiență, cu bunăvoință mare, promițându-i-se că se va face tot ce i se cuvine lui și Bisericii lui. Cunoașterea limbii române — accentuată înainte de numirea sa — nu erà însă prea mare la el, căci Bandini s'a adresat Domnului într'o orațiune latinească, în care l-a rugat totdeodată, să-i permită a face o vizitație a poporului catolic din țară, acesta fiind lucrul principal pentru mângâierea sufletească a credincioșilor.

După audiența la Domn, Bandini plin de nădejde în reușita misiunii sale, se pomenì a doua zi cu secretarul lui Vodă, Polonul Gheorghe Kutnarski. Acesta îl interogă în numele Domnului despre chemarea cu care a venit acì și scrisoarea de recomandație a Sfântului Părinte și mai cu seamă, dacă e numit în acea scrisoare într'adevăr ca episcop, deoarece Domnul ține mult la aceasta și pretinde să fie «vizitat» cu scrisori de către principi și marii demnitari. Bandini, neavând la 'ndemână astfel de scrisori, s'a simțit cu atât mai jignit față de secretarul străin, cu cât fusese, chiar în audiență, întrebat de către Vodă dacă episcopul de Bacău, Monsignorul Zamoyski a renunțat la episcopia sa, lucru ce privià în primul rând pe regele Poloniei, care exercità în dieceza Bacăului dreptul alegerii de episcop. Bandini nu știà unde să-și plece capul — mărturisește însuș — văzând că e lipsit

[1]) Pe baza diferitelor sale scrisori din Bosnia. (In colecţiunea mea de còpii.)

[2]) A se vedeà anexat sub No. 1.

de toate cele cerute de Domnul țării și, târându-se cu silă acasă, aștептà ordinul Domnului să fie dat afară din țară ca un înșelător și mincinos, care aduce rușine bisericii. Insă, pe când sta trist, făcându-și prima relațiune către Congregațiunea dela Roma, intră din nou secretarul, liniștindu-l în numele Voevodului, ca să se retragă la reședința sa din Bacău și să aștepte acolo cu răbdare scrisoarea Papei către principele țării. După ce se va încredințà apoi de «statul» său din scrisoarea ce va venì, îi va da fără preget toate drepturile și favorurile de cari s'au bucurat și înaintașii săi din scaunul episcopal de Bacău [1]).

Atitudinea rigidă a Domnului l-a mâhnit adânc pe Bandini, căci, după ce ajunsese acì cu atâtea nevoi, nu aveà prilejul să-și exercite misiunea, conform dorinței sale arzătoare, chiar și în halul în care a găsit reședința sa părăsită și lipsită de venituri. Aceste lucruri l-au durut atât de mult, încât, pe când simțià că a venit acì în ajutorul sufletelor părăsite, se temeà să nu-și piardă el însuș vieața [2]). Insă, judecând imparțial, trebuie să constatăm că ținuta lui Vasile Lupu erà pe deplin corectă și rezerva față de un preot străin cu atât mai îndreptățită, cu cât necontenit se iviau misionari pe la Curte, despre cari de multe ori se adeverià că sunt niște șarlatani, cari umblă haimana prin țară, adesea fără să aibă vreo educație de preot sau măcar să fie sfințiți și înzestrați cu darurile bisericești. Pe de altă parte, sărmanul Bandini erà lovit de fatalitatea că, pe când stăruià mereu prin toate scrisorile sale pentru trimiterea brevului papal și a scrisorii de recomandație către Vodă, ele i-au fost trimise încă dela 1 Octomvrie trecut, deci chiar înainte de plecarea lui din mănăstirea Carașevo spre Moldova, unde ele nu l-au mai ajuns sau cel puțin nu astfel, ca să se fi folosit de ele la vreme; de și cancelaria Congregațiunii și-a repețit scrisorile atât către principele Țării-Românești, cât și către acela al Moldovei, făcute cu toată reverența, în interesul arhiepiscopului Bandini, trimis cu însărcinarea de a face vizitațiunea bisericilor catolice din Moldova și a îngrijì de nevoile credincioșilor acelora [3]).

Concedierea facultăților unui «episcop in partibus» depindeà de însuș Papa, însă, în urma recomandației Congregațiunii, și aceasta

[1]) Relațiunea lui Bandini din Iași, 9 Noemvrie 1644. (Anexat sub No. 2.)
[2]) Din a doua a sa scrisoare din aceeaș zi. (Anexat sub No. 3.)
[3]) Scrisoarea Congregațiunii către Matei Basarab din 5 Octomvrie 1644 și către Vasile Lupu din 19 Octomvrie 1644. (In colecțiunea mea.)

s'a avut la sfârșitul lunii Noemvrie [1]), așà că facerea brevului dorit nu mai întâmpinà nicio piedică. Piedeca o formà însă aglomerația afacerilor Congregațiunii de Propaganda Fide și birocratismul întins al ei, din pricina cărora chestiuni importante zăceau luni întregi până să fie rezolvite. Așà s'a întâmplat şi cu scrisoarea Papei către Voevodul Vasile Lupu, la care el ținea necondiționat, căci Sfântul Părinte nu trimetea din principiu scrisori principilor schismatici sau infideli — precum se zicea în Vatican — așà că secretarul Congregațiunii, Monsignorul Francisc Ingoli (foarte binevoitor față de Bandini) a trebuit să facă un studiu special spre a dovedi că în anumite cazuri — așà cerând interesul viu al Bisericii — pontificii au scris și Domnilor schismatici, existând scrisori în formă de «breve» chiar și din timpul serviciului său, dela Papa Grigorie XV și Urban VIII, adresate către principele Ţării-Românești și alții [2]). Iată cauzele pentru cari scrisoarea mult dorită a Papei către Domnul Moldovei a ieșit numai la 20 Maiu 1645 și a sosit abia după două luni în mânile lui Bandini, făcând drumul pe la Constantinopol, care părea a fi cel mai sigur [3]).

Lipsa unei poști regulate îngreuià mult activitatea misionarilor și zădărnicià adesea cele mai nobile porniri, căci ce erà să facă un sărman fiu al Sfintei Biserici, dacă treceau de obiceiu câte două-trei luni până ce o scrisoare ajungeà din Moldova la Roma și alte patru — cinci luni, până ce primeà răspuns la ea?

II

Dela prima sa audiență la Vodă și până la primirea scrisorii Papei Inocențiu X către dânsul, au trecut aproape nouă luni, luni de amar și de desnădejde pentru un om vrednic și zelos ca Bandini, și din acest timp ne-au rămas dela el șaisprezece scrisori, cari ne dau o largă privire despre cele ce a făcut în această epocă de restriște bietul preot în țară străină.

Lăsând la o parte plângerile sale permanente — repețite în cele mai iscusite și variate forme — vedem că Bandini mai întâiu de toate s'a pus să-și aducă reședința în ordine, găsind-o părăginită, fără acoperiș

[1]) Pe baza deciziunii Congregaţiunii din 29 Noemvrie 1644 ţinute sub preşedinţia Papei. (In colecţiunea mea.)

[2]) Monsignor Francisc Ingoli către Bandini şi cardinalul Panzirolo din 21 Februarie 1645. (In colecţiunea mea.)

[3]) Din procesul-verbal al Congregaţiunii din ziua de 7 August 1645. (In colecţiunea mea.)

și ferestre, fără paturi sau alte mobile, precum erà și catedrala, aproape goală, fără altare și odăjdii de slujbă, lăsată de patrusprezece ani pe mâna unui paroh care se îngrijià puțin de ea și de moșiile ei, ocupate, pe de o parte, de către Vodă, pe de alta, de către boierii vecini. In astfel de împrejurări, «sărmanul arhiepiscop», precum se numià singur, erà nevoit să umble cerșind dela unul la altul, luând câte doi și trei taleri cu uzură pentru ca să aibă cu ce să-și susțină casa și masa, ducând o vieață care nu erà potrivită nici cu demnitatea sa, nici cu a Bisericii.

In această stare tristă, Bandini rugă pe unul dintre misionarii italieni din țară, pe Simion Apolloni, care aveà oarecare trecere la Vodă, să-i predeà «memoriul» în care-l rugà să-i dea moșia Trebeș, care aparțineà mai înainte episcopiei Bacăului; cel puțin până ce va sosì scrisoarea Papei, prin care se va dovedì întreg adevărul privitor la persoana lui. Insă Vasile Lupu, primindu-l mâniat, a spus în public că nu-i dă nimic, căci îl crede episcop fals, care nu e trimis de către Papa: altfel ar aveà măcar o scrisoare adresată lui, precum aveau toți misionarii cari veniau pe acì, trimiși dela Roma. Voevodul, supărat, erà întărit în această convingere a sa și de către secretarul polon, defavorabil lui Bandini, care aveà interes material să nu stea niciun episcop la Bacău, pentru ca astfel să poată folosì el însuș veniturile diocezei aparținând de astădată compatriotului său Zamoyski, care însă nu rezidà în casa dărăpănată dela Bacău și erà suplinit de către compatriotul său dela Curtea domnească dela Iași, unde erà totodată interpret pentru limba latină și polonă [1]); de altfel om invidios și scelerat, care a mers cu calomnia până la a scrie comunelor catolice din Moldova să nu recunoască arhiereu pe Bandini, unicul episcop fiind Zamoyski.

Ajuns în culmea suferinților sufletești și trupești, întrucât poporul se temeà a i se supune, așà că rămase peste iarnă chiar fără lemne, suferind geruri și frig, Bandini s'a hotărît să meargă iar la Vodă ca să-i prezinte ploconul obișnuit de anul nou și să-i ceară ceva ajutor. Astfel se duse la Iași, unde sărbătorind Crăciunul, în ajunul Bobotezei (la 5 Ianuarie 1645), când se făceà ceremonia după datinele vechi ale țării, se așeză și el cu preoții catolici în antecamera palatului domnesc, așteptând să le vină rândul să fie chemați. Trecură patru ore însă până ieșì Vodă ca să intre în capela vecină, fără să-l bage de samă, dar, când

[1]) Raportul lui Bandini din Bacău, 10 Decemvrie 1644. (Anexat sub No. 5.)

se întoarse peste un ceas dela slujbă, bietul Bandini ieşì înainte ca să-l vadă şi, astfel, putând intrà în sala tronului, Domnul îl primì şi de astă dată înfuriat, zicând că nu are nevoie nici de el, nici de ploconul său, ba să se care din ţară, deoarece nu-l recunoaşte ca episcop, bănuind chiar că este un spion. Vorbele Domnului l-au atins pe sărman om ca suflarea morţii, văzând că toată lumea murmurà la auzul lor, aşà că abià s'a putut târî acasă în locuinţa sa, de unde, după sfatul oamenilor, s'a întors în linişte la Bacău, aşteptând cu frica de moarte în sân acele binecuvântate scrisori, pe cari le-a zorit de atâtea ori [1]), cerând ca ele să fie totdeodată sigilate cu pecetea mare a Papei, căci altfel nu le va da crezământ nici Vodă, nici norodul [2]).

După aşteptări zadarnice de luni întregi, în sfârşit, în ziua de 18 Aprilie 1645, Bandini primì dela Congregaţiune o scrisoare adresată principelui Moldovei, pe care se şi grăbì a i-o trimite cu secretarul său, don Parcevich la Curte [3]), dându-i ordin ca să meargă apoi în Polonia, la episcopul Zamoyski, care de drept şi după legile bisericeşti ar trebuì să-i dea lui Bandini — fiindu-i acesta vicar în episcopatul, în care el nu rezidà — toate cele trebuincioase traiului. Bandini s'a scuzat în acelaş timp de toate calomniile suferite pe nedrept şi nevinovat, iar, ca nu cumva să crează că el îi stă în cale, s'a declarat cu toată demnitatea unui om conştiincios, gata a-şi părăsì postul, cu toate că el cheltuise mult şi la repararea rezidenţei sale sărăcăcioase, începută de dânsul [4]).

Secretarul lui Bandini, ajungând la Iaşi, predă scrisoarea primită dela Roma lui Vodă, însă acesta rămase statornic în purtarea sa de mai înainte zicându-i că aceea *nu e* dela Papa [5]). Mânecând mai departe, găsì însfârşit — la 1 Iunie 1645 — pe episcopul Zamoyski la una din moşiile sale părinteşti, la Grodek. Acesta, ascultându-l cu toată bunăvoinţa, rămase aşà de mişcat de cele expuse şi auzite cu lacrimi, încât făcù fără răgaz o scrisoare de recomandaţie către Vasile Lupu şi o altă

---

[1]) Pe baza scrisorii lui Bandini din Iaşi, 5 Ianuarie 1645 şi din Bacău, 28 Ianuarie 1645. (Anexat sub No. 7—8). Cfr. şi relaţiunea lui Gaspar da Noto din Iaşi, 13 Ianuarie 1645. (In colecţiunea mea.)

[2]) Din scrisoarea lui Bandini din Bacău, 28 Ianuarie 1645. (Anexată sub No. 9.)

[3]) Scrisoarea aceasta cu data de 4 Fevruarie 1645 nu ne e cunoscută numai din aceea a lui Bandini din Bacău, 18 Aprilie 1645. (Anexat sub No. 13.)

[4]) Scrisoarea lui Bandini către episcopul Zamoyski din Bacău, 7 Maiu 1645. (Anexată sub No. 14.)

[5]) Menţionat de Bandini în scrisoarea sa din Bacău, 13 Maiu 1645. (Anexată sub No. 17.)

pastorală către clerul catolic din Moldova, poruncind tuturor enoriașilor să primească pe arhiepiscopul Bandini ca administratorul lor vrednic, ca și când ar ședeà el însuș între ei, dându-i toată supunerea cuvenită, ca unuia trimis în urma cererii sale — a lui Zamoyski — de către Congregațiunea dela Roma cu știrea Sfântului Părinte, și are astfel drept și la veniturile și moșiile diocezei Bacăului, folosindu-le pentru susținerea sa și a Curții sale [1]).

Aceste scrisori, precum și alte știri bune aduse pe la mijlocul lui Iunie de către don Parcevich, au fost o mângâiere sufletească pentru Bandini [2]), care erà aproape de desperare, după atâtea umilinți și ponegriri suferite de când se aflà în Moldova. Sărmanul nu avù însă destulă vreme să se bucure de reușita misiune a vrednicului său secretar, când iată îi sosì «ca prin miracol» și printr'o dispoziție divină, scrisoarea-breve a Papei Inocențiu X din 20 Maiu 1645, adresată lui Vasile-Vodă în interesul lui și primită de Bandini la Iași, unde se dusese pentru a împăciuì poporul catolic de acolo cu misionarii de Curte, de cari ei se desbinaseră. Erà tocmai ziua Sfântului Iacov (adică 25 Iulie) după calendarul vechiu al țării și Bandini, celebrând mai întâiu liturghia, intră în Curte la Vodă, pe care salutându-l în numele Papei și al cardinalilor îi înfățișă mult dorita scrisoare făcută «pe hârtie regală» ca la cei mai distinși principi. Prețiosul document fiind cetit în gura mare, în fața tuturor boierilor, Domnul se sculă de pe tron și, mulțumind Sfântului Părinte și cardinalilor săi, concedă imediat lui Bandini autoritatea spirituală în țara sa, încredințându-l «cu specială plăcere» că scrisoarea Papei o privește ca un colan de aur pe care-l va ține veșnic la inimă, ca o pavăză tare contra tuturor vrăjmașilor episcopului. După această audiență solemnă și memorabilă, întors acasă la Bacău, arhiereul Bandini fu primit de poporul său cu o adevărată induioșare și un devotament pe care până atunci nu-l arătase față de șeful lor bisericesc, rugându-l în acelaș timp să gonească pe misionarii vițioși din țară, cari nu sunt vrednici de misiunea lor și, necunoscând nici limba, nu fac nimic pentru mângâierea sufletească a enoriașilor, precum o mărturisì însuș Vodă în Divanul boierilor, văzând vieața depravată și ireligioasă pe care o duceau cei mai mulți din ei spre mai marea rușine a Bisericii.

---

[1]) Scrisoarea pastorală citată a episcopului Zamoyski (dela 1 Iunie 1645) în *Codex Bandinus*, pp. 188—190.

[2]) A se vedeà în scrisoarea lui Bandini din Iași, 20 Iunie 1645. (Anexat sub No. 18.)

Iată prima chestie pe care trebuià s'o rezolve noul prelat, ajuns acum în deplină putere a autorității sale, pe lângă care Bandini se pregăteà și la vizitațiune, care însă nu se puteà începe decât după culesul strugurilor, fiind poporul afară din sate, ocupat cu munca câmpului și a viilor [1]). Vizitațiunea nu s'a putut face dealtfel nici după termenul crezut, căci Bandini erà lipsit cu totul de bani și nu primise încă nici cei 50 de taleri votați de Congregațiune, ceeace îl supărà cu atât mai mult, cu cât între acestea găsì de ajutor — chiar la această vizitațiune — un misionar evlavios, învățat și cu frică de Dumnezeu, pe Iezuitul Petru Beke, care, sosind din Ardeal, fu bine primit de Vodă, observând însuflețirea acestui Săcuiu și zelul cu care lucrà și predicà în Iași, unde fundă în pripă și o școală, la care își trimeteau copiii chiar și boierii.

Strâmtorat cum erà și cum și petrecù toată iarna, Bandini, în primăvara anului 1646, se hotărî să meargă — însoțit de secretarul său — la episcopul Zamoyski în Polonia, ca să-l cunoască și să-i afle intențiunile privitoare la administrarea diocezei Bacăului. Sărbătorind astfel Sfintele Paști în biserica catolică din Cotnari, plecă «îmbrăcat ca un călugăr sărac» spre Camenița și găsind, după mult umblet, pe episcopul său în Zborów, fu primit de acesta cu mare bunătate. Exprimându-și apoi dorința de a aveà «paliul» mult dorit, acesta i s'a conferit de către episcopul de acolo, Andrei Gembicki, care se aflà tocmai acolo, în ziua de 19 Aprilie 1646, cu ceremoniile prescrise și în fața a vreo 400 de nobili poloni și 160 de Franciscani, în frunte cu provincialul lor, câștigând astfel toate facultățile unui episcop regular, de cari aveà nevoie pentru a-și exercità funcțiunile religioase în dioceza sa părăsită, unde mereu îi veneau tineri teologi din locuri îndepărtate pentru a fi consacrați și înzestrați cu dreptul de a face slujbă și a săvârșì toate funcțiunile cuvenite. Această bucurie l-a făcut cu atât mai fericit, cu cât toată solemnitatea ceremoniei predării paliului a fost săvârșită, pe cheltuiala proprietarului acelui loc și castel, de prințul Wisniewiecki, Palatinul întregii Rusii (provincia Poloniei) cu un banchet sumptuos care ținù până «la al doilea cântat al cocoșilor», dăruindu-i la plecare bani de drum, precum și o mare cantitate de odăjdii brodate cu mâna princesei, în valoare mai mare de 2.000 de taleri, cari, împreună cu veșmintele, relicviile și mărunțișurile bisericești, primite la mijlocul lunii Noemvrie a

[1]) După scrisorile lui Bandini din Iași, 6 August 1645 și din Bacău, 18 August 1645. (Anexat sub No. 20 și 22.)

anului trecut dela Roma, l-au pus acuma în stare să aibă tot ce se cereà pentru exercitarea demnă a funcțiunilor sale arhiepiscopale [1]).

Ce însemnà paliul — această bandă de lână albă cu șase cruci de mătase neagră (sfințită de Papa în ajunul Sfinților Petru și Pavel) care se purtà de arhiepiscopi pe umăr peste veșmântul solemn — se poate înțelege și din faptul că Bandini până la primirea lui nu-și puteà exercità funcțiunile mai înalte după prescripțiile Sfintelor Canoane. Iar lucrul erà cu atât mai jignitor, cu cât demnitatea sa de arhiepiscop nu îngăduià să mărturisească lipsa paliului și astfel, de câte ori veniau pe la el (chiar și din Ardeal) tineri clerici cu rugămintea să fie hirotonișiți, el trebuià să-i țină cu vorbe deșarte ori stà tăcut față de ei și pitit «ca iepurele în tufiș» — precum se exprimà — cu frica în sân de a fi prigonit de Vodă. Această stare de lucruri îl chinuià atât mai mult, încât, văzând că aproape întregul popor catolic al Moldovei este, la sate, unguresc [2]), Bandini căutà să-i dea preoți unguri, cari să-i poată vorbì și predicà în limba sa proprie. Așà reușì a chemà din Ardeal vreo cinci—șase preoți întru folosul norodului, și în acest al său sfânt îndemn mult l-a ajutat și Săcuiul George Ferenczi din Gurghiu, om de o rară vieață de preot și cu suflet bun, care, fiind hirotonisit (pe vremuri) chiar în biserica mănăstirii din Bacău, făcù mult pentru ea. Așà dăruește din avutul său 200 de galbeni pentru reparația ei, însă, banii fiind prăpădiți de către zidari pe sama lor [3]) a trebuit să dea alți 100 taleri și 77 florini, cu cari biserica fu refăcută pe ziua de 12 Maiu 1637 (dând și 20 florini pentru cuie de șindrilă), și, când în anul 1650 s'a reparat turla mănăstirii de acolo, iar a mai dat patru taleri de argint. Tot așà jertfì zelosul Ferenczi — devenit apoi vicar general al Ardealului — și pentru biserica catolică din Neamț, unde zidì în anul 1633 (cu 25 florini) clopotnița, făcând pe urmă în 1641 ferestrele bisericii cu 10 zloți [4]).

Bandini erà deplin mulțumit de excursiunea sa făcută în Polonia, cu toate că abià putuse sta de vorbă cu episcopul Zamoyski, care aveà să meargă în grabă la Curtea regală. In consecință, neprimind niciun ban dela el, se oprì la întoarcere în Iași (unde îl găsim la 23 Maiu), cu gândul ca să poată obțineà vreun ajutor dela Vasile-Vodă; însă în zadar,

---

[1]) Pe baza relațiunii lui Bandini din Zborów, 28 Aprilie 1646. (In colecțiunea mea.)

[2]) Vezi în scrisoarea lui Bandini din 3 Maiu și 6 August 1645. (Anexată.)

[3]) In scrisoarea lui Bandini din 20 Iunie 1645. (Anexată.)

[4]) Din însemnările lui Ferenczi în Veszely Károly, *Erdélyi Egyhdztörténelmi Adatok*, vol. I (Cluj, 1860), pp. 144—6.

căci n'a primit încă nimica dela el, afară de făgădueli și nici nu aveà nădejde să primească ceva, socotindu-l Bandini drept un mare tiran și grozav de zgârcit [1]). Această ținută a lui Vodă l-a atins cu atât mai mult, cu cât aflà în taină că, răspunzând la scrisoarea Papei, s'a exprimat în mod nefavorabil despre el, ba — amăgit de uneltirile și ploconul unui călugăr dominican grec cu numele de Hiacint Makropodari, episcop titular de Scopia — l-a recomandat chiar Papei pentru ca să fie numit de episcop al Bacăului [2]); cererea fiind cu atât mai curioasă și jignitoare pentru Bandini, cu cât de fapt, el fiind administratorul diocezei Bacăului, ea nu erà vacantă câtă vreme episcopul Zamoyski se aflà în vieață [3]).

Supărat de purtarea Domnului și a fățarnicului său secretar polon, întors la Bacău, Bandini avù să sufere și din cauza lipsei pânii de toate zilele, mai cu samă că după Paști apa Bistriței, venind mare, a sfârâmat cu desăvârșire moara cu două pietre a mănăstirii, din venitul căreia trăià cu curtea sa modestă [4]). Această nenorocire neașteptată lovì adânc pe cucernicul prelat, dar, fiind în drept și având încredere supremă în importanța misiunii sale, încredințată lui de cardinali, nu se dădù bătut, ci, pregătindu-se la vizitațiunea bisericilor sale, se duse la începutul lunii August la Iași, de unde trimise o carte pastorală tuturor comunităților sale, vestindu-le că fiind, obligat atât, prin decretele sfintelor canoane, cât și prin porunca Sfântului Părinte, va începe vizitațiunea prescrisă la începutul lunii Noemvrie, poruncindu-le ca să fie gata a-l primì, iar pastorala lui de față (scrisă în latinește și ungurește) să fie afișată pe ușa fiecării biserici la toate parohiile, pentru ca să afle toți credincioșii de cuprinsul ei [5]).

Făcându-și preparativele acestei vizite la Bacău (unde venise dela Curtea domnească), Bandini se folosì de sosirea unui negustor raguzan, cu al

[1]) Il prencipe di Moldavia — scrie Bandini în relațiunea sa din Zborów de mai sus — ancora ci tiene con la promessa di voler dare e mai ci dà, anchor che habbia havuto le lettere pontificie, nè meno ci darà, come tengo per certo, essendo un gran tiranno et avarone astutissimo.

[2]) Scrisoarea inedită a lui Vasile Lupu către Papa Inocențiu X din Iași, 14 Maiu 1646. (Copia ei în colecțiunea mea.)

[3]) Răspunsul Papei la scrisoarea de mai sus către Vasile Lupul din Roma, 10 Ianuarie 1647; Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 517.

[4]) Scrisoarea lui Bandini din Bacău, 4 Iunie 1646. (Anexat sub No. 25.)

[5]) Textul edictului pastoral al lui Bandini a se vedeà în *Codex Bandinus*, pp. 192—4 și traducerea sa pe pp. 29—31.

cărui cal și cu un altul al parohului său dela Baia, plecând la 19 Octomvrie, ajunseră abià a patra zi la Iași, pentru ca să *fie siliți* să mai aștepte o săptămână până la venirea Iezuitului Beke, cu care apoi plecară la 1 Noemvrie — în ziua Tuturor Sfinților — după liturghie, spre Huși, având cu el și pe parohul din Cotnari, P. Gheorghe Gross, care, fiind Sas moldovean, știà și nemțește.

III

Amănuntele vizitațiunii ne sunt bine cunoscute din textul latinesc tipărit al relațiunii lui Bandini și astfel relevăm acì numai că primul aviz la Roma despre vizitațiunea începută a fost trimis de Bandini — cam pe la sfârșitul ei, la 16 Decemvrie 1646 — din Cotnari [1]), pentru ca, ajungând la Iași, să o încheie în ziua de 18 Ianuarie 1647 după sărbătoarea Bobotezei, mărturisind cu dreptate că a trecut — cu ajutorul lui Dumnezeu — peste toată țara, nelăsând niciun colț de loc, unde locuiau catolici, chiar cu una ori două case și la depărtare de zile întregi, pentru ca să afle de starea lor [2]), trimițând apoi peste două zile parohilor și diacilor lor o «instrucțiune severă», cuprinzând în zece articole toate regulele pe cari trebuesc să le urmeze în administrarea credincioasă a oficiilor lor [3]).

Ocupat mai bine de un an cu redactarea raportului său oficial — model, nu numai ca stil, dar și ca operă științifică — arhiepiscopul Bandini scrià puțin pe la Roma, așà că deabià în toamna anului 1647 găsim dela el o scrisoare care să se ocupe cu afacerile diecezei sale. Nu trebuie să uităm însă că el, ca arhiepiscop de Marcianopol, aveà totdeodată și grija parohiilor sale din Bulgaria, împreună cu ale Pavlichenilor din împrejurimea orașului Nicopol, și astfel erà ocupat și cu afacerile lor, scriind mereu la rapoarte și lucrând la împăciuirea misionarilor invidioși unii pe alții; lucruri cari din punct de vedere românesc nu ne privesc de loc. Menționăm totuși — ca un exemplu despre ocupațiile lui multiple — un decret scris în limba slavonă, bulgară, adresat, la 2 Iulie 1647, din reședința sa dela Bacău, clerului, negustorilor și întregului popor catolic al arhidiecezei sale, în care plângându-se că nu-i poate

[1]) A se vedeà anexat sub No. 26.

[2]) Vezi scrisoarea lui Bandini din ziua citată, anexată sub No. 28 și scrisoarea sa din Bacău, 2 Noemvrie 1647 sub No. 30.

[3]) Edictul lui Bandini din Iași, 20 Ianuarie 1647 în *Codex Bandinus*, pp 272 —3 și în traducere română pe pp. 123—5.

vizită precum i-ar fi datoria, îi încuviințează să-și aleagă un preot bun și credincios, pe care el apoi îl va recomandà bucuros Papei spre a fi numit episcop pentru ca să șază neîntrerupt între ei [1]).

De regulat a rămas și controversa iscată între arhiepiscopul Sofiei și acela de Marcianopol în privința jurisdicțiunii lor, în care Congregațiunea dela Roma hotărî ca, potrivit decretului din 14 Aprilie 1643 (aprobat de către Papa la 2 Iunie a aceluiaș an) Biserica dela Bacău să nu aparțină diecezei Valachiei, administrate de către arhiepiscopul Sofiei [2]). Trebuie să observăm însă că necesitatea stabilirii definitive a acestui lucru — de mai înainte fixat — erà provocată dealtfel de însuși Bandini, care în virtutea decretului episcopului Zamoyski (din 1 Iunie 1645) citat mai sus, în care se consideră ca posesor duhovnic «al ambelor Valachii», voià să întreprinză o vizitațiune și în Țara-Românească. Aflând de acest lucru straniu — chiar din scrisoarea lui Bandini — arhiepiscopul Deodat al Sofiei se plânsese cu drept cuvânt (la sfârșitul lunii Ianuarie 1647) Congregațiunii, susținând și dovedind că el aveà grijă de ambele provincii, încă din timpul Papei Urban VIII, cu titlul de vicar apostolic și că tocmai el renunțà la provincia Moldovei de bună voie în favoarea confratelui său Bandini cu prilejul facerii actului de diviziune, semnat de amândoi. Neglijarea pactului lor l-a atins deci cu atât mai mult, cu cât vede că arhiepiscopul Bandini nu și-a făcut până acum vizitațiunea în locurile sale din jos de Dunăre, având a o face până la Marea Neagră, și nu cercetează, dacă aceasta a omis-o din frica Turcilor sau din lipsa de bani ori vreo altă pricină, care pe el numai într'atâta îl privește, că, până când Congregațiunea nu va decide hotărît în privința Munteniei, el își va amânà vizitațiunea acelei provincii — la care se pregăteà — pentru ca să nu fie luat în râs de către locuitorii schismatici ai acelor părți [3]).

Trecând acest val de ambițiune exagerată și nefundată, Bandini se dădù cu toată inima afacerilor interne ale diecezei sale, stavilind abuzurile și erorile observate, întroducând cu încetul obiceiurile bune, silind poporul cu cuvinte bune ori cu pedepse la devoțiune, ca, cel puțin în

[1]) Scrisoarea slavo-bulgară a lui Bandini în Fermendžin, *Acta Bosnae*, p. 180 și traducerea ei contemporană italiană (inedită) în colecțiunea mea.

[2]) Pe baza procesului-verbal al Congregațiunii citate, care s'a trimis lui Bandini la 17 August 1647. (Copia în colecțiunea mea).

[3]) Din relațiunea arhiepiscopului Deodat din Chiprovaț, 30 Ianuarie 1647. (In colecțiunea mea).

zilele de sărbătoare să umble la biserică, unde să audă predici și cântări în limba sa maternă ungară, lucruri pe cari norodul nu le aveà de la misionarii străini, cari trăiau în mijlocul lui ducând o vieață lumească și urmând propriile lor interese materiale, fără să se ocupe prea mult cu afacerile bisericești. La fel erà și parohul său din Bacău, Ungurul Baltazar, pe care Bandini nu l-a văzut cu ochi buni din prima zi a sosirii sale acolo. Așà stând lucrurile, îl și mustrà des pentru faptele lui adeseori contrare intereselor bisericii, mai cu seamă pentru o casă ocupată samavolnic de dânsul, de care aveà nevoie și episcopul. Acesta i-a cumpărat în schimb o altă casă. Parohul se declară mulțumit cu schimbul, însă, voind să se răsbune, ațâță locuitorii târgului contra lui, făcându-i să se ducă la Vodă cu jalbă. Vodă — sedus și de pâra secretarului polon — a și dat (la 15 Iulie 1647) un act contra lui Bandini, amenințându-l că-l gonește din țară, dacă «nu se astâmpără» față de «bunul» preot. Insă nimic nu justifică mai bine față de acest ordin jignitor pe prelatul nostru — nevinovat de cele ce i s'au imputat — decât faptul că a întrodus întocmai scrisoarea ofensătoare a lui Vodă în relația sa de vizitațiune [1]), punând observația că «să nu-i ajute Dumnezeu și Sfânta Biserică» dacă nu are dreptate!

Certuri de acest fel între episcop și preoții săi subordinați sunt dealtfel inevitabile într'o administrație conștiincioasă și nu împiedecau de loc pe Bandini în urmarea programului său spre binele credincioșilor săi. Nădăjduià cu drept cuvânt succesul bun al misiunii sale, aducând o adâncire a religiosității și o schimbare a moravurilor, nu prea controlate până la venirea sa în aceste părți părăsite. Mult promiteà și colegiul fundat la Iași de zelosul său colaborator ungur, părintele Beke, ridicându-se acum un edificiu pe cheltuiala lui Vodă și a Doamnei sale, cari se mândriau și se mirau întotdeauna, de câte ori veniau la școală, uitându-se la acei zece— doisprezece copii «unul mai mic decât altul» cari îi salutau respectuos în limba latină, greacă ori română [2]), lucru ne mai pomenit până atunci în Moldova.

Astfel se înălță stima Iezuiților — prin munca serioasă și rodnică a unuia din membri lor — față de ceilalți misionari, grămădiți peste măsură în Capitala țării și aiurea, de cari se plângeau toți, trimițând

[1]) Pitacul lui Vasile-Vodă către Bandini din Iași, 15 Iulie 1647, în Gegő, l. c., pp. 98—99 și *Codex Bandinus*, p. 231.

[2]) In scrisoarea lui Bandini din Bacău, 2 Noemvrie 1647. (Anexată sub No. 29.)

jalbe contra lor la Roma, până și Marele Vornic Urechiă, cronicarul [1]).

Bandini dealtfel se află bolnav din vara anului 1647 și așà tot mai greu îi venià să umble pe la Iași, unde îl găsim la sfârșitul lunii Martie 1648, ocupat cu expedierea exemplarului vizitațiunii, copiat frumos de părintele Beke, voind să-l trimeață prin secretarul său Parcevich la Roma, ca să fie predat acolo în persoană superiorilor săi [2]).

Cu trupul slăbit și suferind, Bandini devenì iritabil și nerăbdător, și, ceeace erà și mai rău, bănuitor și invidios fără margini. Numai așà ne putem explicà faptul surprinzător că, după ce iubise și ridicase până la cer multă vreme pe iezuitul ungur — părintele Beke — «ca pe un sfânt, zelos, evlavios și umilit față de superiori» fără de care nu i-ar fi reușit așà de bine nici vizitațiunea întreprinsă, acum pe neașteptate (din toamna anului 1647) începù să scrie contra lui, susținând că vizitează provincia, mută preoți și diaci fără știrea lui, punând Iezuiți în locul lor și că ațâță populația ungară contra lui [3]).

Această «schimbare la față» a zelosului prelat puse pe gânduri pe capii Congregațiunii dela Roma, observând că tot așà îndârjit raportà Bandini într'una și de misionarii dela Iași, ba chiar și de alți trei preoți bulgari, pe cari îi declară scandalagii și mizerabili, cerând să fie rechemați urgent. Altădată iarăși — ca și în ultima sa scrisoare existentă — pomenià cu blândeță și cu entuziasm de un misionar pământean al său [4]), așà că ne vine a crede că această purtare a sa capricioasă erà patologică și prin urmare în legătură strictă cu starea lui de sănătate zdruncinată; cu toate că lucrurile relatate — poate din prea mare conștiințiositate — adeseori s'au dovedit adevărate și cereau o asanare oficială.

Dela 16 Ianuarie 1650 încoace, nu mai avem însă nicio scrisoare dela sârguinciosul nostru prelat, în legătură cu care aflăm deodată, dintr'o declarație făcută — sub jurământ — de șapte preoți ai săi de prin satele vecine și dela Iași, cum că a venit pe neașteptate părintele Beke cu zbirii săi și cu niște scrisori false pentru a izgonì din scaun pe bătrânul arhiereu, împreună cu ai lui, din mănăstirea lor, care de veci aparțineà

[1]) *Menționat de Bandini în a doua a sa scrisoare din Bacău*, 2 Noemvrie 1647. (Anexat sub No. 30.)

[2]) Scrisoarea lui Bandini din Iași, 23 Martie 1648. (Anexat sub No. 31.)

[3]) Scrisoarea lui Bandini din Bacău, 10 Aprilie 1649. (Anexat sub No. 32.)

[4]) Din Bacău, 16 Ianuarie 1650. (Anexat sub No. 33.)

Franciscanilor, zicând că el nu are nicio autoritate spirituală peste acest popor și că astfel este chiar înlocuit de regele Poloniei cu un alt episcop [1]. Mai aflăm din acest document solemn, cum și dintr'un al doilea memoriu al susnumiților preoți, că Bandini, la auzul acestor injurii și în urma acestei «mizerabile tragedii», a căzut bolnav de moarte [2], încetând din vieață în ziua de 27 Ianuarie 1650 și a fost înmormântat apoi la 7 Fevruarie 1650 cu îngrijirea devotatului său secretar Parcevich [3]) și a preoților săi veniți din toate unghiurile țării [4] — pe unde umblase cu atâta evlavie — întru îndeplinirea acestei jalnice și ultime datorii omenești.

Iată ce sfârșit trist avù acest bărbat zelos, cucernic, cinstit și credincios, care, după o activitate preoțească exemplară de douăzeci și doi de ani, îș sfârșì zilele în lăcașul modest al reședinței sale din Bacău, lăsând după sine o amintire neperitoare în istoria Moldovei, nu numai prin descrierea ei — făcută cu atâta pricepere și dibăcie — dar și prin scrisorile sale ieșite acuma la lumină, cari cuprind atâtea amănunte frumoase și observațiuni caracteristice despre cele văzute de el, însă neștiute până acuma.

---

[1]) Declarația numiților șapte preoți făcută în Bacău, 16 Februarie 1650, va să zică puțin după înmormântarea lui Bandini. (Copia în colecțiunea mea.)

[2]) Din al doilea al lor memoriu scris în Bacău, 12 Martie 1650. (In colecțiunea mea.)

[3]) Ziua morții și a înmormântării lui Bandini ne-a păstrat-o un memoriu inedit al lui Petru Parcevich, aflat de mine la Viena. (In colecțiunea mea.)

[4]) Bandini a dispărut în Moldova așà pe neașteptate, încât nu e de mirare dacă Schmidt (*l. c.*, p. 82) crede, greșit, că s'a întors în Italia.

SCRISORILE LUI BANDINI

I

Bacău, 3 Noemvrie 1644.

Bandini către Congregațiunea de Propaganda Fide.

Eminentissimi e Reverendissimi Signori e Padroni Colendissimi.

Dovria avvisar l'Eminenze Loro, come secretarii dello Spirito Santo, fundamenti e propagatori della Santa Fede, d'alcuni inconvenienti, che giornalmente mi si fanno dinanzi, tanto contro l'honor di Dio Benedetto e l'Eminenze Loro, quanto del strapazzo che ne ricevo, e dalle persone religiose e mondane, e dell' utile della Chiesa, et interesse del Vescovo. Ma per non offender le loro caste orecchie, ho voluto piuttosto scriver et avvisar Monsignor Ingoli [1]), dal quale si degnaranno d'intender alcuni punti necessarii, che in presentia dell' Eminenze Loro saranno letti, acciò con solita benignità e dispositione ordinino e disponghino di quanto vengono supplicate. E qui per fine pregandoli le felicissime feste del Santo Natale per molti anni, humilissimo bacio all' Eminenze Loro le Sacre Vesti.

Da Baccovia, 3 Novembre 1644.

Dell' Eminenze Loro

Humilissimo e Devotissimo Servitore

Fra Marco Bandino [2]) Arcivescovo Metropolitano

di Marcianopolo [3]) et Administratore di Moldavia et Transilvania, etc.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 37.)

II

Iași, 9 Noemvrie 1644.

Bandini către Francisc Ingoli secretarul Propagandei.

Ill-mo e Rev-mo Signor e Padron colendissimo.

Scrivo alla Sacra Congregatione de Propaganda Fide avvisandola d'alcuni punti principali e necessarissimi, che subito al mio arrivo mi furono proposti

---

[1]) Este Monsignor Francisc Ingoli, secretarul Congregațiunii.

[2]) Am lăsat așà semnătura sa originală, pe când mai târziu semnează de multe ori ca: Bandini.

[3]) Fu confirmat de archiepiscop de către Papa Urban VIII în ziua de 16 Decemvrie 1643.

dal Serenissimo prencipe di Moldavia [1]), li quali si contengono nell' inclusa [2]), inviata a detta Sacra Congregatione, e questo proviene per alcuni difetti commessi da miei antecessori, et etiam da alcuni altri religiosi; ma particolarmente per non haver io nè pur una minima lettera inviata in raccomandatione al detto prencipe, come anche il Breve dell' administratione di Moldavia. Per il che per non haver dette scritture mi trovo afflittissimo et intrigatissimo, in modo tale che essendo venuto per aiuto dell' anime, temo di non perder la propria. Dove che se io fossi mandato come si deve, cioè con tali Brevi e raccomandationi, saria accettato con debito honore et applauso di tutti. E sapevo ben io che tutte queste miserie e difficoltà erano per occorrere, perciò non una, ma più volte ho replicato, et a Lei, et alla Sacra Congregatione, già tanto tempo, a fine mi fossero quanto prima inviate dette facoltà, ma la causa di tal tardanza quale sia non la so. Dove anche mi è difficoltà grande assai trovandomi senza Pallio, senza il quale non posso fare le funtioni secondo li Sacri Canoni, tanto più che mi si presentorno alcuni chedendo li Sacri Ordini, dal che piuttosto confuso, che edificato io ne restai, dandoli parole e non fatti. Dal che con sua prudentia raccoglierà, se è dovere, che un arcivescovo, et una persona ecclesiastica, dopo d'esser messa a tal dignità, sia in questa maniera mandata senza alcun riguardo, dove che dovrebbe esser fornita d'ogni cosa per placar l'anime della provincia nei primi principi. Et io son privo d'ogni cosa, et medaglie, et corone, de' quali cose [3]) più volte ho pregato la Curia Romana. Anzi, se non fosse stato aiutato per un mercadante e suo fratello, l'uno per nome Carlo, et l'altro Giosefe di casa Godin, habitanti nella città di Leopoli in Polonia, credo di certo che saria sforzato di ritornar di nuovo in dietro, non solo per non haver linguaggio, ma quello più importa, in rei veritate, senza alcun denaro, per haverne spesi moltissimi per tal viaggio fatto in qua et in là, come è ben cognito a Vostra Signoria Illustrissima. Questi doi buoni e cortesissimi fratelli prendendo la protettione di me, senza alcuna antecedente cognitione, non solo per tutto il viaggio dal Danubio insino a Iassi, ma anche quivi m'han dato ad imprestito alcuni danari, con li quali devo mantener la propria persona, insieme con la servitù, havendo intesa la risposta del prencipe, onde m'hanno obligato insino alla morte. Però prego V. S. Ill-ma vogli da parte della Sacra Congregatione ringratiarli et in nome mio di simil charità, giacchè io per hora non ho le forze per soddisfare all' obligo così grande.

Altro per hora non le voglio soggionger per essere astretto dal brevissimo tempo, essendo già in viaggio, et io per ordine del prencipe, et l'huomo che va verso Constantinopoli. Solo la prego e supplico per le viscere di Giesù Christo, e se li è a cuore l'honor di Dio, e l'essaltatione della Santa Chiesa, vogli usar maggior diligenza appresso Nostro Signore e Sacra Congregatione in spedir quanto prima tanto li Brevi e lettere al prencipe, quanto altre petitioni fatte alla Sacra Congregatione, essendo, come ho detto, questi mezzi

[1]) Vasile-Vodă Lupu dela luna Aprilie 1634.

[2]) A se vedeà sub numărul următor.

[3]) Greşit în loc de: delle quale cose.

necessariissimi per ottener in questo luoco quanto si desidera. E qui per fine starò attendendo di quanto la supplico, acciò la Chiesa non patisca, et a Lei prego dal Cielo ogni prosperità, et li bacio le mani.

Da Iassi, li 9 di Novembre 1644.

Prego inoltre V. S. Ill-ma che sì come per maggior sicurezza io scrivo le lettere duplicate alla Sacra Congregatione, così si degnerà V. S. Ill-ma d'inviar a me ancora le duplicate, una a Cracovia e Leopoli, indirizzandoli nelle p.p. mani del suddetto Signor Carlo Godin, già nominato di sopra, l'altra per Constantinopoli e Chiprovaz.

Di V. S. Ill-ma e R-ma

affettionatissimo e Devotissimo per servirla
Fra Marco Bandino Arcivescovo di Marcianopoli.

(Lettere di Albania, Bulgaria, etc. Vol. 127 fol. 1.)

III

Iaşi, 9 Noemvrie 1644.

Bandini către Congregaţiunea de Propaganda Fide.

Volesse Iddio mi fosse permesso dal tempo, e possibilità di mettermi nel viaggio, e venir personalmente a Roma prostrato innanzi le loro Sacre Porpore, per esplicar a viva voce quel tanto che in pochi giorni ho visto con proprii occhi, e con proprie orecchie udito; ma già che a me è prohibito il passo, non è già a questa mia lettera la via interdetta di poter da parte mia riverir l'Eminenze Loro, et esporre in parte, se non il tutto, almeno il principale, e quello che all' honor di Dio e Santa Chiesa si conviene.

Benignissima e cortesissima udientia dall' Ill-mo Basilio prencipe di Moldavia mi fu data il secondo giorno del mio arrivo in Iassi, che fu li 5 di Novembre, nella quale con ogni amorevolezza, dopo d'essersi rallegrato della mia venuta, s'offerì in poche parole di far quel tanto, che alla Chiesa, e nostra persona si conveniva, e così facendoli recitare una breve oratione latina in lode sua, e prendendo la licenza, con farli una profonda riverenza, e pregandolo insieme volesse concedere una lettera del governo libero nel suo Stato, acciò con una mia visita potessi consolar quei pochi christiani, che in quei lochi si ritrovavano, e con questo me ne escii. Il giorno seguente venne da me il suo secretario, mandato dal detto prencipe, dimandando con chè facoltà era io quivi venuto, e se havevo le lettere di Sua Santità, nelle quali fossi raccomandato, e specialmente come vescovo nominato nelle sue lettere; poichè essendo egli tanto grande, accorto e zelante nel suo governo, vuol essere riconosciuto, stimato e riverito, senza tante cerimonie e congregationi, e sì come per grandissimo si tiene, come in realtà è, così anche pretende esser visitato con lettere da prencipi e dignità grandissime; onde è necessario, che l'Eminenze Loro si degnino mandarli una lettera in nome

di Sua Santità mettendoci il sigillo di Nostro Signore, perchè in questa maniera spero di haver da detto prencipe ogni gratia e consolatione.

Nella detta udienza fui interrogato dal medemo prencipe, se haveva fatta la vera renuntia in questa Provincia il R-mo Monsignor Zamoyski vescovo di Baccovia [1]); come anche mosse la difficoltà, che in detta Provincia era Elettore de vescovi il Ser-mo Re di Polonia, sì che non li viene a costare nè per lettere, nè per altra via l'un e l'altro dubbio; alle quali dimande si degnaranno l'Eminenze Loro il risponderli nella sua propria lettera. Fra tanto essendo io mandato nel suo regno nudo e senza tali arme, maxime pontificie, quali omninamente dal suddetto Signor prencipe si ricercano, non so dove dar di capo; aspetto la risposta d'esser cacciato via, come impostore e menzogniere, trovandomi in grandissime angustie, temendo che non risulti in dishonor della Chiesa.

Il secondo punto è che le provvisioni delle chiese sotto la mia giurisdittione, tanto in Moldavia, come anche sotto il dominio del Gran Turco, sono occupate e tenute dai secolari, senza alcun rimorso della lor conscientia, e le chiese si vanno ruinando e discadendo, e li parrochi patiscono, non havendo modo di vivere e servire in dette chiese. Dove è necessario, che questo dunto si metta nella lettera di detto prencipe, pregandolo si vuogli degnar pi far restituire e dare quelli beni delle chiese nella dispositione mia, stando ciò in suo potere.

Prego per ultimo l'Eminenze Loro si compiaccino d'inviar una lettera a me con potestà di Santa Sede Apostolica con le censure et altre prohibitioni ecclesiastiche contro tutti quelli, che tengono occupati detti beni, acciò possi a loro mostrare il comando della Santa Sede Apostolica, e potermi con esso valere e disporre detti beni secondo li bisogni delle chiese.

Item è necessario che l'Eminenze Loro scrivino una lettera particolare a tutti li christiani, tanto in Moldavia, quanto in Turchia, e che sia coarctiva sotto le censure, et a quelli maxime che tengono tali beni occupati, inviandole nelle mie mani, acciò io gliele possi mostrare, come venuta dalla Santa Sede e sforzarli a restituire quanto ingiustamente posseggono.

Adesso appunto mentre che stavo per finire questa, venne di nuovo il detto secretario dalla parte del prencipe, dicendo: «Dice il Signor Prencipe in questra maniera: Vostra Signoria R-ma si puol ritirar nella sua residentia di Baccovia e quivi riposerà con patientia sin a tanto, che verranno dal Sommo Pontefice a noi inviate, dalle quali potremo giudicar il vostro stato, et all'hora attenderemo di darli tutta quella sodisfattione, che è stata havuta per innanzi dalii vostri antecessori» [2]).

In Iassi, li 9 Novembre 1644.

(Lettere di Albania, Bulgaria, etc. Vol. 127 fol. 4.)

---

[1]) Dominicanul Ioan Baptista Zamoyski, episcopul Bacăului dela 18 Iulie 1633.

[2]) Am omis — din economie de spațiu — fraza obișnuită de încheiere și semnătura lui Bandini.

IV

Bacău, 18 Noemvrie 1644.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Partito che fui da Iassi, secondo mi fu dal Signor prencipe ordinato, venni nella mia residentia di Baccovia, tre giorni da detto Iassi, con freddi, fanghi, patimenti e pericoli delli fiumi et acque, dove in loco di riposare, mi convenne primo giorno lacrimare, vedendo la chiesa e casa di Dio fatta quasi stantia delle bestie et animali brutti; tutta vuota, senza altare, paramenti e cose necessarie per fare un sacrificio: essendovi stato un tale, quale si trova al presente, per parroco 14 anni interi. Trovai inoltre l'abitatione del vescovo a piana terra, senza fenestre, tetto, letto e simili, si che in questo modo e l'honor della Chiesa, e mio ancora si perde, sì come per tutti questi lochi si va da ogni uno mormorando. Lassai la patria, le comodità, li fratelli e li conventi per creder ad alcuni, solo mi conforto per esser in servitio di Dio. Onde vengo di nuovo a supplicar V. S. Ill-ma, nelle mani del quale e l'honore di Dio Benedetto, e quello della Santa Chiesa è stato commesso in queste parti, vogli attender appresso la Sacra Congregatione acciò si degnino l'Eminenze Loro, come propagatori della fede e colonne della Santa Chiesa, di scrivere e pregare il Signor prencipe Basilio, quale se ne piega, quando riceve le lettere da persone grandi, acciò si compiaccia di ricevermi per tale, quale la Santità di N. Signore, e detta Sacra Congregatione m'ha mandato, e conceda l'immunità della Chiesa, una villa, che è stata del vescovo et altre pertinentie, che per innanzi hanno avuto li antecessori, perchè ogni cosa parte dal detto prencipe, e parte d'altri nobili è stato ripreso. Onde ricevendo la lettera mediante il favore della Sacra Congregatione, da Sua Santità e questo per honor di Dio non bisogna sparagnare, son sicuro che farà più di quello di che sarà supplicato, come di già ha promesso.

Vi è un secretario et interprete della lingua Latina e Polacha nella corte del prencipe, cattolico di nome, ma pessimo in fatti e detti, contrariissimo a nostri sacerdoti et a me, et alla Sacra Congregatione, dicendo publice esser ella vento e fumo, e che va prendendo le mosche per l'aria, ma che solo vi è il Pontefice, però è necessariissimo, che ogni cosa l'Eminenze Loro esponessero a Sua Santità et in nome suo al detto Signor prencipe scrivessero.

Vi è inoltre un parrocho in Baccovia per nome Baldassar, prete de 14 anni in qua, quale nè delle censure, nè delle scomuniche ecclesiastiche, et altre suspensioni si cura, e così in scomunica celebra ogni dì e fa tutte le funtioni, e tiene per vescovo quasi, e superiore detto secretario, dal quale viene subornato, et il quale se ne ingerisce in tutte le cose ad un vescovo pertinenti, e questo parroco di prima è stato heretico, e così non costa da alcuna parte come sento, che lui sia ordinato, non havendo nè le sue dimissorie, nè alcuna minima polizza, dalla quale si possa raccogliere sia tale. Basta che la chiesa di Baccovia per mano sua con altri beni è ita in ruina. Onde potendo io, come vescovo, castigarlo, non voglio però metter la mano, per non haver

alcuna licentia dal prencipe, ma V. S. Ill-ma esporrà alla Sacra Congregatione acciò me ne dia avviso chè ne debbia fare di lui.

È necessario ancora che si scriva espressamente, come il Monsignor vescovo Zamoyski habbi fatta la renuntia di questa Provincia, non costando ciò a nissuno, d'onde nascono molti scandali et errori.

Si supplica inoltre la Santità di N. Signore e la Sacra Congregatione, che per l'honor di Dio e credito maggiore voglino in questi principii dar qualche aiuto acciò si possa eriger e coprire un'altare, far un calice e paramenti per celebrar il Santissimo Sacramento, far un cimitero et altri beni necessarii, non havendo io cosa veruna. E questo è quello che mi fa crepar il core; povero arcivescovo della Santa Chiesa a che è gionto! Mi conviene, per Deum verum et vivum, andar mendicando in qua et in là per prender ad imprestito da chi doi scudi, da chi tre ad usura, e con somma gratia, per sostentare e la persona mia, e quelli pochi che meco sono; e mi sono indebitato in modo tale, parte per il viaggio che da doi anni in qua continuamente ho fatto, e parte in queste parti, che non so quando mai da simil debito ne sarò liberato; e questo mi bisognarà fare per un pezzo, e maxime, se il prencipe non riceverà le lettere del Sommo Pontefice.

Tutta la difficoltà consiste in questi principii: Il prencipe ha detto che se io farò qualche bene nelle chiese e mi portarò da vero pastore, che lui promette di far col tempo qualsivoglia cosa; però si supplica per qualche aiuto, acciò si veda che io e venuto, e mandato sia a tal fine, e vedendo lui tal' opera si piegherà a conceder ogni aiuto. Si degneranno anco di scriverli come io sono per stare e morire in queste parti, perchè questo desidera di sapere.

Le lettere che vengono scritte o alli prencipi, o a me, in cortesia non nominino che siano heretici scismatici, perchè ricevono in mala parte.

Nelli decreti e Brevi fatti delli spartimenti dei confini tra il R-mo Mr. arcivescovo di Sardica e me, è malamente messo, perchè in quelli dice che le nostre divisioni sono divise dal fiume Seret, quale anche divide li prencipati di Valachia e Moldavia [1]), il che è falso, poichè la villa di Focsan è quella che sparte le doi provincie, essendovi in mezzo di quelli un ponte con le sue porte che si serrano. Et il fiume Seret è doi giornate dentro di Moldavia vicino a Baccovia, e così nelli Brevi bisogna metter la divisione, che è in mezzo di Focsan, secondo che divide le provincie, perchè questo secretario dice sì come di questo la Chiesa è mal informata, così anco sarà dell' altre cose, essendo contrariissimo in ogni cosa.

È necessariissimo inoltre che nel Breve si metta la mia residentia esser in Baccovia, e non solo quivi, ma dovunque all'arcivescovo piacerà, e sarà comodo di risiedere; perchè essendo messo in un decreto, è già la provincia di Moldavia provvista del suo arcivescovo, quale venendo costì, Iassi residebit; onde alcuni insorgono contro questa clausola, dicendo adunque nè la Baccovia,

---

[1]) Această diviziune s'a făcut în ziua de 6 Fevruarie 1644 (Fermendžin, *Acta Bosnae*, p. 149) înainte de sosirea lui Bandini în Moldova şi aprobată pe urmă din partea Congregaţiunii la 25 Aprilie 1644.

nè altrove puol tenere la residentia, e così pretendono altri lochi, e se vi è qualche particolarità del vescovo è in Baccovia; e suo contorno, in somma ogni minima persona è contrariissima al povero arcivescovo, perchè sono avezzi a viver licentiosamente, dubitando di non esser riformati come è il dovere.

Prego V. S. Ill-ma vogli legger e mostrar questa alla Sacra Congregatione et a N. Signore acciò vedino il bisogno e la necessità, et altri inconvenienti che si oppongono, Più volte ho replicato simil cose, già m'arrosisco, ma si tratta dell' honor di Dio, di quelli che mi hanno mandato, et il mio, e de' miei successori, perchè a fè non voglio dormir, ma voglio veder di ridur a buon ordine tutti li abusi e disordini. In Roma risiede la Fede et il Capo suo, ma deve per mezzo de' membri suoi propagarla altrove con modo e maniera; che se io fossi mandato con ordine dovuto, e ben fornito, e con le lettere, sperarei di ridur in poco tempo alla greggie di Christo molte pecorelle sparse et affatto dalla Chiesa separate per mancamento del proprio pastore e mali portamenti di certi.

Secondo il comando dell' Eminenze Loro io non risiedo in Iassi, perchè oltre il comando del prencipe, è impossibile, per alcun tempo starvi, essendo ogni cosa assai più cara, che non è in mezzo di Roma, però non si meraviglino, e quando io havessi con che, volentieri il faria.

Vi è tal modo e maniera per far l'entrata alla Chiesa et arrichirla de suoi paramenti, et anche la provisione, e mantenimento delli vescovi e questo a tempo di cinque o sei anni che meglior cosa non si può desiderare, in guisa tale che nè la Chiesa, nè la Sacra Congregatione mai più sarebbe molestata dalli miei successori per qualsivoglia minimo aiuto; ma per ciò effettuare ci vorrebbono in questi primi principii da 500 o 600 scudi, li quali se la Santa Chiesa e la Sacra Congregatione volesse risolversi di concedere et impiegare per una volta sola detta quantità di moneta, li prometto di far, et alla Chiesa, et all' Eminenze Loro, et a questa provincia il dovuto honore ad perpetuam memoriam di detta Sacra Congregatione; etc.

Da Baccovia, li 18 Novembre 1644.

Dalli sopradetti punti intenderanno l'Eminenze Loro, come io nè in questa, nè in altre provincie, secondo il mio desiderio, potrò per questo et altro anno far la visita, non havendo con chè, maxime che questi populi, per esser poverissimi, ricercano et aspettano dalli vescovi qualche sussidio, e non aiutono.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 35.)

V

Bacău, 10 Decemvrie 1644.

Bandini către Congregațiunea de Propaganda Fide.

Insino a questa hora al meglio che si è possuto, benchè con rossore e disgusti si è passato, ma vedendo finalmente esser da tutte le bande quasi abbandonato, non havendo con che sostentarci per esser occupati li beni e molto lontani dalle case nostre, determinai di mandar, come feci, un R-do Padre

missionario, cioè il Fra Simone [1]) dall' Eccellentissimo Signor prencipe, bene a lui noto, acciò in nome mio, per esser io in Baccovia, tre giornate discosto da Iassi, pregasse e supplicasse il detto Signor prencipe, mandandoli anche un memoriale, si compiacesse concederci quel villaggio, che di prima è stato della chiesa, se non altro, per insino che giongessero le lettere della S-tà di N. Signore. Onde arrivando detto prencipe in Iassi fu li da molti significato, acciò non ardisse d'andar dinanzi al Sr. prencipe per non provocarlo a maggior sdegno, e che sarebbe ritornato con poca soddisfattione, havendo in publica sala detto et affermato con alteratione grande, non voler dar cosa alcuna al vescovo, anzi credo, dice egli, che sia vescovo falso e pretende d'ingannarmi, non essendo mandato dal Papa, che se ciò fosse haverebbe qualche minima lettera a me indrizzata; essendo che ogni minimo missionario, che qui è venuto, ha portato le lettere del Papa, o almeno della Sacra Congregatione, quanto maggiormente doverebbe esser fornito un vescovo. Onde aspettarò, dice, un altro poco, se verranno tali lettere da Roma, e se non verranno, trovarò che questo è un ingannatore. Però haverete da vedere in chè maniera li prencipi burlati si sanno vendicare. Sì che io sto con l'istesso pericolo della vita, se Iddio Benedetto non provederà il rimedio da Roma.

Questo proviene ogni cosa dal pessimo secretario, quale ha soffiato nell' orecchie del prencipe ogni male che si può immaginare, cioè che io non sia vescovo, che sia un seduttore, che non habbia alcuna facoltà, che il vescovo Zamoyski non ha altrimente renuntiato, non costando ad alcuno, e che la Sacra Congregatione sia nulla; verberat — dice — muscarum per l'aria, si burla e ghioca con questi prencipi, e molte altre simil menzogne, in modo tale che, et il prencipe si è grandemente alterato, e li nobili tutti e li sudditi che speravano esser sotto la mia giurisdittione si son persi di speranza, et io finalmente, et il credito, et la buona fama appresso d'ogni uno ho totalmente persa, non ardendo di uscir fuor di casa per esser mostrato a dito come uno falso, iniquo e bugiardo. O Signor Iddio, voi lo sapete, e voi, o Sacra Congregatione de Propaganda Fide, che con assistenza dello Spirito Santo il Mondo reggete, et alli suoi bisogni provedete col mandar li vostri ministri, et uno che indegnamente porta il nome di Cattolico con tanta arroganza ardisce di straparlare di Dio, della sua Chiesa, e della Sacra Congregatione; e la ragione, dalla quale vien mosso di sì iniquamente fare non si sa. Unum est, che tutti li missionarii e persone ecclesiastiche sono state da lui calunniate. Quanto si può raccogliere, la sua intentione essere che vorrebbe nissun altro vescovo qui risedesse oltre il sopradetto Monsignor Zamoyski, perchè essendo lui, e non risedendo in Moldavia, questo maligno secretario pretende di impadronirsi della terra e pertinentie della Chiesa. Le calunnie et ingiurie si fanno alla Sacra Congregatione, onde il difender l'honore consiste nell' Eminenze Loro, non con altro, se non con una lettera in nome di N. Signore, indrizzata nelle mani del Signor prencipe, come io sono mandato dal Sommo Pontefice per arcivescovo, secondo il suo desiderio, per riseder perpetuamente

[1]) Fr. Simon Apolloni, pe care îl aflăm chiar la 3 Iulie 1641 la Baia şi pe urmă la Bacău, Săbăuani şi Iaşi.

in Moldavia, del che più che d'altro il prencipe desidera esser certificato. Supplico l'Eminenze Loro, per viscera Christi, e per la Sacra Porpora, che addosso degnamente portano, voglino degnarsi di scriver al prencipe una lettera in nome di N. Signore, e scriverli nel linguaggio Greco, etiam con carattere Greco, perchè scrivendo in Latino sinistramente sarà interpretato dal detto secretario; e se fosse possibile, mandar le duplicate, una per Constantinopoli, l'altra per Polonia, et una per Chiprovaz, acciò almeno una capiti nelle mie mani per il Signor prencipe.

In conformità di quanto scrivo all'Eminenze Loro, verrali confermato da queste doi incluse, una del Signor Ambrosio Grillo, che sarà genero di questo prencipe, e figliolo dell' interprete della republica di Venetia appresso il Gran Turco in Constantinopoli, dal quale, come che sempre assiste innanzi il prencipe, havemo avuto avviso più a pieno delli altri, dell' intentione e parole che dice detto prencipe, come intenderanno in questa che mi scrive. Onde giudico, che sarebbe bene fatto, ogni volta, che l'Eminenze Loro si degnassero di scriver una lettera al detto Signor Ambrosio nell' Italiano, e raccomandarli li negotii del mio vescovato e della Chiesa, et altri interessi, perchè lui per esser caro al Signor prencipe, confermarà quanto vien fatto e scritto da Roma et aiutarà in molti negotii; l'altra è del Reverendo Padre Fra Gasparo missionario e vice-prefetto in Iassi [1]).

Da Baccovia, li 30 di Novembre all' antica 1644.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 38.)

VI

Bacău, 10 Decemvrie 1644.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Certo è che nè io posso scriver e metter in carta, nè V. S. Ill-ma potrà creder quanto giornalmente occorre, e mi si oppone. Lascio da parte li miei propri disgusti, lascio la mendicità, tralascio le sconcie parole, che mi vengono dette per esser venuto in questi lochi come persona falsa e bugiarda, sopporto anche molte altre ingiurie, che mi si fanno, ma l'honor di Dio Benedetto, della sua Chiesa, quello della Sacra Congregatione e di V. S. Ill-ma non lasciarò mai, anzi m'esporrò ad ogni pericolo, come de fatto vesto per esser sinistramente il Signor prencipe informato da quel suo perfido secretario, del quale ne ho accennato in altre mie; in modo tale che il prencipe, come molti dicono, arde di sdegno contro di me, etiam con minaccie, e lo farà, per esser di natura terribilissima. O Dio Santo, in doi e più anni non ne ho ricevuta da V. S. Ill-ma altro che una lettera scritta a di tanti di Gennaro. Questo è un mandar li poveri vescovi ad un macello, e non a propagar la fede;

[1]) Este Gaspar da Noto, pe care-l găsim la Iaşi împreună cu misionarul de mai sus, numit, Simion Apolloni.

ogni minimo prete o frate che per il Mondo [va] mandatelo fornite e spedite con tutte le lettere raccomandatorie; et un arcivescovo mandar sine luce et sine cruce, sapendo bene quale sia questo prencipe, e come rigoroso in giudicare. E le lettere, o Dio Beato, non costano denari o ricchezze; e ben vero havute importarebbono molto più che è la libertà di promulgar la fede et anche per il bene temporale.

Se qualcheduno ha informato la Sacra Congregatione e V. S. Ill-ma delle cose di questa provincia, come ha fatto della chiesa di Baccovia, dicendo essere a buon termine e già fabbricata, certo non haverà più ardire di vedere queste parti, se sa chè vuol dire l'honore nella Chiesa; non vi si può entrare, nè anche celebrare, aspettando che di giorno in giorno caschi tutto l'edifitio, essendo con aperture grandissime da ogni lato e cantone. Onde vedendomi abbattuto di non poter nè in spiritualibus aliquid operari, nè nei beni temporali cosa alcuna impetrar dal prencipe, vengo da simil bisogni sforzato a scriver di nuovo alla Sacra Congregatione, vogli considerati li punti, degnarsi per l'honor della Chiesa scriver una sola lettera al Signor prencipe acciò almeno con honore, e libertà possa escire de qua, insino che non mi è sopraggionto qualche mal' incontro, perchè veggo che il cielo si è malamente sopra il mio capo intorbidato, e se V. S. Ill-ma e la Sacra Congregatione non usciranno con la lettera di N. Signore benedicendo l'aria acciò simil nuvola si dilegui, credo che quanto prima addosso di me si scaricarà; però veda V. S. Ill-ma, se è dovere che io mi trovi in simil laberinto, potendomi strigare con una lettera di N. Signore. Raccoglierà da queste due inchiuse alla Sacra Congregatione, quanto dice il prencipe, se alle mie creder non vorrà.

La divisione che si è fatta tra il M-re arcivescovo di Sardica e me, secondo ne scrissi in un altra, mandata alla Sacra Congregatione, m'ha fatto perder gran credito, perchè subito fu opposto, dicendo sì come lì padroni sono stati mal' informati circa questo, saranno anche in tutte le altre cose. Vorria haver uno solo che mi prestasse la fede. Quanta miseria et infamia porto nel mio viso! Volendo da Iassi andar in Baccovia vi sono tre grosse giornate, e prima d'arrivarvi vi si passano tre grandi fiumi, cioè il primo Seret, il 2° Moldava et il 3° Bistrizza, su la ripa del quale vi è fondata la terra di Baccovia, e da Baccovia insino a Focsan vi sono tre altre ben longhe giornate, onde non il fiume Seret, secondo dite nella divisione, ma detta villa Focsan, per mezzo della quale vi passa una picciola fiumana, sparte e divide li doi regni di Valachia e Moldavia. Supplico voglia veder di consolarmi una volta e porger qualche aiuto, acciò possa far del bene alla Chiesa e fare che credino io essere mandato dal Sommo Pontefice, non per fuggirmene e spogliar la chiesa, li antecessori imitando, quali non hanno lasciato un chiodo per memoria, ma per quivi habitare e la chiesa dotare. E per dar maggior credito sarebbe bene in nome di Sua S-tà mandar qualche aiuto alla chiesa, cioè calici, paramenti e simili, quali vedendosi, et il prencipe ne sarà certificato, e tutto il suo stato; in rei veritate non ho un minimo calice, col quale possi celebrar per raccomandar la Chiesa e questi negotii a Dio Benedetto.

Se dalla S-tà di N. Signore almeno con le lettere raccomandatorie appresso questo savio, industrioso e potente prencipe sarò, come spero favorito, prometto, con aiuto di Dio, di far qualche bene alla Chiesa Cattolica in questo regno di Moldavia, dovendo io riseder in esso; come anche lo stesso far si potrebbe in Valachia, dovendosi trovare spesse volte il vescovo dinanzi a quel humanissimo e benignissimo prencipe di detta Valachia, quale, secondo mi disse, mentre nel passaggio andai a farli la riverenza, che li sarebbe di gran gusto il veder spesso uno de' nostri vescovi nella sua Corte, maxime per essersi composta la pace tra lui et il prencipe di Moldavia.

Prego per mezzo Vostro la Sacra Congregatione, voglia procurare per maggior decoro della dignità metropolitana, la quale è tenuta in gran veneratione in questi paesi, che possi portare il rocchetto, maxime quando si va all' udienza del prencipe, perchè il suo metropolitano ne va con gran pompa e gran decoro a tutte le pubbliche audientie, che fa il prencipe. In oltre, se la Sacra Congregatione scrive al prencipe, potrebbe metter di questo scelerato secretario, dicendo qualmente vengono li richiami da tutti li sacerdoti contro di lui, e che si intriga delle cose della Chiesa, e che scrive per tutte le ville, come è la verità, che quelli pochi christiani non debbino ricognoscerlo per il vescovo, havendone un' altro, cioè Zamoyski. Di più supplico V. S. Ill-ma per amor di Giesù Christo voglia attender di mandarmi quanto prima le Bolle, il Pallio, li Brevi della administratione, e le facoltà necessarie alli vescovi, senza le quali non posso far alcuna funtione.

Sarebbe e resultarebbe una grand' utilità a questa Chiesa, quando li Signori cardinali della Sacra Congregatione si degnassero di scriver una lettera e caldamente raccomandare alla Maestà Regia di Polonia, et al suo Generalissimo di Cracovia, acciò si compiacessero di haver la protettione delle chiese e vescovi di queste provincie, essendochè li prencipi di Moldavia e Valachia, trovandosi obligatissimi a quella Sacra Corona et al detto Generalissimo, secondo di continuo sento dire, fariano qualsivoglia cosa ad ogni loro minimo cenno per compiacerli e maggiormente amicarseli.

Occorrono giornalmente de' casi in quantità, maxime circa il matrimonio, ma per esser travagliati e non poter esercitar l'offitio pastorale, essendomi ligate le mani, non posso rimediare, nè scrivere a V. S. Ill-ma di quelli secondo col processo di tempo, se si muterà la fortuna, ne sarà puntualmente avvisata; etc.

Baccovia, li 30 di Novembre all'antica 1644.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 39.)

VII

Iași, 5 Ianuarie 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Per il più il conseglio è buono, ma talvolta anche è di nocumento a chi lo seguita, come è accaduto a me, al quale è occorso tutto il male, che si puol

immaginare. E questo è per esser venuto senza l'arme Pontificie, cioè lettere di raccomandatione al prencipe, il quale insino adesso non mi ha concesso una minima libertà, nè in spirituale, nè in temporale, non mi ha assegnato nè una minima pagnotta per il vivere, non ho trovato cosa alcuna, nè in Iassi, nè in Baccovia; approbrii, ignominie e rossore ne ricevo giornalmente da ogniuno, e maxime per via dell' inimico di Dio e guercio del maledetto Kutnarski, secretario in Latino del prencipe, quale ha detto ogni male di me al prencipe, che io non sia vescovo, ma un frate falso, che sia un' ingannatore, et ha scritto per tutte le ville, che non mi debbiano fare alcuna amorevolezza, e che non mi ricevano per vescovo, e molte altre iniquità; e consideri V. S. Ill-ma, se non è cosa da far crepar il cuore humano. Dice inoltre che V. S. Ill-ma non è vicario Apostolico, e che ha ingannato il prencipe, affermandoli di voler star in Moldavia, e poi ve ne siate fuggito di nascosto: onde il prencipe ne ha ricevuto per affronto. Mille zizzanie ne va spargendo di tutte le hore, a me insomma è stato di gran danno e sarà insino che non mi verranno le lettere da Roma dirette al Signor prencipe. Però vi sia raccomandato, se venisse qualche Padre, di mandarlo subito in Baccovia. Il latore di queste verso Targoviste mi sta aspettando a piedi per la fretta, però non mi posso stender più; so bene che intenderà quanto vorrei e dire, e scrivere. Onde restarò per fine offerendomi alle sue sante orationi, baciandole devotamente le mani insieme con D. Pietro [1]) compagno fido nelle mie afflittioni, consolando l'un l'altro al meglio che si puote.

Da Iassi, li 5 Gennaro 1645.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 27.)

VIII

Bacău, 28 Ianuarie 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

L'esser venuti, doppo sì longo viaggio con spese, pericoli e travagli in un paese barbaro e straniero, senza conoscere, nè esser da alcuno conosciuto, è assai a prima vista, ma in ogni modo è quasi niente. L'haver patiti freddi eccessivi per quindeci giorni, nell' andare e tornare dal prencipe, per esservi quivi grandissimi, in modo tale che ad alcuni de' miei di casa l'onghia, con reverenzia, delli piedi, sono caduti; ad altri l'orecchia et il naso si è pellato; et altri dalla puntura soprapresi; niente di meno è alquanto tollerabile. L'esser da ogni villano vilipesi, etiam dalli cattolici, non ricognoscendoci per Superiore è assai. Ma l'esser finalmente dallo istesso prencipe maltrattati, o questo, Ill-mo Signore, è che di giorno e di notte ci fa metter peli canuti, senza poter prendere un minimo riposo. E ciò perturbarebbe in verità quemlibet virum constantem.

[1]) E tovarăşul lui chiar şi de neam, Petru Parcevich, care l-a slujit statornic până la moarte.

Doppo d'esser stati in Iassi dieci giorni, senza poter impetrar l'udientia, mi risolvei d'andar io in persona, e pregar qualche d'uno che accennasse al prencipe, come io non desideravo altro, se non di riverirlo et offrirli il dono, secondo che facevano altri vescovi, e così quattro hore d'horologio stetti nella sala con altra plebe, senza che alcuno si movesse a far l'ambasciata: e per esser la mattina della Domenica, passò per detta sala il prencipe andando nella cappella a quella contigua, per udir la messa, e quella volta nel passar non mi vide, ma doppo un hora nel ritornare mi feci alquanto innanzi, e così mi vide, voltando però la faccia d'altra parte; e pervenuto che era nel suo trono, interrogati havea chè pretendevo, li fu detto, come io havevo portato il dono e desideravo di riverirlo; al che rispose incontinente, che Lui non haveva bisogno nè di me, nè del dono, e che non mi voleva far riconoscere per vescovo; di più che me ne debba uscir dalla sua provincia quanto per insino a tanto che li fossero gionte le lettere in mano dal Papa, ma in modo et forma, perchè dubito — dice — che non sia qualche scrutator del mio paese! E queste sono le formali parole del prencipe. Hebbi a cascar morto ciò udendo, vedendo che ogniuno ne mormorava. Onde al meglio che potei andai a casa, dove fui consigliato da alcuni, che per esser freddi grandissimi e sprovvisto d'ogni comodità, mi dovessi ritirar a Baccovia (come feci) in silentio, insino che queste lettere, o benedette, o scomunicate, per me ghiongessero. Sto però con pericolo della vita, aspettando qualche ordine d'esser ignominosamente da qui cacciato e peggio anche. Parte proviene per esser il prencipe pieno da capo a piedi delle false informationi fatteli dall' iniquo e maligno secretario, a lei più volte accennato, e credo salva la verità, che habbia l'intendenza con il Mr. vescovo Zamoyski, al quale ho scritto una lettera acciò mi dia la sua intentione, ma nè anche m' ha rescritto.

L'altra è che li missionarii et altri parrochi, che qui vi sono stati e sono, talmente hanno seminate le zizzanie, scandali e mali essempi, che il prencipe ne è plieno, la provincia ne è stufa, il popolo sollevato. E dice il prencipe: «Tanti e tanti per il passato m'hanno ingannato, dicendo d'haver autorità Pontificia di regger in spiritualibus et temporalibus, e di andare dove li pare e piace; ma — dice — aprirò bene gli occhi per l'avvenire.» Et ha la ragione. Ho scritto più volte di questi benedetti missionarii, e voi, come per dispetto non mio, ma di tutti li fedeli, giornalmente li mandate. Vengono da me in rei veritate tutti quanti delle ville, gridando, lamentandosi e pregando che il debbia levare dalle parrochie, perchè non sono per altro che per li scandali, non potendo esser sicuri nelle case loro; anzi con mio sommo dolore affermorno alcuni dicendo, doppo che sono venuti li missionarii in questa provincia, la nostra fede si è persa, et patet per l'esperientia, Roman, una città più bella, grande e nobile di tutte in Moldavia, è stata piena di cattolici: adesso vi sono sei case claudicanti e non più; con pianto alli occhi, ciò dico, non pretendo altro, se non di dire la verità, come sono tenuto in conscientia; ma non dico nè anche millesima parte. Vorria, se potessi, tutti li sacerdoti metter nel seno e desideraria vederli cento per ciascheduno monasterio, o cappella in questa provincia, ma che siano di frutto, Ill-mo Signore.

Il prencipe è talmente informato contro di me, che è difficile a rimoverlo, onde, per le viscere di Giesù Christo, scrivino in modo et forma o nell' Italiano, o vero in Greco, dandoli ad intender come passa la cosa. È possibile non poter ricever in tanto tempo una lettera che facci ad rem, havendole io scritte tante e tante. Saria partito subito de qua havendo udita l'intentione del prencipe, ma per non haver un denaro, non ho possuto et ho speso in sin' hora vicino 800 scudi, tutti col debito, e quello che è peggio, non trovo da indebitarmi. L'altra perchè non mi son partito è acciò non dichino in Roma, che io sia stato impatiente di non aspettar altro poco dette lettere. Il prencipe con la sua Corte non intende che vuol dire esser amministratore della sua provincia, et esser arcivescovo di Martianopoli, però prego V. S. Ill-ma che nella lettera del Papa si facci capace di questa cosa in modo et forma come lui pretende.

Affrettavo di venir in questa provincia di far una visita secondo il gran bisogno che vi è, e la raccomandatione speciale più volte fattami da V. S. Ill-ma, ma per non haver e le lettere da Roma con l'ordine, e la privatione dell' autorità del prencipe, non ho possuto, nè posso adempir il comando et il mio desiderio. Item a far la visita nella Transilvania e Turchia per questo anno non ci si pensi, sì per le guerre e pestilentie, sì per non haver con che, e sì anche perchè il prencipe direbbe che io me ne vogli fuggire; non mancarò però con occasione di farla ad ogni modo. Se mi potessi far aquila volaria volentieri a dargli meglio ad intendere, come siamo tenuti, perchè dubito che costì nulla ci se crede; etc.

Baccovia, li 28 Gennaro 1645.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 28.)

IX

Bacău, 28 Ianuarie 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Per autenticare a questi popoli la cosa mia circa il vescovato, pretendono, che nella lettera del prencipe si metta il sigillo grande, onde prego V. S. Ill-ma, desiderando ciò anche il prencipe, dia soddisfattione alla loro materiale, ma ben malitiosa natura, con un sigillo materiale.

Resto fuor di me ogni volta che considero di non poter ricever una lettera da V. S. Ill-ma, forse per non haver havuta la comodità, ma ciò non puol essere, perchè megliore non ho possuta havere come quella del custode di Bulgaria, quale è venuto insino a Targoviste in Valachia, e non mi ha portato una parola scritta da V. S. Ill-ma, o almeno li havessero detto a bocca qualche cosa, o darli ordine che mi avvisi con qualche cenno. Restarò aspettando la risposta almeno di questa, se non moriremo fra tanto.

Baccovia, li 28 Gennaro 1645.

Li decreti che ho ricevuto sono sigillati con il minor sigillo, che sia del prefetto della Sacra Congregatione [1]).

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 29.)

X

Bacău, 27 Februarie 1645.

Bandini către Congregațiunea de Propaganda Fide.

Il R-do P. Fra Gasparo da Noto vigilantissimo missionario dell' Eminenze Vostre adopratosi da vero soldato, e fedel combattente nella guerra contro il Mondo, la Carne e l'Inferno, contro l'inimici capitali della nostra Santa fede, Schismatici, Calvini, Luteri et altra maledetta setta, con stratii e patimenti della vita, con longhi e disastrosi viaggi sofferendo constantemente delle tribolationi, etiam le battiture nel proprio corpo; e questo per il servitio di Dio Benedetto, e l'honor dell' Eminenze Vostre, essendo da Elle mandato a seminar la parola di Dio, onde, oltre il merito che ha acquistato per tal servitù et obedientia, cum etiam omnis labor suum optet praemium, è degno ancora d'esser dall' Eminenze Vostre favorito in quello che honestamente li si conviene per le sue rare qualità, molte e singolari virtù che in detto Padre risplendono. Si suole dare alli R-di Padri di detta religione la Laurea del Dottorato, al sopradetto P. Fra Gasparo si puol dare con amendoi le mani, e volesse Iddio, che in queste provincie ne fossero doi altri pari suoi; oltre che ha anche con ogni affetto servito già tre anni correnti. Sì che vengo a supplicar l'Eminenze Vostre che usando della solita benignità e cortesia, voglino di maniera riconoscerlo, che i meriti suoi trovino appresso l'Eminenze Vostre il premio che li si deve, della qual gratia ne sarò io al par di lui eternamente obligato.

Si degnaranno inoltre l'Eminenze Vostre che se arrivassero le lettere con la gratia prima doi o tre mesi del triennio finito, di habilitar acciò sia promosso subito, e sarebbe bene anche fosse rimessa la facoltà a me, acciò non perdi il tempo et il denaro per altre provincie; etc.

Baccovia, li 27 di Febraro 1645.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 31.)

XI

Bacău, 27 Februarie 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Scrivo alla Sacra Congregatione raccomandando il Reverendo Padre Fra Gasparo da Noto missionario di detta Sacra Congregatione acciò si com-

---

[1]) Decretul cu data de Roma, 23 Decemvrie 1644 dat de către Papa Inocențiu X arhiepiscopului Bandini «pro administratione ecclesiae metropolitanae Marcianopolis ac ecclesiae de Tomi et provinciae Moldaviae» e publicat de Fermendžin, în *Acta Bosnae*, pp. 149—150.

piaccia di premiar le sue virtù e meriti, essendosi adoperato in servitio nella vigna del Signore, già tre anni corrono, con ogni vigilantia, e buoni costumi. È padre meritissimo, onde supplico anche V. S. Ill-ma, voglia haverlo raccomandato innanzi detta Sacra Congregatione acciò li sia concessa la Laurea del Dottorato per esser honestamente, oltre le altre virtù, nella scientia delle lettere bene fondato. E secondo il suo desiderio si potrà rimetter la gratia a me, acciò li possa conferir detta dignità, senza che si vadi stratiando altrove; etc.

Baccovia, li 27 Febraro 1645.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 30.)

XII

Bacău, 2 Martie 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Venne Advento e se ne passò similmente il Santo Natale con altre molte feste. Vi è gionta anche la Santa Quadragesima, et a me nè pure una minima polizza si è mandata da Roma. Hanno incominciato a venire da me chierici da varie parti per li Sacri Ordini, mi si mandano a consacrar molte cose, et io con proprio rossore non sapendo che risponderli, li rimando alle loro provincie, non havendo facoltà da far le funtioni, anzi me ne sto in silentio, come la lepre in un cespuglio, aspettando sia maltrattato dal prencipe, come più volte ho accennato, non havendo in rei veritate con chè sostentarmi, nè da chi ricorrere. Non vi muovono a pietà tante mie lettere, o vero l'honor di Dio, per esser suo ministro, non posso partir per non haver con chè, non posso seder per non haver con chè. Il mio offitio non vale, per non esser accettato dal prencipe, ma nè anche vale appresso li missionarii, li quali dicono d'haver l'istessa autorità che noi, *anzi hanno in scriptis* che *possint exercere omnia, etiam renitente episcopo*. E questo li ha concesso il vicario patriarchale in Constantinopoli, cose contrariissime alli Canoni, Constitutioni, Santa Chiesa e l'intentione di N. Signore e Sacra Congregatione de Propaganda Fide. Della mia desperatione non posso altro scrivere, se non lasciare nelle sue mani et alla sua prudentia di considerare il stato, nel quale mi ritrovo, e veder di mandar la lettera per il prencipe, ma in modo et forma come pretende, e le facoltà che mi convengono. Con che facendo fine prego a V. S. Ill-ma quello che è stato concesso ad Innocentio decimo.

Baccovia, li 2 Marzo 1645.

In dos: Recepta die 25. Maii 1645.

Insemnare: Congregatio 12. die 3. Iulii 1645. Retulit Em. dominus cardinalis Albornotius litteras archiepiscopi Marcianopolis, quibus quia iam litteras et brevia, quae ad se mitti instabat, fuerunt transmissa, nihil fuit rescriptum. (Vol. 16. fol. 336.)

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 32.)

XIII

Bacău, 18 Aprilie 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Hoggi, che siamo li 18 Aprile, ricevo la litera di V. S. Ill-ma delli 4 di Febraro, scritta a questo Ecc-mo prencipe di Moldavia, et dimani la mandarò per il nostro secretario, D. Pietro Parcevich, al R. P. Fra Gasparo da Noto missionario acciò per qualche strada possa consegnarla al detto prencipe; ma dubito che non sortirà cosa veruna stante lo scisma e mala informatione del pessimo e scomunicato secretario della lingua Latina e Polacha interprete, detto per nome Kutnarski, et queste scisme non ci provengono da altri per certo agitate da questo homo, che per mezzo del benedetto Zamoyski; come V. S. Ill-ma meglio forsi haverà inteso dalli Padri missionarii, et anco meglio sentirà dal nostro secretario la nova scisma seminata da un suffraganeo di Kamenecz [1]) Polacco, il quale li passati giorni è stato dal prencipe Basilio a far nons o che inbassata. Però, Ill-mo Signore, la prego per le viscere di Christo, che la Sacra Congregatione si degni di dar qualche remedio opportuno a questi inconvenienti, perchè non è il dovere che mi lascino morire così desperato et abbandonato d'ogni sorte d'aiuto et protettione. Et di più li dico, tacto pectore et per Dio vero, che io con la mia misera famiglia mi moro di fame, non potendo oltra li debiti di tanti centinaia di scudi che io commessi, trovar più un soldo benedetto per poter comprar un poco di candele; non che di procurare per il vitto necessario il restante; etc.

Baccovia, li 18 d'Aprilie 1645.

P. S. Soggiungo di più, che per servitio di Dio et augmento della Sede Apostolica havevo incominciato far assai bene in questa, non posso dir chiesa di Baccovia, ma più tosto spelonca de ladri, havendo preso ad interessi denari per comprare alcuni stabili de scismatici, quali per la propiaguanda apportavano cattivo odore a questa casa, et per gratia del Signore non solo ho effettuato questo, ma con le mie industrie ho apparecchiata materia per far qualche habitatione conveniente ad un vescovo; ma il demonio, inimico del bene, giornalmente per via delle sue membra non vuol che ciò possa effettuare. Accorgendomi, Ill-mo Signore, che questa non sarà mia stanza, non volendo il Polacco perder l'antica iurisdittione di questo vescovato, come mi vien rappresentato con litere, et che forsi un giorno temo d'esser descacciato per via del Zamoyski, adoprandosi in ciò il poter di questo Signor prencipe, che però mentre ciò succeda, come vero servitore e ministro della Santa Sede Apostolica, prego V. S. Ill-ma ad antepormi a qualche povera chiesa de Cattolici, rendendomi sempre pronto all'obbedienza della Santa Sede, et dovendo che scrivere a questo prencipe per rispetto del suddetto dragomano, potranno scrivere sempre o in Italiano, o in Greco, lingua del prencipe; etc.

Fr. Marcus idem ut supra

[1]) Scris greşit astfel: Camine.

Il benedetto dragomano [1]) ha dato ad intendere a questo prencipe, et a tutta nobiltà, che io, come monaco, per uscirmene dalla disciplina regulare, habbi procurato questa sacra dignità per via d'amici dalla Sede Apostolica, e lo sa V. S. Ill-ma, il che sarebbe molto al proposito intimare il negotio, come passa, al detto prencipe, alla confusione del Kutnarski, etc. Dato che il Mr. Zamoyski ci vorrà residere in questo regno, mi paghi almeno le spese fatte, viaggiando da Turchia in qua, et in questi 7 mesi che ho speso pigliando in prestito ogni cosa, come lei sa molto bene.

In dos cu mâna secretarului Ingoli: Si sono mandati duplicati Brevi di N-ro S-re per il prencipe e massimamente per il Padre Antonio Selichi, colli quali si spera che il prencipe li darà ogni soddisfattione. Del Zamoyski non ha da temere, perchè non verrà alla residenza e poi essendosi di suo consenso fatta Sua S. Ill-ma administratore, sarà in obligo di spesarla, perchè doveva egli trasferirsi alla residenza, e perciò se li sono fatte replicate istanze, e la Sacra Congregatione scriverà di ciò al prencipe, acciò che le rendite di Baccovia si diano a lui.

(Lettere di Polonia, Russia etc. Vol. 62 fol. 33.)

XIV

Bacău, 7 Maiu 1645.

Bandini către Ioan Baptista Zamoyski, episcopul Bacăului.

Ill-me et R-me Domine ac frater in Christo colendissime.

Nullo unquam temporis intervallo a tanto Romanae Ecclesiae Praesule, uti est Dominatio Vestra Illustrissima, has infidelium et schismaticorum partes, et perturbare, et scandala, ac schismata seminare adversus archiepiscopum a Sancta Sede deputatum, sine ulla ratione fuisse quaesitum, animo concepissem, Excellentissimo nempe Basileo, Moldaviae principi nunciando, totique eius cohorti significando, mediante Ill-mo episcopo suffraganeo Camenecensi ac interprete linguae Polonicae, me nec verum esse archiepiscopum, nec huius Moldaviae provinciae et suae ecclesiae administratorem, nec a Sacra Congregatione et Summo Pontifice in defectum absentiae suae creatum: et praecipue, quod iam suum eidem Sacrae Congregationi praestiterit consensum, ut de pastore provideatur; sed esse simplicem monachum, ut mihi et multorum relatione, ac litteris etiam, quas prae manibus teneo, ut ad Sacram Congregationem, uti omnium caput, intromittam, clare constat. Contrariam tamen, tamquam suas vices in istis partibus gerentes, nobis exspectationem promisissem, ut nos gratiori favore, et favorabiliori gratia apud Ill-mum et Excell-mum principem, uti eidem summe Dominatio V-ra Ill-ma nota est, adiuvasset et commendasset. Quapropter ad omne scandalum tollendum atque suspitionem, meum cum nonnullos

[1]) Al doilea P. S. cu mâna proprie a lui Bandini.

litteris Roma missis: ad Dominationem V-ram Ill-mam secretarium mitto, ut illi intentionem suam significet, et si litteras veras habere noluerit, copiam describat et ad Sacram Congregationem mandet. Quo ad eius adventum iterum, ut in sua resideat ecclesia mihi gratissimum erit, litteris tamen Pontificiis prius sit munita, ut ego debito honore ac S. Sedis scitu atque consensu, huic loco valedicere possim, quamvis multas expensas et totam substantia septem integris mensibus, quibus hic commoratus sum, praeter labores, iniurias ac per infidelium et Turcarum partes expenderim, absque eo, quod nec nullum quidem obolum ab huius ecclesiae episcopatu receperim; tamen singularis gratia mihi esset, ut vitam in mea archiepiscopali dignitate, inter pauperculos S. Francisci fratres, ac Sanctae Sedis assensu et gratia traducerem, quam ut administrator ecclesiae suae, summo cum honore existerem. Perbene igitur iudicavi, ut officium istud cum Dominatione V-ra Ill-ma propriam intromittendo personam perageremus (cum ipsa duplicatis meis litteris respondere sit dedignata) ut inter ecclesiae praesules et nos praecipue res pari pede incedant, ac sine ullo populorum scandalo. Et quicquid dedecoris inferre tentaverit, non dignitati meae, sed Summo Romano Pontifici Innocentio X° erit, qui et gratiosus ad hoc onus promotor, ac Pallii aliarumque facultatum dator liberalissimus esse non dedignatus est. Quo cum fine me ipsum Ill-mae Dominationi V-rae ac illam Deo unice commendo [1]).

Datis Bakoviae, 7. Maii 1645.

V-rae Ill-mae ac R-mae Dominationi

Addictissimus ac Devotissimus in Christo
Fr. Marcus Bandini mpr.

(Lettere di Polonia, Russia etc. Vol. 62 fol. 5.)

XV

Bacău, 8 Maiu 1645.

Bandini către Wladislau VII regele Poloniei.

Invictissime Rex. Domine Clementissime.

Non proprii commodi impulsu, sed ob Apostolicae Sedis defendendam authoritatem sub protectionem Suae Regiae M-tis confugio, siquidem ab Apostolica missus Sede in Moldaviam veni, non ut titulum Bakoviensis episcopatus mihi vendicem, cum eius collatio a Suae Regiae M-tis arbitrio dependeat, sed ut administrationem harum ecclesiarum agam, quandoquidem ordinarius huius dioeceseos hic non residet, multisque iam annis, neque hic comparuit, sed sine capite, sine lege ecclesiae Moldaviae erant, unde scandala plurima, ex quibus fidei catholicae magna iactura est subsecuta.

[1]) Ho voluto usare questi termini con Ill-mo Zamoyski, acciò non dica che sono tanto avido del suo vescovato. (Nota lui Bandini pe copia scrisorii.)

Ut ergo Sacra Congregatio de Propaganda Fide huic malo mederetur, me non ut Bakoviensem episcopum, sed ut administratorem Moldaviae in rebus spiritualibus destinavit, cui ego parere obligor. Quare Sacra Congregatio intentionem, meique officii rationem Suae Regiae M-ti (prout alias feci) significare volui, ut Sua Regia Maiestas me in clientelam suam recipiat, nam ego quoque pro Sua Regia Maiestate Suaque domo Ser-ma divinam deprecor bonitatem, tum precibus, tum Sanctissimorum sacrificiorum oblatione; quatenus divina bonitas atque clementia Suam Sacram Regiamque M-tem Ecclesiae Catholicae, totique Christianitati incolumem ac victoriosam quamdicisim elargiri non dedignetur.

Datae Bakoviae in Moldavia, die 8. Maii 1645.

Suae Sacrae Regiaeque Maiestatis

Humillimus et Devotissimus Servus
Fr. Marcus Bandinus mpr.

(Lettere di Polonia, Russia etc. Vol. 62 fol. 5.)

XVI

Bacău, 13 Maiu 1645.

Bandini către Congregațiunea de Propaganda Fide.

Le turbolenze e miserie che giornalmente patischo in questa Chiesa di Moldavia sono tali e tante, che se non fusse agiuto del Signore non le potrei sostenere; che per ciò sono stato sforzato più volte scrivere all' Ill-mo Ingoli secretario dell'Eminenze Loro, acciò le siano da egli rappresentate, non havendo io ardire, per non tediar la benignità loro nominatamente scriverlile. Ma acciò vedano parte minima delle miserie in che me ritrovo, le mando per il P. Fra Antonio Dalmatino, missionario de Carassevo, quale raccomando all'Eminenze Loro, l'unico calice di piombo ritrovato in questa chiesa episcopale di Bakovia, che è tutto il tesoro di essa. Il restante poi lo lasso considerare all' loro purgatissime menti, e pregandole con ogni humiltà all' opportuno rimedio di quanto scrivo al secretario, et all'Eminenze Loro inchinandome, humilissimamente le bacio la falda delle Sacre porpure.

Baccovia, li 13 di Maggio 1645.

(Lettere di Polonia, Russia, etc. Vol. 62 fol. 1.)

XVII

Bacău, 13 Maiu 1645.

Bandini către cardinalul Capponi.

Già non credo che un prelato di S. Chiesa a' nostri tempi habbi ricevuto sì grandi et incredibili travagli, et continue persecutioni com'io in spatio di questi 7 mesi per via del maledetto e scomunicato interprete della Latina

et Polacha lingua di questo prencipe, senza alcuna culpa mia, come Iddio lo sa, nè io posso, Ill-mo Padrone mio, con il basso ingenio mio arrivare alla malignità di questo perfido cattolico e pubblico concubinario; solo questo mi viene scoperto, che detto interprete, pretende con ultime forze d'esser vescovo di Bakovia, per via di Polonia, come persona favorevolissima del Zamoyski, però tutto che fa detto interprete, lo fa con il suo consenso. Hora, Ill-mo Padrone, sopradetto interprete me mandò a dire, che non habbi speranza di poter in questa provincia residere, perchè i Polachi presto ci veranno e fra puochi giorni vituperosamente te discacciaranno, non volendo già detti Polachi perdere il Ius di questo vescovato. Ma io sempre sperando in Dio e preponendo l'autorità della Sede Apostolica, et posponendo l'arroganza d'alcuni, sto fermo et solido, aspettando qualche ordine et gratioso favore della medesima Sede, se fra tanto da questo prencipe dischacciato non sarò.

Se, Ill-mo Padrone, havessi ricevuto questi travagli e tanto grandi ingiurie dai Turchi o heretici, restaria capacissimo et con ogni pacienza per l'amor di Dio e come cosa gratissima per aumento della Chiesa Cattolica lo supporteria, ma dalli prelati d'essa et cattivi, e perfidi cattolici, mi pare cosa impossibile. Desidero donque sapere per qual mio defetto cotesta Sacra Congregatione (se però lo sapeva) me mandò a questa desperatione sì grande, e posso dire a questa becharia, mentre che il Zamoyski si mostra di maggior autorità che l'Em-mi Signori e padroni nostri, li Signori cardinali della Sacra Congregatione!

Per ovviar donque a tante scisme e scandali ho spedito con grandissimo mio incomodo e grosissime lachrime (senza alcuna provisione o viatico, ma alla ventura) il Sigr. D. Pietro Parcevich, nostro secretario, per Polonia dal detto Zamoyski, inviandoli per maggior pace tutte le lettere et decreti, quali havevo per le mani di cotesta Sacra Congregatione, scrivendoli anche et mandandoli a dire, che desistesse hormai dalle perverse et scandalose, et alla Santa Chiesa Cattolica dannevoli imprese, e che aspettasse altro ordine dalla S-tà di N. Signore et dalla Sacra Congregatione, della quale a un minimo cenno mi troverò sempre ubedientissimo. Scrivo anche al Ser-mo Re di Polonia, inviandola a sigillo volante, dentro la lettera dell'Ill-mo nuncio Apostolico, a tale sappia il contenuto in essa, scrivendoli li travagli e nostre miserie, pregandolo che le facesse mediante suo favore, far consegnare alle proprie mani di quella Maestà. Ho scritto di più all'Ill-mo Mr. Zamoyski et al Eccell-mo Generale di Camenec, detto Nicolò Potocki, come più vicino a questa provincia, et amicissimo di questo prencipe Basilio, delle quali mando le copie, acciò V. Ill-ma et l'E-mi padroni, sappino li termini et diligenza da me usata con il Zamoyski, per la conservatione della autorità Pontificia et delle Eminenze Loro in questo regno, acciò questa sochia e pazza gente non dichi che il Zamoyski ci sia di maggior autorità che le Loro Eminenze, come per certo loro diranno, se queste burle e resistenze cusì li passaranno, e che sappino, che non vi è proceduta da me cosa alcuna di questi sì gran scandali e scisme, delle quali non solamente per le città, ma etiandio per li cantoni si parla e si murmura publicamente.

Si dice che detto Monsignore fra puocho ci verrà in qua. Se donque per via del prencipe, alla instanza di Zamoyski sarò discacciato di qua, io non so con che andarmene al mio arcivescovato, non havendo, per Dio S-mo, un quattrino per le candele, e V. S. Ill-ma con il Mr. di Sardica mi promettevano delle intrade nella sola Moldavia 500 scudi et l'immunità di questa villa del monasterio di Bakovia, et hora non si ricordano di quello che hanno a me promesso, ma sì bene di quello, che io gli promisi et ogni volta che io havessi ritrovato, quello si diceva, con che faccia e conscienza le potria molestare? Ma tutto quello mi fu detto d'alcune persone pratichissime del paese di Moldavia lo trovai più che vero e per questo io le fui molesto innanzi che venisse in qua. Ma gli dico per certo s'io havessi portato per il prencipe le lettere della S-tà di N. Signore, non succedeva cosa alcuna delli presenti travagli; per le quali subito che fui confirmato, ho fatto grandissime istanze al Signor Giovanni domestico, acciò per tempo me le mandasse, e mai fu possibile di poterle ottenere, perchè il prencipe non si cura delle mie bolle, Brevi, decreti et le facoltà, ma solo delle lettere di N. S-re, per esser stimato, et in questo se ne vanteggia assai, quando viene stimato dalle persone grandi, massime dal Summo Pontefice Romano, essendo prencipe terribile e superbissimo di natura, al quale non si ponno dire le ragioni di sorte veruna, come non le vole. Però, Ill-mo Signore, sto aspettando da loro qualche refrigerio opportuno e paterna consolatione in questi miei travagli e miserie, quali per amor di Dio et per honor di Sua Santa Chiesa Cattolica supporto volentieri, credendo sempre mai di maggior animo di far qualche bene in questa chiesa, per maggior edificatione di questo tanto grande e savio prencipe, e tutta la nobiltà sua, alla confusione delli malevoli, massime quel pessimo cattolico Kutnarski, interprete: se però da lui, e dal Zamoyski mi sarà permesso, e se potrò qualche mezzo ritrovare. Dette lettere poi di N. Signore per il nuntio di Polonia, io non le dimando di poter per me, ma per la chiesa cathedrale in Baccovia, et per il monasterio d'essa questuare, come lei ha parlato con Mr. di Sardica, per la quale non ci bastaranno almeno tre o quattro miglia reali; acciò li successori miei trovassero meglior recapito che io in queste parti, perchè con le intrade del monasterio (se aliquando saranno rese) è impossibile, essendo tanto puoche [1]).

Dicono alcuni che il Mr. Zamoyski mai ci vorrà in sua chiesa residere, ma solamente instituir un vicario, sino a tanto che la sua chiesa sia provvista d'un vescovo da lui proposto. Però, Ill-mo Signore, dato che quivi non potessi già residere, me raccomando alli soliti et benigni favori di V. S. Ill-ma di qualche chiesa. Giusto nel partire per Polonia nostro secretario, sopraggiunse il R. P. Fra Antonio, missionario di Carassevo, mandato alla istanza mia dal P. Fra Gioanni Desmanich, havendolo io pregato, mi desse in prestito un calice, una pianetta et una cotta, non havendo questa chiesa cathedrale nessuna cosa del suo, e mi le portò per gratia loro [2]).

[1]) Omis douăzeci de rânduri referitoare la afacerile misionarilor bulgari din Bosnia.

[2]) Omis şase rânduri privitoare la acest P. Antonio.

La supplico, li sia raccomandata . . . la persona del R. P. Fra Antonio, latore di questa, acciò potesse ritornare consolato e sottisfatto quanto prima per l'amor di Dio, con la lettera di N. Signore et li Eminentissimi Signori cardinali a questo prencipe, quale havuta che sarà, spero che comodamente potrò in questa provincia residere: ma al presente in grandissime miserie et calamità mi ritrovo, come meglio dal predetto P. Fra Antonio, piacendola, ne sentirà.

Io, Ill-mo Signore, non dirò mai quello che non è, nè meno vorria dir tutto quello ch'è, ma ex officio lo devo dire, ma sia fra di noi; però, se le pare cusì bene sino a tanto che io facessi una visita generale in questa provincia; questa gente non può sentir nome di questi Padri missionarii per li cattivi apportamenti d'alcuni loro predecessori, come sentirete dalla lettera comunemente dal populo di Iassi scritta, con tutto ciò che questi Padri missionarii del presente sono veramente huomini da bene, alcuno in poi, del quale non gli posso dir, se è vero quello, che si dice, innanzi che non facessi la visita. E non gli vogliono, perchè non ci sanno la lingua et io le dico in confidenza, che loro ci stanno senza far frutto di sorte veruna, non havendo la lingua Hungara. Però io, come indegno pastore, la devo avvisare e procurare quelli pastori del linguaggio, dalli quali fedeli anime havranno maggior consolatione, et ho ordinato già a un P. Giesuita per 3 sacerdoti, et altri 3 ne havevo, e di più l'uno hoggi è venuto da me, già sacerdote, da me ancor da putto, nella scuola di Caransebes delli Padri Giesuiti conosciuto, il quale è venuto d'esser frate nostro di S. Francesco, e sa lingua Turchesca, Illirica quanto io, Valaccha, benissimo Latina, Italiana e qualche puoco Hungara; però vorrei la licenza di poterlo ricevere al habito, havendo grandissimo bisogno delle simili persone per maggior consolatione delli detti missionari. Vorrei che V. S. Ill-ma gli procurasse la licenza che li possiamo addottorare, acciò ritornino con honore alle loro provincie, e con bona et honesta fama. Io veramente dalli detti missionarii sono stato consolato e ben servito estrinsecamente in questi miei gran travagli et persecutioni.

Mando secretamente a V. S. Ill-ma alcune lettere, le quali desidero mi siano rimandate, con l'istesso latore, viste che saranno, delle quali vi sono 4 in tutto.

Alcuni R-di Padri Giesuiti di Transilvania sono venuti in questa provincia per eriger la scola in Iassi, che sarà mezzo opportunissimo e più efficace che sia di poter far qualche bene per la propagatione della Santa Fede Cattolica, il che mi è stato di gran gusto e di maggior consolatione che le posso dire. Quello ch'è stato fra li detti Padri Giesuiti et li R. Padri missionarii in detto Iassi, tutto è stato senza nostro consenso, ma per via del prencipe, come sento, del che non li tocco cosa veruna, ma quando sarà suo tempo non mancarò, stando io per hora qui suspeso d'ogni autorità e giurisdittione, fatto quasi prigione, il che tutto procede per l'amor del Pallio, non potendo conferir gli Ordini, essendo di ciò questa gente incapacissima.

Delli Paulinisti in Misia et la loro richiesta li dirà R. P. Fra Antonio, latore, come anche altre cosette, che da noi gli saranno scritte nel memoriale.

Ricevo la risposta fatta dall'Eccell-mo prencipe alla lettera di V. S. Ill-ma, il quale non ha voluto altro dire, se non, dove è la lettera del Papa? Havevo, Ill-mo Padrone, imprestato alcuni danari per far l'habito pontificale, l'uno et l'altro, et gli ho speso tutti per il vitto, et molti altri comprando ogni cosa, tanto per noi, come anche per li animali, e si non riceverò qualche succurso, non so che fare; etc.

Baccovia, li 3 di Maggio alla anticha 1645.

In dos: L'Arcivescovo di Marcianopoli al Signor Card. Capponi per il Signor Card. Matthia.

Sunto per la risposta o meglio considerationi sopra la lettera del Bandini: Il Re di Polonia suol nominare al Papa li vescovi di Baccovia, che hanno cura della Moldavia e della Valachia. Ha due volte inviato due Polacchi, et ultimamente il Zamoyski Domenicano, ma per diligenze fatte non è stato possibile farli resiedere, solo pigliano l'entrate con dar una vista, e poi con essi e con tutto quello di buono ch'haveva quella chiesa se ne ritornano in Polonia: perciò intimata più volte la residenza al Zamoyski per non andarvi, si contentò che la Sacra Congregatione facesse vicario Apostolico l'arcivescovo di Marcianopoli col administratione di Moldavia, et adesso viene impedito, ma essendosi mandato il Breve del Papa il Prencipe ammetterà il detto arcivescovo e si potrà ad cautelam far fare il duplicato, già che è venuto il Padre Antonio, da lui mandato, che ritornerà in Moldavia.

Le lettere contengono le contradittioni che si fanno all'arcivescovo e male, e maledicente in genere di missionarii minori conventuali, ma sono emulationi d'altri religiosi, che vedendo ridotte adesso per lo spatio di 15 o 16 anni le chiese di Moldavia in buon termine, da un'anno in qua si sono mossi ad entrar in questa missione e ne scrissero per esser favoriti al Sigr. Cardinal di Lugo et al presente si dogliono li nostri missionarii che con l'aiuto de Polacchi si cerca di scacciarli, e quanto alla lingua Valacha il P. Falco, minore conventuale, che ha convertita tutta la città di Campolongo dal Luteranesimo, lo sa benissimo, e gl'altri la vanno imparando. Il P. Raimondo la sapeva, ma è morto[1]).

(Lettere di Polonia, Russia etc. Vol. 62 fol. 6.)

XVIII

Iaşi, 20 Iunie 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Doppo tanti stenti, ignominie, persecutioni et imposture fattemi in questa provincia, e da seculari, e da regulari insieme, piacque a Dio Benedetto di far nota al Sigr. prencipe et a tutti li contrarianti l'autorità della Santa Sede

[1]) Este Fr. Benedict Emanuel Remondi, care a trăit mult în ţările române, putându-l urmări din scrisorile sale până la sfârşitul anului 1638.

Apostolica e la mia innocentia, accompagnata dall'obedientia in trasferirmi in questa provincia; poichè havendo scritte più lettere all'Ill-mo Zamoyski si degnasse dichiarare la sua volontà a questi popoli, secondo petitione fatta alla Sacra Congregatione acciò io potessi essercitar l'offitio dell'administratore, nè da quello havuta risposta alcuna, nec in scriptis, nec in voce, vedendo per il contrario pullulare molte scisme e danni, determinai di mandar in Polonia il mio secretario acciò l'andasse cercando dovunque si fosse con li decreti della Sacra Congregatione, la consecratione mia et altre facoltà, et intendesse da detto Monsignore la sua volontà, secondo la quale mi potessi reggere il restare o circa il ritornare d'onde era venuto. Andò il secretario D. Pietro Parcevich, obediendo al mio desiderio, quasi solingo e ramingo per la Polonia, senza lingua, aiuto e conductore, per molti giorni. Trovò finalmente doppo tanti patimenti (secondo a viva voce fummi detto da un Padre degno di fede, e costà anche per le lettere di detto Mr. Zamoyski) trovò, dico, il vescovo in un loco chiamato Grodek, ove ha li suoi beni, e presentandoseli dinanzi, e sommissamente salutandolo, li narrò virilmente et apertamente li danni, le scisme e le ingiurie patite da me in questi lochi, attribuendo ciò provenire da Sua S. Ill-ma, il che con benigna audientia ascoltando, e leggendo li detti decreti della Sacra Congregatione rispose quasi sospirando, rincrescendoli sommamente ciò udire, e che la sua intentione era ottima, e ne ringratiava Iddio Benedetto e la Sacra Congregatione, che si era degnata di exaudire le sue preghiere in mandare uno che risedesse in suo loco, e li dispiaceva anche il non haver ricevuta una minima mia lettera, scritte più volte, che haverebbe fatto il suo potere e sforzo nel raccomandarmi al prencipe di Moldavia, prencipe di Polonia et al medemo Ser-mo Re, havendo bona intrattura appò quello, come in fatti con mia gran soddisfattione ha il tutto fatto con sommo zelo verso la Chiesa e dignità episcopale. Perciò doppo d'haver ricevuto con ogni cortesia il mio secretario, con proprio pugno ha scritto et al prencipe Basilio, raccomandandomi caldamente, et a tutto il clero e populo, acciò mi dovessero ricevere per loro administratore e come sua propria persona, rendendomi ogni obedientia[1]), promettendo di far venire le lettere di Sua Regia Maestà al prencipe per raccomandarmi. E ciò che si era patito per l'innanzi da me di tutto ne sono stati causa li missionarii, dice il Mr. Ill-mo Zamoyski, poichè questi R. R. Padri hanno adoperato in questi paesi con somma falsità, e scandalo di tutti ogni autorità ecclesiastica *facendosi chi vescovo*, e chi *vicario-generale*, e così dubitando che io non fossi uno di quelli, volendomi falsamente ingerire nelle cose della Chiesa per zelo et honor di detta Chiesa, e suo ancora, e per sopire il scandalo e sollevatione che succedeva, non havendone certa informatione di me, nè ricevuto le mie, haveva ordinato che non fossi accettato, anzi se il detto secretario non andava da lui per tempo, voleva farmi discacciare per mezzo delle lettere del Ser-mo Re di Polonia, e consenso di tutta la nobilità, vituperosamente di qua,

[1]) Acest ordin al episcopului Zamoyski către enoriaşii săi din eparhia «ambelor Valachie» aparţinătoare lui («Datum Grodeciae Petrichoviae, 1. Iunii 1645») e publicat în *Codex Bandinus*, pp. 188—190.

e sarebbe il tutto successo, se non havesse ricevute e lette le lettere della Sacra Congregatione e visto il mio secretario. Onde veda V. S. Ill-ma e detta Sacra Congregatione della buona volontà di detto Mr. Ill-mo Zamoyski, e scriverli ringratiandolo che così paternemente e tanto zelo della Chiesa habbi in un tratto smorzato il fuoco, che contro di me si era accesso, e credo che il prencipe lette le lettere sue, le quali per ancora non le habbiamo presentate, essendo uscito fuori di Iass per la sua provincia in visita, farà quanto detto Zamoyski scrive e riceverrami per vero vescovo. Ha promesso inoltre, come mi scrive nella lettera, di conferirmi di buona voglia il *Pallio* di sua propria mano nella città di Camenez nelli confini di Moldavia, poco discosta da Iass. Prego V. S. Ill-ma si degni di scriverli doi parole di ringratiamento di quanto ha fatto; perchè questo atto so che per l'avvenire mi sarà di gran giovamento.

Inoltre mi raccomanda detto Ill-mo Zamoyski non solo per mezzo del secretario, ma etiam nella lettera che mi scrive, un tale Padre Paulo Beke sacerdote della Compagnia di Giesù, già stato terribile heretico contro cattolici et hora mansuetissimo agnello, ma in rei veritate, e nella vita, costumi e scientia lodevolissimo, desiderato da tutta la provincia e ricevuto con honore dal medemo principe Basilio, et in un mese che sta in Iassi, ha fatto più che li Padri missionarii per molti anni circa il culto della Chiesa; ha eretta la scola con soddisfattione di tutto il popolo, e per questo effetto si ho amicati molti baroni della Corte; ha introdotte molte belle devotioni e fatto che si frequenti la chiesa di Dio; onde credo che per mezzo suo si haverà a fare gran bene et utile alla Chiesa, e lui in persona è stato dal detto Ill-mo Zamoyski a informarlo di me, come sono mandato dalla Santa Sede per suo administratore. Sì che V. S. Ill-ma, havute le lettere delli R. R. P. P. missionarii in contrario, non si lasci trasportare, che loro lo fanno per mera malignità e non per zelo della Chiesa, vedendo il frutto che fa, et in particolare che alcuni baroni incominciano a mandare li loro figlioli alla scola, cosa utilissima per la Chiesa, e le mie lettere, se sono venute in contrario, senza tanto di Mr. Zamoyski quanto di detto Padre, V. S. Ill-ma le abbrucci, senza presentarli alla Sacra Congregatione, perchè furono scritte innanzi la venuta del mio secretario da detto Mr. Zamoyski.

Ritrovandosi un prete di honesta età, ma di una esemplare e perfetta vita, gran benefattore della chiesa di Baccovia, per haver quivi ricevuti li Ordini sacri e celebrata la prima messa, e dati docento Reali acciò si facesse ristaurare, ma li essecutori li hanno spesi in proprii bisogni, con estremo suo dolore, questo ha fondato un romitorio nelle montagne, tra li confini di Moldavia, sotto il dominio del prencipe di Transilvania, loco detto Belichen, e la fondatione è in honore della Beatissima Vergine, mantenendovi sei heremiti a proprie spese, ove per gran devotione vi concorre gran numero de popoli, e questo è da cinque anni in qua[1]); onde desidera havere il Breve Apostolico

[1]) Acest loc din fundul munților aveà numele de Belyken-loka (ori Pulyka-loka) despre care cetim în cronica cucernicului fundator — Gheorghe Ferenczi — următoarele: «Fundatum est a nobis Monasterium Eremitarum in Pulyka-loka 1640 anno.

della confermatione di quella sodalità e confraternità, insieme con le indulgenze plenarie per tutte le feste della Madonna per li anni circa arbitrium Sanctae Sedis. Il conceder questo è cosa necessariissima, non essendovi altre devotioni in quella provincia. In oltre mi ha promesso che se si otterrà detta gratia lui solo farà il campanile nella chiesa di Baccovia. Prego V. S. Ill-ma vogli consolare e lui, e la chiesa di Baccovia di sommo bisogno, giacchè si offerisce di dar la lemosina. Il nome di detto R-do sacerdote è D. Giorgio Ferenczi Ungaro.

Scrivo a V. S. Ill-ma in fretta per la partenza di uno, ma con prima occasione informarò meglio V. S. Ill-ma di quanto occorrerà. Resto per fine a supplicarla di nuovo, vogli scriver una riga a detto Mr. Ill-mo Zamoyski in ringratiamento, et a V. S. Ill-ma pregando longa felicità le bacio le mani. Li si raccomanda il mio secretario D. Pietro Parcevich *aspettando di sentire l'annoveramento tra li Em-mi cardinali*, e le bacia le sacre vesti.

Baccovia, li 20 Giugno 1645.

(Lettere di Polonia, Russia etc. Vol. 62 fol. 34.)

XIX

Bacău, 20 Iunie 1645.

Bandini către P. Francisc Sangrius vice-generalul Iezuiților.

Admodum R-de in Christo Pater. Salutem et benedictionem.

Vota ac desideria nostra, quae multis abhinc annis summopere cordi nobis erant, misericors Deus exaudire misertus est: statim enim, ut curam pastoralis officii in Moldaviae partibus a Sancta Sede Apostolica commissa et concredita fuit nobis, propter animarum salutem efficax medium esse, ac remedium ad bonos mores introducendos et excessus corrigendos, et ad fidem catholicam promulgandam alicuius boni et scientifici Patris e Societate Iesu praesentiam requiri optavimus. Et ecce post diligentem curam apparuit summo nostro gaudio R-dus P. Paulus Beke sacerdos secundum cor nostrum, et vitam, et moribus, et excellenti doctrina praeclarus, quem paterno illo affectu, quo potuimus et debuimus, sumus amplexi, omnimodam concedentes facultatem, ut et ecclesiastica munia, et conciones ad populum in eccelesiis exerceat, et quod praecipuum est, ut scholas statim erigat; modus pueros bonis moribus et sancta religione imbuendos, et praeclarorum virorum benevolentiam attrahendam, atque captandam. Quapropter si contrariae a quibusdam de illo ad Paternitatem V-ram admodum Reverendam informationes venerint, ne fidem praestet: nostra enim praecipua cura erit Sacrae Congregationi de Propaganda Fide et utilitatem ab illo ecclesiae provenientem declarare, et vitam laudabilem exponere; quod vero per alios in

cum omnibus edificationibus», iar peste doi ani aflăm, că i-a cumpărat bisericii pustnicilor chiar și un clopot de 11 fiorini. (Veszely, l. c., pp. 145—6).

contrarium fuerit adductum, id potius mali enimi motu, quam bono circa Ecelesiam zelo factum erit, V-rae Paternitati et toti Societati summopere commendatum esse rogamus et optamus: cum pro Dei honore libenter suam impendat operam. Quo fine nos et R-tiae V-rae et toti Societati sanctis commendamus orationibus, quibus omnibus diuturnam felicitatem a summo rerum rectore exploramus.

Datum Baccoviae, 20. Iunii 1645.

Vestrae Paternitatis Adm. R-de Addictissimus et benevolus semper
Fr. Marcus Bandinus Bosnensis Archiepiscopus Marcianopolis,
et Moldaviae ac Transilvaniae administrator.

(Bulgaria, Valachia, Moldavia. Vol. 219 fol. 219.)

XX

Iaşi, 6 August 1645.

Bandini către Congregaţiunea de Propaganda Fide.

La divina dispositione per l'essaltatione della Santa Chiesa, l'honor di Dio Benedetto e delli capi della Chiesa sì opportuni remedii apportò a tutta la provincia di Moldavia con l'arrivo del Breve di Sua S-tà, che quasi ad un miracolo si puole ascrivere. Poichè essendomi io partito da Baccovia con tutti li incomodi del mondo et arrivato in Ias per vedere di placare il popolo, quale si era sollevato contro li R-di Padri missionarii per alcuni inconvenienti da loro fatti; e con l'intentione di supplicar il Sigr. prencipe acciò volesse degnarsi di conceder la facoltà per poter essercitar l'offitio mio nella vigna del Signore, vedendola inculta con deteriorare giornalmente, e mentre tentavo l'audientia nel giorno di S. Giacomo Apostolo alli 25 di Luglio all'usanza Moldava, et alli 5 di Agosto alla Romana, in quel mentre ecco la divina providentia aperse la strada alli santi desiderii delli pastori e buoni fedeli con farmi venire un plico delle lettere divinamente da Roma mandato, dentro il quale, vi era il Breve del Sommo Pontefice per il detto prencipe di Moldavia [1]). Onde celebrata la Messa e rese le gratie a Dio et a San Giacomo, andai nella Corte, dove havuto l'adito dal prencipe gli presentai detto Breve salutandolo da parte di Sommo Pontefice et Eminentissimi cardinali, quale fatto subito leggere in praesentia di tutti li baroni clara voce, ascoltò attentamente quanto in esso si conteneva, e finito di legger levossi in piedi ringratiando a Sua S-tà e l'Eminentie Loro, concedendo a me ipso facto tutta l'autorità spirituale in tutta la sua provincia, con gusto particolare affermando che quella lettera gli era una graditissima colana d'oro mandata dal Sommo Pontefice, e che la tenirà sempre nel core per viva memoria d'una sì segnalata

[1]) Originalul scrisorii Papei Inocenţiu X către Vasile-Vodă Lupul, dată în Roma, 20 Maiu 1645, se află în arhiva Franciscanilor din Cluj (pe dosul ei cu însemnarea autografă a lui Bandini: «Ricevuta alli 25 di Luglio a. 1645») şi e publicată — cu multe greşeli şi data de 10 Maiu 1645 — în *Codex Bandinus* (p. 188), iar bine şi mai înainte, în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 513.

gratia. Disse ancora che il detto Breve gli era un fortissimo scudo, col quale da qui innanzi si puol difendere contro tutti li contrarianti al vescovo. Interrogò anche, se Sua S-tà mandava le lettere a tutti in carta reale? Fu li risposto dottamente che no, ma solamente alli Regii e principi di corona. Adunque-rispose-perchè a me ha così scritto? Fu li replicato che Sua S-tà tiene Sua Eccellenza per un prencipe grande, la cui fama vola per universo mondo; dalla quale risposta ne restò assai contento. E così domandai di nuovo licentia per Baccovia, et arrivato a casa trovai tutto il popolo che mi aspettava dall'audientia et unitamente incominciò a supplicare e strillare contro li R-di Padri missionarii, dicendo in praesentia loro che già erano sforzati a lasciar la fede, la legge, la chiesa et ogni altra cosa spirituale, perchè giornalmente vengono molestati e tirati da loro al tribunal seculare, occupando li beni loro, suggendo il sangue loro, senza alcuna utilità et aiuto spirituale, secondo anche lo disse l'istesso prencipe publicamente nel Divan, essendo inhabili alle confessioni, alle prediche, ad administrare li sacramenti, e simili, per difetto della lingua, e che quel popolo havea provvisto d'un sacerdote Ungaro dotto, di bonissima vita e sufficiente per loro.

Procurai al meglio che potei di placar detto popolo promettendo di darli la satisfattione, secondo si conveniva per l'utile delle anime loro; ma perchè li giorni passati un tal R. P. Frat'Antonio Laimer Provinciale di Transylvania, Moldavia e Valachia, e Commissario generale di Polonia, secondo lui dice, con scandalo del prencipe, baroni, popolo, tanto scismatico, quanto cattolico, contra il vescovo Zamoyski e suo administratore venne con assoluta potentia, ma pocha prudentia di cacciare il buon parrocho condotto dal detto popolo et impatronirsi della chiesa e casa, facendola convento, con asserire innanzi il prencipe che il vescovo non haveva chè fare sopra li missionarii, nè anco nelle chase loro, e che lui era administratore; scandalizzato il prencipe della sua presumtione, altra audientia nol li diede, ma rispose al popolo, quale era quivi presente a tale effetto, che tenissero quel sacerdote, quale era d'utile alle anime loro; qual popolo di novo doppo il pranzo venne da me, dicendo già che Iddio Benedetto, Sommo Pontifice et il prencipe Basilio ci hanno provvisto del capo e pastore, volemmo che la chiesa parrochiale resti libera dalli Padri missionarii innanzi che io andassi in Baccovia per finire una volta simili contese; altrimenti loro haverebbono usati altri termini con detti Padri. Onde vedendo io il fervore del popolo, dissi che almeno aspettassero in sino che ne avvisassi la Sacra Congregatione. Risposero, che la chiesa e chasa era fatta da loro con le proprie spese per li parrochi e non missionarii, e che la Sacra Congregatione desidera il bene all'anime nostre e non farà il contrario, ma lodarà il fatto, mentre che questi sono inhabilissimi per noi, e scandalosissimi nella provincia, e la Sacra Congregatione udendo simil cose siamo sicuri che li richiamarà da tutta la provincia, o vero lo faremmo noi stessi. Sì che per sedar il tumulto, acciò detto popolo non andasse più dal prencipe a lamentarsi, al P. Fra Gasparo diedi la mia chasa propria in detto Ias et nella casa parrochiale lassai il parrocho eletto da detto popolo in praesentia del prencipe.

Supplico l'Eminentie Vostre, voglino provvedere di qualche aiuto acciò possi mantenermi, perchè il Signor prencipe non mi ha dato cosa alcuna per mantenimento; ha ben promesso di farlo, ma vuol veder prima qualche bona opera e soddisfattione del suo popolo cattolico. Pregole inoltre già che il Pallio non puol venire, voglino concedermi la facultà, acciò possi exercitar l'officio pastorale, di poter ordinare et similia, essendo che mi vengono giornalmente mandati da diverse parti preti e frati alle ordinationi.

Più diffusamente e puntualmente ne avvisarò d'ogni cosa l'Eminentie Loro doppo la visita, la quale non posso fare, se non fatte le vendemmie, per esser tutti in campagnia e nelle vigne; etc. Con che ringratiando infinitissimamente l'Eminentie Vostre delle lettere scritte in favor mio al prencipe, e del Breve ottenuto dal Sommo Pontefice, quale spero, che operarà assai in aiuto spirituale in questa provincia, prego per fine all'Eminentie Vostre longa felicità, alle quali inchinandomi humilmente le bacio le Sacre Vesti.

Di Ias, li 26 di Luglio 1645.

(Lettere di Polonia, Valachia, Moldavia. Vol. 63 fol. 2).

XXI

Iaşi, 6 August 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Infinitissime gratie a V. S. Ill-ma ne rendo io, il popolo tutto e la Chiesa Santa per il santo pensiero et officio fatto innanzi il Sommo Pontefice et impetrare il Breve per il prencipe; per accrescer il popolo nella fede e mantenerlo. E per risiedere il vescovo in questa provincia in pace e quiete, con essercitar il suo officio altro non poteva esser che tal lettera; poichè le lettere che hanno scritto l'Eminenze Loro nè anco credo che l'habbi aperte, non chè lette.

Dalle lettere che scrivo alli Em-mi cardinali intenderà V. S. Ill-ma li scandali di questi buoni padri missionarii impugnar direttamente la potestà Pontificia e quella della Sacra Congregatione, dicendo di non ricognoscer il vescovo. In tutte le mie lettere ne ho scritto a V. S. Ill-ma delli loro portamenti, ma o che V. S. Ill-ma non lo puol creder, o vero trasportato da quel zelo dell'anime e qualche affetto li è difficile di udirlo, ma ciò risulta in maggior danno dell'anime loro e di quelli, sopra li quali hanno la cura. Il popolo non puol venire là, perchè è lontano, che volentieri verrebbe tutta la provincia ad esclamar! Dico a V. S. Ill-ma da indegno servo di Dio e suo, che è cosa troppo difficile a creder quello che loro fanno, e le mie orecchie giornalmente odono. Hoggi mi conviene andar in Baccovia, sì che non le posso raccontar li scandali, li tumulti, le risse, il sollevamento del popolo e la perfidia loro contro la volontà del prencipe, del popolo tutto e delli vescovi. La missione loro non è ad altro che alla perditione, e quella lemosina è occasione di farli uscir dalla religione et imbeversi della libertà e poi commetter simil cose. Fanno dishonor alla Chiesa et a V. S. Ill-ma. Vi è un Padre in

Ias, caro al prencipe, caro a tutti baroni, caro et utile a tutto il popolo, dottissimo, di bonissima e santa vita, e perchè opera da vero servo di Dio nella vigna, con prediche, esortationi, dottrina christiana e insegnar li putti il timore e le lettere nelle scole, se lo vogliono inghiottir vivo, invidiosi del ben operare, contrarii alla esaltatione della Chiesa et oppressori dell'augmento delli fedeli cattolici.

Per le male informationi loro io scrissi a V. S. Ill-ma in contrario di questo buon Padre, il quale siede nella casa parrochiale ad tempus, per insino che li fabbricaranno li benefattori una casa, havendoli già promesso per tener anche le scole, anzi penso di tenerlo meco, essendo dottissimo nelli Canoni e casi di conscientia, et in far la visita mi sarà di grand' aiuto, essendo Ungaro, e quivi tutto il popolo è Ungaro. Detto Padre è della Compagnia di Giesù di gran fama, per il quale ad instantia del popolo io nel mio primo ingresso scrissi al loro Superiore in Transilvania che lo dovesse mandare e così è venuto, menando seco un prete secolare Ungaro, dotto assai e di bona vita, secondo il gusto del popolo e la volontà dell'Ill-mo Zamoyski, quale desidera e vuole, che i parrochi siano preti secolari.

La visita secondo il desiderio della Sacra Congregatione et anche del medemo prencipe Basilio; secondo mi accennò a bocca acciò la Sede Apostolica sia informata del stato de' cattolici e di alcuni vagabondi, o preti, o frati in questa provincia, adesso non la posso fare: una per il mancamento del denaro, altro perchè tutto il popolo è in faccende, e così, piacendo a Dio, doppo le vendegne mi accingerò a questa impresa molto utile, nella quale ne darò minutissimo conto di quanto è nella provincia, del frutto fatto nelle chiese, et opere, tanto de' regolari, quanto de' secolari. Il prencipe ancora sta in dubbio che io non habbia da fuggire e spogliar le chiese, come hanno fatto molti altri, e per questo non mi ha dato niente di aiuto.

Prego V. S. Ill-ma, vogli attender d'impetrarmi la facoltà, acciò possi essercitare l'offitio pastorale, per incitar maggiormente il popolo alla devotione, di potere ordinare, et altri offitii fare, insino alla venuta del Pallio.

La prego inoltre, vogli impetrar qualche aiuto per potermi mantenere secondo si conviene ad un arcivescovo nella Corte di un tal prencipe, essendo di già estenuato et indebilitato in tutte le parti.

Reggevasi già il popolo in pace, quando ecco all'improvviso venne il R. P. Frat'Antonio, Provinciale de' Conventuali, quale subito volse prender il possesso della chiesa, e della casa, chiamandola convento, con discacciare fuora il detto P. Beke della Compagnia di Giesù, quale anche poco è mancato che non habbino ammazzato con una ceta pubblicamente in chiesa, con pubblico scandalo, nella festa di San Giosefe, per voler predicar al popolo; et il prencipe haveva detto che se loro l'havessero percosso, con quella istessa ceta li haverebbe fatto tagliar il capo. Niente di meno accecati dalla passione di nuovo l'hanno accusato ultimamente al prencipe, dicendo che lo volevano cacciar di là, onde il prencipe scorgendo l'odio e la malignità, lui stesso

et ad instantia di tutto il popolo, l'ha messo nella casa parrochiale in compagnia del parrocho; etc.

Ias, 26 Luglio 1645.

In dos cu mâna secretarului Ingoli: Die 13. Martii 1646 congreg. 27-ma. Referente Em-mo D. Card. Matthia litteras archiepiscopi Marcianopolis... decretum est: 1. Che si ringrazii il Prencipe che ha ricevuto e favorito l'arcivescovo e se li raccomandi di nuovo, et insieme tutti li missionarii e christiani di rito latino; 2. Gli si dia notizia all'arcivescovo che la Sacra Congregatione gli ha decretato 50 scudi pro una vice tantum ad sublevandas eius necessitates, e se li raccomandino li missionarii, ai quali si farà ordinar dalli loro superiori che portino il debito ossequio e riverenza, e che volendosi valere di essi lo servino, e per tenerli ben affetti anch'egli si li mostri amorevole, e che se non ha mandato la scrittura del novo confine di Focsan in luogo del fiume Seret, che per equivoco preso fu posto nell'accordo fatto coll'arcivescovo di Sardica, mandi la nova scrittura della correttione dell'errore, sottoscritta da lui e da detto arcivescovo, acciò si conservi in detta secreteria, e alli loro successori ordinari l'osservanza delli confini stabiliti.

(Lettere di Polonia, Valachia etc. Vol. 63 fol. 5).

XXII

Bacău, 18 August 1645.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Alli 5 d'Augusto alla nuova, ricevei con grandissima mia consolatione la nettera della S-tà di N. Signore per il prencipe di Moldavia, la quale gli è ltata gratissima, conforme subito le significai di Iassi per Polonia, dal quale son quella occasione con ogni humiltà ho richiesto qualche aiuto per li costri gran bisogni, et estreme necessità, nelle quali si troviamo, et esso prencipe prometteva cose grandi, ma non prestò nessuna, eccetto che la autorità sopra le chiese, clero et il populo del Rito Romano: e con questo me ne licentiò per Baccovia, e temo che ancor questo anno passarà con l'istessa speranza, come anche il preterito, secondo il solito del prencipe. Vorrei donque che V. S. Ill-ma mi desse qualche istruttione chè ne ho da fare della vita propria, perchè in Transilvania per le continue guerre, nè meno in Turchia per la scaristia del danaro et li disturbi, non posso andare, non havendo con che viaggiare, nè meno fare la visita.

Circa la divisione poi delle diocesi, et li confinii fra me et Ill-mo Mr. di Sardica, già a modo suo stabiliti, mi perdoni V. S. Ill-ma, o che non lo intendete, o non lo vogliono intendere, dando la colpa a me, e contro ogni ragione, io non essendovi mai stato prima in queste provincie, come quello, il quale ha fatto le predette divisioni, alle quali io sono stato contrarissimo; ma lo feci poi per far cosa grata alla Sacra Congregatione et al predetto Mr. di Sardica, come mio padrone, e gratiosissimo amico. Il quale non già per qualche malitia, ma per errore, dove bisognava metter Foksan, ha posto Seret:

perchè detta fiumara Foksan, separa li due prencipati, cioè di Moldavia et Valachia, e da Seret sino Foksan vi sono quattro grossissime giornate; si che tutte le chiese di Moldavia del cattolico rito, restano tra questi due fiumi, eccetto che le due chiese di Iassi e Kutnar; donque lei giudichi, la prego, s'io ho ragione d'avvisar la cotesta Sacra Congregatione; etc.[1]).

Delli R. R. P. P. missionarii si dirà per abbastanza a suo luogo e tempo, fatta la visita, delli quali queste provincie, nè meno io, non ci habbiamo più bisogno, anzi non vi è luogo, villa, nè meno città, nelle quali hanno praticato gli predetti Padri, quali non murmurassero, e contrarii non li fussero, come li ho scritto più volte.

Fatta la visita in questa provincia, spedirò con quella, piacendo al Signore, nostro segretario D. Pietro Parcevich, il quale mandai in Polonia da quella Maestà Regia, acciò volesse raccomandare il negotio a questo prencipe circa l'immunità delli beni, spettanti al vescovato di Baccovia, et all'hora minutissimamente l'informaremo d'ogni cosa.

Io, Ill-mo Signore, è impossibile che possi, come credo, in questa provincia stanziare senza qualche provvisione della Sacra Congregatione, non havendo fin hora ricevuto un benedetto quattrino delle intrade vescovali, nè meno d'altra parte, ma vivo miseramente, come un semplicissimo frate, non dimostrando un minimo segno della prelatura, lassando da parte la stima del mio honore, solamente gloriandosi, per l'amor di Dio, in queste mie tanto grandi et estreme miserie; ma dove è la reputatione della Sede Apostolica, dalla quale sono mandato tra questi barbari, e dove è honore dell'Eminentissimi prencipi della Chiesa Romana, per tutto mondo stimata, riverita e tanto nominata?

Baccovia, gli 18 d'Augusto 1645.

P. S. Gli sacerdoti, quali ho al presente in questa provincia, vi sono due Padri Ungari della Società di Giesù, con il loro maestro in Iassi; in Kutnar un prete detto D. Giorgio; in Hus D. Michiele prete Ungaro; in Galacz D. Stefano Bulgaro; in Baccovia D. Baldassar Ungaro, e meco Mr. Lillo e D. Pietro Parcevich, et il R. P. Frat'Elia Bosnese, novamente da Costantinopoli venuto, solamente d'un mese in qua, e due altri preti Ungari spetto di giorno in giorno per mandarli alle parrochie.

In dos cu mâna secretarului Ingoli: Signor Cardinal Matthei, die 23. Martii 1646. Congregatione 27.

(Lettere di Polonia, Valachia etc. Vol. 63 fol. 3).

XXIII

Iaşi, 23 Maiu 1646.

Bandini către P. Francisc Sangrius vice-generalul Iezuiţilor.

Reverendissime et Amantissime Pater in Christo.

Devotio ac duplex pietas, quam vel toti Societati, et in ea R-mae Paternitati Tuae, sive quam destitutae veris operariis dioecesis nostrae debemus

[1]) Am omis două pagini: Affari della provincia di Bosna Argentina. Iniquità et corruttione dei suoi Padri.

haec pauca a nobis exprimere postulat. R-mam Paternitatem Tuam supremum in hac sancta religione officium esse vocatam, ad nos optatissimos fama advolavit. Laudo sane senatores, ac promotores recti sensus, factumque gratulor ex toto animo faustum, rectum et salutare comprecor. Sit et R-mae Paternitati Tuae gloriosum, et religioni suae salutare, quae profecto talibus administris et praesidibus, utpote ad salutem aeternam omnino assiduissime advigilans, semper eget. Omnibus enim haec in quaerenda aeterna via impeditis aliquo vinculo, desiderio et modo piissimo subvenire consuevit, et suam operam ac studium non tantum ad suos, sed et ad alias externas gentes et oras propagare. Et quia dioecesis nostra seu archiepiscopatus inter schismaticorum, Turcarum et aliarum huiusmodi infidelium nationum scisuras est, et aliqua illius pars religionem veram et illibatam tenere et servare solet, dummodo in ea veri Dei cultores adsint talium operariorum praerogativam videntur hae nostrae mereri partes, ut ex sociis R-mae Paternitatis Tuae aliqui tanquam veloces angeli, suo spiritu ad gentem convulsam et dilaceratam praesto essent et adessent, qui aliquorum in fide Romana innovarent robur, aliquorum tum in moribus, tum in pietate consolidarent. Officium, desiderium et partes nostrae, id valde optant, et velint, id etiam apud antecessoris vicarium agi per litteras procuraveramus, sed quia plenior potestas solus facere huic negotio potest cum id totum ad maiorem Dei honorem proximorumque salutem et eiusdem Societatis gloriam et propagationem redundare credam et sperare; obnixe rogo, ut voluntatis R-mae Paternitatis Tuae calculus et votum piae petitioni accedat, ut aliquos ex Societate Patres ex contigua nobis in Poloniae regno provincia, nempe Podolia et aliquos ex Hungaria concedere velit, quod per litteras suas Admodum R.R. PP. Provincialibus unus et alterius loci R-ma Paternitas Tua poterit nunciare, ut ad petitionem nostram hos patres pro temporis necessitate ad nos remittat, quando fuerint requisiti; cum optime sciam tales operarios esse his partibus pro vinea Christi necessariissimos, tum propter linguas, quas callent, tum propter pietatem, religionis zelum, charitatem in proximos, vitae integritatem, studium assiduum ac labores, doctrinam sanam, conciones, sermones et alia spiritualia et sancta exercitia, in quibus solet haec sancta Societas suas actiones continuo impendere et vitam suam traducere. Unum habemus in tota nostra provincia, nempe R-dum Patrem Beke, et ex ipsa experientia videmus, quantum in tam parvo temporis spatio fructum suis operibus fecerit.

Specialem tamen prae caeteris a R-ma P-te Tua rogo, quam spero me pro sua propensa caritate et zelo paterno omnino obtenturum, ita enim res expostulat, ut quasi sine eą nihil. R-dum P. Stephanum Lisiecki supplico mihi concedat, ex familia Collegii Camenecensis, in confiniis fere nostrae dioecesis, qui non tantum nobis et omnibus catholicis necessariissimus, sed erit etiam aliis externis nationibus summae utilitatis, tam propter linguam et Latinam, et Polonam, quae maxime requiruntur, quam propter optimos mores, vitae probitatem, affabilitatem in ore, gratiam in sermone, modum in rebus et naturam amabilem, et ad omnia propensam, sed praecipue propter

singularem doctrinam, tam Theologiae, quam maxime Canonum Sacrorum, conscientiae casuum et Legum notitiam, quibus omnibus summae nostrae indigent partes, sed praecipue in visitatione brevi inchoanda: itaque rogam, ut hanc specialem gratiam nobis specialiter concedere dignetur et nos multis meritis Societati iam diu obstrictos hoc recenti arctius velit devincere.

Deum precor R-mam Paternitatem Tuam, ut rarum et magnum lumen diu lucere patiatur toti S-mae Societati. Pluribus affectum et necessitatem noster secretarius non post multos menses R-mae P-ti Tuae oretenus visitationis statum et harum partium descriptionem Sacrae Congregationi de Propaganda Fide afferendo et repraesentando denuntiabit. Cui omnia a Summo Deo prospera in multos precor, et opto annos, et rogo, ut me pro minimo Societatis benevolo fratre et servo habeat, et teneat, et omnes R. R. Patres officiales suos et alios usque ad minimum meo nomine obnixe dignabitur salutare, et illorum orationibus pro Dei gloria cum iam simus in hac alta specula constituti nullis nostris suffragantibus meritis commendare et proponere.

Iassiis, 23. Maii 1646.

(Bulgaria, Valachia, Moldavia etc. Vol. 219 fol. 218).

XXIV

Bacău, 4 Iunie 1646.

Bandini către Congregaţiunea de Propaganda Fide.

Non vi è mese ch'io per diverse parti non le facessi partecipe delle cose appartenenti alle chiese a me commesse, e particularmente d'alcune attioni del R. P. Fra Giacinto Isciota Greco, della religione di S. Domenico, Eletto vescovo di Scopia, nella Macedonia, ni falor, il quale dopo haver fatto molti imbrogli con sollevare quanti Greci ne sono della città di Iassi, e particularmente nella Corte dell' Ill-mo prencipe nostro Basilio, per ottenere alcune lettere raccomandatorie alla S-tà di N. Signore Papa Innocentio, [ha scritto anche] al Legato Apostolico di Polonia per il vescovato di Baccovia; il quale dopo la sua venuta in Iassi, sino la partenza da quello, credo che due, se non più volte sia stato in Polonia, facendo merchantie e portando di Iassi le cose, e per dir meglio le robbe turchesche in Polonia, et altre da Polonia in Moldavia, con grandissimo scandalo di molti; dando ad intendere ad alcuni, che gli fussero date per modum elemosinae; il quale andava vestito di seta da vescovo, e faceva merchantia da laico seculare. Quale, secondo si dice, ha presentato all'Ill-mo et Eccellentissimo prencipe nostro et alla prencipessa doni bellissimi, per via delli quali conseguita la gratia et ottenute le bramate lettere per il vescovato di Moldavia se ne partì subito per Polonia di nuovo, con l'animo d'andarsene a Roma. Però, Em-mi Padroni, temo (come anche d'alcuni intrinsechi dell'Ill-mo prencipe vengo, ma tardi avvisato) che detto R. Padre Fra Giacinto non ci habbia guastato tutto il negotio et attratto la mano del predetto prencipe per mezzo delli suoi Greci, e massime il confessore

di Sua Eccellenza, perchè si giudica, sino che Ill-mo Eccellentissimo prencipe non havrà ferma risolutione della S-tà di N. Signore, non ci darà cosa alcuna: come più volte detto prencipe, e specialmente circa la solennità della Epiphania già haveva promesso quasi l'immunità totale della villa di Trebes, et altre gratie, del che non si più ricorda. Donque L'Eminenze Vostre degnandosi però, devono esser avvertite (essendo che la cosa sia degna di consideratione) della stima e conto che detto prencipe ne ha fatto delle lettere di tanti purpurati cardinali, et Amplissimi et Eminentissimi prencipi della Sede Apostolica, et del secretario delle Loro Eminenze, scritteli in raccomandatione della mia persona, e credo che hoggidì ci stessero sogillate. Vero è, Em-mi Signori, che la lettera scrittagli dalla Sua S-tà gli fu gratissima et la ricevette praeter omnium opinionem con grandissimo honore et riverenza, la quale mi giuvò assai, perchè da quel tempo in qua, sempre si mostrò gratiosissimo et liberalissimo nel promettere, con la bocca piena di zuccaro, e quello gli dimando, cioè qualche provvisione per la nostra sustentatione, subito la promette e mai l'exhibisse nelli fatti.

Donque, Eminentissimi Padroni, innanzi che gli diano la risposta per il predetto Padre Fra Iacinto [1]), potranno ben considerare le difficultà, li travagli et infamie, quali ingiustamente ne ho patito in questa provincia, sino la venuta della lettera dell'Ill-mo Mr. Zamoyski vescovo di Baccovia, et il suo consenso al predetto prencipe. Dove che humilimente glie raccomando il servo di Sua Divina Maestà, e di questa Chiesa; et anche l'estrema necessità e povertà grande del vostro humilissimo servitore, l'arcivescovo di Marcianopoli, il quale più ha fatto del bene nella residenza di Baccovia sin' hora che tre vescovi suoi antecessori, e se più non merita come arcivescovo d'altri vescovi et missionarii in partibus, almeno gli facciano tanto come a quelli, humilmente le prega e supplica, essendo tempo hormai, che l'Eminenze Vostre una volta si movessino a compassione, essendo ancor io l'uno delli minimi, ma fedelissimi servitori delle Loro Eminenze, e dato che l'Ill-mo et Eccellentissimo prencipe ne facesse qualche provvisione, io, Dio me ne guardi, non le darò più fastidio alcuno, nè meno ci pretenderò cosa veruna, eccetto che la gratia delle Eminenze Vostre con la mia fedelissima servitù; etc. [2]).

Baccovia, li 4 di Giugno 1646.

(Lettere di Polonia, Valachia, Moldavia etc. Vol. 64 fol. 115.)

XXV

Bacău, 4 Iunie 1646.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Delle cose, quali a cotesta Sacra Congregatione non senza gran cordoglio mio più volte scrissi et scrivo al presente del R. P. Fra Giacinto Greco, io

---

[1]) Din duplicatul scrisorii, care (scrisă de mână străină, dar semnată de Bandini, se află în colecțiunea Lettere di Polonia, etc. Vol. 63. fol. 1.)

[2]) Intreaga scrisoare e scrisă cu mâna lui Bandini.

puocho mi curo, venga pure chi s'voglia. Ma sapendolo benissimo che ciò risultarebbe in dishonore grandissimo, essendo che li Valachi pensarebbono, che la Chiesa Cattolica et la Sacra Congregatione sia molto facile nelle cose già stabilite immutarle. Pensarebbono anche che gli vescovi nostri cattolici siano come loro Vladike ci fussero, li quali ad ogni minimo placere delli principi vengono deposti, privati et mutati. Et in oltre, Ill-mo Signore, dirrebbe il volgo, che io per qualche gran misfatto mio fussi cusì presto cacciato via da questa provincia, e privato del mio vescovato; e per questo l'avviso con tutto ciò che puocho, e forsi niente, mi sarà creduto, e massime di V. Signoria Ill-ma, come più e più volte nelle cose importantissime e spettanti all'honor di Sua Divina Maestà, et la salute di molte anime, per mero et vero zelo, senza passione alcuna, lo esperimentai; sì chè più vale una minima bugia d'alcuni Padri missionarii che cento e forsi mille verità d'alcuni poveri vescovi. Però, Ill-mo Padrone, o che mi sarà creduto o nò: Io sarò sempre ubedientissimo alla Sacra et Apostolica Sede et alli patroni miei Eminentissimi Signori Cardinali quello mi sarà dalle Eminenze Loro comandato, ad un minimo cenno loro, ubedirò più che volentieri: nè meno farò resistenza alcuna per uscirmene da questa benedetta provincia, pure che sia fatto senza preiudicio del mio honore.

Dopo la Pascha, in quella sterilità grande dell'anno passato, ricevei gran danno per la inundatione quasi extrema del nostro fiume, detto Bistricza, il quale mi destrusse e portò via tutto il molino, dentro il quale vi erano due bonissime rote, dalle quali tutte le intrade dell'arcivescovo di Marcianopoli et della corte sua ci pendevano, del quale molino manco un vestiggio minimo hora ci apparisse, e quasi che mai ci fusse stato; senza il quale, Ill-mo Signore, è impossibile (stantibus terminis) che il vescovo qui ci possi stanciare.

Mentre che, Ill-mo et R-mo Signore, per li già passati anni indegnamente sono stato missionario Apostolico, mai diedi fastidio alcuno a cotesta Sacra Congregatione, perchè non mi trovavo in tante miserie et necessità estrema, come al presente: dalla quale mai ricevei cosa alcuna, eccetto che la gratia sua, e di V. S. Ill-ma et R-ma a quelli tempi: havendo sempre nelli bisogni miei ricurso alla città di Belgradi et la provincia di Transilvania. E Dio volesse, che per la mia consolatione havessi solamente 10 case di quella gente, darìa quante ne sono in tutta Moldavia. Ma dopo mi trovo qui in Moldavia mai da persona vivente ricevei qualche sussidio minimo, eo, quod inter alienigenas atque discolas fidei, ac religionis fuerim gentes. Eccetto che d'alcuni giorni in qua, dalla venuta del'Ecc-mo S-re Dottore Scocardi, medico dell'Ill-mo principe nostro[1]) ne ricevei grandissima consolatione, il quale con l'affetto di vivo cuore in tutte le occurrenze nostre promptissimamente s'offerisse; etc. [2]).

Baccovia, gli 4 Giugno 1646.

(Lettere di Polonia, Valachia etc. Vol. 64 fol. 117.)

[1]) Acest medic italian (Andrei Scocardi) îl găsim dela 20 Martie 1641 încoace în curtea domnească dela Iaşi.

[2]) Duplicatul acestui raport se află în vol 63, fol. 4 al aceleaşi colecţiuni.

XXVI

Cotnari, 16 Decemvrie 1646.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Alli 2 di Novembre prossime passato [1]) non senza maravigliosa ordinatione et benignissima provvidenza di Sua Divina Maestà, per li meriti della Santissima Madre di N. Signore Avocata Clementissima, e per li meriti del Gloriosissimo nostro patriarcha San Francesco, cominciai dal logo detto Hus visitar la provincia, con grandissima consolatione di tutti cattolici in questa provincia, non lassando un minimo cantone, dove risiedono li cattolici a qual visita, piacendo al Signore, subito fatte le feste del Natale di N. Signore, daremo il fine nella città di Iassi, et quanto prima spediremo relatione verso Vienna, della quale spero in Dio, che l'Em-mi Signori Cardinali e V. S. Ill-ma ne riceveranno gusto particulare, havendola con grandissima diligenza et maggior desterità fatto et usato: insieme con li R. R. Padri Paulo Beke Iesuita Ungaro et il Mr. D. Georgio Grossi Moldavo, bonissimo Tedescho et hora parrocho nella terra di Hus; secondo che l'Eminentissimi Signori Cardinali suo tempo, d'istessa visita meglio ne vedranno et sentiranno.

Ricevuto il Pallio in Polonia, subito d'istessa Polonia ne mandai alla Sacra Congregatione la ricevuta d'esso Pallio, autentichata di nostra mano propria, et il Signor Nostro [2]); ma non ricevo la risposta, per poter sapere, se è ricevuta sino a quest'hora; etc.

Da Kutnar, li 16 di Decembre 1646.

(Lettere di Polonia, Valachia, etc. Vol. 64 fol. 116.)

XXVII

Iaşi, 18 Ianuarie 1647.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Rendo infinite gratie al pietoso Iddio che in salute di quest'anime m'habbi dato spiritose le forze di poter visitar questa provincia di Moldavia, la quale più passionevole si rende, quanto più florida si rese nelli passati tempi, sì per l'abbondanza che si trovava delli cattolici, quanto per la bellezza delle chiese, che adesso ci commovono al pianto et alle lacrime. Ho trascorso tutto il paese, nè ho lasciato angolo dovunque si ritrovano li cattolici che non l'habbi veduto; la relatione però che ne devo dare a cotesti miei E-mi Signori Cardinali et a V. S. Ill-ma distintamente quanto prima la vedranno.

---

[1]) Despre aceasta cetim următoarele în raportul final al lui Bandini: 19. Octobris 1646 cum maxima difficultate atque itineris incommodo ob defectum viatici et continuam imbrium inundationem Iassium Bacovia properavimus, ut illinc, Deo gubernante, in Huss proficiscendo, visitationem primitus inchoaremus. (Codex Bandinus, p. 194.)

[2]) Arhiepiscopul Sofiei, de care depinde

Harei anco trascorso più che volentieri la Misia, ma per non dar qualche suspetto al Turco in questi calamitosi tempi, ho pensato trasferirla con l'opportunità del tempo, ma per adesso solamente ragguagliare V. S. Ill-ma del oprato e poi con la Dio gratia, fatte le feste di Pascha, trasferirmi costì o spedire nostro secretario et informare più distintamente V. S. Ill-ma e cotesti Eminentissimi Padroni de i bisogni di questa provincia; etc.

Iassi, 18 Gennaro 1647.

(Lettere di Polonia, Valachia, etc. Vol. 64 fol. 118.)

XXVIII

Bacău, 8 Octomvrie 1647.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Trovandosi il Padre Frat' Elia Darniscianin dell'Ordine dei Minori osservanti di S. Francesco, lettore e predicatore, da doi e più anni in Moldavia, dove li ho data in cura una parrochia, e quivi se ne porta assai bene, per haver appreso il linguaggio del paese, et haverne molti altri imparato in altri lochi: ma trasento che si vuol transferir in Bosna, dove è ministro il R. P. Michaele Bogetich, al quale il P. Frat' Elia porta grand'odio, sì che andandovi son sicuro che si farà qualche gran scandalo e qualche cosa di peggio. Onde per ovviar a questo male prego V. S. Ill-ma e la Sacra Congregatione, che lo vogliano occupare in queste parti, con farlo missionario Apostolico di Moldavia e Valachia, che in questa maniera occupato lasciarà da parte li suoi suffistichi pensieri, e concederli anche che possi visitare i lochi santi di Gierusalemme, e poi, che se ne ritorni alla sua missione. Queste cose non sono grandi, ma possono cacciare gran scandali, e lui, con esser missionario Apostolico, potrà far bene a se, et anche a molte anime in queste parti. Di queste, come d'altre cose, meglio sarà informata V. S. Ill-ma dal nostro secretario.

Di Bakovia, li 8 Ottobre 1647.

In dos: Die 21. Martii 1648.

(Lettere dell'Arcipelago. Vol. 177 fol. 157.)

XXIX

Bacău, 2 Noemvrie 1647.

Bandini către Congregațiunea de Propaganda Fide.

L'haver scritto, e con le efficaci ragioni più volte datone parte all'Eminenze Vostre con le mie spesse lettere del stato, principato, danni et utilità di questa provincia di Moldavia, insin a questa hora o perchè le mie siano dalli altri prese e ritenuta, o che essendo gionte a Roma all'Eminenze Vostre non siino rappresentate, formale risposta a quelle non ne ho ricevuta.

Havevo significato in quelle il mio arrivo, la ricevuta, la sollevatione d'alcuni che falsamente dicevano di tenir le parti dell'Ill-mo Mr. Zamoyski, non

sapendone lui cosa alcuna, come dalle sue lettere appare; la inobedientia delli R-di parrochi missionarii il non volermi riconoscere per amministratore con scandalo di tutti, dovendo essi esser primi a far la strada alli altri con buon essempio; l'alienatione del popolo dalla fede abbracciando quella dei scismatici per la carestia de' buoni operarii; li divortii, li repudii, li errori scismaticali e simili; le desolationi e povertà delle chiese, il nessun provento per la mensa episcopale e le sue miserie infinite. Accennai anche, come questo prencipe per il mal portamento d'alcuni haveva ogni cosa usurpato, che alli vescovi si proveniva et a questa hora ne tiene. Dissi della sua giustitia, grandezza e tirannia, et oppressione della povertà, e penuria del denaro, con darne gran somma al Gran Turco, alli vesiri, alli passi et al prencipe Tartaro. Significai finalmente la venuta d'un tal P. Fra Iacinto Dominicano Greco, quale venendo da Costantinopoli in questa Corte incominciò a sollevarla con admiratione di chi ciò udiva, pretendendo il vescovato in questi luoghi, doppo che già il prencipe haveva incominciato a ricognoscer la verità, havendone havuta sinistra informatione nel mio arrivo et a conceder l'immunità per regger il popolo. Scrissi anche come mi ero transferito in Polonia, dove ricevei il Pallio per le mani de' vescovi, e mandai a Roma la formula et il giuramento.

Hora non più per le lettere o scritture, ma per certo nuntio, dal quale le sopradette cose, con le altre occorse, l'Eminenze Vostre più certa e copiosamente ne udiranno: mando per il medemmo brevemente compendiata la Visita, et con meglior ordine che si è possuto ristretta, fatta con stenti e spese per la provincia il terzo anno del mio arrivo, acciò non manchi al mio debito e desiderio. Procurai di toglier e levar li abusi e li errori, et introdur pian piano li buoni costumi; incitar il popolo alla devotione et a frequentar le chiese, almeno li giorni di festa, parte con prediche et essortationi, e parte con il gastigar li delinquenti.

Haverìa anche fatta una breve scorsa in Transylvania, ma per tre capi non mi son messo a pericolo: uno, perchè li statuti del regno per un difetto d'un prelato non permettono alli vescovi l'entrata; l'altra, per la tyrannia del prencipe Rákóczy, et terzo, perchè la Sacra Congregatione non mi ha mandato mai il Breve dell'amministratione di quelle parti, essendo confini con la nostra Moldavia. Non mancai però in tutto di lasciar quella provincia. Mandai il mio secretario, quale fece una breve visita con il R. P. Stefano de Salinis. Ultimamente mandai detto secretario insino a Targoviste per un servitio, dove a bocca ne haveva udito dal prencipe e baroni suoi il lamento contro li portamenti delli R-di Padri missionarii, anzi il prencipe ha promesso di levar anche la chiesa e darla alli monaci scismatici.

Di detta provincia e Transylvania meglio a bocca dal medemmo secretario li sarà esposto. Di Moldavia parte da lui, e parte dalla breve descrittione nella Visita l'Eminenze Vostre ne raccoglieranno il stato. Spero nella Divina Maestà, che da qui innanzi incominciarà ad accrescersi maggior devotione, ad aumentarsi maggior numero del popolo, ad accendersi nella fede li huomini con le scole, che già in mezzo di Iass si sono ottenute

dalla parte del prencipe e sua principessa, per edificarsi a spese loro. Questo ne è stato il nostro intento e diligentia, cura e sollicitudine. Il detto prencipe si è più volte acceso e meravigliato vedendosi dinanzi 10 o 12 putti, uno più piccolo dell'altro a salutarlo, tanto in Latino et in Greco, quanto nel paterno linguaggio: che io habbia da essaltare la virtù delli R-di Padri Giesuiti, in questo non mi è lecito, per sapere l'Eminenze Vostre assai meglio la diligenza loro e la fatica in tenir la scola, in ammaestrar la gioventù, nel introdur negli animi[1]) li buoni costumi, e nell'estirpar li vitii. Dall'altra parte io non so a che siano buoni li R-di missionarii privi della lingua, attacati al denaro, pretendenti delle dignità et offitii, invidiosi del bene altrui, discordi tra di loro, inobedienti alli maggiori, seminatori delli scandali, scandalosi a tutti, odiosi al mondo, non mandati a propagar il bene, ma gran male, non per edificare, ma totalmente distruggere e snervare la patria. Questo lo dico da indegno vescovo e ministro di Dio Benedetto, tacto pectore, essendo obbligato ex offitio a dir la verità, non per udito, ma per continua vista e richiami. Nè anche la Sacra Congregatione si muove a credere alle vere relationi narrate e date dalli di Santa Chiesa contro li mali portamenti di tali, non per alcun odio absit, ma per l'offitio e zelo, che da iure tocca.

Doveva io venire in persona e cascare innanzi li piedi del Sommo Pontefice e l'Eminenze Vostre, narrando il tutto per l'ordine, ma non mi è concesso, acciò non dicano che io sia fuggito. Mando in loco mio il secretario nostro pratico delle cose, al quale ho commesso il tutto, che tratti appresso la Sacra Congregatione, esponga la verità, e concluda quello all'Eminenze Vostre piacerà: a lui potranno dar piena fede di quanto li sarà esposto. Altro prego l'Eminenze Vostre, non volermi del tutto abbandonare in questa povertà, ma contentarsi d'assignarmi qualche provvisione, come fanno ad altri prelati, li quali non sono in tanta necessità, come io; e ciò similmente iure-iurando ne dico: vorria incominciar a coprir solamente la chiesa di Bacovia per muover il popolo a frequentarla et incitar il prencipe, si muova a qualche pietà, ma da nissuna parte, nissun aiuto ci si somministra; la patria è miserrima nel denaro, e cosa quasi da non credersi, dall'altra parte le vestigie sole della distrutta chiesa appariscono; etc.

Di Bakovia, li 2 Novembre 1647.

In dos: L'arcivescovo di Marcianopoli. Avvisa d'haver finita la visita, si lamenta dei missionarii e loda sommamente li Padri Giesuiti, se bene in un' altra lettera dice tutto l'opposito. — Nihil.

(Lettere dell'Arcipelago. Vol. 177 fol. 159.)

XXX

Bacău, 2 Noemvrie 1647.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Non solo al desiderio ardente che havevo nel bel principio, quando venni in queste parti, ma etiam al debito pastorale, che ex offitio mi si conveniva,

[1]) Scris greşit în loc de: nelle anime.

procurai di far una visita per la provincia, ancorchè tardi, per le ragioni sue, non lasciandovi nè pure un minimo lochetto d'una o doi case, benchè lontane giornate intere. Trovai molti abusi e scisme, molte cose delle chiese, che ad altri per il sospetto non havevano demostrato. Al meglio che potei con la paterna pietà, essortai al ben vivere, consolidando nella fede con le confessioni, indulgentie e Santa Chresima che per tutta la provincia feci. Restorno molto consolati li cattolici con permissione divina tre o quattro pontificalmente e pubblicamente absolvei ricaduti nello scisma con lacrime di tutti e contrittione di quelli.

Al meglio, che ho potuto ho brevemente per adesso ridotta la Visita con il secretario nel miglior forma e l'ordine, tanto in Latino, [1]) quanto in volgare [2]), dalla quale V. S. Ill-ma insieme con la sua Congregatione, il stato della provincia intenderà; come anche di Valachia e Transilvania per la relatione del secretario, essendovi egli solo stato. Molti scandali però, tanto in questa, quanto in quella sono seminati dalli pretendenti delle dignità, affettando contro la povertà, li offitii e le dignità, il denaro, e la stima, con nissun profitto del paese. Veggo che tutte le scisme, li errori, li scandali, li danni, perditione d'anime e de' corpi hanno principio dalla Corte di Roma, e da quelli che tali proteggono, come mi vien scritto da alcuni baroni e Signori di Transilvania, lamentandosi cosa facci la Sacra Congregatione: o vero pretende, dicono, di perderci tutti, o pretende di farci Calvini; ma soggiongono in calce litterarum, non crediamo che ciò provenghi dalla Sacra Congregatione, perchè non sarebbe sacra! Più volte con le mie ho significato alla Santa Sede il danno che provviene da tali, ma il diavolo forsi, seminator del male, acciò il bene non si facci, le mie lettere fa sparire, per non rimediare al detto danno.

Secondo che la Sacra Congregatione mi diede l'ordine con le sue, che io la dovessi informare intorno la chiesa e casa di Iass, quali falsamente asseriscono li R-di missionarii esserli usurpata del Padre Beke, ne diedi piena informatione, non solo io, ma insieme l'Ill-mo cancellario supremo di Moldavia, l'Ill-mo Ureky sommo-giudice causarum [3]), il nostro Illustre secretario del prencipe, populus Iassiensis, parochus Baccoviensis et parochus Husiensis, unusquisque in conscientia obligatus suum animum sincere de missionariis aperuit; e le predette lettere di certo so che sono gionte insino a Cracovia, come mi vien scritto, di là non so che se ne sia fatto.

Mando alla Sacra Congregatione et a V. S. Ill-ma le lettere delli RR. PP. di Transilvania. Intenderà da quelle il loro misero stato.

---

[1]) Un exemplar al acestui raport (dăruit de d-l C. Esarcu) se află astăzi în Biblioteca Academiei Române și a fost publicat de răposatul V. A. Urechiă la anul 1895 în «Analele Academiei Române, secția istorică», vol. XVII, p. 165—330 sub titlul de Codex Bandinus; iar un al doilea exemplar se găsește în biblioteca d-lui I. C. Argetoianu. (*Revista Catolică* 1912, p. 345—6.)

[2]) Exemplarul italian al acestui raport al lui Bandini nu e cunoscut până acum.

[3]) Este însuș cronicarul, Marele Vornic Grigorie Urechiă, despre care — așà știu — nu aveam pân' acuma cunoștință sigură că ar fi fost în vieață la sfârșitul anului 1647.

Il nostro prencipe giornalmente promette e mai dà. Ricevei ultimamente le lettere di V. S. Ill-ma, dalle quali intendo che la Sacra Congregatione si è compiacciuta di mandar di nuovo a questi prencipi li Brevi in nostra raccomandatione. È fatto santamente, ma credo che poco effetto faranno, come li altri, perchè in altra maniera a Basilio prencipe bisognerebbe scrivere.

Per le longhe malattie, e penuria delle spese non ho possuto spedire in loco mio prima il secretario, quale adesso anche con difficoltà grandissime invio. A lui V. S. Ill-ma potrà dar fede di quanto le sarà narrato e conchiuderà quello parerà alla Sacra Congregatione, essendo mandato in loco nostro con tutta la facoltà; etc. [1]).

Scuopro con grandissima mia confusione et animi dolore la fraude e la malitia che va facendo il P. Beke della Compagnia di Giesù contra di me e li R-di missionarii, subornando il popolo che non mi prestino obedientia, e che lui dispone li parrochi per le parrochie, senza la mia saputa e conferma, confirmando detti parrochi che non riconoschino l'autorità del vescovo, come de fatto lo fanno, ma che confidino nella potenzia del prencipe, e sua autorità; onde se io voglio ex offitio riveder li loro portamenti et emendare li loro errori subito riccorron a lui, quale ammaestrandoli, li manda al Tribunal del prencipe, a lamentarsi contro di me, come apparisce dalle lettere scrittemi a tal effetto dal Sigr. prencipe. Io, come sa V. S. Ill-ma, li ho raccomandato più e più volte, tanto alla Sacra Congregatione, quanto a V. S. Ill-ma et ad altri, vedendolo in quei principii ardentissimo per il servitio di Dio, onde io mosso dal zelo per far qualche bene nella mia administratione, lo ricevei con ogni affetto per maggior honor di Dio Benedetto e dilatatione della Santa Chiesa. Ma doppo che lui ha messo il piede, ha voltate le karte e non cura nè vescovo, nè la Sacra Congregatione, nè etiam il Sommo Pontefice, ma solo nel pessimo secretario, e potenza del prencipe mutabile, come pure apparisce per una lettera inviatami dal suo compagno: onde, quanto vo scuoprendo, vogliono fare in Iass un convento et non riconoscer altro che prencipe, e pian piano occupare li beni delle chiese e l'istesse parrochie. Sì che innanzi che ciò si metta in esecutione V. S. Ill-ma potrà alla Sacra Congregatione ciò intimare, acciò con la assoluta autorità lo rimova da questa provincia con il comando del molto R. P. Generale Loro; anzi l'istessi Iesuiti di Polonia di lui si sono scandalizzati, come ne ho udito a bocca da uno di quelli. Prego V. S. Ill-ma, vogli rimediare a tempo e dall'altra parte scrivere al Provinciale di Santa Maria in Hungaria acciò mandi tre-quattro Padri Hungari, li quali serviranno per parrochi, confessori e predicatori di questa provincia, senza non molta spesa della Sacra Congregatione. Pro maiori fide mando a V. S. Ill-ma la lettera del prencipe e quelle di detto P.Beke scrisse in nostro favore. Raccoglierà da quelle la stima del vescovo e quella del parroco. Il restante udirà meglio dal latore, nostro secretario; etc.

Di Bakovia, li 2 Novembre 1647.

---

[1]) Omis şasesprezece rânduri privitoare la afacerile misionarilor din Bulgaria

In dos: L'Arcivescovo di Marcianopoli. Avvisa d'haver fatto la visita. Dice male di D. Filippo Stanislao e propone per vescovo F. Francesco Chiprovaz. Si lamenta de Giesuiti e prega, che siano levati da quelle parti. — Nihil.

(Lettere dell'Arcipelago etc. Vol. 177 fol. 160.)

XXXI

Iaşi, 23 Martie 1648.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

La Visita nostra è già fatta e spedita del tutto[1]), alla quale molte belle e curiose cose tra questo mentre ho fatto aggiungere, ma non trovo persona vivente per descriverla pulitamente[2]) et io dalli 18 Agosto del 1647 sin al giorno d'hoggi mi ritrovo continuamente ammalato, hora per la Dio gratia già migliorato. La predetta Visita dopo Pasqua spedirò per Polonia verso Roma, o vero la portarò meco sin a Leopoli, dovend oancor io, per le mie infermità, personalmente andarmene in Polonia, e consegnar quella lettera della Sacra Congregatione de Propaganda Fide, data li 15 Ottobre 1646 per il ringratiamento all'Eccellentissimo duca e prencipe Wisniewiecki, palatino di Russia, per quell' honore, e per il presente che usò Sua Altezza circa la persona nostra nella ricevuta del Pallio, qual ricevei li 19 Decembre del 1647 per il chè resto obligatissimo e perpetuo servitore di V. S. Ill-ma; etc.

Ricevei anche il decreto, non petito, nè ben bramato da noi delle differenze tra le due administrationi di Moldavia e Valachia, fra noi e l'Ill-mo nostro Signore di Sardica, il quale non sarebbe comparso, se ci fosse stato bisogno.

Sono due anni hormai che a tante varie lettere in diversi tempi, e per diverse parti scritte, non ho mai al mio proposito ricevuto lettere da coteste parti, eccetto che una, del che ne resto tutto stupito e meravigliato, e non poco scandalizzato. Di gratia V. S. Ill-ma e R-ma si degni avvisarmi qualche cosa da costì; etc.

Iassi, 23 Marzo 1648.

(Lettere dell'Arcipelago. Vol. 177 fol. 161.)

XXXII

Bacău, 10 Aprilie 1649.

Bandini către secretarul Francisc Ingoli.

Venne li giorni passati il R. P. Fra Iacinto Franceschi Dominicano, da Polonia, olim parroco di Cebercich et offitiale in Moldavia, dal R-mo Monsignor

[1]) Din acest raport am omis partea mai mare privitoare la afacerile misiunii din Bulgaria.

[2]) Exemplarul relaţiunii finale a lui Bandini din proprietatea Bibliotecii Academiei Române e scris — după observaţia mea — de mâna iezuitului ungur Paul Beke,

Zamoyski, adimandando da Noi una fede de' suoi portamenti in detta provincia, la quale io non li diedi, perchè benchè lo cognosciuto in persona, lo ben inteso per li suoi pessimi fatti et attioni fatte dovunque è stato e messovi il piede; sì chè per conscientia ogni male haveria da dire e nissun bene, come si udirà nella Visita di Moldavia. Vedendo detto Padre non poter haver da noi detta fede ha sobornato, come habbiamo di certo inteso, con li suoi donativi e bel discorso il popolo di questa terra acciò li facci una fede, come lo desiderava per il vescovo, del che se ne scandalizzano molti, quali mi sono venuti a dire a bocca simil cosa. Tali vengono perturbatori per inquietar la pace, vedrà la Sacra Congregatione nel suo braccio, e corpo stropiato dalli huomini, quali più volte l'hanno trovato a fare del bene da non nominarsi. Però V. S. Ill-ma fo avvisata acciò sappia responderli venendo costà.

D'altro punto similmente importante fo avvisata V. S. Ill-ma, come ho accennato nell'altre mie et il nostro secretario chiaramente nelle sue l'anno passato. Ho scritto più volte alla Sacra Congregatione in favore di P. Paulo Beke della Compagnia di Giesù, vedendolo tutto santo, tutto zeloso, tutto pietoso verso l'anime, e tutto obediente alli maggiori; ma doppo che l'ho messo in credito appresso la Sacra Congregatione, lui pessimamente si porta, pervertendo il popolo Hungaro contra Noi, essendo che lui anche è Hungaro, visitando, senza nostra saputa, la provincia, mutando li parrochi, mettendo a modo suo li diachi. Li testamenti fatti con le lasciate [1]), fa mutare et a se lasciare, impadronendosi d'alcuni luoghi principali, dove con propria autorità mette per parrochi li Giesuiti; fa cosa in verità insopportabili, e contra Canoni Sacri; pregola vogli appresso la Sacra Congregatione attendere che sia levato quanto prima.

Il R. P. Fra Simone Apolloni è fatto viceprefetto di Moldavia con soddisfattione di tutto il popolo, et maxime li R.R. P.P. missionarii, quali stanno in grandissima pace; prego, come ho pregato innanzi, vogli la Sacra Congregatione honorarlo con il Dottorato, del quale è degnissimo, havendo servito molto tempo con lode di molti; e di dottrina è sufficiente, e farà gratia la detta Sacra Congregatione che passi il suo Dottorato per le mani nostre acciò veghi questo popolo la cerimonia è tale.

Prego inoltre per li doi giovani nostri adesso vestiti d'habito di nostra religione, e da noi promossi al sacerdotio, essendo stati al nostro servitio molto tempo qui, vogli impetrare obedientia che possino andare in Polonia al studio, essendo habilissimi per le lettere. Di questo scrivo al R. P. Generale loro, i nomi de quali sono Fra Pietro Novakovich di Varese e Fra Francesco Bankovich da Derventa, bernesi amendoi.

L'altre cose camminano con il medemo piede, che dal bel principio. Ill-mo nostro prencipe sempre promette, ma il fine non si vede, sempre siamo nell'istessa povertà; il popolo è totalmente impoverito per li gravi tributi, e guerre vicine.

---

care îl şi petrecuse pe tot timpul vizitaţiunii sale, ca interpret şi predicator la locuitorii unguri (ciangăi) ale satelor catolice din Moldova.

[1]) De drept ar fi trebuit să scrie: lascite.

Sono doi anni passati, che lettera alcuna non ho ricevuto dalla Sacra Congregatione. Di Monsignor Filippo non sapiate nuova veruna; da doi anni in qua l'aspettamo con gran desiderio con qualche nuova di Roma, e nostri Superiori.

Mando a V. S. Ill-ma la lettera del Padre Generale de Giesuiti con il sigillo volante, quale letta che haverà si contentarà sigillarla e mandargliela. Mando anche una copia contro l'istesso Padre Beke, quale bisognando, la potrà V. S. Ill-ma mostrare alla Sacra Congregatione, essendo chè ha mosso e sobornato il popolo, che si lamenti innanzi al prencipe di me, non sapiamo per qual causa, forse pretende d'havere luoco di Bakovia, come altre volte accennato habbiamo. Benchè il lamento del popolo è stato in publica audientia di tutta la provincia, non ha però sortito il suo fine, essendo il Prencipe assai ben accorto; etc.

Di Bakovia, li 10 Aprile 1649.

Non scrivo per hora alla Sacra Congregatione, credendo esser bastante haver avvisata V. S. Ill-ma, dalla quale spero ogni aggiustamento.

(Transilvania, Valachia e Moldavia. Vol. 269 fol. 244.)

XXXIII

Bacău, 16 Ianuarie 1650.

Bandini către Congregațiunea de Propaganda Fide.

Eminentissimi Signori e Padroni miei Colendissimi.

Non infastidirei già mai con la presente mia l'Eminenze Loro, ma per esser mosso da l'amor di Dio, havendo sentito che certi spiriti maligni, e di conscienza erronea hanno scritto e subornato anche l'altri, di scrivere all'Eminenze Loro contro l'honore del M. R. Padre Giovanni Desmanich da Machavicza, prefetto attuale delli missionarii Apostolici di Ungaria Inferiore, non ho possuto passarla con silentio, ma esseguir l'obligo mio, impostomi dall' Eminenze Loro di vegliare intorno alle mie pecorelle, e trovando qualche disconveniente, avvisarle del tutto.

Sappiano dunque, come essendo fatto indegnamente arcivescovo di Marcianopoli et administratore di Moldavia, dove non havendo con che celebrare, mandai il chiericho da sopradetto Padre d'imprestarmi la pianeta, il calice e dua libri, il quale per sua gratia me li imprestò, e stettero da me tre anni, doppo li quali il detto Padre, per esser infamato da certe persone pocho timorate, d'haverli rubato e venduto, fu costretto, con gravissimo pericolo della vita, venir da me per pigliarli (non havendo havuto io occasione sicura di restituirglieli, per la grandissima distanza del loco, e continui pericoli) anzi per lamentarsi d'esser ingiustamente infamato per essi, piangendo tanto dirottamente che mi trafisse il core di compassione; sapendo tacto pectore Sacerdotali, et per Sacra Dei Evangelia l'innocenza, e qualità sue: Onde confesso e testifico d'esser Padre honorato, benigno, caritativo, esemplare e fruttuoso delle anime, per la salute delle quali ha travagliato, e travaglia giorno e notte, con tanti stenti, fatiche, persecutioni e patimenti, e

pericoli della vita, non havendo ad altro mira, se non al honor di Dio, et esaltatione della fede Cattolica, e chè sia il vero, sì come è verissimo, li testimonii sono le fedi di tanti prelati, e Christiani di quelle parti. Ma che adduco le fedi d'altri, se io con li miei proprii occhi ho visto il tutto sopradetto, anzi molto più, che, per non attediare l'Eminenze Loro con la prolissa relatione, tralascio; solamente saprano chi ha edificato tante case fra li eretici e scismatici, instituito tante scole per li figlioli, battezzato grandissima quantità d'anime, con tanta carità e divotione, che restavo edificato for di modo, anzi più volte m'ha mosso pianger di consolatione, e benedire il Supremo Signore d'haver creato creatura sì zelante della sua fede, con haverla mandata in quelle parti sì bisognose. Lasso il tutto alla prudenza e zelo delle Loro Eminenze, sapendo di certo che non permetteranno dar orecchie alle machinationi et astutie diaboliche, ma ad esempio di Christo abbracciaranno li giusti, e cacciaranno li cattivi e maligni, con lasciarli confusi e mortificati insieme con le lor ingannevoli fallacie. Non occorendomi altro mi offerisco lor humilissimo servitore per sempre. Con che facendo fine riverentemente li bacio [1]) le sacre mani.

In Bacovia, li 16 di Gennaro 1650.

Fra Marco Bandini Bosnese Arcivescovo di Marcianopoli,
et in Moldavia Administratore Vicario Apostolico mpr.

Adresa: Alla Sacra Congregatione di Propaganda Fide. Roma. [2])

(Transilvania, Valachia e Moldavia. Vol. 269 fol. 245.)

---

[1]) Scris greşit: Baggio.

[2]) Aceasta fiind ultima scrisoare a lui Bandini, am publicat-o din cuvânt în cuvânt nelăsând din ea nimica netipărit.

MEMORIILE SECŢIUNII ISTORICE

SERIA III

	Lei
TOMUL I (1922—23):	100.—
VASILE PÂRVAN. Consideraţiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice.	10.—
ZENOVIE PÂCLIŞANU. Luptele politice ale Românilor ardeleni din 1790-1792.	12.—
ZENOVIE PÂCLIŞANU. Din istoria bisericească a Românilor transilvăneni: «Teologul» vlădicilor uniţi.	28.—
ANDREIU RĂDULESCU. Pravilistul Flechtenmacher.	16.—
TEODOR V. STEFANELLI. Cadastru şi cărţi tabulare.	5.—
Dr. IACOB RADU. Manuscriptele din Bibl. Episcopiei unite din Oradea-Mare.	12.—
N. IORGA. Un colaborator francez la Unirea Principatelor, Paul Bataillard.	5.—
N. IORGA. Ernest Renan.	5.—
TOMUL II (1923—24):	130.—
VASILE PÂRVAN. Histria VII.	40.—
ANDREIU RĂDULESCU. Publicitatea drepturilor reale imobiliare şi registrele de proprietate.	15.—
TEOFIL SAUCIUC-SĂVEANU. Un fragment de *ΛΗΚΥΘΟΣ* funerar atic de marmoră.	6.—
SILVIU DRAGOMIR. Originile coloniilor române din Istria.	8.—
ION I. NISTOR. Pomenirea lui Dimitrie Cantemir-Voevod.	8.—
C. MARINESCU. Infiinţarea Mitropoliilor în Ţara Românească şi în Moldova.	8 —
Dr ANDREIU VERESS. Pribegia lui Grigoraşcu-Vodă prin Ungaria şi aiurea.	20.—
N. IORGA. Comemorarea lui Jules Michelet.	5.—
N. IORGA. Un cioban dascăl din epoca de transiţie a culturii noastre.	5.—
TEOFIL SAUCIUC-SĂVEANU. Memnon, titularul decretului de onoare atenian. I. G. II, 1, 356.	8.—
N. IORGA. Note polone.	12.—
TOMUL III (1924):	—.—
ION ANDRIEŞESCU. Piscul Crăsani.	40.—
V. PÂRVAN. Getica. — (Sub presă).	—.—
TOMUL IV (1924—25):	160.—
IOAN C. FILITTI. Despre Negru-Vodă.	12.—
VINTILĂ MIHĂILESCU. Aşezările omeneşti în Câmpia Română la mijlocul şi sfârşitul sec. XIX.	25.—
Dr. ANDREIU VERESS. Campania creştinilor în contra lui Sinan-Paşa.	25.—
P. P. PANAITESCU. Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin.	60.—
N. IORGA. I. Domniţa Anca şi patronajul ei literar; II. O prigonire politică sub Fanarioţi.	25.—
N. IORGA. I. Cea dintâiu istorie universală tipărită în Transilvania; II. Moşiile familiei Beldy în Ţara Românească.	12.—
N. IORGA. Procesele călugărilor dela Sântilie şi Gheorghe pisarul leşesc.	10.—
I. VLĂDESCU. Inceputul anului în cronicele moldoveneşti până la Ureche.	12.—
G-ral R. ROSETTI. Studii asupra chipului cum se făptuià războiul de către Ştefan-cel-Mare. — Mem. I—III.	25.—

	Lei
TOMUL V (1925—26):	160.—
N. IORGA. Comemorarea lui Edgar Quinet, cu ocaziunea semicentenarului morţii lui	5.—
IOAN ANDRIEŞESCU. Consideraţiuni asupra tezaurului dela Vâlci-Trân lângă Plevna (Bulgaria).	15.—
AL. BUSUIOCEANU. Câteva portrete noui ale lui Mihai-Viteazul.	8.—
ANDREIU RĂDULESCU. Dreptul de moştenire al soţului supravieţuitor.	30.—
N. IORGA. Trei călători în Ţările Româneşti: Caronni, Rey, Kunisch şi originea «Luceafărului» lui Eminescu.	10.—
I. LUPAŞ. Din activitatea ziaristică a lui Andreiu Mureşeanu.	60.—
N. IORGA. Lucruri noui despre Chilia şi Cetatea-Albă.	15.—
N. IORGA. Un prinţ portughez cruciat în Ţara Românească a sec. al XV-lea.	10.—
N. IORGA. O istorie a lui Mihai-Viteazul de el însuş.	10.—
TOMUL VI (1926—27):	300.—
G-ral R. ROSETTI. Studii asupra chipului cum se făptuià răsboiul de către Ştefan-cel-Mare. — Mem. IV şi V.	50.—
N. IORGA. O mărturie din 1404 a celor mai vechi «Moldoveni».	8.—
N. IORGA. O tipăritură românească la Uppsala.	15.—
N. IORGA. Goleştii şi alţi elevi ai lui Töpffer în Geneva.	10.—
ANDREI RĂDULESCU. Şaizeci de ani de Cod Civil.	20.—
N. IORGA. Ştiri nouă despre biblioteca Mavrocordaţilor şi despre vieaţa muntenească în timpul lui Constantin-Vodă Mavrocordat.	18.—
N. IORGA. Cea mai veche ctitorie de nemeşi români din Ardeal (1408—9).	15.—
N. BĂNESCU. Opt scrisori turceşti ale lui Mihnea II «Turcitul».	30.—
G. VÂLSAN. Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir.	30.—
N. IORGA. Foaia de zestre a unei domniţe moldoveneşti din 1587 şi exilul din Veneţia al familiei sale.	15.—
V. MOTOGNA. Răsboaiele lui Radu Şerban (1602—1611).	30.—
ETTORE PAIS. Gli scavi di Pompei ed il tesoro di Mahdia.	12.—
Dr. ANDREI VERESS. Scrisorile Misionarului Bandini din Moldova (1644—1650).	25.—